

A 2010
27329PK

M. GORKI

ANA

9K08
€910

А 2010/27329 РК

M. GORKI

АНА

Audartqan: Q. SAQIBNDYQOV

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЛМАТЫ АУДАРЫ АРХИВІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЛМАТЫ АУДАРЫ АРХИВІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЛМАТЫ АУДАРЫ АРХИВІ

QAZAQYSTAN KORKEM
ƏDEBIET BASPASY
ALMA-ATA — 1940 .

821.512.122=161.1-31

М. ГОРЬКИЙ

МАТЬ

Перевод К. САГЫНДЫКОВА

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ АКАДЕМИЯЛЫҚ КІТАПХАНАСЫ

№ 00235897

КАЗАХСТАНСКОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
АЛМА-АТА — 1940

BJRJNCJ BØLJM

Kun saıbn çıtmıscı slovodkasıbnı ystjnde, mai sıngen, kırvıj tartqan auanı çaqırbıqtıra, fabrik gudogj qaltırap, ökıre vastaidı; sonda, özderjnjn vılscıq etterjn üıqımen tıqaitıp ta ylgırmegen, tünçbıraqan çürt, saqıruqa vaqıbnı, veıne cosıbnıan taragandardı, kıp-kıckene süıqılt yilerjnen köcege çugırjse sıqadı. Salqın ala-keujmde olar tas töselmegen köcemen fabriktn zauljm bıjk tas kletkalarına qarai sıvıradı. Fabrik, ondaqan battasqan, carcı közderjmen vatraq çoldı çarqı qıla, olardı menmensjgen salqın tyrmen kytjı tıradı. Aıaq astındaq vatraq sıp-sıp etedj. Ər çerden meңreü daustardıq qarlıbqan unj estjledj, dökıj voqtıu öcelene auanı çaradı, çürttıq qarısı aldnıan vasqaca dıvıstar — macınalardıq aur gırsjldegenj, vıdın vaçıldıaqanı qalqıp qılaqqa keledj. Slovodkasıbnı ystjnde, çıan tıaqtar sekjldj soradı, bıjk qara trıvalar tünçbıraqan qatal pıcjımen kökke voılar tır.

Keckjısn, kın üıasına qonıp, onıq qızqılt säulelerj öljmsjrep yilerdjn öınekerjne saqılsqanda, — fabrik öznjn tas qoınalardınan adamardı, veıne qorıtqan claktı, sırtqa serpıp sıqaradı. Tısterj qaragocıalaqtanıp, ystj-vasın ıı vasqan çürt, aınalasına macına maıbnı çavısqıq ısın tarata, acqaraq tısterjn aqsıta, köcelerdj voılar taqıda sıvıradı. Bıl çolı daustarı köterjnkj sıqadı, tıptj cattıqın da unj estjledj, — vıgıncı eqvektjn azavı vıttj, yilerjnde keckj tamaq pen demalı kytjı tır.

Bıj kındj fabrik taqı çalmar qoidı, macınalar çürttıq vılscıq etterjnen özderjnjn keregıncı kuc-quattı sorıp aldı. Söıtp ömjrden, qaita kelmesteı vor, bıj kınnjn qarası öctj, adam öznjn molasına qarai taqıda bıj adım çaqındadı, vıraq ol öznjn köz aldnıan demalıstın raqatın, tytındj kavaktın quanıscın qana kördj — soqan mız voldı.

Meıram kındıerj çürt saqat onqa deijn üıqtaitın, onanı soq yilj-vaıandı, taqı adamdar, özderjnjn taıdıvı kımderjn kıjı, tyskj namazqa çöneletjn; çol-çönekeı, çırkeuge salqın qaradı der, çastıqda keıjtjn. Çırkeuden yilerjne qaitıp kelgennen keıjn, pırog pandarı çer, taqı da — kecke deijn üıqtıuqa çatıtın.

Çıdar voı tıbtıqar carcaqan çürttıq asqa tötetj carııtın, sondıqtan, tamaq çeu ıcjı, araqın çalındaqan ötkır zardavımen asqazanardı asdıra, jckljktj köp jcetjn.

Kecke, erjne, köce-köcelerde qıdırbı çıretjn çana galocı varlar,

çer qurıcaq bolsa da, galosın kie sьqatın, al cатыр (zontigj) varlar, kып çarqьrap tьrsa da, cатырпı qolqa ьstap çyretjп.

Bjr-bjrjmen kezdeskende, fabrikj, macinalardь әngjme қылатьп. masterlerdj sьgetjп, — qьsqasь, çymьsqa vailanьstь nьrsenj қана oilar, sonь qana sөz қылатьп. Bjrkelkj көңjlsjz kynderdjп aqьmьndaqь evedeisjz, әlsjz oidьп vjren-saran ьcьqьndaqь әreң qana қытырар көrjnetjп. Yilerjne qaitqasьп, әjelderjmen ьrsьsatьп қана çidyьbьqtarьп aiamastan, olardь çij-çij savaitьп edj. Çastar traktirlerde otьradь nemese saubьj kecterjп çasaidь, garmon tartadь, әreskel, ьnamьsьz әleңder aitadь, voqauьz sөz sөiler, jckjlk jcsedj. Aur veinetten qalçьrap qalqan çürt tez-aq mas voladь, sonda varьq keudelerdj tysjnksjz, keseldj ьza kerneidj. Ol ьza sьrtqa sьqıca çol jzdeidj. Sөitjп, osь veimaza sezjmdj aьыlatьп әvьr mymkjncjlkke çarmasa tysjп, çürt, arzьmaitьп nьrsege vola, vjrп-vjrj çavaib aiuandarca әrcelenjп tarpa vassaladь. Qandь tөvelester tuadь. Onьң aiaqь keide denege aur taңva salumen, oqta-tekte — kjsj әljmьmen tьnadь.

Adamdardьң qarьm-qatьpnastarьnda vьrjnen de көrj aңdьsqa әcrepdjlk sezjmj vasьп volatьп, vül sezjm vülсьq etterdjп айьpастai çarçaqandьqь tьrjzдж, eskjlykten kele çatqan sezjm edj. Çannьң osь auruьп adamdar, atalarьпa qalqan miras retjnde, jcten ala tuatьп, sodan vül auru, әmjр voib, esvjr maqsatsьz, qataldьqь çөпjnen varьp tьrқan çeksüгьп қыьqtarqа adamdь itermelei otьrьp, көрге kjrgence onьң çanьпaп qalmastan, qara көleңkece erjп çyretjп.

Meiramdarda çastar tynde көc qaitatьп da, kijmderj çьrtьp, ystjvasь vatraq ren çaңqа vьlqanьp, vet-auzdarь çaralanьp әzderj, çoldastarьп ьгьp ketkenjне lepjre maqtanьp, volmasa çөvjr көrjп, ьzalana, nemese сьdai almai сьлар, әrj mas, әrj aianьstь kyide, vicaralanьp, adam көrgjsjz vor yilerjne keletjndj. Keide çjgitterdj yilerjne әkececelerj аьp qaitatьп. Olardь әke-cecelerj көcede qaidaqь vjr zavop tyvjnde, volmasa kavakta essjz-tyssjz mas volьp çatqan çerjnen тауьp alatьп da, çer-çөvjrjne çete valaqtattar, balalarьпıң әraqqa alьbьraqan çymьsaq denesjп çidyьbьqtar ьratьп, sodan keijп — olardь taңertөң ertemen, gudoktьң әkjrgen aculь dausь auanь çarьp, qara qocqьl tytjпj vьlaqtai aqьlqan mezgilde çymьsqa oiatu ycjп — azdь-kөртj mөpelep tөsekke çatqьzatьп.

Balalarьп çer-çөvjrjne çete sөgjп, qattь ьrsa da, çastardьң mas volь, tөvelesuj qarttarqа zaңdь nьrse tьrjzdenjп көrjnetjп, — ças çaңьnda olar da араq jctjп, tөvelesetjп, olardь da әke-cecelerj osьlai ьгьp-soqatьп. Әmjр әrқacan da osь tьrjzдж edj, — әmjр çьkdar voib ьlai aqьs tьrjzdenjп, әlde-qaida çaimen qana, vjr qalьpta aqьp, өtjр çatatьп, sөitjп, vaiaqь belgijj vjr nьrsenj kып saib oilar, kыnsaib sonь jsteucjlyktjң mьqь, eskj әdetterj vьkij әmjrdj сьrmar alqan edj. Çana ol әmjrdj әzgertem dep eckjп de әrekettenveitjп.

Anda-sanda slovodkaqа vasqa vjr çatqan vөten adamdar keletjп. Bastarqь kezde olar çürttьң nazarьп tek vөtendjgьmen qana audarsa, odan soң — әzderjпjң çymьs jstegen çerlerjп әngjmelep, sonьmen çürttь çөңjл, sьrtqь көrjпjs tyrjnde qana ьntьqьtьrқandai volatьп, vara-vara

olardyň çaňalyqtary ketip, olarça çürttyň woý yigrenip, sodan wlaý olar eleusjz wolyr qalatyň. Olardyň ängjmelergjnen aıqyn-apyq körgjnetip nergse tınlau edj: qai çerde bolsa da çümьsьsьlardyň tügmьsь wjg qalyrtь. Olai bolsa — ängjme qlyatyň ne wag?

Keide olardyň keıwjreulerj slowodkada wıgьn-sonđь estjlmegen sözderdj aıtatyň. Olarmen çürt talaspaıtьn, wjraq olardyň mündai qaçar ängjmelergj senwegen qalyppen tьndaitьn. Wıl ängjmelergj keıwjreulerdj sanasьz zьqьgьn qainatьr, ekjncj wjreulerdj mazasьz wıldьr sezjmn qozdьratьn, usjncj wjreulerdj kömeskj wjrnərseden ymjttenucjlyktj elestegen kölekesj mazalar, tьncьn alatьn, sondьqtan wılar oralqь wolatьn kerekcsjz weimaza oıdь könjlden cьqaru usjn araqь wıgьnqьdan da köwjrek jce wastaitьn.

Wəten adamnyň qalyrtan tьsqary sipatьn waiqaçannan keıjn, slowodka qalqь onьň wıl qalyryn көрке deıjn ımtьrai, əzderjne ıqsamaitьn adamqa talqausьz kydjktenip qaraitьn. Slowodka qalqь sol wəten adam əmjrgə əlde-nendeı jrtkj salьr, əmjrdj ısqьnsьz — dıgьs aqьmьn, aur wolqanmen, əıteujr tьncь aqьmьn/wüzьr cyger dep qorqatьn tərjzdej edj. Əmjrdj ərqasan da wjg qalyrtь kycpen çancuьna daqđylanqan çürt, çaqьslyqqa qarai wastaitьn ecqandai əzgerjsterdj wolybn kypresten, sol əzgerjsterdj wəj de tek qьsьmdь ılwaita tysetj əzgerjster dep esep-ıejtj.

Çaňalyq çaiьnda soilegen adamdardan slowodka qalqь yn-tyn çoq woıyn aılaq salatьn. Onda əlgj adamdar taqьda wjg çaqqa ketip, çoq wolatьn, al endj fabrikte qalqan kynde, slowodka qalqьnyň wjg kelkj көrcjlygjmen aralasyr, wjte qainasyr kete almasa, onda — olar wəlektenj cette tıratьn..

Osyndai tügmьsta adam elu çyldai əmjrg syjrg wagyр — əletj edj.

II

Bet-azьbn tyk wasqan, kjckene көzdej, tıncьraçan slesar Mixail Vlasov ta osylai əmjrg syrdj; onьň kjckene көzj qalyň qastarynyň astьnan kjsjge kydjktene, kekesj tyrmen tesjle qaraitьn. Ol fabriktegj maңdai aldь slesar, slowodkadaqь wjrcj paluan edj çana əzjn wastьqtary aldьnda tırpaiь qalypta ıstaitьn, sondьqtan onьň tawьsь da az woluь edj, meıram saıbn əıteujr wjreudj sawaitьn, sondьqtan çürttyň wəj de onь ınatpaıtьn, qorqatьn da. Çürt onь ıgmaqьsь da wolyr edj, wjraq ol əreketterjnen nəıce cьqqan çoq. Əzjne qarai çürttyň kele çatqanь көrse, Vlasov qolyна tysken tасть, taqtaidь, temjrdj ala salьr, ekj aıaqьn alcaıtyr çauьn, yn-tyn çoq kytjrtıra qalatyň. Kөz aldьnan moınyна ceıjn qara saqal qartaqan wetj, tyk wasqan qoldary çürttyň zəresj alatьn. Əsjrese, onьň көzjnen qorqatьn edj — kjckene, ətkj көzj wolat wırqьdai qadaьr, kjsjnj əñmenjnen əjrt kete çazdaitьn, onьň көzj tysken adam — aldьnda, taisalmastan, aıamai ıruqa daiar wolçalsьz asau kycjnj ıesj tırqanьn sezetj.

— Kəne, tarādar, swolyctar! — deıjn ol, çawьnqь dauspen. Bet-

auзын қартақан қалың тык арасынан қарқырап іргі, сары тістері көрінетін. Ғұрт оны қорққан үнмен бақыдай балақаттасыр, тарай сөңететін.

Ой, тағар вага қатқан ғұрттың соңынан:

— Svoљc! — деп келтесінен тақы бір қайратын, сонда көздері вјздеі өткір кекесін тырмен; қарқ-құрқ ететін. Онан соң васын өңеттене кекситіп, ғұрттың соңынан ере сүретін де:

— Көне, кімі өлјм тілейді? — деп сақыратын ол.

Ес кім өлјм тілемейтін.

Ой аз сөйлейтін қана «svoљc» — оның сүйетін сөзі еді. Ой фабрик вастықтары мен полісіаны да осы сөзбен атайтын. Әйелмен де осылай сөйлейтін.

— Көрмеімјсің, svoљc — савағым сүгтыльр қалды.

Balasъ, Pavel оңтөрт қастақы kezj edj, вјр кунј Vlasov оны сасынан ұстар сүйремексі voldъ. Pavel қолына аур балқаны ала салыр:

— Time... — деп кесіп айтты.

— Ne deіsің? — деп, әкесі ұзын воіль, талдырмаc денелі валасына қауқыз қайыңда тускен көлеңкедеі тене вастады.

— Сөтер! — деді Pavel. — Мен енді ұрқызвaimын...

Syidedj de, балқаны вјр сілтеп қалды.

Әкесі валасына қарады да, тык васынан қолдарын артына ұстар, мұсықылаққан тырмен:

— Қарар... — деді.

Sodan кейін аур кырсіңіп:

— Ex, svoљc... — деді.

Bјraz уақыттан кейін ол әйеліне қарар:

— Būdan vыlai менен ақса сұрама! Senj Paska асырайдь... — деді.

— Sen тапқан-тайаңқаньды јckјlјkke саласын ва? — деді әйелі, ватыль вағыр.

— Onda сенің сүймьсін volmasын, svoљc! Көңілде әйел тауыр alam...

Bјraq, ол көңілде әйел тауыр алқан қоқ, sodan vыlai қарай, ekj cыl воіль, өзј өлгенінсе валасын көзге јlмеді, онымен сөйлепейтін де voldъ.

Оның вјр ітј ваг edj, ітј өзј сияқты зор, сүндес edj. Ітј кынде өзјмен вјрге фабрикке ерјп варатын, кынде кекке таман оны қақра аузында кytіп тұратын. Meіramdarda Vlasov kavaktardъ kezіp ketetін. Сүргенде ун-тун қоқ сүретін, вјреуді јздеген адамса, ғұрттың бетіне тесіле қарайтын. Ітј де кунј воіль savalaq құйрығын сүйретіп іесінің соңынан ерјп сүретін. Mas воіль, уіjne қайтқаннан кейін кеккі tamaqqa отығыр, ітјне өз тавағынан аs јckјzetін. Ол ітјн ұрмайтын, ұрспайтын, вјraq есуақытта еркелетпейтін де. Tamaqты јсір volqanнан кейін әйелі аiaq-тавақты јle-cala синар алыр yлgјrмесе, вәгін де stoldьн ystјnen laqьғыр сјверетін, алдына вјр votelke арақ қойыр алыр, ағасын yidің қавығасына сүйер, ekj көзін сүймьр, аузын ағандай асыр, адамға қаиқы тусјретін мұңды дауспен сұқсырдай сұңқылдар, өлең айтатын. Қайқылы, қаман унј мүрттарына оғалыр, нан қиқымағын угјр тусјретін, slesar қуан sausaqтарымен сақалын, мүртын sipai тусјр, өлеңін айта веретін.

Өлеңінің сөздері бір тырлы тусынжысыз, сұбалаңқы келетін, әңгіз қасқырдың қысты күні ұлыаңы тәржді болатын. Бөтелкедегі арақ таусылаңса өлеңің аита беретің, арақ таусылаң соң лавкеге қығылаң құлаи кетің, болмаса васың столға салың, гудокке дейң сол күйінде ұйқтай беретің. Ит қасында қататың.

Ол грицадан өлді. Бүккі денесі қар-қара вор кетің, бес күндеі төсекте айнақыр, еккі көзін таң құтыр алыр, тјстерің қарғыдатумен вольд. Anda-sanda әіеліне:

— Үу версі! — деітін еді.

Доктор Міхалға вұлау қасаңдар дер вұіығды, вјрақ оператсия јстеу керек, сондықтан вугіннен қалдырмай оны волнітсаға арағыңдар, — дегенді айтты.

— Кет әңгі, өзјм-ақ өлем! Свольс! — деді Міхал қығылар.

Доктор кеткен соң әіелі: оператсия јстеуге көңсеісің дер қылар отығыр, қалың еді, Міхал, әіеліне құдығығың туың, қорқыта:

— Қазысам — саған қаман вольды! — деді.

Ол таң ертең, гудок құтысыға сақырған минутта өлді. Табытта аузы асыр қатты, вјрақ қавақы ызағарлаңа туылген еді. Оны көмгендер — әіелі, ұлы, ит, фабріктен қылыр сыққан көңі маскүнем ұғы Danilo Versovskov қана слободканың вјрнесе қайғысы. Әіелі ақығың қана, аздаң қылады, Павел қылаңаң қоқ. Көсе воіымен араға қатқан табытқа кездескен құрт мұның өлјмјне тоқтай қалың соқыңың, вјр-вјрјне:

— Мұның өлјмјне Palageia өте қуанысты сығар...—десің қатты.

Вјреулері:

— Өлген қоқ, — арам қатты десеісің... — деді.

Табытты қерге көмјр вольқаннан кейің, адамдар қайтыр кетті, ит моланың васында қалды, қас қавығдың васында соңқия отығыр, моланы көрке дейң іскеумен вольд. Вјрнесе күннен соң, ит вјреу өлтјрј кетіптј...

III

Әкесі өлгеннен кейің еккі қетјден соң, Павел Власов вјр қексемвјде уііне қатты мас воль қайты. Вұлақатар, төрге варды да, валақы әкесіңсе, стольды құдығығымен вјр қоың, анасына:

— Тамақ әкел! — дер аіқай салды.

Анасы оны қасына келің қатарына отығды да, валазының васың көкјрегіне тарта құсақтанды. Валазы қолымен оны ықылаңаң ітермеі қарсыласың:

— Әсе, тез! — дер аіқайлай берді.

— Ақымақ вала! — деді анасы, валазының қарсыласың тоқтатыр, ерметкен мұңды дауспен.

— Сылың да тартам! Әкемнің трукасың версі маған... — дер вјрледі Павел, тјлі кырмеі сөілер.

Вұл оны вјрјңсің рет јсуі еді. Арақ, денесің әлсіретсе де есің қоің қоқ еді, сондықтан:

— Масың ва? Масың ва? — деген сұрау васылаң кетпеді.

Анасының еркекеткені оны ұялтқандай болды, оның көзіндегі қайшылықты көңілің елжіретті. Қылақсыз келді, біршама қылақсыз деген ойың басу үшін ол мастықпен қалыптан тыс ұлқайтып көрсетуге тырысты.

Ана оның терлер, ұйысқан сасын қолымен сипап, ақырын қана:

— Мұның саған керегі жоқ еді... — деді.

Равельдің сүрегі айна бастады. Лақылдатып құсқаннан кейін, оны анасы төсекке қатыстырып, сұрланған маңдайына су орнатып бастады. Мастық аздар тарай бастады, біршама төменгі қана айналасындағы заттардың бәрі де толқындана тербеліп тұрғандай болды, қабақтары аур тартып бастады, аузында асы, қаман дәм вағын сезіп, ол күйрекітергенің арасынан анасының зор сүзгіне қарап қатып, байланысыз оялар оялады:

— Маған сізге ертерек болу керек. Басқалар іседі, біршама оларға есперсе етпейді, ал, менің сүрегімді айналады.

Әлде қайдан алыстан сырғандай, анасының құмсақ даусы естілді.

— Ісе бастасаң, сен мені қалай асырмақсың...

Равель көзіңді қатып:

— Құрттың бәрі де іседі қой... — деді.

Ана аур күйсінді. Равельдің айтып қасы еді. Құрттың қарақтан баста қайтып көтерілгенің қайтып қасы екенің ананың өзінде де білетін. Алайда баласына:

— Бірақ, сен ісепсің! Сен үшін керегіңше өкпе ісепсің. Ол менің де қызықтың азайтқан... Енді, тың болмаса, сен айна қайтып айнады, ә? — деді.

Әкесінің тірісінде анасы үйінде елеусіз болғандықпен, үй-түсіңді сүретіндігің, ыңғай еткен өткен тайақтан қасыңды өмір сүргендігің Равель қайтып, қызы сөздерің тыңдап қатып, есіңе түсіңді. Әкесімен кездесуден қасы, ол соңғы уақытта үйде аз болатын, анасын ұмытқандай да еді, ал енді — көзің, мастық бір-бірше тарай бастаған кезде, ол анасына, көзің айнамастан, қараумен болды.

Анасы ұзын бойы, азырақ еңкіртеу келген күйі еді, қызының тайақпен қана аур құмыстан әлде немен деген денесі, бірдемеге соқтырып қалам ва деп қорғандай, ыңғай бір қығындап, ерпен қана қозғалады. Әсіміңді басып, қатып қалған, сорақса, қалпақ сүзгі, сөздеріндегі әйелдердің көрсетілетіндігің көзіндегі, әлде немен күйіңнен — мұнда қара көздерің сәулеттендіріп тұратын. Оң қасы анасының қасыңды қасыңда терең тытып ва, сол тытып қалған оң қасы қасы да қасыңдау, сол қасы қылақсыз, оң қасы қылақсыз да қасыңдау тәжізді, міне осы сипаттар ананың бетіңе, ол бірдеменен қасыңды үнемді қылақсыз тіге тың-тыңдағандай ісін беріп тұратын. Қайтып қара қасыңды ісін айна қасыңды қасыңды көргенді. Қасыңды, тұрған бойы көңілді елжіретің мұнда үйелі, көмбіс күйің...

Ананың бетіңнен қайтып қана көз қасы айна бастады.

Баласы ақырын қана:

— Қылақсыз! — деп өтіңді. — Сүзің берің маған.

— Мен саған мұзды су әкпем берейін...

Анасы қайтып келгенде, ол ұятып та кеткен екен. Бас қасыңда бір минутте қасыңды тұрды, қасыңдау вақытыңды дүйірдеп, судың мұзды қасыңды

қапытыға соқадь. Вақырасть stolға қоыр, ана yndemesten, овғаздардың алдына тжерлер отыра кеттj. Сырттан мастардың дьвьсь keljр тереz-
нjн сьпысьна соқылагдай volадь. Kызгj кectjн қарағқысь мен дьм-
қында гармонның сарнақан даусь estjledj; вjреu өлең айтьр, вjреu
сjрк сөзбен балағаттар қатыр, әелдердjн көңjлге дық тьсjрерjктей, кей-
сеге, қалқырақан даустарь да сықадь...

Vlasovтардың кjккене yjнде түгмысь вjгьнқысьнап көгj сaйлап-
қырар, тыпыстық қалыппен, словодканың vasқа yйлерjндегjден көгj өзге-
celeu тырде сьгjр қатть. Олардың yj словодканың cetjндегj calсық суға
тjк құлайтьн, аласа қардың қасында edj. Yйдjн ycten вjрj асы қана сьуа
керме арқыль вөлjngen кjккентай вөлме ол вөлмеде ана қатадь. Yйдjн
өндjгj қалқан ycten екjсj екj тerezелj сарсы вөлме; вjл вөлменjн вjр
вjгьсьнда Paveldjн краваты, төр қақтадь вjгьсьнда stol мен екj сәкj
тjр. Bjрнесе отьндьр, көйлек-көnceк салатын komод, оның ystjнде кj-
кентай айна, кjйм-кеcek салыңқан сандьр, қавьрғада jлulj сақат, вjгьс-
та екj ikona, — mjне, var myljк ось.

Pavel қас сьгjтке кerek нәрсенjн вәгjн jstedj: гармон, отьрауcась
қатырқылаңқан көйлек, қақырақан galstuk, galoc, қоlға астайтын таиақ
сатыр алдь, өзj самалас қас өспjгjмдер қандай volса, oda сондай volьр
сықты. Кеckj ойып-сауьқатарға варьр сьгjdj, kadril мен пөлкә вjн вjлеу-
dj yireндj, meйрамдarda yйге mas volьр қайтть қана арақ jcken саып
ьлqj қинальр сьгdj. Таңертең васы ауьгьр, сьгегj қьсылдар, вет-әретj
сjрлапьр, қавьрғау тартьр тjратьн volдь.

Ана вjр кунj:

— Nemene, kecegj кectj көңjлдj тырде өtkjздjн ве? — деп сjрадь.
Ol тjпқырақан тырмен кейj сөйлер:

— Әвден қавьрғар вjттjм! Endj вәгjн қоыр, вальр аулайтьн.
Bolmasa — мытық сатыр alam, — деп қауар verdj.

Ol, сjмьсть прогьльсьз, cтрафсьз, ьқыласпен jsteitjн. Yndemeitjн de,
анасының көзjндей yлкен көгjлдjр көздерj нағазь pьсjнмен қарайтын.
Ol мытық та сатыр алқан соқ, вальр та аулақан соқ, вjрақ, сjрттjн
yirencjктj сьльнап аua bastaқань вайқалдь. Кеckj сауьқатарға сjрек қат-
насаьн volдь, meйрамдarda вjр қаққа varsa да, yйге арақ jспей қайтьр
сьгdj. Anasь әвден вақылаумен сьгjр, валасының қараторь сьзj өtkjр
lene bastaқаньн, көздерj кьппен кьнге салмақты тырге енjр, егjндерj
вjр тыгj қатулана сьтмьльр ketкенjн вайқадь. Ol yndemesten вjр нә-
сеге ачулапьр, volmasa оның аури сорьр сьгргендей volьр көгjндj. Bjгьн
оқан қолдастарь keljр-кетjр сьгретjн, endj оның yiden тавалмайтын volқан
соң, олар kelудj тоқтатть. Balасының фабриктегj қастардан өзгесе volа
bastaқаньн көгу апаңың көңjлjне cаттьр engjздj. Bjрақ, валасының
тjгьмьстjн қара ақытьнап әлде вjр қаққа қарай cеттеi, ьнталапьр, қайсар-
лапьр сыға bastaқаньн сезген соң, апаңың сьгрегjнде вjлдьрлаңқан
қорқыпсть сезjм tudь.

— Pavluca, сен ауьр сьрген сықарьсьн? — деп кейде сjгайтьн
volдь.

— Соқ, денjм sau! — деп ол қауар веретjн edj.

— Сен өте сьдеусjн! — деп, ана кьрсjнjр қолайтын.

Pavel khtar aьp qaitьp, ьurtqa vjldjrmei oquqa tьrsatьn voldь. Oqьp ььqandaryn alde vjr ьerge tьqьp qoiьp ьurdj. Keide, kjtaptardan vjr nьrsenj vьlek qaqazqa kьcjrjьp aьp, onьsьn da tьqьp qoiьp ьurdj...

Olar az soilesjь, vjr-vjrjn sirek kьretjьn voldь. Taqerteq ol ynde-mej qana saьn jсjь, ьumьsqa ketedj, tyste tamaqqa keledj. Stol vasьnda oьtьp, ekeuj vjr-vjrjne anda-sanda volmась sьz qatadь, sodan keijn Pavel taqьda kecke deijn ьoqalьp ketedj. Kecke taman vetj-qolьn evden ьuьp volьp, tamaqьn jcedj de, kьpke deijn kjtaptaryn oqьp oьtьadь. Meiramdarda yiden taqerteq ketjь, tynde kec qaitadь. Onьq qalaqa varatьnь, onda teatrda volatьnь anasь vjledj, vjraq oqan qaladan ec kjm kelmeidj. Anasьna, valasь vjrazdan berj: kynnen-kynge az soileitjьn tьrjzdenjь kьrjndj, onьmen qavat, valasь keide tysjnksjz, vir tyrlj ьaqa sьzder aralastьpьp soileitjьn volqanь, ьzjne yirencjktj ьreskel, oqac sьzder onьq auzьnan ььprauqa ainalqanьn vaiqar ьurdj. Onьq ьzj-ьzj ьstauьnda, anasьnьq nazaryn audaratьn, toьp ьatqan ьsaq-tyiekter vjljne vastadь: ьsemdenudj tastadь, denesj men kijmderjnjn taza voluьn kьvjrek qarastьrdь, dene qozqalьsьnda erkjndjk, eptjlk paida voldь, sьrt kьrjnjsjnde kjсj peijldj, ьaidarь vola vastap, ananьq mazasьzdanqan nazaryn kьvjrek audardь. Anasьna kьz qarasь ьonjnde de vjrtьrlj ьanalьqtar var edj: ol, keide, vьlmenjьn edenjьn ьzj sьpьpь, meiramdarda tьsegjьn ьzj ьinaitьn voldь, ьalьp aitqanda, anasьnьq eq-vegjьn ьeьjldetuge tьrьstь. Slovodkada ec kjm mьndai jstj jstemeitjьn edj.

Bjr kynj ol vjr suret aьp keljь, qavьroqqa jljь qoidь, vьl — ьngj-melese, vjr^aьqqa qarai vet aьp, kьnjlderj kьterjьnkj tyrde ketjьp vara ьatqan yc adamnьq suretj edj.

— Vьl tьrjlgьn xristostьn Emmausqa vara ьatqanь, — dep tysjndjrdj Pavel.

Suret anaqa ьnadь, vjraq oььna mьnai keldj:

— Xristostь qьrmetteisjь, vjraq сjьkeuge varmaisьn...

Pavelqa ьoldasь — aqac ьstasьnьq ьsemdep jstep vergen polkanьq ystjnde khtar vjrte-vjrte kьveie vastadь. Vьlme ьnamdь tyрге endj.

Anasьna ol «sьz» dep soiler, onь «aьetaj» dep ataitьn voldь. Vjraq keide kenetten, anasьna qarap, ььь ьsraimen:

— Sen, ana, mazasьzdana kьrme, men yige kec qaitam... — deitjьn edj.

Anaqa mьnьsь ьnaitьn edj, onьq sьzjnde vaisaldь, mьqьtь vjr mьn var ekenjьn ana sezetjьn de voldь.

Vjraqta, ananьq mazasьzdanuь ьse verdj. Uaqьt ьtken saьn, vьl sezjьn aьqьndalmaj, ananьq ьyregjьn qalьptan tьsqarь vjr erekce nьrseden kydjktendjьp, vььpьqьsьnan da qattь mazalaitьn voldь. Oqta-tekte valasьna ana narazьlau pьcjnmen qarap:

— ьurtьnь vьrj kьdjmgj adam siaqьtь, vьl volsa — sorь siaqьtь. Tьmь qatal ьzj. Mьnьsь ьasьna laibqьtь emes qoi, — dep oilaitьn edj.

Keide ana:

— Ol, mьmkjь, ьzjne vjr qьz taqьp alqan ььqar? — dep te oilaitьn.

Bjraq, qъzdarмен әurelenjр ҫyruge aqca kerek, al ol tarqan tabь-сьп tygel derljк anасьна әкер beredj.

Осьлаica ҫetjden ҫetj, aidan ai Өtjр ҫattь. Seitjр, кyл sanар өскен вылдыр oi мен qauьр-qaterge toль, adam таььрqарлыqtai, unsjz-tynsjz өmjrdjң ekj ҫьль vaiqausьz Өtjр te kettj.

IV

Bjр кyнj Pavel keckj tamaqtan keijп, terezenjң perdesjң tysjрjр, вьгьсqa отьрдь da, qaңлыть samдь qавьрqаqа jljр qoiьр, kjtар oқи vastadь. Ana aiaq-tavaqtь ҫinastьгьр воьр, asyiden сьqtь da, valасьпнь qasьна keldj. Balась vasьп көterjр аьр, ne dep сьraqtандаi anасьпнь betjne qaradь.

— Jcteme emes, Pasa, men ҫai әnceijп!—dedj ana asьqа sөiler, osьп aittь da, uiaqtандаi qavaqьп qimьdatьр, сьqьр kettj. Bjraq, oilanqan, vjrnәsenj djltegen qalьppen asyide vjг minuttei tьrdь da, qoldarьп tazalar ҫьр, valасьна qaitadan keldj.

— Men senep сьraqtьм keledj, osь sen ьlқи ne oqisьп? — dedj, ҫailар qana.

Balась kjtavьп ҫauьр:

— Отьсь Өzjң, mamaca... — dedj.

Ana сьlq tysjр onьң qasьна отьга kettj, mәnj zor vjг nәsenj kьtkendei, qūlaqьп tjgjр, eңsesjң көterdj.

Pavel, anасьна qaramastan, ҫailар qana, nege ekenj belgjsjz, qatu-lanьр sөilei vastadь:

— Men tiьm salьnqan kjtartardь oqьр ҫygmjң. Oқиqа tiьm salatьп sevevьj — vьl kjtartar vjzdei ҫimьscьlardьң tьgmьscь тураль сьндьq-ть sөileidj... Vьl kjtartar saqtьqpen, ҫasьгьп tyrde vasььр сьqadь, al endj osьlardь тауьр аlsa — menj tygmege отьрqьzadь, отьрqьzqanda сьндьqть vjlgjм kelgenj ycjң отьрqьzadь. Tysjndjң ve?

Anaпнь kenetten tiьпscь tarьldь. Kөzj аlaqtандаi воьр, valасьна qarai qaldь. Ol mylde ҫat kjsj tәrjzdenjр көrjндj. Onьң dausь vьгьп-qьсьпnan vasqaca — vөseңdeu, ҫuandau: ҫana aiqьп estjledj. ҫjңjckelev, tyvjttei mьrtьп sausaqtarmen сyкjмder, Pavel таңqalarьq рjсjнде qavaqьпнь astьmen вьгьс ҫаqqa qarар отьрдь. Balасьпнь volасаqьп oilaqtандьqtan anaqa qorqьпscь kjrdj, ҫань асьдь.

— Nege vьlai etesjң, Pasa?— dedj ana!

Pavel vasьп көterjр аьр, anасьна qaradь da, salmaqpen ҫailар qana:

— Сьндьqть vjlgjм keledj,—dedj.

Onьң dausь vaiаu, vjraq пьqьz estjledj, көzderj өçettene ҫarqьraidь. Balась әlde-nendei vjг qūria сьгь var, qorqьпscьтә nәsege tyркjлjкlь vel vaiлаqtаньп anaпнь ҫyregj sezdj. Өmjrdе kezdesetjnnjң vәrj de anaqa sөzsjz, volасаq nәse tәrjzdenjр көrjnetjң; ol, oilamastan va-qьпnиqа әdettengen, al endj qaiqь мен qaralьq vasqan ҫyregjnen sөz тауьр aita almai, tek aqьгьп qana ҫьлар qoia verdj.

— ҫьlamась! — dedj Pavel ҫailар qana, ҫьль sөzven ҫьvatьр. Al anaqa balась doctasьр tьrqtандаi vor көrjндj. — Oilар qarась, vjз qan-

даі өмір сырјр отьгтыз? Сенјн җасын җыгыҗа келдј, — ал сыһн айтқан-
да, сен өмір сырджн ве? Әкем сенј ылаі үгүмен вольд, — сонда ол
өзјнјң қайғыһын өсјн — өмір қайғыһын өсјн сенјң җопһннан
аладь екен. Мен оған ендј тусјндјм. Ол өзјн җаныстадан қайғыһн
қайдан сыққан тусјнвеген. Ол отьз җы җүмьс јstedј, җүмьсть вукіл
фабрик екі корпусқа сьр түрған kezјnen vastap јstedј, ал ендј көзјр
ондаі корпус — җетеу.

Ана оһн сөзјн қорғыһсрен, җүмарлаһр тындадь. Баласыһн көзј
көккөм нүрһ сөлей веҗр, отса җанаидь, ол көкјрегјн stolqa тјер,
җағындаһр отьдь да, анаһн җасын вүланған ветјне тура қа-
ғар, өзјнјң тусјнген сындыр тuralь алҗасҗ сөзјн сөледј. Вјлјмјне
масаттанған, сол вјлјмјнјң ақаттығына веҗле панған оқусьдаі җызу-
лана җана җастықтың алврт кусјн көрсете, Павел өзјнјң айғын-аныҗ вјл-
генј тuralь сөледј, — көвјнесе анаһна тынҗату усјн емес, өзјн-өзј
тексерјр ваіқу усјн сөледј. Anda-sanda сөз тava almai, тоғталыр қа-
ладь, сол kezderde җарсы алдындаҗ — җасын мүнәрланған meijrjmcijl
көздерј көмескј тырде җытыр түрған, қайғы җызге көзј тusedј.
Анаһн көздерј қорғыһсрен, кудјктенген қалыppen қараидь. Paveldjн
анаға җаны асьдь, ол тағыда сөлей vastадь, вјрақ, ендј ана тuralь,
анаһн өмірј тuralь сөледј.

— Сен васыһнан қандаі қаныҗтар өткјздјң? Әткјзген өмірјндј
еске nemen тусјре аласьн? — деп сүрақ қойдь.

Ана — әлденендеі вјр җаңа, өзјне таны емес, җасјреттј җана qua-
ныҗть сезјммен тындап, мүнәиә васын қайғадь, вүл сезјм анаһн
серлј җырегјне җыһ тјр, көһлјң җыватть. Әзј тuralь, өзјнјң өмірј ту-
раль мұндаі сөздердј тыңғыс estuj edј, сондытан вүл сөздер әлдеқа-
цаннан сесјлмеі, јте қалыр қойған oilarып оиатть, өмірге көһл тол-
маусыһн сөһген вүлдыр сезјмдерјне ағыһн қана дем веҗр, тү-
тандырды, — вүл түтанған, ваіаҗ җастыҗаҗаҗа oilar мен сезјмдер
edј. Әмір тuralь ана өзјнјң җолдас әйелдерјмен сөілетјн, сөілескенде
тыгјн қалдырмстан қазвалар, ұзақ сөілетјн, вјрақ, olарды вөҗ де—
өзј де тек сағым айтүмен қана волатын, өмірдјң не сеvertј оһнса
аһр, әҗ қыһ екенјн есқайсыһ тусјндјге алмайтн. Ал ендј, алдында
тыһау отьрған өзјнјң валаһ, оһн көздерј, җызј, сөздерј не аһр
отьрған вольса, оһн вөҗ де җырегјне қонымды тідј, анаһн өмірјн
дүһс тусјнген, оһн қайғы-җасјреттерј тuralь сөілер, аһаусыһ етјр
отьрған валаһ анаһн җырегјн мағтаньс сезјмјне вөледј.

Аналары җүрттың җаны асьмаидь.

Мүһ ана вјлетјн. Әіел өмірј тuralь валаһн сөілеген сөздерјнјң
вөҗ де — өзјне вүһннан таны, җаңа ватын сындық edј, ендј оһн
көкјрегјнде сумағталған сезјмдерј вјрте-вјрте теvјрене vastap, анаһ
вјр тырл җыһырпен мәпеі тустј.

— Сен ендј не јstemексјсјң? — dedј ана, валаһн сөзјн вөлјр.

— Әуелј yirenem, sodan кейн — васыларды yiretem. Вјздерге,
җүмьсҗыларға yirenu kerek. Вјздјң түрмьһыһ не сеvertј аһр еке-
нјң — тусјнүмјз kerek, вјлүмјз kerek.

Balasъның әғқасап да терең ойы, қатал, көгјлдр көздерјнјң енді қапқа җайлы тьерлјктеі, җаідарылана җайлар түрқандықъ анаы сыйсјндјрдј. Бетјнјң әҗмдәнген җерлерјнде монсақтанқан көз җасы әлј дөмөлтјлдер түрқанымен, ақығын қана кылјмсјреген ерјндерј анаың саттанқан қалрып вјлдјрр түрдь. Анақа екј җақты сезјм пайда вольд: вјр җақпын, өмјрдјң қайқысып сондаі анық көрјр оығқан валасын мақтаньс етсе, екјнсј җақпын, оның җастықын, басқалардан айғқса сөілетјндјгјң, варық җүртқа — соньмен вјрге анақа — ыренсјктј тұрмыспен тайталауқа җалқыз өзј вел вайлақанып ұмыта алмады. Анаың оқан:

— Қарақым-ау, сен не јстей аласың? — дегісј келді.

Вјрақ, өзјне аздар җаттау вольр көрјнгенімен, кенет, сондаі ақыды екендјгј айқндайқан валасына тамалар қарауына вөгет җасаудан қауыртенді.

Павел анаының ерјндерјндегј кылјмсјреген сьраидь, җызјндегј ұқыртылықты, көздерјндегј сыйспенсјлктј көрдј; өзјнјң сьндықын анақа тьсјндјре вјлгеніне көмјл вольд, җана җас өспрјгјм мақтаньс сөздјң кьсј арқылы өзјне өзјнјң сенімјң арттыр, көкке көтерді. Түлавоы қьзулапыр, ол вјrese мьқыпн кыле, вјrese қавақып тыксите сөіледј. Оқта-текте оның сөздерјмен өспенділктјң ынј естјледј; ана оның қоңыраудай сьдығақан, қатал сөздерјн есјткенде, ыреілене тьсјр, васын саяқайды да, вөсең ынмен валасын:

— Солай ма, Паса? — дері сұрап қойады.

— Солай — дер җауап қайырды ол, сөзјң пықтар. Сонан соң, қалққа җақсылық тјлер, оның арасына сьндық таратқан адамдар туралы, осынысы ьсјң өмјр дүсрандағы оларды аңса аулар, тырмеге отығқызыр, каторғаға җверетјндјгј җайнда вайандар вөрдј...

— Мен сондаі адамдарды көрдјм! — дедј ол, қьзу тырде. — Олар җер бетјндегј ең җақсы адамдар!

— Бұл адамдар анаың воында қорқыныс түдырды, ол тақыда валасын:

— Солай ма? — дер сұрақьсы келді.

Вјрақ, сұрай алмады, җана демјң јсјнен алыр, өзјне тьсјңкьсјз адамдар туралы: валасын сондаі қауырт олар олар, сөздер сөілеуге ыреткен адамдар туралы әңгјменің тыңдаумен вольд. Ақығында валасына:

— Көр ұзатай таң атады, сен җатыр, ұиқтасаң еттј! — дедј.

— Іа, көзјр җатам! — дедј Павел. Сьдідедј де, анаына қарай еңкеіп:

— Тьсјндјң ве мені? — дер сұрады.

— Тьсјндјм! — дер, ана кьрсјне җауап вөрдј. Көзјнен җас тақыда монсақтар ақты, җыламығақан дауспен: — Мерт вольсың қой сен, — дедј.

Павел омынан түгьр, вөлмеде ерсјлј-қарсылы җурды де анаына:

— Мјне, ендј сен менің не јстер, қайда вьгьр җьргенјмдј вјлсјң! Менің сенен өтјнетјңім, ана, мені җақсы көретјң вольсаң — мақтан кедергј җасатам!.. — дедј.

— Қарақым-ау! — дедј ана, җылыр алақандай. — Мьмкјң, еспөрсе вјлмеген вольсам, җақсығақ вольар ма едј, қайтер едј!

Pavel anаның қолың ұстап, қатты қысты.

Balасының қалыңды кыспен «ана» деген сөз, қана біртырлі қаңаса, таңдақайыр қалыппен қолың қысқаны сай сүйегін сығарғаты.

— Мен естеңе де істемеймін! — dedj ana, даусы қалтырар. — Тек, өзін сақтағыр сүр, сақтағыр сүр!

Neden saqtanu kerek ekendigjn özj de vjlmesten, ana müñdy da uspen taqyda:

— Өзін сүдеп барасың қой... — dedj.

Syidedj de, balасының сымбаты, тықты денесіне қылы сүзвен мәре-лей қарар, бәсең дауспен қылдамдатыр сөйлеі бастады:

— Құдайың қар болсын! Өзіннің қалашыңса тұра бер, мен саған кедергі қаспаймын. Сенен тек қалқыз қана бір нәрсені өтінем — құртпен авайсыз сөйлеспе! Құрттан сақтағыр сүру керек — өзгж бір-бірін тек көреді! Овырлармен, кыңылдйкпен кынелтеді. Барг де қамандық істеуге асық. Сен олардың сығып асыр, айығын көрсете бастасаң-ақ болғаны — сені тек көреді, басыңды қойады!

Balasy, anасының зарлы сөзін тыңдап, esjktjn алдында тұрды, ана сөзін біртіргеннен кейін, ол қымия кылп:

— Adamдардың қаман екені газ. Бірақ, дүниеде сындық барлығын біртіргеннен бері — адам маған қақсырақ көрнетін болды!.. — dedj.

Ол тақыда қымияр кылды де, бастаған сөзін ұластығыр сөйлеі бастады:

— Қалай болғаны өзгж де біртірмеймін! Қас қақымнан құрттың өзгжнен де қорқуың edjm, — eseie kele — тек көре бастадым, біртірлергін қауызыңды ұсың, біртірлергін — не ұсың екенгін біртірмеймін, — әйтеуір тек көргім. Ал endj, көзг маған өзгж де басқаса vor көрнеді — өзгж де қаймын ба, қайдам? Түсіне алмаймын, әйтеуір өзгжнің ұластығына құрттың өзгж біртірмей айрыты емес ekendigjn біртіргеннен кейін mejrjmdj vola бастадым...

Тар, өзгжнің іскі сығына қылағын тіккендеі, тым-тығыс vola қалды да, oilaңаң рјсјмен:

— Мјне, сындықтың іевгзг осы! — dedj.

Ana Paveldyң vetjne қарады да, vaiau ynmen:

— Astapralda-ai, өзгж қауырыты тырде өзгергп ketjpsjn! — dedj.

Pavel төсегіне қатыр, пірқыла сомқан кезде, ана өз төсегінен ертер тұрды да, айағын адығын басыр, balасының қасына варды. Pavel қаласынан қатыр edj, оның қаталанған қараторы, қайсар сүзг ақ қастықтың ұстінде айғын көрнеді. Ана, ekj қолың көкреггіне басыр, қалаң-айақ, көйлексең, оның төсегінің қанында тұрды, erjnderj ұнсыз қыбылар, көздергнен біртірген соң біртір қайлар адытылған ыстық қас монсақтар ақты.

V

Olar тақыда, үндеместен, бір-біргіне әргі алыс, әргі қағын қайырта, өмір сүргп тұра бастады.

Бір қетгіннің орта кезінде, meiramda, Pavel yiden біртірғақа ketjр вага қатыр, anасына:

— Semvj кунг маған қаладан қонақтар келеді, — dedj.

— Qaladan, — degen sözd; qairga aittä da, ana — kenet çylar çjverdij.

— E, nege çylaisın, mamaca? — dedj Pavel, rençjgen tyrmen.

Ana, veldemcesjmen vetjn syrtjr, kyrsjne çauar qairgdä:

— Bjlmeimjn, — çai çylaçanym çoi...

— Qorçasın va?

— Qorçam, — der cınyn aittä.

Pavel anasınnı vetjne tene qarar — naq äkesjnce — acılı dauspen:

— Bärjmjzdjn de tuvjmjzge çetjr otyrçan osä qorçaqtıç çoi! Al vjzjd viler-töster otyrçandar, vjzjdjn qorçaqtıçqmızdä raidalanır, vürnıçdan veter qorçta tysesdj, — dedj.

Ana münäd, çylamsıraçan dauspen:

— Aculanva! Qalai qorçraıyn? Vykjl ömjrmjdj qorçumen ötkjz-djm, — vykjl denemdj qorçnıç viler alçan! — dedj.

Pavel çümsaq dauspen aqğyn çana:

— Sen menj aırqa vürmät, kecjr, vasçaca aitudın retj çoç! — dedj.

Syidedj de yiden cıçır kettj.

Yıge, vöten vjr, qorçnıçtı adamdar keletjnj eske tyskende anasın çyregj suıdar, yc kyndeı lıpldeumen völd. Balasınnı kəzjrgj tysken çolın kösetken osä adamdar çoi...

Semvj kunj, kecke taman, Pavel fabrikten qatır keljr, vetj-çolın çıır, qaitadan kijndj de, taçda vjr çaqqa keteijn der çatır, anasına qaramastan:

— Adamdar kelse — menj kəzjr qaitadä, de. Sonsoç, örkenjn es-kjr, qorç körmä... — dedj.

Ana älsjrep skameikaça otyra kettj. Balas çavaçyn tyie qaradä da:

— Mümkjn, sen... vjr çaqqa vara türarsın? — degen ısnıç aittä.

Bıl sez anaça aur tıdj. Ol vasın çaiçar:

— Çoç, nege öitem? — dedj.

Noıavrđjn aiaç kezj edj. Toç volır çatır qalçan çara çerge kyndjz çırçaq, çırçıç çar tysken, endj sol çardın ketjr varaçatçan balasınnı aiaçymen sçır-sçır etkenj estjledj. Qalın çaraçıç tynek vjrde-menj çastırpen aıçıçandaj terezenjn cınısına keljr tarçılmastan tənır tür. Ana, ekj çolın lavkege tjrep otyr, çana, esikke qarar, ky-tude...

Çaraçda yidjn çan-çaçınan, kijmderj adam taırçarlıç, meijrm-sjz vjreuler vüçır, ainalasına alaçtar, aiaçtarın erter vasır çaçıçdar kele çatçan tərjzjd körnjedj. Mjne, yidj ainala vjreu çyr, çolymen yid-jdn çavırçasın sipalaidä.

Bsçırçan dıvıs estjledj. Sol dıvıs, tıçtıçtıç çaq çara irendegen münäd, äj ırçaqtı nəzjk unge ainaladä, ıç-çırğ çoç çaraçda ä-de-nenj jzdegendeı oilana çarç ıradä, söitjr, vırte-vırte çaçıçdar tyses-dj. Sodan, vjr mezgilde, terezenjn tuvıne keljr, çavırçanın vötenä sjre çadalçandaj dıvıs çoç volır ketedj.

Senek yide vjreudjñ aiaq vasqan sьvьdьgь estjldj, ana selk ete ty-sjр, qavaqьñ әreң asьр, oғьñnan tьra keldj.

Esjk asьldь. Eñ aldьmen, vөлmege kjrjр kele қатқан vjreudjñ yлken, seңseң vөrjk kigen vasь көrjndj, sodan keijñ eңkeie, kjrjр kele қатқан ұзын voilь denesj көrjndj, vül voilь қазьр алыр, оң qoльñ қайьmen қоқарь көterdj de, demjñ қатть vjр алыр, көkjrekten сьққан қуан даus-реп.

— Кес қарьқ! — dedj.

Ana yndemesten vasьñ iр sөlem ettj.

— Pavel yide қоқ па?

Kjsj, ystjndegj colaq jcjgjñ қайлар cestj de, vjр aiaqьñ көterjр, vөrkjmen etjgjnñ қарьñ қатть, sodan keijñ ekjncj aiaqьñ da solai ettj, vөrkjñ vүrьсқа tastai vөrjр, ұзын aiaqтарьmen теңsele vasьр, vөлmege kjrdj. Oғьndьqтьñ қасьна keljр, оныñ vөrjktjgjñ сьмақандаi ainaldьra қарар, otьra kettj de, аузын qoльmen vasьр, esjnedj. Vasь dop-domalaq, сасын тьqьrлар алqьzқан, қаттарьñ qьrқан, ekj ycj сальbьрақан ұзын mүrtь var. Vadьraiqan, yлken, cegj көzderjmen vөлmenj әvden vjр colьр өttj de, aiaqтарьñ aiqastьrь, oғьndьqta terbetjle otьrьр:

— Bül yі өzderjñjzdkj me, қоқ — қалқа алыр tүrsьzdar ма? — деп sүradь.

Оныñ қарсь aldynda otьrқан ana:

— Қалқа алыр tүramьz, — деп қауар қaitardь.

— Onca қарсь yі emes eken! — dedj ol.

— Pasa көр ұzamai keledj, sjz kyte tүrьñz! — деп ana қайлар өtjñc ettj.

— Men kytjр te otьrьmьñ qoi, — dedj salmaqpen, ұзын voilь kjsj.

Оныñ salmaqтьbьqь, қumsaq dausь, қызjññ қaidarьbьqь anapьñ көñljñ қадьrattь. Ol anaqa meijrjmdj asьq қызven қaraidь, оныñ mөл-djр көzderjññ ағсь tyvjnde сattьq ұсқьñ қainaidь, al, aiaqtarь ұзын, eñkjcteu kelgen bykjл kelbetjnde kjsjge ұnaitьñ қana eljktjretjñ vjrdeme var sьqьldь edj. Ystjnde көk көleк, valaqьñ etjktjñ qoпьсьна сал-қан қара calvar. Ana оныñ kjm ekenjñ, qaidan kelgenjñ, valasьñ қacannan vөrj таитьльñ sүraqьсь keljр edj. Bjaq, әgь kjsj bykjл de-nesjmen vjр qozqalьр qoidь da, anaqa:

— Sjzdnь maңдайьñzдь kjm қарқан, nenko?¹ — деп өзj sүraq qoidь.

Ol, көzderj қaidarьlana kyljmdep, сьль қызven sүрасa da, әiel vül sүraqть көñljne aur алыр qaldь. Ol erjnderjñ qьсьр, vjraz yndemei otьrdь da салqьñ әdeppen:

— Onda sjzdnь qanca қитьсьñz var, әketaimь? — dedj.

Ol anaqa qarai eңsesjñ сальр:

— Sjz oқan aculanьaьz, nesj var! Sүraqan sevevjm, menjñ өkjл anamтьñ vasьnda da naq osь sjzdnь vasьñzdaqьdai тьrьqь var edj. Оныñ vasьñ, өзjmen көñjl qosқан vjр etjkcj, қальppen qoipь ketjр, қар-қан volatьñ. Anam, kjr қuись, ol — etjkcj edj. Sorь anam sol masky

¹ nenko- себе degen мақанада. Аударуь.

nemdj, — menj valačqьr aсьrap aлqанnan кейп, — әлде қайдан тауьр алырты, ақьғында өзj ағылмас қайқыға дусар voldь. Men sjzge aitsam, ol anamдь aiamai ұғыр-соқуць edj! Қорьққандьқтан қырегьпм қарьпыр кете қаздауць edj, — dedj.

Jcндегь var сьғып ақтарьр айтқан соң, ана ne дерjп vлmei қалды, қана: ось kьsjge суьқ қауар vergenьпм yсjп Pavel асulanьр қырегь degen оiқа keldj. Соittj de, қазьқты kьsjce eзу tartьр:

— Асulanқан қорьпн, vьрақ өзjпjз тьп vьrden... сьradьпыз qoi. Bүл, imандь volқыр егjмнjң vergen сiь! Sjz татар emessjz ve?—dedj.

Kьsj aiaқып sjlkьp tastар, ьгқia kylgende, құлақтарь қелkesjне қарай қьқықандаi voldь. Sonan соң vaisaldь pьcьпmen:

— Қоқ әj, — dedj.

— Sjzджп сөileujпjз оьгьса emes сiaқты! — деп kylьmsjredj ана, оьпн әзjлне тьsjне қальр.

— ОI — оьгьсadan қақсь!—dedj қонақ, көпjлдж tyrde vасынizer.— Men, Kanev қаласынан kelgen xохолмьп.

— Көптен берj осьндасьз ва?

— Qalada vьr қьldai түрдьм, endj sjzderдж fabrikterджzge көctьп. Bьr aidai voldь. Mүнда қақсь adamdardь, — sjzджп valaпызды, тақы vas-qalardь тауьр алдым. Oсьнда тұра тұрам, — dedj ol, мүртьп сөкьмдеp.

Ol анақа ұnadь; valasь тураль айтқан сөздерj yсjп оқан қақсьпыр көрсетеjп degen оiқа vaқыпыр, ана:

— Mьmkьп, cai jcersjz?—dedj.

— Қалқыз өзjм қонақ volмақыр ва? Қүрттьп vөj tegьs қиналқан соң—қүрmettersjz...—деp, ьқып vьr көтерjр, қауар verdj.

Ol анапың қорқыпысьп esjне тьsjрдj.

— Bөj de осьндаi volса igьedj!—dedj ана jcnen, қаьнды тjlekpen.

Auz-yiden тақыда aiaқтың тьқыгь estjлдж, esjk tez аслды, — ана оьпnan тақыда тұра keldj. Анапь тапырқата бүл қоль асыге аласа воиль, vet-әлpetj carua қьзындаi қaidарь, қауап бүгьм қьр өрген қьтыр сарь сась var vьr қьз kьjр keldj. Ol ақыгьп қана:

— Men kecьgьp қалқан қорьпн ва?—деp сьradь.

— Қоқ тjптj! — деп, vөлmeden сьқалаi қарар, xохол қауар verdj. — Қаiaу keldjпjз ve?

— Әrine! Sjz—Pavel Mixailovictьп анасьсьз ва? Esensjz ve? Menjп атьм — Nataca...

— Атапыздың атьп атаp айтқанда ce?—деp сьradь ана.

— Vasilievna. Al, sjzджп ce?

— Pelageia Nilovna.

— Mьne, endj vьz тапысь voldьқ...

— Ia!—dedj ана қеңjл vьr kьrsьпjр қана қьзқа kylьмдеi қарадь.

Xохол kьjмjп cecujне қәrdemesjр:

— Kьп суьқ pa?—деp сьradь.

— Dala—өte суьқ! Қел...

Қьздың дауьс асқы; әгь syikьмдж, ylvьregen аузь oimaқtai; ььздаi, valқып denesj var. Ol cecьпjр volьр, қьзыл сьгаиль vetjп суьқтан қьзәр-

oňan syirjktei qoldarňmen qattъ-qattъ uqaladъ da, votinkesjnňj öksesjmen edendj tьqьldatъp, tez vasyр vөлmege kjrđj.

— Galocsъz сур eken!—degen oi ananьň vasyрna sap ete tystj.

— Ia-a, — dedj qьz, dausьn sozьp, denesj qalcьldap. — Oi toňdьm-au... icca-i-ai!

— Men sjzderge kəzjr samaуьr qainataиn!—dedj ana asьqа-ysjge, asyige сьqьp vара çatъp. — Kəzjr...

Anaqa vül qьzđь őzj көpten tanitъndai çana mysjrkegjc analyđ meijrjmmen сьn çyrekten syietjndeи vor көrjndj. Ana kyljmdep, vөлmedegj əňgjmege qulaq salumen völdь.

— Sjz nege çavyрqар otъrsъz, Naxodka? — dep sūrady qьz.

— Çəi ənceijn, — dedj xohol vaiau dauspen, — çesjr əieldjň көzj çaqъ eken, sonđьqtan, menjň anamньň көzj de naq osьndai voluь mymkjn-au? — degen oi keljр otъr. Bilesjz ve, men őz anam turalь көp oilaimьn, çana ьlqi maqan ol tjrj sьqьldь volьp көrjnedj de tūrady.

— Sjz onь — əljр qalqan dep edjňz qoi?

— Əlgen asьrар alqan anam qoi. Men tuqan cecem turalь aйтъp otъrмьn. Maqan ol — Kievtjň vjr çerjnde qайr sūrар çyrgendeи volьp көrjnedj. Araq ta jcjр çyrgen tərjzdenedj. Mas kyjnde onь politsialar vetke ūrьp çatqandai voladъ.

— Aida qaraqьm-ai,—dep oiladъ da, ana aуьr kursjndj.

Nataca vjrdemelerđ aйтъp, vaseň dauspen qьzu tyrde çьldamdatъp səilei vastadъ. Xoholdьň көterjňkj dausъ taqъ da estjldj.

— E, çoldas, sjz əlj çassъz — accь-tüccьсьn az tatqansъz! Balanь tavu — qьp, adamđ çaqъsььqqa yiretu odan da qьp...

— Anađ qara! — dedj ana jcnen, serjile tysjр. Səittj de, xoholqа əldenendeи vjr сьь sөz aituqа ьntьq völdь. Sol kezde çailar esjk asьldь da, Danila deitjн көrj ūrьньň valasъ, vykjl slobodka adam valasьla çuьsrai çyretjн, Nikolai Vesovçikov kjrjр keldj. Ol ьlqi qavaqьn qars çauьp, çürttan cetter çyretjн, sonьsь ycjн çürt onь mazaq qьlatьn edj. Ana taңьrqaqan qайrpen:

— Sen neqьp çyrsjn, Nikolai? — dep sūrady.

Oi çalpaq alaqaньmen ūrttь vüçьr vetjн syrttj de, amandaspastan, tüibq dauspen:

— Pavel yide me?—dep sūrady.

— Çoq.

Oi vөлmege sьqalар qaradъ da, kjrjр vара çatъp:

— Amansъzdar ma, çoldastar...—dedj.

— Osъ ma?—dep oiladъ ana ūnatrai. Çana Nataca oqan quanьcъtь, сьь çyзven qolьn sozqanьn көrjр, qattъ taq qaldь.

Vjrazdan keijn taqьda ekj çjgjt keldj, ekeujн de əlj vala derljк. Müňň vjreujн ana vjletjн, — ol, fabrikteгj Sizov deitjн esjk çuьmsьньň çienj — өtkjр çyзdj, keң maңdailь, vüira cac Fedor. Ekjncj-sj — casьn tegjstep artqa qайьrqaн, kьcjреijldj çjgjt, tanьs volmaqanьmen, vül da qoғьqьньcъtь emes. Aqьrьnda Pavel keldj, qasьnda ekj ças

çjgjt var. Bular da ana tanıtın, ekeuj de — fabrikteçiler. Balasъ çыь сыгаимен:

— Samaуь qoidың va? Mjne raxmet! — dedj.

Ana özj de әлj tysjnjr çetpegen әlde-vjr nәрse усьн valasъna өзj-njн ыza volqандықьн vjldjrudjн çөnjн tava almai:

— Araқ satъ әkelsem qaitedj? — dedj.

— Çoқ, оьнә keregj çoқ, — dedj Pavel, meirjmdj çyzven kyljmdep.

«Menj әzjlder qorqыtu усьн, ось çыьыстың қауьртъььььн әdeij asъra илqaitъ çyr eken qoi» degen oi keldj anaqa kenetten.

— Әlgj, tym salьnqan adamdarың осьlar ma? — dep sұradъ ana aqьrып qana.

— Dәl өзderj! — dedj Pavel, vөлmege өtjр vара çatъ.

— Әi сырақьм-ai!.. — degen çыьuarыь unmen valasън üzatър salды da, jеjnен, kecjrmеjл qalьppen: — әлj valasън qoi! — dedj.

VI

Samaуь qainady, ana оьп vөлmege аьр kjrdj. Qonaqtar stoldъ ai-nala тықьz qorсар отьrған. Nataca vұrьсqa taiau, samьнә tyvjne or-nalasaqan, qoьnda kjckene kjtavъ var.

— Adamdarың ne severtj çaman tūrmьsta tūratъььн tysjnu усьн.. — dedj Nataca.

— Çanada olardың өзderj ne severtj çaman ekenjн vjlu усьн, — dep xoxol sөz qostъ.

— Olardың qalai өmjr syre vастaқaньп көru kerek...

— Kөrjңder, qaraqtarьm, көrjңder! — dep kuvjrlедj ana, cai dem-dep çatъ.

Vөrj de sөzderjн qoia qoidы.

— Ne deisjz, mamaca? — dedj Pavel, qavaqьп tyjр.

— Men ve? — dep ana çan-çaqьna qarady da, çүrtъьн vөrj de өзjne qarai qalqanьп көrjр, иialqan pеcjпmen: — Men әnceijн, өз-өzjмnen, — qarap көrjңder, degenjм qoi, — dedj.

Nataca kyljр çjberdj. Pavel da miьqьнnan kyldj. Al xoxol отьrр:

— Caibъzqa raxmet, nenko! — dedj.

— Әlj jken de çoqsъz, сонда da raxmet aitasъz, — dedj de, ana valasъna vjr qarap:

— Men sjzderge vөget volmaimьn va? — dep sұradъ.

Çauartъ Nataca qaitady:

— Sjz, yi iesj vola tūrьr, qonaqtarqa qalaica vөget volasъz? — dedj çana valaca çalyьnqan dauspen:

— Cecei! Maқan tezjrek cai berjңzеj! Qalcyldap varam, aiaqtarьm иjrtj тоңр qalьртъ! — dedj.

— Kөzjр, көzjр! — dep ana asьqьp-artьqьp qaldы.

Vjr сыь-аiaқ cai jкennen keijн, Nataca demjн qattъ vjr алды da, vұrьтьн иьqьнnan asъra tastap, suretterj var, sarъ тысты kjtartъ оqи vastady. Aiaq-tavaqьп salдыrlatrauqa тыгьсьр, ana cai qūьр, qьzдың

саһмән асатылған әңгimesjне құлақ салыр отырды. Қыздың сыңағылаған даусы самаурдың ыңыдаған әнjне ун қосады. Үңгjr-үңгjрдj раналар, аңдарды таспен ұғыр алыр кунелткен тақы адамдар туралы әңгjме бөлмеде көркем лентадai сағытаиды. Бұл әңгjме ертегj сияқты edj, сондықтан ана: бұл тарихтың тийм салынатын несj бар? — деп сұрақсыз келгендеi, баласына вjрнесе рет қарады. Вjрақ көр ұзамай-ақ, әңгjме тәңдаудан қақыды да, баласына да, басқаларға да вjлджrмеi, қонақтарды bastan-aiақ қарай vastады.

Pavel Nataca мен қатар отыр. Ol вәгjнен de сүлу edj. Nataca кjтарға уңjле қарап, самайна тускен сасып қыс-қыс қайғыр қоiaды. Bасын сүлқi тусjр, даусын бәсеңдете, ol, тәңдаусылардың беттерjне қылы сүзбен қарап қойыр, кjтарға көз салмастан, өз қапылан вjрдемелер айтaды. Хохол кең көкjрегjмен stoldың вүргьсына тjнвелеi отырған; мүртьның ұстары көрмексj воыр, көздерjн қиқactai қарайды. Vesovcikov ekj алақанымен тjзесjн тjреп, вейне ақас тәгjзденjр, оғындықта тjр-тjк отыр, қана қассыз вүсыр бетj, құға егjндерj маска секjлдж, қозқаймайды. Кjгjрк қақрай қысық көздерjмен ol самаурдың қағарғаған қезjне тускен өз бетjнjң сәулесjне көз айырмастан қарауда, вейне дем алмай отырған тәгjздж. Кjкентаi Fedә кjтарты тәңдар отығыр, jеjнен кjтарты сол сөздерjн айтыр отырғандаi-ақ, егjндерjн дьвьссыз сьвьрлатыр қоiaды. Al оның қолдасы, ekj сьнтaқыл ekj тjзесjне тjреп, алақандарымен ekj қақып таіаныр, вугjлjр, оиланған рjсjнмен кылjмдеп отыр. Pavelқа егjр келген қjгjттердjн вjреуj — вүіраланған қiрен сactы кылjм көз көккөз қjгjт — вjрдеме айтқысыз келгендеi, отырған орнында сdамсызданыр қозқала тьседj. Ekjncjsj сары сасып қысқалар алдырған, васын алақанымен сирап қойыр, edenge қарап отыр, өзjнjң қызj көгjнвейдж. Бөлменjң jсj вjртьгjлj ерексе қақысы. Ана, сол айғырға өзjне тамыс емес қалырты сезjр отырды, қана Natacaның сыдырғаған даусын тәңдай отығыр, өзjнjң қас сағында көрген көккj сауықтарын, сол сауықтарда әрқасан да аузынан арақ isj келjр тұратын қjгjттердjң өрескел сөздерjн, қексүргьн әзjлдерjн esjне тьсjрдj. Esjне тьсjргенде, — өзjн өзj аiaусьық сезjм jсj-ваурьн елсjретjр, қайлар көңjлjн қамықтырды.

Marqum егjнjң қалаi айттырғань esjне тьстj. Көккj сауықтардың вjгjнде ol мұны қарағанды сенекте ұстар алыр, отыраулар қабырғаға қыса тьсjр, асыл, түйсқ дауспен:

— Мақан тьсjн ве? — деп сұрады.

Бұл, апаның қапына ватты, әгj қөвjрлендж de, al ol мұның төсjн аурта қысты, оның мұрны рьсылдар, ыстық, ықалды леvj бетjне тидj. Бұл әрjл-верjл вүлқыпыр, оның құсақынан вosануға әрекettendj.

— Qaida вармақысың! — деп әкjреңdedj ol. Sen — қауавьнды вe! көне?

Үіальр, қөвjрленгенджктен вүльға тьсjр, ана ун қатрай тұрды.

Sol kezde вjреu сенектjң esjгjн actы, ol қызды асырай вosатыр қоie вeрдj de:

— Қексемвj кунj қаусы қjверем... — dedj

Қjвердж de.

Ana aur кьрсjнjр, көзjн қүтмды.

— Мақан адамдардың вүгьн қалаi тұрғаньн вjлу қақет емес, қа-

lai türüb kerek ekendjgı qaçet! — degen Vesovcikovtıñ parazı dausı estjldj.

— Mjne däl sol qaçet! — dep cikıl sarı onıñ sözjn quattadı, ornınan türüp çatır.

— Men oqan qosımaımın!—dedj Fedä aıqailar.

Talas, sıqı kettj, laular çanqan otıñ çalıñındaı sözder çarq-çırq ettj. Ne turalı aıqailasır çatqandarın ana tysjne almadı. Qızılana söilegendjkten otırqandardıñ betterj qızarır kettj. Bıraq, esqaisıñnıñ auzınan anaqa tañs öreskel sözder estjlımedj, vjrne vjı kjçjn-gen de çoq.

— Bıkesten üialır otır qoi,—dep oiladı ana.

Osı çjgjtterdjñ vörj de vala tırjzdenjı körjngendeı, olarqa üqırpen qarar otırqan Natasañıñ salmaqı çyzj anaqa ünadı.

— Savır etjñzdercj, çoldastar,—dedj Natasa kenetten. Sonda vörj de onıñ vetjne qarar, tım-tırıs vola qaldı.

— Bız vörjn de vjlujmız kerek—deucjler düğıs aıtadı. Qarañır adamdar vjzđj aıqın köruj ycjñ vjz özjıjzđj aqıdın çarğarınen söulettendjrujıjz kerek, vörjne de vjz adal, düğıs çauar verujmız kerek. Bıkıl cındıqıt, vıkıl çalqandı vjlıp alıñmız kerek...

Xokol Natasañıñ söilegen sözderjñıñ ırqarına säikes vasın cılıqır, tıñdar otır. Vesovcikov, cikıl sarı çjgjt, Paveldıñ ertjı kelgen fabrika çjgjtj, — mjne osı yseuj vjı-vjıjne tıqılsa toptanır tır, çana vılar, nege ekenj belgısız, äiteujr ünamadı.

Natasa sözjn toqtatqanнан кейн, Pavel onınan türdı da, salmaqıt dauspen:

— Bız tek toq voludı çana tjeimız ve? — dep süradı. Onan son, älgj yseuj tyreger türqan çaqqa ötkjı rıcjınmen qarar, özjne özj çauar verdj: — Çoq! Bızdjñ moınmızqa mjnjı, közjıjzđj vasır otırqandarqa vjz, — vörjn de köretjndjgıjzđj, aqmaq emes ekendjgıjzđj, aq emes ekendjgıjzđj, vjz tek jcjı-çeudj çana emes, — adamqa laıqıt ömjıı syrudj tjeitjndjgıjzđj köretujmız kerek! Dıcrandar vjzđjñ vasımızdıñ aur azartı türmısqa salır otır, vjraq vıl türmıs aqı çarğınan olarmen taitalasımızqa, tjptj asır tysetjndjgıjzđge veger volmaitındıqın sol dıcrandarqa kösete vjlujmız kerek.

Ana, Paveldıñ sözjn tıñdaqanda, çandı çatır söleıdj,—degen maqtanıs sezjıj keudesjnde tevrenjı türdı.

— Qarın toqtar az emes, adal nietter çoq! — dedj xokol. — Osı cıjıj türmısın vıraqıt ystjnen volacaq mereıj ystem meıjıjmdj dıniege köjıı salımız kerek, mjne çoldastar, vjzđjñ jsteıjı çımısımız osı!

— Töbeles mezgıjı çetkende, qoldı qusır otırıqa uaqıt çoq! — dep Vesovcikov çavırqıt dauspen söz qattı.

Vılar tarasa vastaqanda, tıñ çarğıt auır ta ketken edj. Vörjnen vıgır Vesovcikov pen cikıl çjgjt kettj, vıl anaqa taqıda ünamai qaldı.

Ana olarmen çaqırmaqan qalıpta doctasır çatır, jcjnen:

— Qaracı. asıqların! — dedj.

— Sjz menj sıqarır salasız va, Naxodka?—dedj Natasa.

— Өйтпеске вола ма! — деп хохол җауар җайырды.

Nataca асыде кижнр җатқанда, ана оқан:

— Сүльәһһыз мündäi уақытта җидәһһ җыладь җоһ! Мен сјзге җун-
нен сүльә тоқыр берсем, җалай көресјз? — dedj.

— Raxmet, Pelageia Nilovna! җуннен тоқылап сүльә алақты саҗа-
ды, — деп Nataca, кyle җауар берdj.

— Мен сјзге алақты саҗрайтн сүльә тоқыр берем! — dedj Vlasova.
Nataca көздерjn сәл сьҗыгайтър, анаҗа җарай җалды.

Онһ вүлаика тесјле җарауы анаҗа җаисьз тидj.

— Sјz меннә esalaһһьҗpen айтқан сөзјмdj кесјгнјз, — мен сьҗ
җырегјмнен айтър edjm! — dedj ана, вөсөһ ынмен.

Ананһ җолһ җалмаҗан вјг җьсьр, Nataca да ваіау дауьспен:

— Sјz җандай җаҗь адамьз! — dedj.

— Ғайрһ тyn болсн, пенко! — деп хохол, ананһ көзјне вјг җа-
рады да, еңкејр, Natacaһн соһһнап ауз-уіге сьҗты.

Ана валасьна җарады, — ол, вөлмеге варатын esјкте, җьmia кылјр түр
edj.

— Sen nege кylesн? — деп сүрады ана, җаисьзданьр.

— Ғәi, көңјл көтернјкј болҗасьн кylem de!

— Әрине, мен көгјмjn de, аҗмаҗрын да, вјраҗ, җаҗьсььҗты мен de
тysjnem, — dedj ана, аздап ренҗеген рјсјнмен.

— Tysјnsenјz тјртј җаҗь, — dedj Pavel. Sјz җатсаһһыз deјjm, уақыт
boldь җоһ!..

— Көзјг җатам!

Ана stol васында кyивөндөп җыгјр, ьдыс-алақты җинастырды, җалрын-
да ьзга болҗандьҗ вар, тјртј вөгј de җаҗь өтјр, тьньс вјткенјне
җуанҗандьҗтан җадырап көңјлденјр te җыг.

— Ғаҗь oilap тарҗаньн, Pavluca, — dedj валасьна. — Хохол өте
сьікјмdj! Bıkes te сондай — җандай аҗыды! Кјм ол өзј?

— Оҗытсь! — деп, Pavel вөлмеде ерсјлј-җарсььҗ җыгјр, җауар берdj.

— Вөсе — кедей көгјnedj! Кјмј тјртј, тјртј насар-ау! Субь тii
җып ва? Онһ әке-сесесј җаиде екен?..

— Mәskeudel! — dedj de, Pavel ананһн җарсь алдында тоҗтай җа-
һь, салмақты тырде, вөсөһ ынмен сөіледj:

— Mјne, җарась: әкесј — ваі, темјрмен сауда јстейdj, вјрнеce ујј
вар. Ось җолоҗа тystн деп, Natacaһ ол ујјнен җыьр җјверген. Nataca
җьль җерде тәрвтеленген, айтқань екј етпей, еркелетјр өсјрген, ал endj
тјнекј, җетј саҗьгьтм җерге тynде җалҗьз өзј, җаіау варады...

Вүл әнгјме ананһ аң-таң җалдырды. Вөлменнә ортасында таһьҗа-
җан рјсјнмен җасып җьвьҗлатър, валасьна җарап түрды. Вјраздан кейн
ваіау дауспен:

— Ғалаҗа вара ма? — деп сүрады.

— Ғалаҗа.

— Әi-әi-әi! Ғана — җорҗрай ма?

— Mјne, көрдјн җоһ, җорҗраидь! — деп Pavel кылјмьсјредj.

— Онһь несј? Осында җопьр, — менјмнен вјрге җатакетсе җаите-
тјн edj!

— Retj kelmeidj! Onь erterē taņterē mūnda kōrjр qalularь mym-
kjn. Ćūrt kōzjne tysudjņ keregj çoq.

Ana oilanqan рjсjnmen terezege qaradь da, aqьrн qana:

— Pasa, vūqan ne usjn tьm salatyņna, mūnьņ pesj qauьrtь
ekenjne men tysjne almaimьņ? Mūnьņ esvjр qamanďьqь çoq emes
pe, ə? — dep sūradь.

Ana vūqan əzj de toľьq senjр çetken çoq edj, sonda da, vū
sūrauqа valasьnan ūnamďь çauар estjgjsj keldj. Pavel, anasьnьņ kōzj-
ne savьrь tyrde qarар tūrьр, пьqьz dauspen:

— Çaman çerj çoq. Alaida, vjzdjņ vərjmjzdjņ de aldьmьzda — tyr-
me kytulj. Sen onь osь vastan vjljр qoi... — dedj.

Alaпьņ qoldarь djrjldep kettj. Əlsjregen dauspen:

— Mymkjn, qūdai oңdar, jcteme etpes? — dedj.

— Çoq! — dedj valasь, çьluarь рjсjnmen. — Men senj aldai almai-
mьņ. O! volma! qalmaidь!

Pavel ezu tartьр kyldj.

— Çatsaicь, sarcadьņ qoi. Çaqсь çatьр tūrqьņ!

Ana çalqьz əzj qalqanпan keijп, terezenjņ aldьna varьр, kōsege
qarар tūrďь. Dala suьq çana mūnartьр tūr. Mьlgьgen kjckene yilerdjņ
tōvesjnep qarďь yrler tysjр çel oinaqcidь: yidjņ qavьrçasьna soqьр,
əldenenj asьqа-ysjge aitьр, sьvьrлаqandai voladь, sodan çer vaуьrlai
samqар, qьrçьq qarďь alai-tylei vorata, kōse voimьmen qualai çene-
ledj...

— Isus Xristos, əzjņ çar vol! — dep ana aqьrн qana kuvьrler
qoiadь.

Çyреkte kōz çasь qainaidь, sonda! savьrь, sonda! kōzj çetken
tyrmen valasь aitqan qaiqьь çaqdaidь kytu sezjmj çyреkte, veine,
tyңgь kōvelektei qalvalaqtар, aianьctь tyrde djrjļ qaqadь. Kōz aldьna
qar basqan ter-tegis çazьq dala elesteidj. Çer çyzjп alai-tylei çьльр,
aq qarqа oranьр, çьlandai vsьrçan suьq çel ūitq! soqadь. Sol çazьq-
ta, aiaqьņ teңsele vasьр, kjckene denesj anadaidan qaraуьta kōrjnьр,
qьz çaradan çalqьz — ketjр varadь. Çel onьņ aiaqьna oranьр, kōilegь-
пjņ etegjп çelvjretedj, qьrçьq qarďь əkeljр, vetjne soqadь. Çyru
qьп-aq, kjckentai aiaqtarь qarqа kjrjр-kjгjр ketedj. Ərj suьq, ərj
qorqьпctь. Qьz yrjijр ketjр varadь — veine mūnartqan qūla dyzde
kuzgь çeldjņ ūitq! soqьпnan ijljр tūrqan çep savaqь tərjzdenjр kōrj-
nedj. Qьzďьņ oң çaqьnda, vatraqta, qaraуьtqan çar tərjzđj orman,
onda çjпckе, çalaңac qaiьңdar men kōk terekter mūndь dьvьspen
ьzьđ qaqadь. Kōz isьnda kōmeskj tyrde çьlt-çьlt etken qalanьņ ottarь
kōrjnedj...

Qorьqanьnan selk ete tysjр, ana:

— Çasaqan-ai — çar vola kōr! — dep kuvьrledj...

VII

Kynder vjгjnen soң vjгj, təspjпjņ monсаqьндаi tьzvekteljр çetjden
çetjge, aidan-aicа ainalьр ətjр çattь. Semvј saibп Pavelqа çoldas-

җагъ келјр түрдъ, әгвјң қылыс ұзып, җазық сағының васқысы воһр отыр-
ды, — ол сағы құртты җайлар қана қоғары көтерјр, әлде-қайдағы вјр
алысқа апарды...

Ғаңа адамдар да келетјн вольдъ. Vlasovtardың кјркене вөлмеј
тар Ғана қарғығъ вола вастады. Тоңыр, carcasa да, әгқасан да көңјлј
сексјз көтерјлкј, җігерлј қалырта Nataca келјр, кетјр җурдј. Ана оқан
арнар сұлық тоқыр, оны қыздың кјркене алақына өз қолымен кігјздж.
Nataca әуелј кылсе де, артыңа кенет тым-тығы вола қалыр, вјграз ун-
демеі отырды, онан соң вайау унмен:

— Менјң нәнәм¹ вольдъ, о да тамача меірјмдж адам едж! Оҗаҗар
emes pe, Pelageia Nilovna, — җүмъсы җалқ сондаі аур, сондаі қып түр-
мъста тұрса да, аналарға қарағанда оларды меірјмджлјгј де, вауыр-
малдығы да өте артық! — дедј.

«Аналарға қарағанда» деген сөздж айтқанда, өзјнен әлдеқайда алыс-
тағы вјр җердж нұсқар, қолың сілтедж.

— Е, сјз сондаі екенсјз қоі! — дедј Vlasova, — әке-сесенјзден де,
вәргјнен де, айғырсыз, — ол өзјнјң ойың алақтар айтър бере алмады.
Вјр нәрсе уцјң қызға ырза волағандаі, ана Natacаның ветјне қарар, вјр
күгсјндј де, сөзјң қоіа қоиды. Ол, қыздың алдында еденте отыр. Қыз
васың төмен салыр, ойландан рјсјнмен кылјмсјрейдј.

— Әке-сесеннен айғырсыз деісјз ве? — дедј Nataca. — Оның оғасы
җоқ! Менјң әкем тјртј тұрпай кјсј, ақам да сондаі. Ғана masky-
nem. Арам — вақтысыз... Ол, өзјнен көр улкен вјреуге кыіеуге сьқ-
қан... Кыіеуј өте вай, дегенмен қарағы асымайтын, дүніеғор адам.
Әҗемдж — алаімың! Өзј нақ сјз сықылды, җайдағы адам. Түгымтаідай
қана кјркене кјсј, — қол-алағы җерге timeі зығ җүгјрјр җүредј Ғана
құрттың вәргјнен де қорғады. Кеіде — әҗемдж сондаі көргјм келедј...

— Алда вайқұс валам-ай! — дедј ана, мұнды рјсјнмен васың сая-
қар.

Қыз тезјнен васың көтерјр алыр, вјрдemenј әрман, ітерјр тастаған-
дай, қолың сермедј.

— Олај емес! Мен, кеіде өзјмдж сондаі қуанысты, сондаі вақтың
сезем!

Оның ветј сұрлапыр кеттј, көкејл көздерј оттай җайнады. Екј қолың
ананың іықыла салыр, сын җүректен сыққан, кјсјнј sendјrerлјк дауспен,
ақығын қана:

— Вјздјң қандаі ұлы јс јстер җүргенјмјздј егер сјз вјлген вола-
тыз... тусјнген воластыңыз!.. — дедј.

Қызқанысқа җақың әлде-нентеі вјр сезјм Vlasovаның җүрегјне ды
вор тідж. Ол едennen түгър җатыр, мұнды рјсјнмен:

— Ментеі көрј адам оны қайдан тусјнсјң, — өзјм сауатызбың... —
дедж.

...Pavel куннен кунге җі Ғана көр сөілетјн вольдъ, вүгьңқысынан
да қызулапыңғыр таласатын вольдъ Ғана — җүдеі вастады. Natacamen
әңгјмеісјр отырғанда, вөлмаса Natacaға қарар отырғанда, анаға —

¹ нәнә — вала кытуҗ әіел.

Pavelдың qatal көzderj қылы ұсығар, қымың қаққандай, даусь да бизь estjgendei, қысқасы ол, бутіндей қайдағы қалыпқа engendei воьр көрj-nucj edj.

— Ia құдай, бере көр! — деп oilaitьn ana. Сөйтjр kyljmsjrei qoiatьn. Сильстarda әрқасан да, талас сөздер өрсjр, қыза vastasьmen-aq, xoxol орнынан тұра keletjн de, веине қоныраудың тьjлндей әрj-berj теңseljр қырjр, өзjнjң кыңjрlegen, асық даусьмен әлденендей вjр ть-sjnjkтj қана meijrjmdj сөздер айтатьн, сонда құрттың бәрj де бүгьн-қьдан көрj тыпьстальр, салмақты тырге ene қалатьн edj. Vesovcikov ьlqj қавақьн тьjйр, құрттың бәрjн әлде-вjр қаққа асықтырумен voladь. Talastьн бәрjн sol Vesovcikov пен Samoilop deitjн cikjл sarь vastaidь. Тьргj, веине sjltjmen қуқандай ақ-сарь, domalaq vas қjгjt, Ivan Bukin де солардың сөзjн quattai тьsedj. Mjnsz tap taza Iakov Somov қайлар қана, салмақты дауспен, аз сөiledj. Ol кең маңдайы Fedo Mazin екеuj талас сөздерде ьlqj Pavel мен хохолдың қақьнда voladь.

Keide Natasaңьн орнына қаладан Nikolai Ivanovic deitjн kjsj keledj. Көзjldrjк kigen, kjckentai қана, ақсарь соқса сақаль бар, өзj вjр аьस्ताқь гubernenkj, — ol сөilegende, «о» дьвьсьн көтерjнкjреп, өзgeceleu тырде сөiledj. Қалрь айтқанда, ol барьлқ қақьнан алыс қердjң адамь тәрjзdj edj. Ol көдjмгj қай нәрселерdj — yj-cjнjң тұрмьсьн, балаларды, сауда-sattьқты, politsiaңь, астық пен еттjң парқың — қысқасы адамның кьндeljkтj тұрмьсьнда kezdesetjн zattardьн бәрjн әңjме қьладь. Соның бәрjнде де сьм-сьтырды, қалқан нәрсенjң, әлденендей ақмақтық, keide адам кьлерljk, әрқасан да құртқа анық қолaisz қаман әдеттjң барьлқьн тавады. Анақа — ol әлде-қайдақь қьр cettен, басқа вjр дьниеден kelgen тәрjзденjр көрjnedj, онда құрттың бәрj adal қана қеңjл тұрмьста тұратьн сьқыды, ал, мұнда оқан бәрj де қат, ol вjл тұрмьсқа yirene almai, вjл тұрмьстың керек ekendjгjн тән almai қьрген тәрjзdj, вjл тұрмьс оқан ұнамаидь, сондықтан бәрjн де өзjнсе қайта қьрудь салмақтылқырен, қайсарьлқырен көксеидj. Оның қьзj сарқыстау, көздерjнjң айналасьнда сөulece таралқан әңjм бар edj, даусь ақырғын сьқадь, қолдағы әр қасан да қьр-қылы воьр қьредj. Amandasqanda ol Vlasovaңьн қолың тықты саусақтарымен қausьга қьsatьн, mjне, osьндай қол қьсудан кейjн ананың қаны қай тауыр, воьр қеңjлдегендей volatьн.

Қаладан вjлардан басқа да адамдар keletjн. Basqasьнан көрj қьr-kek keletjн ұзын воьл, сьмьбатты, асаң өндj, ekj көзj tostaқандай қьз. Оның аты Sacenka. Оның қьргьs-түрмьсьнда erkek қалыптас вjр sipat бар, қалың, қара қавақьн aculana тыксitjр қьредj. Сөilegende, қьр мұрнының қьқа танауларь қелjлдер тұрады.

Qatal тырде daustap:

— Bjz — sotsialispjz... — degen сөзdj алқасқы айтқан osь Sacenka volды.

Вjл сөзdj estjgende ana yи-тын соқ yreilenjр, қьздың бетjне қадала қарай қалды. Sotsialister patsaңь өлтjрjптj degendj оның estjgenj бар да. Вjл оқиға оның қас сақьнда volқан; sol kezde, сағуаларды vosat-

qanь usjn patsadan kek almaqсь वोьр, pomessikter — patsanь qasan ɵltjrgenjmjzse sasьmьzdzь qьgьqraimьz, dep ant verjsjptj-mjs, son-dьqтан ɵirt olardь sotsialister dep atar ketjptj-mjs, — desjр ɵuretjn. Endj ana — valasьnьq ɵana onьq ɵoldastarьnьq neljkten sotsialis वोьр ɵyrgenjne tysjne almadь.

Kjsjler tarap ketkennen keijn ol Pavelqa qarap:

— Pavluca, sen sotsialispjsjn? — dep sьradь.

Pavel anasьnьq qarсь alьnda eɵelgjsjndeи qatal рjсjnmen, tura qarap tьgьр:

— Ia! Qaitedj? — dedj.

Ana aur kyrsjndj de, tɵmen qarap:

— Sьnnan solai ma, Pavluca? Olar — patsaqa qarсь qoi, — olar-dьn vjreujn ɵltjrgen ɵoq pa edj? — dep sьradь.

Pavel vɵmede vetjn sipar ersjlj-qarsьnь ɵyrdj de, mьrs etjр:

— Bjzge onьq qaɵetj ɵoq! — dedj.

Ol vaisaldь, vaiau ynmen anasьza kɵrke deijn əlde-nendeи vjр ən-gjmenj aitumen voldь. Ana onьq vetjne qarap, рjсjnen:

— Ol esvjr ɵamandьq jstemeidj, — jsteи almaidь da! — dep oiladь.

Keijnnen qorqьnьctь sɵz aitьla vastadь, tosandьqь kemjdj, sɵitjр, ondaqan tysjnksjz vasqa sɵzderce, vьl sɵz de ananьq qulaqьna yi-gencjktj वोьр kettj. Bjraq, Sacenka anaqa unamaidь. Ol kelgende ana tьnьcsьzdau, ɵaisьzdau xalde voladь...

Bjр kynj ana narazь рjсjnmen ernjn ɵьmьqьgьр, xoxolqa:

— Sacenkanьq ɵzj vjр tyrlj qatal qoi! Sjz mьnanь jsteuge de mjn-dettjsjz, anaqan da mjndettjsjz, dep ьlqi vьiьradь da oьradь... — de-dj.

Xoxol qarq-qarq kyldj.

— Dьrs aitasьz! Sjz, Nenko, naq kɵzjne tigjzdnjz! Solai emes pe, Pavel, ə?

Onan sonь anaqa kɵzjn qьsьр, kɵzj kьljmdep:

— Dvorəndar qoi! — dedj.

Pavel solqьn tyрmen:

— Ol ɵaqsь kjsj, — dedj.

— Ol ras! — dep xoxol Paveldьn sɵzjn quattadь. — Bjraq, ɵzj ne nərsеge mjndettj ekenjn tysjnveidj, al — jstegjsj keletjn de, jsteи ala-tьn da vjzvьz!

Ol ekeuj tysjnksjz əlde-vjр nərsе turalь talasьр kettj.

Ananьq taqьda vjр vaiqaqanь, Sacenka vərjnən de Pavelqa qatanь-raq qaraidь, keide oqan ɵekjrp te sɵileidj. Pavel kьljmsjregen वोиь oqan ɵauar qaitarmaidь. Bьrьn Natacanьq vetjne qandai ɵьnь ɵyзvez qaraitьn volsa, endj vьl qьzdьn vetjne de sonдай ɵьnь ɵyзvez qaraidь. Anaqa vьl da unamaitьn edj.

Keide, oьrqaqandarьn vərj vjрmezgьlde, kenetten, qьzuьl quanьс savьtь viler ketkenjne ana aq-taq qaladь. Ədette, vьl quanьс, olar gazetten ɵetelderdegj ɵьmьсь qalqь turalь qavar oqьqan kecterde paida volatьn. Sol kezde vərjnьq de kɵzderj quanьctь tyрde kьljmdep,

çainap ketedj, wərg de adam tañdanarlıqtai, vjr-tyrlj valaca waqıtta körjnedj, asyq kylkymen cattana kyljsedj. Vjrnj-vjrgj erkelete çauyrynan qaqad.

Vjreuj özjnıj cattıqyba mañtanqandai:

— Nemjs çoldastar çjgjtjk jstegen! — dep aıqailaid.

Keide wərg de:

— Italianıñ çımıscylarğ çasasın! — dep culasadı.

Səitjr, olar əldə-qaida albstaq, bülardə vjlmeitjn, tjlderjne tysjn-veitjn dostarğna osy aıqailarğn çoldaqanda, sol tanys emes adamdar ynjmızdj estjr, quanıscymızda tysjnedj dep sengendei edj.

Wərgn qısaqyba sıdırqan mañavvat sezjmı woıyn kernegen xoxol közderj oftai çainap:

— Olarğa qat çazır çjberse, qandai çaqıscı volar edj, ə? Səitjr Re-seide olarmen vjr djn ıstaqan, vjr djnge ıcañqan dostarğ varlıqyn, olarmen maqsattas, olardın çejsterjne quanatın adamdar varlıqyn vjldırse! — deitjn.

Wərg de qıalğa comır, çyzderj kyljmdep, özjmızdjn dostarğmız dep, vjz silaitın, quanıstarğna quanır, qaiqylarğna kyjnetjn vaurylas adamdarğmız dep, fransuzdard, aqylıyndard, cvedterdj kör əngjme qır otıruçı edj.

Tar wəmede, vukjl çer çyzjndegj çımıscylardın ruhani tuıstıqyn körsetetjn sezjm paida vold. Bül sezjm wərgn vjr ruħqa vjrkıtdj, ananğ da woıyn valqıtta; bül sezjm anağa tysjnıksjz volqanymen, özjnıj quanıscı, ərg albırt, könjldj əsjrgjc, ərg ymjtkə keneltkjc kycjmen onıñ woıyn çazdı.

— Sjzder qandai adamsızdar! — dedj ana, vjr rette, xoxolğa. — Sjzderge arməndar men evreiler de, avstrialyqtar da, — qıscıq, wərg de çoldas, varlıq çürt ycjn qaiqyrasız da, quanasız da!

— Varlıq çürt ycjn, nenkom, varlıq çürt ycjn! — dedj xoxol, çeldj-meletjr. — Vjz ycjn ılt ta, ru da çoq, tek çoldastar qana, dıcrandar qana var. Çımıscylardın wərg de — vjzge çoldas, vai ataulı, ykmet ataulı — vjzge dıcran. Əlemge meirjmdj köz çjbergende, vjzdei çımıscylardın soncalıq kör ekenjn, woıymızdaq tausylmas kyc-quattı körgende — çyregjn sonđai quanıscıa wəlenedj, kökregjnde sonđai ıln meirjm tuadı. Fransuz ven nemjs te, türmısqı köz çjbergen kezderjnde, osyn sezedj, nenko, italialyqtar da osıai quanadı. Vjz wərgmızd de — vjr ananğ, vılaıca aitqanda, çer çyzjndegj varlıq elderdj çımıscı qalqynıñ çejlmeitjn tuısqandıq oi-rjkrjnjn valasymız. Ol rjkrj vjzge quat beredj, ol ədjldjk aspanındaq kyp, al endj, ol aspan — çımıscynıñ çyregjnde, çana özj kjm vılsa da, özjn qalai dep atası da, sotsialis — ərqacan da, qazjrde de, volacaqta da, məngjlk te vjzdn ruhani tuıstıq!

Mjne, osındai valalıq, vjraq erlk senjm olardın arasında kynnen kunge artır, aıvarlı kycjn damıtır, çarğatıtır əse vastadı. Osy senjmdj körgende, dınyede cıynında da, aspandaq kyp tərjzjdj vjr çarğ səulelj, ıln nəse tuqanın ana erjksjz sezetjn vold.

Olar çij-çij öleñ aitatъn. Çürttёñ wёrjne welgijj, qararaim öleñderdj kёñjldj tyrde, daustap aitatъn, al, keide wjr tyrlj erekce çatъq, wjraq, әuezj çaidaqьdan wasqasa, әrj kёñjlsjz, çaña öleñder aitatъn. Bül öleñderdj, weine çjrkeu aitatъn oqьqandaï, wәseñ ynmen, waisaldъ rjçjnmen çьrlaucъ edj. Sol kezde öleñçjlerdj wetterj surlanъp, çjgerlene tysetjn, al, öleñnjñ aiqьn estjletjn sözderjnde zor kyc sezjletjn.

Çana öleñderdjñ jçjnde әsjrese wjreuj әieldj mazalap, kёñljñ qowalçьtatъn. Bül öleñnen tysjnksjz qaiqьbь oilardьñ qarañqь soqraqьnda çalqьzswrap adasqan, çәwjг көrgen çannьñ serlj qialъ da, çoqswьqтан ezjljр, qawьp-qaterden yrej j qasъp, wasьnan erjk, өñjnereñ ketken çannьñ wьpгanqan ynj de estjlmeydj. Keñ çazьqь emjs-emjs ansaqan zarь kьrsjnu de, talqamastan çaqswьqь da, çaman-dьqь da qiratuqа daïar aïwьrtьqьtьñ arandaqan aïqais da estjlmeydj. Bül öleñde — wәrjn de talqandaudъ qana wjljр, ne nәsenj wolsa da çasauqа әlsjz kekь pen wzanьñ soqьp sezjmj de çoq edj, — wül öleñde eskjlykten, qüldьq dьpniesjnen de eçnәse estjlmeydj.

Öleñnjñ qatal sözderj men wzqarь әñj anaqа ünamadъ. Wjraq wül sözder men wül әnde әlde-qandaï ylken wjr swr war edj. Sol swr өzjnñ kycj arqьbь dьwьs pen sözdj tьncьqьtьwьp, çyrekte oi çetpeitjn әlde-nendeï wjr sezjmdj oïatatъn. Bül swrdь ana çastardьñ çyzderjnen, көzderjnen көrdj; olardьñ көkjrekterjnde de sol swr war ekendjgjn sezdj. Sondьqtan öleñnjñ söz wen ynge simaqan kycjne wergjljр, ana, wül öleñderdj wasqа öleñderden көrj әrқасан da өte көñjл qoiьp, qattъ qowalçьp tьñdaïdъ.

Olar wül öleñdj wasqа öleñderden көrj aqьwьpгaq aitaдъ. Wjraq onьñ ynj kьctjrek estjljр, çürttё weine mart kьpnjnñ nürk көktemjnñ wjrcjçj kьpnjnñ, — auasьndaï qücadъ.

— Müпь көsege swqьp aitatъn uaqьt çettj qoi! — deitjn Vesowcikov, qawaqьñ tyjр.

Әkesj taqьda wjrdemenj ўrlap, tyrmege oтьrқаннан кейjn, Nikolai salmaqьt qalьppen çoldastarьna:

— Endj wjzdn yide çinaluqа woadъ... — dedj.

Kьnsaïwь kecke taman çümьstañ кейjn Pavelqа çoldastarьnьñ wjreuj woltasa wjreuj keledj, söitjр olar, çuьwьp ta ylgjrmesten, әwjgerlengen qalьpta, kjtap oqьp, odan wjrdemenj көcjrmen woadъ. Keckj tamaq pen çai jckende de qoldarьnan kjtaparьñ tastamaïdъ, al olardьñ әngjmelerj anaqа kьnnen-kynge tysjnksjzdeu wola tysedj.

— Wjzge gazet керек! — degendj Pavel çij aitatъn woldъ.

Tүrmьs asьqьs, әrj alwьrt qalьpqa tystj, çürt, weine, wjr gьlden wjr gьlge ўcьp qonьp çyrgen ara tәrjzdenjр, wjr kjtapтан ekjncj kjtapqa tezwrek көсетjn woldъ.

Wjr kьnj Vesowcikov:

— Wjzdn söz qьla wastadъ! Kөp ўzamai-aq wjrdemege kezdesermjz... — dedj.

— Bødene, bødene volmasa torqa tyse me! — dep xoxol çauar qaitardb.

Ol anaqa kynnen-kynge ünaitbn voldb. Ol ananb «nenko» degen-de, — onbn osb søzj valanbn çümsaq qolbmen betten sipaqandai çailb tiedj. Çeksemvj kynderj Paveldbn qolb timei çatsa, ol otbn çaradb; vjr kynj iqbna salbr taqtai ekeldj de, qolbna valtbn ala salbr, vaspaldaqbn çjrjgen çerjn lezde çanarta qoidb, ekjncj kynj taqyda lezdrjn arasbnda qulaqan zavordb vaiqausbz tyzei qoiyrtb. Çümbs jstegende bñji bsbqbr çyredj. Onbn bsbqrbnanb qulaqqa müñdb levjzven ædemj estjledj.

Bjr kynj ana valasbna qarar:

— Xoxoldb özjnjzge kəcjrj alsaq qaitedj? Ekeujne de çaqsb volar edj — vjr-vjrjne çygrj çyrmeitjn volar edjñder, — dedj.

Pavel, iqbni vjr koterj:

— Özjnjzge özjnjz bñqaisbzdb çasaudbn ne keregj var? — dep süradb.

— Oi, soda sez be eken! Ömjv voib ne ycjn ekenjn vjimej — qb-sbm kørmedjm be, — çaqsb adam ycjn bñqaisbzdb volsa ne qylmaq!

— Ne jstesenjz de, erkjnjz! — dep valasb çauar qaitardb — Eger ol kəcjr kelse — men qanam...

Sodan keijn-aq xoxol Vlasovtardjkjne keljr ornalastb.

VIII

Slovodkanbn cetjnde türqan kjckentai yi çürtbn nazarbn audardb, onbn qavbqalarbn ondaqan sezjktj kězder süqtana qaradb. Bül yidjn ystjnen nece aluan alb-qaçtb sez ketreitjn voldb, — çar qavaqtaqb osb yidjn jcjnde çasbgnbr türqan vjrdemenj çürt taubr alb, yrkjtu-ge tbrstb. Tunde vjreuler terezeden sbqalaidb, keide vjreu ker terezenj çbnbn qaqadb da, qorbbqandai qaca çoneledj.

Bjr kynj Vlasovaqa, kəcede kele çatqanbnda Beguntsov deitjn traktircj çolbqt; vül, qbr-qbzyl asañ moimbna ærqacanda qara çjvek oramal salbr, keudesjne lilia tystj qalb vylc kəkjrekce kijr çyretjn, myløjmsbqan kjckentai cal edj. Çylyraqan cosaq mügnbn ystjnde tasvaqanbn syiegjnen jstegen kəzjldrjgj volatbn, sondbqan onb çürt — «Syiek kəz» deitjn.

Vlasovanb toqtatqanнан keijn ol, ananb søzge keltjrmesten, sbldb qürqaq søzderdj ystj-ystjne çaudbrdb.

— Denjnjz sau ma, Pelageia Nilovna? Balanbz qalai? Yilendjrgelj çyrgeñ çoqsbz va, æ? Yilenetjn mezgijl çettj qoi çjgjtjn. Balasbm erterek yilendjrse — æke-çecenjñ de kəñlj ornbnqbradb. Semiada adambn ruhb da, tənj de vüzbnmai çaqsb saqtaladb, semiada ol — uksusqa salbr qoiqan sañrau qulaqtai voladb. Men sjzdjn ornbnqzda volqan volsam — onb ælde-qacan yilendjrer edjm. Bjzdjn za-

маньмъ адамнънъ çан-тәнjn qатаң вақылаудъ тjeitjn zaman, al, çürt өз ақылмен jstei vastадъ. Çürtтнъ oi-pjkjrlerj vet-vetjne ketulj, jstegenderj ersj. Çastar qūдай çjrkeujne çolamaидъ, çürt асық çinala-тын огъндардан qасады, çасығын çinalыр алыр, вүгъс-вүгъста сьвьрласа-ды. Nege сьвьрласады, айтыңдарсы? Adamnan nege qасады? Çürt алдында, misalь, taraktırda adam аитуға бата алмаған нәрсенjn вәрjn ne deuge volады? Qūria сыр qoi! Qūria сырдын огън — vjzdjn xasiettj, çагаратъ çjrkeujmъz qoi. Al endj вүгъс-вүгъста айтылаын vasqa сыр-дың вәрj de — ақылдың adасынан! Denjnjzdnj sau volуьна тjektesrjn, qoc!

Qoьn sәndene vugjр, vasьndaqь kartuzьn kәtere vjr vūlqадь da, anaпь аңғоған qалырта qaldьгър, çyгjр kettj.

Vlasovtarmen kәrcj Maria Korsunova deitjn, fabrik qақрасьнънъ алдында tamaq satьр tūratьn, çesjr әiel de vjr kynj bazarda anaqа çoьлqьр:

— Балаңа әзjр vol, Pelageia! — dedj.

— Ne vor qaldь? — dep sūradь ana.

— Сьвьс var! — dedj Maria qūrialар. — Çақсы sөz emes, apataьm! Ol xьyst tәrjzdnj vjr artel çasap çyг eken desedj. Mūнь sekta dep ataidь. Xьystar tәrjzdnj olар da vjr-vjгjne dyre soqадь desedj...

— Qoicь әrj, Maria, qaidaqь çoqtь айтыр neqьласьн!

— Sәkken kjsj әtjгjk айтпаидь, тjккен kjsj әtjгjk аитады! — dep çauар qaitарды, sәudeger әiel.

Vūl sөzderdnj вәрjn ana valasьна çetkьzdnj, ol yndemesten iьqьn qomdadь, al xoxol өзjnнъ ūnamды kьlkьsjmen сылq-сылq kьldj.

— Qьzdar da senderge әte rençjр çyгgen kәrjnedj! — dedj ana. —

Qai qьzqа volsa da sender tартьрмайтнъ çақсы kyieusjnңder, вәрjn de çақсы çūтьскersjnңder, jckjлk jçeисjnңder, vjгaq qьzdarqа pazar audarmaisьндар! Senderge qaladan mjnez-qūlqь çaman vikecter keljр-ketedj desetjn kәrjnedj...

— Әrine, аитады qoi! — dedj Pavel, çirkengen tyrde vetjn тьгçитьр.

— Batрақты çerde sasьq ijs volmai qoimaidь, — dedj xoxol kьrsjnjр. — Sjz, nenko, çарьm esterge kyieuge сыqьр, mertjguge asьqrai qoia tūгьндар dep tysjndjrsenjz edj...

— Әi сығақты-ai! — dedj ana. — Olар алдындаqь qaiqь-xasjrettj kәredj de, oған tysjnedj de, vjгaq vūdan vasqa laçь çoq volqасын qaitsjn!

— Çәndj tysjnjр çetpegen qoi, әitpese çol tavар edj! — dedj Pavel.

Ana onьnъ qatal çyзjne qarai qaldь.

— Endece sender — olарды yiretjnңder! Keivjг estiarьларьн өзderjnçe çақьrsаңдар qaitedj...

— Onьnъ retj kelmeidj! — dedj Pavel.

— Сьпьнда da vaiqар kәrse qaitedj? — dep sūradь xoxol.

Pavel vjгraz yndemei отьрды da:

1 Ogьs maqalь. Red.

— Qos-qostan cуgуp, seruendeu bastalady, sodan кейп vjrsьpь-rasъ yilenedj, mјne, osьdan basqa tyk te cьqpaidy! — dep җауар qai-tardy.

Апа оiqa сомды. Balasьның sorьdai qatalдыqь анаqа җaisьz tidj. Pavelдың aitqan aqьып odan җasъ ylken, xoxol tьgъzjd җoldastarьның озj de тыңdaitьнып ана vaiqaitьп, vjraq solardyң vьgъ de анаqа: Pavel-dan qorqatьп, osъ qatalдыqь усjп onь syimeitjп tьgъzjd kьrjпusj edj.

Vjг кyпj, ана, erterek җатыр qaldь da, Pavel men xoxol kјtar oqьp oтырqan kezde, җuqa keregeden ekeujпң vaiau әngjmesjп тыңdady.

— Sen vјlesjп ve, — Nataca maqan ұnady? — dedj xoxol kenet-ten, vaiau yпmen.

— Vјlem! — dep Pavel asьqrai җауар qaiьdy.

Xoxol җailar qana oгьнпan tьgьp, ersjлj-qarsьы җyre vастaqanь estjldj. Ғалаң aiaqьmen edendj тьsьrlatьp җurdj. Ғана, mьndь tyrde, aqьгьп ьsьqьrqaпь qўlaqqa keldj. Sonan соң, таqьda onьң kyгjлdegen dausь cьqь. — O! mьnь seze me eken?

Pavel yп qatpady.

— Sen qalai dep oilaisьң? — dedj xoxol, dausьп vьsenдетjр.

— Sezedj! — dedj Pavel. — Sondьqtan da vјzge keljр җumьs җyг-gјzuden vas tartьtь qoi...

Xoxol aiaqьп salmaqpen syirete vasьp әlj җyг, vјг mezgјlde та-qьda vaiaulata ьsьqьrqaпь vьlmeden emjs-emjs estjldj. Sonanson:

— Eger men oqan aitsam qaitedj? — dep sьradь ol.

— Ne dep?

— Mьna men... — dep, xoxol aqьгьп qana vastap kele җatqanda, Pavel:

— Keregj ne? — dep onьң sөzjп vөljр җjberdj.

Xoxoldьң toqtai qalqapь estjldj, sonda, ана onьң miьqьnпan kyлjр tьrqaпьп sezdj.

— Al, men var qoi, eger vјг qьzды syisen, oqan osъ җaiьnda aitu kerek qoi dep oilaimьп, әitrese esvјг mән cьqpaidy!

Pavel kјtavьп tars etkјzjр җарть. Onьп:

— Sonda sen qandai mән kytesjң? — degen sьraqь da estjldj.

Ekeuj de kьpke deijп yndemesten oтырды.

— Sonьmen? — dedj xoxol.

— Өzjпң ne tјleitjпңdj alдыmen aiqьп vјлjр alu kerek, Andrei, — dep, Pavel җailar qana sөz vastady. — O! da senj syiedj eken de-ljk, — әrine, men olai dep oilaimaimьп, vjraq, solai-aq deljk! Sөitjр sender — ylenersjңder. Qьzьp neke emes pe — intelligentka men җu-mьsь! Balasъ volasьңdar, sen җalqьz өзjң җumьs jsteujң kerek... җa-nada kьp jsteujң kerek. Sonda senderdjп tјrcjлkterjң vјг yzjп nan усjп, valalagьң усjп, pөter усjп җasaqan tјrcjлk volьp cьqady; al endj vјzdjң qoiqa алqan jsjmъzge — sodan vьlai paidalarьң timeidj. Ekeujң de cetter qalasьңdar!

Тьm-тыгьs vola qaldь. Vјrazdan соң Pavel viazьлар sөilegendei voldь:

— Sen ең җaqьsьs, mьnьң vьgjп tasta, Andrei. Onь әurelep qai-tesjп...

Тым-тыгъс. Секундтерин вjркелкj санар өткjзjр түрjанда, сақаттың маиатнигj сьрт-сьрт соқадъ.

Хохол түгър:

— Сүректjн çартъсь — сүледj, çартъсь çек көредj, ось да сүрек воьр ра, ө? — dedj.

Кjтартың беттерj судьрадъ — Павел тақьда оқи bastaқан воьль керек. Ана, екj көзjн cart çүмьр, қоздалуға да қорқыр çатъ. ОI хохолды қатъ аiaқандықтан көзjнен çас сьдьр кettj, ал баласына одан бетер çапъ асьды. Ана баласъ çайында:

— Айналайың қарақым-ай... — деп оилаумен воьды.

Хохол кенеттен:

— Соньмен — yндемеу керек. пе? — dedj.

— Сөйткенjн çөп, — dedj Павел ваiaу yнмен.

— Ось çолмен сүгелjк ендеце! — dedj хохол. Bjрнече секундten кейjн мұнды, ваiaу дауспен тақь сөлеi bastady:

— Өзjң tap осьндаi халге тыssen, сақан да қып воладъ, Паса...

— Мақан көзjрде дьпн воьр сүг...

Yidjн қавьрғасына азыпaй соққан çел. Сақаттың маиатнигj өтjр варақатқан иақьттъ. вүлçьтраi нақ есептеуде.

— Bүл мәсеlege yстjрт қарauға воlмаидъ! — деп, хохол çаилар yн қатъ.

Ана çастьққа ветjн васыр, дьвьсьп сьдьрмаi, солқыдар çыладъ.

Таңертең Andrei анаға вүгьнөдьсьнап да аласа, вүгьнөдьсьнап да сyикjмдj көрjндj. Ал, баласъ — вүгьнөдьсьнса — асаң, сьмватъ, өзj yндеmeidj де. Bүгьн ана хохолды Andrei Onisimovic деitjн, ал вyгjн өзj де вайқамастан:

— Sjz, Andruca, etjgjnzdj çаматьр алыңьз керек екен, — мың сiқыңьзвен аiaқыңьзқа сьбқ тигjзjр аласьз қоi! — dedj.

— Айьқ алқанда çаңасын çатыр алам! — деп çауар verdj де, ол кyлjр çьверdj, опансоң апаның иьқына ұзын қолың кенеттен арта сальр.

— Mymkjn менjң туған апам sjz сьдьгьсьз? Мен өте көрjксjз воьдьансоң, sjz ось çүрт алдында мойныңьзқа альңьз келмеi сүрген сьдьгьр? — деп сүрадъ.

Ана yндеместен омьң қолың sipадъ. Оқан талаi-талаi çыь сөздер айт-қысь кeldj, вjрақ сүрегjн қьсқан аiaусьльқ сезjмj аузына сөз тьсjр-medj.

IX

Словодкадақь çүрттың әңгjмесj — көк siamen çазьлқан listovka-lardъ таратьр сүрген сotsialister воьды. Bүл listovkalarda фабрик төртjр-терj туралъ, Peterburgтақь, оңтустjк Reseidegj çүмьсьлардың ereujlder-j туралъ ватыл çазьлқан, çүмьсьларды вjрjгуге, өз myddelerj ycjн кyресуге сақырған.

Фабрике çақсь тавьс таватын egde адамдар:

— Булjкьjлер! Mүндаi jстерj ycjн оларды мұрнып вүзу керек! — деп сөгедj.

Сөitjр listovkalarды kontorға арарадъ.

Çastar proklamatsianь ынталана оқыр:

— Сындық! — деп қавы алды.

Ауғ вейнет езір тастақан Ҷана не нәрсеге воһса да селқос қарай-
тын көрҶілк, Ҷалқау қалырта:

— Етеңе де воһмаидь, — олаі ету мүмкјн ве? — деіdj.

Вјрақ, вүл лїстовкалар Ҷүрттың көңілің қовыһытады, қағаз вјр Ҷетјдеі
көңіне, Ҷүрт вјр-вјргіне:

— Васыр сығарудь, сјрә, қоіқан-ау деімјн... — десетјн воһды.

Dуїсемвј кундерј вүл лїстовкалар тақыда паїда воһды, Ҷүмһысылар
тақыда сүласа вастаидь.

Трактірде Ҷана фабрікте еккјмге велгїсјз, Ҷаңа адамдар көргіне
вастақань Ҷүрт вайқар Ҷүрдј. Вүл адамдар әннәрсенј сүрастыр, іске-
лер, тјмјскјр Ҷүредј, сөйтјр, — вјреулерј сезјктј сақтықмен, вјреу-
лерј — кјсјнј мејз қылатын мыһыңдықмен Ҷүрттың көзјне тысе қалады.

Вүл сүды көтерген валасынъ јсј екенјн ана тусјнетјн еdj, валасынъ
төңрегјне Ҷүрт ақыла вастақань көргј те Ҷүрдј, — Ҷана Павелдың
тақдјргј усјн қаујптenu сезјмј мақтань сезјмјне кер қосыды.

Вјр кунј кеке таман Maria Korsunova көцеден терезенј қақты
да, ана түрг терезенј ақанда, сырыңдар сөїле вастады:

— Сақ воһ, Pelageia, сырақтарың оїнаї-оїнаї оїн түвјне Ҷетсе ке-
рек! Вүгјн тынде сјздјң ыде, Mazındјкјнде, Vesovcikovtјкјнде тјнту
воһмақ...

Маріаньң көтек ергјдерј сырыңдар, қолақатаї мүрнө рьс-рьс ете-
dj, екј көзј Ҷырыңқтар, вјреудј сезјктене кыткендеі, Ҷан-Ҷақына қарар
алақтады.

— Ал, мен етеңенј вјлмеген де, сақан етеңенј аїтрақан да
воһайн, тјртј вүгјн сенј көрмеген де воһайн, — естјдјң ве? — дедј
де, Maria Ҷоқ воһр кеттј.

Ана терезенј Ҷарқаннан кейн, јвјр вагыр, оғындыққа отыра кеттј.
Вјрақ, валасына төнген қатерdj сезјр, ана оғыннан тақыда ұсыр тыре-
geldј. Тез кїнјр, васын әденеге сәлмен мықтар оғар алыр, Fedә
Mazinge Ҷүгјргјр кеттј, — ол ауығыр, Ҷүмһысқа сықрай, уїнде Ҷатқан.
Келсе, Fedә терезенјң алдында, ваз варамақын тарваїта, оң қолын сол қо-
лымен тервете қозқар, кјтар оқыр отығ екен. Ҷаңалықты естјр, оғыннан
ұсыр түра келдј. Betј сүрланьр кеттј.

— Мәссақан... — деп ол кувјр ете тустј.

— Не јстеу керек ендј? — дедј Vlasova, дјргјлдеген қолымен ве-
тјнјң терн сыртјр.

— Тоқтаї түргыңз, — сјз қорықраңыз! — деп Ҷауар вердј Fedә,
ылкен қолымен вүїра сасын сїрар.

— Сјз өзјңіз де қорқыр түрсыз қої! — дедј ана.

— Мен ве? — Fedәнјң вәтј қыр-қызы воһр кеттј, өзј пїалқандаї
кылјмсјрег: — Іа-а, перј... Павелқа аїту керек. Мен оған көзјр кјсј
Ҷүвегейн! Сјз вара верјңіз, — јтеңе етреїдј! ұрмаїтын сығар әйтеуір?
— дедј.

Уїне келјр, ана варлық кјтартарды Ҷыр алды да, көкјрегјне қыса,
ыдјң јсјнде, вјресе ретјң астына, вјресе су қуїқан кеспетјң јсјне

уңле қарар, көр сүрдј. Павел сүмьсьн тастай салыр, көзјг уіге келетјндеі воьр көрјндј, вјрақ кеіе қоімадь. Ақығында, сарсақан ана, асыіге вардь да, кјтартардь астына салыр, сәкјге отьга кеттј. Тұруқа қорьқандаі, сол қалрында, фабріктен Павел мен хохол келгенце отьрдь.

— Вјлесјндер ме? — деп сүрадь, ана, орнынан тұрмастан.

— Вјлемјз! — dedј Павел, кылјмсјреп. — Қорқасын ва?

— Сондаі қорқам, сондаі қорқам!..

— Қорқу керек емес! — dedј хохол. — Оны еспәсеге сәрдемј timeідј.

— Самауы да қоімарсың қоі! — dedј Павел.

Ана орнынан тұрдь да, кјтартардь нүсқар, кјнөлј рјсјнмен:

— Мен кунј воіь мыналардь... — деп кунјлсјдј.

Балась мен хохол кылр сјвердј, вүлардьң кылкјсј апаның көнлјн сәдьратт. Павел вјрнесе кјтарты јрктер алдь да тырақсы воьр, — даіақа әкеттј, ал, хохол самауы қоыр сүрјр, сөілеуге кјрјстј:

— Қорқатын еспәсе қоқ, денко, тек сүрттың тыкке тұрмайтн нәрсенен сүфылданыр сүргенјне ұіаласын. Санына қыьс асыноян, етјгіне срог таққан ересек адамдар келедј де, көрјнген сәрдј тјнткјілідј. Қрават астына, рес астына қараидь, рогреп болса — рогрекпе туседј, сәрдәқа вагыр келедј. Онда вет-ауздагына өрмексјнјң ауь савьсьр, рьсқығыпыр сьқадь. Јсерј рьсадь, ұіаладь, сондьқтан олар өздерјн өздерј өте зәріј, қана сјзге қатт асүланьр тұрқан адам кейјнде көрсетедј. Сәксүғын сүмьс, оны олардьң өздерј де вјледј! Вјр рет келјр, менің тјнтреген нәрсемдј қалдырған қоқ, ақығында, етеңе тавалмай, ауздагына қүм қүіььр, восқа кеттј, екјнсј рет өзјмдј де ала кеттј. Арагыр турмеге салдь. Төрт аідәі отьрдьм. Отьрасьн-отьрасьн, вјр меzgјлде сәфьратдь, көседен soldattармен аьр өтедј, вјрдемелердј сүрасьтадь, олардьң өзј ақыьсыз қалқ, өрескел вјрдеменј сөілідј. Сөілер-сөілер болған соң, тақыда турмеге аьр вагырдар деп, soldattарда вүігық вередј. Сөйтјр, вјр онда, вјр мұнда аідәі сүргендерј, — оларда да қал ақылағын адалдар алулагы керек қоі! Сонан соң восатыр қоіа вередј, — тјне, ваг болған осы!

— Сјз ылаі соләі сөілеісјз-ау, Андруца! — dedј ана масаттаныр.

Самәуырьдьң қасында тјзерлер отьгыр, хохол ваг ынтасын сала, кернеідј урлер сатт, ана әлгј сөздј айтқанда, урлеі-урлеі зорланғаннан қызарь кеткен ветјн қоқарь көтердј де, екј қолымен мұртын сіратыр:

— Ал, қалаі сөілідј екенмјн? — деп сүрадь.

— Сјздј еckјм есуақытта сәвјрлемегендеі...

Хохол орнынан тұрдь да, васын вјр сүлқыр тастар, кылјмдеп сөілеі вастадь:

— Сәвјрленбеген қан сәг сүзјнде вәг ма екен, сјрә? Менің көрген сәвјрјмнјң көртјгј сонса — ақығында сәвјрленуге де сәььқатын вольдьм. Сүрттың васыа лаць қоқ болса — амаьң не? Сәвјрдј оілау — јске вөгет вольдь, сәвјрге тоқталу — уақытты текке өткјзу воьр тавылады. Түрмьс сондаі! Мен вүғын сүртқа асүлануць edјм, ал ендј. — оілар қарасам — оны керегј қоқ екен. Кјмде болса, көрсјсјнмен.

soqǵ kɵruden qaujptenedj, sondyqtan aldyn ala ɵzj qulaq-cekeden qoiǵ ketuge tǵysady. Tǵrmys sonдай, nenkom!

Onyǵ sɵzj Ʒailar qana aqylyǵ, tjntudj kytuden tuqtan mazaszyǵy-ty ɵlde-qaida ыsǵqtandai boldy. Bultiqtan kezderj sɵulettene kyljmdɵr, ɵveteisjzdeu kelgen rjcsjn j sonдай ikemdj volyǵ kɵrjndj.

Ana vjǵ kyrsjn jǵ ald ɔa, Ʒyly ыsǵail Ʒalyrpen:

— Qũdaıym sjzge vaqyt bergei de, Andruca! — deǵ tjlektestjgjn vjldjrdj.

Xoxol samauyǵda qarai adytmyn kere vjǵ attar, samauyǵdyǵ aldyna ker, taqyda Ʒyresjnen otyǵa qaldy da, vaıau ynmen kuvjǵ ete tystj:

— Vaqyt berse — vas tartraimyn, bermese — sũramaimyn!

Daladan Pavel kjrjǵ keljǵ, ɵzjne-ɵzj sengen qalypta:

— Тава алмаidy endj! — dedj de, Ʒына vastady.

Ʒыныǵ volqtan soǵ, qolyǵ ɵvden ыsƷylai syrtjǵ Ʒatyǵ, taqyda ɵi-lei vastady:

— Mamaca, eger sjz qoǵyqqandyqylyzdy sezdjǵǵ alsaqyǵ, olar: mpyǵ djrjldɵujne qaraqanda, vyl yide vjrdeme voly kerek, — deǵ oilaidy. Sjz ɵzjnyz de tysjnesjz qoi — vjz Ʒamandyq tjlemeimjz, ыs-nydyǵ vjzge tɵn, vjz vykjl ɵmjǵ volyna sol ыsnydyǵ Ʒolynda jsteitjǵ volamyz — mjne, vjzdyǵ varlyq kjnɵmjz osy! Qoǵqatyǵ nesj var?

— Мен vekem volarmyn, Pasa, — deǵ ana uɵde verdj. Sonyǵ ar-tyńsa-aq: — Keletjǵ volsa, ɵzderj tezyrek kelse eken! — degen Ʒavǵy qaqyǵ sɵz auzynan ыsƷyǵ kettj.

Olar vyl tynj kelmedj, taqertɵn ana — tyndegj qoǵyqqandyqta vylan kyler, onan da ɵzjm aitǵ qylylaıyn, — degen oimen:

— Qoǵylyc kelmei Ʒatyǵ, yreilenjrrjn qoi! — deǵ, ɵzjn-ɵzj aƷua-lai vastady.

X

Olar qoǵylyc tynnen keijn, vjǵ aidai uaqyt ɵtken soǵ keldj. Pavelqa Nikolai Vesovcikov keljǵ otyǵ edj, ɵitjǵ Andrei yseuj ɵzderj-njǵ gazetterj turaly ɵngjmelesjǵ otyǵqtan volatyǵ. Tyn Ʒaǵym samas ɵdj. Ana Ʒatyǵ ta qalqtan, kezj uıqyda ketjǵ vaǵa Ʒatyǵ, avyǵyƷqtan, vɵseǵ daustardy estjdy. Mjne, Andrei aıaqyn ɵrter vasǵ, asyiden ɵtjǵ, ыsƷqtan esjgjn aqylyǵ qana Ʒartyǵ, auz yide tũrqtan temjǵ celek saldǵy-gyldjǵ ettj. Vjǵ mezgilde esjk aƷqala asylyǵ kettj. Xoxol asyige qarai aıaqyn vjǵ attar, dausyn qattyǵaq ыsƷqara ыslyǵ ete tystj.

— Spoz ыsldyrlaidy!

Ana djrjldegen qoldarymen kijmjne Ʒarmasa, tɵsegjnen ыsyr tũra-keldj. Sol kezde vɵlmenjǵ esjgjn Pavel kɵrjn jǵ, salmaqy rjcsjn-men:

— Sjz — Ʒata verjnyz, — sjz auzǵ Ʒatqtan volylyz! — dedj.

Auz yiden volmas ыslyǵ estjldj. Pavel esjkke taman keljǵ, qoly-men iterjǵ qaldy da:

— Byl kjm? — deǵ sũrady.

Ozyǵ voly, sũr kijmdj vjreu adam taqyǵarlyqtai carsaǵdyrpen

esjkten kjrjр keldj. Онь артнан таць вjреuj kjrdj, ekj çandarm Paveldj keijn cegjndjre, ekeuj ekj çaqьnan qorcar tьra qaldь.

— Sjzjdj kytjр отьqan adamdarьnz volmai cьqь vjlem, э? — dep kekete soilegen, koterjьkj daus estjldj.

Mьнь aitqan — sirekteu, qara mьrtь var ьzьп voily talдыmac ofitser. Fedakin deitjn slovodka politsiasь ananь tьsegjnjь çanьna keldj de, vjр qolyь furaqьsьna taiar, ekjncj qolyьmen ananь vetjn nьsqar, kьzderjь qorqьnьcь tyrde alarta:

— Mьнау anasь, vase vlagorodie! — dedj. Sodan keijn, qolyь Pavelqa qarai mezger: — Mьнау — sonьп naq ьzj! — dedj.

— Pavel Vlasov? — dedj ofitser, kьzjп sьqsita. Pavel yndemesten vasьп izegen soь, ofitser mьrtьп cirata:

— Men senjь yjьnde tjntu çyrgjzuce tijstjmnj. Kempjр, tьr! Ana çaqtaqь kjm? — dedj vьlmege qarap, syidedj de esjkke qarai entelei vastь. — Senderjь familialarьkj kjm? — degen daus estjldj. Auz yiden ekj ponətoi kjrjр keldj, vjreuj eskj liteicik Tverəkov, ekjncsj sonьп yjьnde tьratьп kosegar Rybin, deitjn vaissaldь, qara muçik edj. Ol kьterjьkj, çuan dauspen:

— Aman va, Nilovna! — dedj.

Ana kijьп çatьp, ьzjne-əzj quat veru ycjn, aqьgn çana:

— Mьньсь nesj! Tynde de keledj eken-au, — çьrt çatьp qalqanda kelgenj nesj vьlardьп!.. — deidj.

Vьlmenjь jçj tar, çana, əlde-nege vaksanьп isj cьqьp, mьrьndь çaгьp varadь. Ekj çandarmmen slovodka pristavь Ryskin aiaqtarьп tarsьldata, polkadaqь kjtaptardь aьp, ofitserdjь alдыndaqь stolqa tekceler çinar çattь. Basqa ekeuj yidjь qavьgьqasьп çьdyгьqpen tarsьldata ьгьp, oгьndьqtardьп astьп tjmьskjler çyrdj, vjreuj evedeisjzdeu ətmelep, rectjь ystjne cьqьp varadь. Xoxol men Vesovcikov vjр-vjрjne tьqььsa, vьrьcьta tьrdь. Nikolaidьп vьçьp vetj teпvjl-teпvjl volьp, çьzazьp kettj, kjckentai sьrьqьlt kьzderj ofitserge qadala qaldь. Xoxol mьrtьп ciratьp tьr. Vьlmege ana kjrjр kelgende, ol ezu tartьp kyldj de, cьь cьraimen vasьп izedj.

Qorqьncьп vasu ycjn, ana vьrьnqь ədetjnce vjр çьrьндар çyгmei, kьkregjп alqa sala tyzu qozqaladь, — vьl çyгsj kьsj kylerljьk edj. Ana aiaqtarьп qattь-qattь vasadь, vjraq qavaqь dьr-dьr etedj..

Ofitser syirjktei aq sausaqtarьmen çarçandata kjtaptardьп vjрjnen soь vjрjп ьstap, vetterjь audarьstьra qarap, sjlkjler, qolyьnь ycjmen vjр çaqьna qarai laqtьrьp tastap çattь. Keide kjtar aqьgn çana susьp, edenge tьsedj. Vərjьnde de yn çoq, terlep-tepcjgen çandarmdardьп qattь pьсьь, cporlardьп sьдыrь estjledj, keide:

— Mьна çerdj qaradьп va? — degen vəseп sьraq qьlaqqa keledj.

Ana qavьgьqaca taiau Paveldьп qasьnda tьr, Pavelca qolyь kьkregjне quсьrьp, ofitserge qaranda. Ananь vьньп dьr-dьr etedj, kьzjnjьп alдып qьrqaq mьnar kolegeilegendei voladь.

Kenet tьпьcьqьtь vьza, qьlaqь çarqan Nikolaidьп dausь estjldj;

— Au vьl kjtaptardь edenge laqtьrudьп qaçetj çanca edj?

Ana selk ete tьstj. Vjreu çelkege tyjьp ketkendei-aq, Tverəkov

ваһып вјг вѳлқаң елкјздж, ал Рывин татақын кенер, Nikolaiқа тесјле қарады.

Ofitser көзјп сьдьғайтыр, Nikolaidың сазарқан вѳсығ ветјне вјг секундтеі қадала қарады. Оныҥ саусақтағы кјтаптың ветјп вѳғынқьсынан да сарсаңырақ аударыстыра vastady. Вјг җегј адам төзбестеі қатты ауғыр, соқан дауа тавалмай җапъ кейгөндјктен қатты аққайлар җјберуге даһп отьрған кјсјсе — ол улкен сүргылт көздерјп anda-sanda ваҗығ-айта қарар қойады.

— Soldat! — dedj Vesovcikov тақыда. Ғердегј кјтаптарды алыр қой.

Ғандармдарды вѳгј де Vesovcikovқа җалт қарады, соньсын ofitserге қарасты. Ofitser ваһып тақыда көтерјп алыр, Nikolaidың валқып дөне-сјп vastan-айақ көзјмен вјг солыр өттј де, мјңгјрлеп:

— N — no... алыр қойыңдар... — dedj.

Ғандармның вјреуј еңкеидј де, көзјпнј қыбырмен Vesovcikovқа қарай тьсјп, edende сасылыр җатқан кјтаптарды җинастыра vastady...

— Nikolaidың yndemeuj kerek edj! — dep, ana Pavelқа сьвыр ете тьстј.

Ол іығып вјг көтердј де қойды. Хохол төмен қарады.

— Мына вѳвляны¹ оқитып кјм?

— Men! — dedj Pavel.

— Al, мына кјтаптарды вьғыды кјмдјкј?

— Menjkj! — dedj Pavel.

— Solai, — dedj ofitser, оғындыққа салқайа отьғыр, пэзјк қолдары-ның саусақтарып сьртыдаты, stol астындағы аяқтарып sozdy, сонсоң мұртып sipar Nikolaiқа қарады да:

— Andrei Naxodka senвјсјп? — dep сүрады.

— Men! — dep Nikolai аяқа таман җыҗыды. Хохол қолып sozyp, іығынан тартыр, оны кейп сөгјндјрдј.

— Bül qatalasyp түр! Andrei — men!..

Ofitser вјг қолып җоғары көтерјп, кјскентаі саусақып Vesovcikovқа қарай сосайтыр:

— Sen сьғадым көзјңдј асыр қара! — dedj.

Ofitser өзјпнј қағаздарып ақтара vastady.

Айы, җағық тьп көсе җақтан тережеге җансыз көздерјп қадай қарар тұрған тэздж. Вјреу аяқын җаймен ваһып, терезенјп алдында җығ, қар сьдыр-сьдыр етедј.

— Sen, Naxodka, вѳғып саіасі қылымстармен җауарқа тартылыр па edjп? — dep сүрады ofitser.

— Rostovta җауарқа тартылағам, Saratovta da... Вјрақ онда җандармдар менјмен «sјz» dep сөілесјп edj!..

Ofitser оң көзјп сьрығықтаты, сол көзјп uqalap, ұсақ тјстерјп ақ-сіта тақыда сөілеі vastady:

— Al, sјzge, Naxodka, sјzdјп нақ өзјңізге — осы фабрикте қылымсты yndeulerдј таратыр сьрген малқұндар кјмдер екенј мәлјм емес пе, ә?

Хохол аяқын әлтек-әлтек ваһып, ығҗа kylјmsјреп, вјрдеме деіп

¹ Дјп кјтабы.

der oňtailana bergenjnde — Nikolaidň assъ dauъ taqьda saňq ete tystj.:

— Malqúndardъ viz vjгjncj ret kөгjр отьгмьз...

Үп-туп чоq, сұрт vjг sekundtei сьт-сұрт воia qaldь.

Анапњ betjndegj тьгтьоqь арраq volьр kettj, оň чаq qavaqь чоqарь көterjldj. Рьивинпњ qара saqаль adam тапьгqарьqтай сельгrep kettj; ол, төмен qарар, saqальн sausaqтарьмен сәилар qана tarai vastadь.

— Альр сьqьндар мьна qaiuandь, — dedj ofitser.

Ekj чандарм Nikolaidь qoltьqьнан альр, asyige qарai ala сөнeldj. Asyige varqan сerde Nikolai ekj аiaqьн edenge tjrep toqтай qaldь:

— Tұra түгьндар... мен kijnejn!

Daladan pristav keljр:

— Eсnөse чоq, vөгjn de qараdьq! — dedj.

— Әrine, solai volmaq! — dedj ofitser, мьсqьldар. — Mұндаqь тә-
rivelj kьsj qoi...

Ана опњ dгjгldegen, сұмьгаи даусьн тьндadь da, sarqьlt tartqan сьzjne yreilene qарар түгьр, вұл adam аiaсьльqть vjгmeitjn дұsран ekenjn, опњ сьгрегj adam валасьн meiljnce сөk көretjn meirjmsjz ekenjn seze qoidь. Mұндаi adamdardь ana az көрген volatьн, вұлагдьдь var ekendjгjn ұмьтуqа da сaqьн edj.

— E, osьlardь mazasьн ketjrgen eken qoi! — der oiladь jcnen.

— Nekesjz tuqan Andrei Onisimov Naxodka мьгза, мен sjzдж qamauqа alam!

Xoxol salmaqть qальppen:

— Ne ycjn? — der сұradь.

— Опь sjzge соqьнан аитарьмьн! — der ofitser, zәrlj әdөppen сә-
уар verdj. Syidedj de, Vlasovaqа qарар:

— Sen qat tanisьн va? — der сұradь.

— Чоq! — der Pavel сәуар verdj.

Ofitser qatal dauspen:

— Men senen сұгар түгьqаньм чоq! — dedj de, qaitara сұradь:

— Әi кемjр — сәуар ver!

Ана вұл adamдь сөk көгу сезjмjne erjksjz берjлjр, веine сьзq суqа секjрjр тьскendei qalсьldар, kenetten воiьн сазьр aldь. Betjndegj тьгтьоqь qьzарьр kettj, qavaqь сальгrap төмен tystj.

— Sjz aqьгмаңьз, — dedj ana, oqan qolьн soza. — Sjz әlj сассьз, sjz qaiqьнь vjгmeisjz...

— Savьr etjnjz, mamaca! — dedj Pavel, anasьна toqtau аitьр.

— Tұra түрс, Pavel! — der аiaqailadь ana, stolqа qарai ұмтьльр.

— Adamdardь nege ұstaisьндар?

— Onda sjzдж сұмьсьньз чоq, — әсjр ynjдж! — der сөkjрдj ofitser, oгьннан tұra берjр. — Tүтqьндa альндан Vesovcikovть альр ke-
ljндер.

Syidedj de, vjг qaqazdь betjne taiар, oqi vastadь.

Чандармдар Nikolaidь альр keldj.

— Al берkjдж! — der aqьгдь ofitser, qaqazdь qoia сальр.

Рывин, Vlasovanь qasьna keljr, ыqьmen tyrtjr qaldь da, aqьgьp qana:

— Qьzulanva, ana... — dedj.

— Ekj qolьmьdь ūstar tьrqanda, vьrkjmdj qalai aimaqьsmьn? — dedj Nikolai, oqьlp qatqan protokoldьn sьzjn vьljr.

Ofitser qaqazdь stoldьn ystjne tastai verdj:

— Qol qoiьndar!

Ana qьrtьn qol qoiьr qatqanьna qarar tьrdь, onьn qьzulьqь vasyldь, qьregj de vьseqsjdj. Denesj əlsjrep, kəzjne qas toldь. Mьndai kəz qasьn ol erjmen obasqan qьrma qьl voьna təkken volatьn, vьraq, soqьqь qьldarda onьn assь dəmjn ūmьtuqda qaqьn edj. Ofitser anaqa qarar, vet-auzьn qьrkene tьrqtьp:

— Sjz kьnj vьgьn vozdaьsьz, vəivjce! Baiqaqьz, soqьra kəz qasьn qьz qetpei, tausьlp qarlp qьrgmesjn! — dedj.

Anaьn taqьda acu kernep:

— Anaьn kəz qasь vərgne de qetedy, vərgne de! Eger sьzdn anaqьz volsa — ol mьnь vjledj! — dedj.

Ofitser asьqa-ysjge, qaqazdarьn qaqьraqan qьlpь var, portfeljne sala vastadь.

— Marc! — dep komanda verdj ol.

Pavel qoldastarьnьn qoldarьn qьsьp, qьluarьl qana vaiau dauspen:

— Kərgskence qoc vol, Andrei, qoc vol, Nikolai! — dedj.

Ofitser Paveldьn sьzjn qaitalar, keketken dauspen:

— Dьgьs aitasьn — kərgskence! — dedj.

Vesovcikov vьlьqьp, demjn zorqa aladь, qian moьnь qьp-qьzyl vьlp, qantalap ketken, kəzderj ьzalana satьnar vagadь. Xoxol qaidarь qьzven kьljmdep, anaqa vasьn izei tysjr, vьrdeme deidj, onь soqьndьrgьp tьrgьp, ana da:

— Qьdai aqqa qaq... — dep qoiadь.

Aqьgьnda sьr cineldjler torьrlar auzь-yige sьqtь da, sroglarьn sal-dьrlata, qoc vьlp kettj. Eь soqьnan Rьvin sьqtь, əuelj ol qara kəzderjmen Paveldьn vasьnan aiaqьna deijn vьr solьp əttj de, oilanqan pьcjnmen:

— N — nu, qoc vьlьnьzdar! — dedj.

Syidedj de, saqalьn qelkjdete qətkjrnjr, aiaqьn qailar vasa auzь-yige sьqtь.

Pavel ekj qolьn artьna ūstar, edende sasьlp qatqan kьtaptarmen kəilek-kəncekterden attai vasьp, vəlmede ersjly-qarьsьlь qьrdj. Vьr mezgьlde mьnaiqan qalьppen:

— Kərdjn ve, — qalai volatьnьn? — dedj.

Astan-kestenj sьqqan vəlmege aqьra qarar, ana qaiqьlь pьcjnmen:

— Nikolai oqan negе qattь soiledj?.. — dep sьvьr ete tьstj.

— Qorqьp ketken volьь kerek, — dedj Pavel, vaiau ypnmen.

Ana ekj qolьn qaiьp:

— Keljr, ūstar aldь da kettj, — dep kьvjledj.

Balasь yide qalqansoq anaьn qьregj oqьnqaiьn dedj, vьraq, oь

тарҗымай, көзгә волҗан фактыдан аһымады, сөйтпә, җаивараҗат соҗған сүреҗимен җавыса алмады.

— Әлгә сары неме кјсјнј мазаҗтар, җорҗтады җоһ өзј...

— Ҙараиды, ана! — dedj Pavel, kenetten ныҗ дауыспен. — Кел, мәнәларды җинастыгыр җоһайыҗ...

Оһ, сесесјне көзгә «sen» җана «ana» dedj, вүһ сөздж тек көһлј җјвјр, анаһна җаҗын тартқан kezde җана аһусы edj. Ана оһың җасына җаҗыныраҗ келпә, ветјне җарады да, вәсең дауспен:

— Senj җәвјрлеп кettj me әлгјлер? — dedj.

— Ia! — dedj Pavel. — Вүһ аур tietjn нәре! Onan da solarmen вјрге ketujm edj...

Анаҗа, Paveldың көзјнде җас түрҗан төрјзденпә көрјндј. Paveldың җасына ватқан хасrettj көмескј тырде сезпә, endj mүнь җүвәтәһн degen oimen ana, вјр кырсјндј de:

— Тоҗтай түр, әлј senj de әкәтер!.. — dedj.

— Әкәtedj! — dedj Pavel анаһың сөзјн җостар.

Вјраз үндемәһ отырҗаннан кейпә, ана мүнды дауспен:

— Әһ, Pasa-ai, җатаһын-ау! Menj вјрде вольмаса вјрде җүвәтәр җоһсаң җәitedj! Ғайта — мен җорҗыныс аһсам, sen ol җорҗынысты odan вәтер аһыра аһтасын, — dedj.

Pavel анаһың ветјне вјр җарап, җасына keldj de, аҗыһн җана:

— Өиткәндј мен вјһмәһмјн, әсе! Sen оҗған үйренүһн керек, — dedj.

Ана кырсјнпә вјраз үндемәһ түрды да, denenj дјрјдеткен җорҗынысын васыр, таҗыда тјһ җәттә:

— Олар адамды җинаһын сыҗар? Denesјn парса-парса җыһр, сыiek-terјn сәндыратын сыҗар? Оһма осы тускәнде, — Pasaҗан-ау, denem тыреҗgedj!..

— Олар адамның җасын җеҗјдеһ җәидј... Адамның җасын кјр җоһдагымен өсткәнде... кјсјге җәттәраҗ ватады...

XI

Bukin, Samoilov, Somov, җана olardan васыра вәс кјсјнјн түтәһнәһ аһыңҗаны ertenјне мәһмәһ вольды. Кјскәне Fedә Mazin сүҗгјрпә келпә kettj. Оһың үйпә de тјнтјптј, ol соҗған мәз вольр, өзјн-өзј er sanady.

— Ғорҗытың ва, Fedә? — dep сүрады ана.

Fedәһнј җүзј сүрләһр, өткјрленпә, танауы җәвјреп kettj.

— Ofitser җоһр җәвәге me, — dep җорҗытым! Өзј җара саҗалды җуан adam eken, саусаҗтарын тык васырған, мүнһның үстјнде җара көзјлдјрјк, веһне көзј җоҗ сыҗылды. Төрсјнпә, аҗырады! Тырмеде сјрјтем deidj! Menj сесем de, әкәм de есҗасан һрҗан емес, мен olардың җәһрәз вәласы edjm, olar менј җаҗсы көретпә.

Оһ көзпә вјр җүһмәһ асты да, ernјn тјстене, екј җоһын тез көтерпә аһр, сасын үһрәлаҗтай туспә, җызарҗан көздерпә Paveldan аһрмәстан:

— Eger менј вјреу үратын вольса, мен sol кјсјге рысаҗтай җадала тысем, — тјсјммен тјстеһмјн, — onan da вјрден өлтјрпә-аҗ тастасын! — dedj.

— Sen talдырмаc ар-арысың qoi! — dedj ana. — Qaitjр төвеле-pekcijsjñ?

— Төвелеsem! — деп Fedə ақығын қана қауар берdj.

Ol ketken соң, ana Pavelqa:

— Bül vərjnen de бүгн cүнçidj qoi!.. — dedj.

Pavel yndemedj.

Bjрnese минут өtkennen кейн, аsyidjñ esjgj ақығын қана асыль, Rывin keljр kjrdj.

— Amansызdar ma! — dedj ol, kyljmsjrep. — Mjne — men тақыда keldjm. Kесе аналар syirep әkeljр edj, vygjn өзjm keldjm! Ol, Pavel-дың qoьn qattь vjр sjlktj de, anаның iyqьna qoьn salьp:

— Caiqa qandьrasьn va? — dedj.

Pavel yndemesten, onьñ qoiu qara saqal vasqan, qaratorь, çalpaq vetjne, qara көzderjne qarap отьrdь. Onьñ salmaqть көz qarasьnda маңызды vjр сыр var siaqtь көrjndj.

Ana samauьr qoiuqa аsyige kettj. Rывin огьндыqqa отьгьp, saqa-льн sipadь, sonьсьн, ekj cьntaqьn stoldьñ ystjne salьp, Pavelдь түпçь-raqan көzqaraspen, vastan-aiaq vjр colьp өttj.

— Mjne sonьmen! — dedj, veine vjр, vөлjngen әngjmenjñ çalqa-сьн aitqan adamca. — Menjñ senjmen асыq soilesujm kerek. Men sa-qaп көp zer salьp çyrdjm. Bjз көrcjmjz deuge voladь; qarap отьrsam saqaп kelucj qalq көp, al, mas volьp, әdepsjzdk jsteu çoq. Bül vjр. Eger çürt әdepsjzdk jstemeitjn volsa — көzge tez tyse qaladь, — vül ne? Mjne. Men өзjm cetter çyrem деп — çürtтьñ көzjn talдыгьp vol-дыm. — Onьñ sözj salmaqpen, vjraq erkjn аqылды. Ol, qar-qara qoьn-мен saqalьn sipap, Pavelqa tesjle qaradь.

— Çürt senj әngjme qьla vastadь. Menjñ qoçайндагьm senj ere-тиkt̄ deidj, — cjrkeuge varmaисьn. Men de varmaimьn. Sodan кейн-мьна listovkalar cьqtь. Mүнь oilap tapqan sen ve?

— Men! — деп Pavel қауар берdj.

Ana аsyidjñ esjgjnєn сықалар:

— Qaidan sensjñ! Sen çalqьz өзjñ emessjñ qoi! — деп degьjrsjz-dendj.

Pavel mьrs ete tystj. Rывin de miьqьnan kyldj.

— Solai! — dedj Rывin.

Bular өзjññ sözjn eltiratqa алмақанына азьraq rençjgen ana, mүн-ньñ qattь vjр tartьp, ketjр qaldь.

— Sol listovkalar çaqь oilap сықагьlqan. Olar qalqqa qozqau salu-da. Özj on toqьz va edj?

— Ia! — dedj Pavel.

— Endece — vərjn de oqьqan ekem! Solai. Al, onьñ tysjnjkьsj çer-lerj de var, artьq çerlerj de var, — әrine, kьsj көp soilegende, oncaqtь sözдж tekke aituьna tura keledj qoi...

Rывin ezu tartьp kyldj, onьñ tjsterj mьqtь, әrj appaq edj.

— Sonьсьн — tjntu voldь. Sodan кейн-aq, senderge көñljm aua-

¹ Eretik—djnnen сықан деген сөз.

vastadъ. Sen de, xoxol da, Nikolai da — qьsqasъ vьrjп de mьljm vol-dьndarъ.

Kerektj sьzjn tava almai, ol toqtalьp qaldь da, terezegе qaradъ, sausaqtarъmen stoldь tьrsьldattь.

— Senderdjn nietterjпdj ьigjledj. Sen, taqsьg, ьz ьtьmsьndь jstei ver, al vjz ьz ьtьmsьmьzdbь jsteimjz. Xoxol da ьaqьs ьjgjt. Favrikte onьq sьilegenjп keide tьndar tьrgьp, jcjmnen — mьnanьq oqailьqpen ьaqьp sьndьra almassьq, mьnь tek ьljm qana ьeңer, — dep oilaimьn. Өluettj adam. Pavel, sen maqan senesjп ve?

— Senemi! — dedj Pavel, vasьn izep.

— Mjne. Qarasъ — menjп ьasьm ьrgьqta, men senen ьkj mycel ylkenmjn, kьrgenjм de senjп kьrgenjпnen ьjrgьma ese artьq. Yc ьy-dan asa soldatta ьurdjm, ьkj ret yilendjm. Vjr ьieljm ьldj de, vjreujь ьzjm tastadьm. Qarqazda voldьm. Duxovortsьlardь¹ vjem. Olar, jпj-cegjm, tьrmьstь ьeңe almaidь, ьoq!

Onьq salmaqть sьzjn ana ьntalana tьndadь; valasьna mьnadai kьrie kjsj keljp, veine, jstegen kьnөлarьп porqa aitьp tьrgьqan adamdai-aq, sьilesjр oтьrgьqanь anaqa ьnadь. Vjraq, Pavel qonaqqa tьm salqьп qarar oтьrgьqan tьrjzdenjр kьrjпdj. Sondьqтан ana, Paveldьq osь salqьndьqп sezdjрmeu ycjп Rьivinge qarar:

— Mьmkjn, tamaq ьersjп, Mixailo Ivanovic? — dep sьradь.

— Raxmet, ana! Men tamaq jcр keljp em. Sonьmen Pavel, sen — tьrmьstьп vet alsь zaqsьz dep oilaisьn va?

Pavel onьnan tьrgьp, ьkj qoьп artьna ьstap, vөлmede ersjлj-qar-sьbь ьyre vastadь.

— Tьrmьstьп vet alsь dьrgьs! — dedj Pavel. — Mjne sol tьrmьs sьzjdь maqan keltjрp, sьrgьndьzь acьzьp oтьr qoi. Vjzdei, vьkjl ьmьrjп ьtьms jsteumen ьtkjzetjп adamdardьп vjрте-vjрте vasьп qosьp, vjрjk-tjredj. Tegjsjпnen vьrjпjп vasьп qosьp, vjрjktjretjп de uaqьt voldь! Tьrmьs vjz ycjп ьdjl qьrьlqan emes, aur da. Vjraq, ьzjпjп zardavь kьctj maqьnasьп vjzge acьp veretjп de, ьzjпjп varьsьп qalai tezdetudj adamqа kьrsetjр veretjп de sol tьrmьstьп ьzj.

— Dьrgьs aitasьп! — dep Rьivin Paveldьq sьzjn vөldj. — Adamdь saubьqтьru kerek. Eger onьq vasьna ьara tьsse — moncaqa ararьp ььndьr, taza kijm kigjz, — ьazьpьp ььqadь. Solai ma? Al endj, adam-пьq ruxьп qalai tazartu kerek? Mjne!

Pavel qьzulapьp, qatal tyrde — vastьqtar turalь, favrικ turalь, ьet ьelderde ьtьmsьsьlar ьz pravolarьп qalai qorqaitьnь turalь sөlei vastadь. Rьivin, veine — vjр ьazuqа nykte qoьp oтьrgьqan kjsjce, oqta-tekte stoldь sausaqьmen vjр nьqьp qoiadь. Vjр emes, ьdenece ret:

— Solai! — dep qostap oтьrdь.

Vjр rette Rьivin kuljр ьjverdj de, aqьgьп qana:

— E-e, sen ьj ьassьп qoi! ььrtть az vjlesjn! — dedj.

Sonda, Pavel onьq qarсь alьna toqtai qalьp, salmaqpen:

— Kьrjлk pen ьastьqть sөz qьlmai-aq qoiailьq! Onan da kьmьnjп ьjрkьj dьrgьsьraq eken, sonь qarastьraibьq, — dedj.

¹ Duxovortsьlar—pravoslavnyl dьnjпjп ьzgece ьol ьstaqan vjр vөлegj.

— Sөйтjр, сенjңсе, вjздj қўдаимен де алдар, адастырған қои? Со-
лаi де. Мен де — ось вjздjң дjнjмjз — қалған дjн қои деп оиламьн.

Бўi арада әңгjмеге ана да араласа кеттj. Балась қўдаi тураль қана
ананың соған сенуjне вайланьсть, әрj қымбатть, әрj қасиеттj нәрселер
тураль сөйлегенде — ана әрқасанда баласьның көзjне көзjн тьсыруге
тырьсатын; сөйтjр, — қўдаiға сенвеуцjлк көрсетjр, өткjр, қатал сөздерjң-
мен сьрегjмдj тырналамась, — деп yндемел өтjнгjсj келетjн. Вjрақ
оның сенвеуцjлгjнjң тьвjнде сенуцjлк вар екендjгjн сезjр, ананың
көңлj қўванатын едj.

— Оның рjкjрлерjн маған тьсjну қайда? — деп jсjнен олар қола-
тын.

Ананың вайқаныса Павелдың бўi сөздерj қасамаль Рьивинге де
анамсыз тьр, оны ренцjтjр отьрған сияқты. Вjрақ, Рьивин салмақты қал-
пырпел Павелға сўрақ қолаған меzgjлде, ана сыдар отьра алмай, қыс-
қаса, вjрақ өсет тырде вьлаi дедj:

— Қўдаi қөңjнде sender авайлар сөйлеңдер еттj! Sender не jсте-
сөңдер де меjлдерjң! — Ось арада ана азьрақ кjдjрjр, демjн вjр алыр,
вўгьнорьдан да қаталаньр сөiledj: — Ал ендj, sender менjң қўдаимьдь
алыр қоисаңдар, мендеi кемрjрдjң қайдырған меzgjлде сьиенетjн есвjр
medeuj қалмаидь!

Оның көздерj қасқа толыр, ьдыс-айақты сыыр қатқан саусақтарь қал-
тырған кеттj.

— Sjз, мамаса, вjздjң сөзjмjзге тьсjнведjңjз! — дедj Павел,
қьлуагы, вайау дауспен.

Рьивин қуан дауспен, қайлар қана:

— Оjару ет, ана! — дедj де, тьырған кыле, Павелға қарады.

— Сенjң сьиелjңdj кесуге қартайыр қалқаныңды естен сыңарқан
екенмjн...

— Мен, — дедj Павел тақыда, — sjздjң сенетjн меjрjмдj. езгj
қўдайыңз тураль емес, портардың вjздj, тайақпен қорқытқандаi, қорқы-
тыр зәремjздj алатын қўдаимь тураль, — соның атынан сөйлер, құрттың вә-
гjн азсылықтың қауыз еркjне көндjрмексj вولاتын қўдаимь тураль айтам...

— Mjне — солai! — дедj Рьивин, саусақтарьмен стольдь қақыр. —
Олар вjздjң қўдаимьздь да алмастырьр қолаған, олар қолында вар құрал-
дың вәгjн де вjзге қарсы қўмсаидь! Есjңде вольсын, ана, адамды қўдаi
өзjнjң келбетjндеi келбет вәгjр, тырjндеi тыр вәгjр қаратқан, — ендеце,
адам оған ұқсас вольса, ол адамға ұқсас вольғань. Ал, вjз, қўдаiға
ұқсас емеспjз, тақы айуанға ұқсаспыз. Сjркеуде олар вjзге қўвьсықты
көрсетедj... Қўдаимь өзгертujмjз керек, ана, оны тазартыр алымыз ке-
рек! Олар, вjздjң гухьмьздь сөндjру усьн, оны өтjркь пен өсекке вө-
лендjрjр, кейрjн вўзқан!..

Рьивин қайлар сөйесе де, оны әвjр сөзj анаға естен тандьрагыды,
аур соқыдай вольр тидj. Оны қара сақалмен әсiеленген улкен, қаралы
ветj ананы үгелендjрдj. Көздерjнjң қарауыта қарғылақан қанарь адам
төзерлjк емес, сьректj сьйткjтjр, қорқылыс тудьрғандаi едj.

— Қоқ, мұнан да, мен кетеjн! — дедj ана, вазьн сақар. — Мұ-
ны тыңдар отьруға — менjң самам қоқ!

Syidedj de, tez сьѡр kettj. Ана сьѡр vara çatqanda, Rьivин:

— Mjneki, Pavel! Jstjñ negjzj — vasta emes, çyrekte! Çyrek degenjmjz — адамның рухындақы басқа еспәрсе өсјр сьѡрайтпн оғпн,— dedj.

— Adamdь tek aqyl çana azat etedj! — dedj Pavel sөzjn nьqtap.

— Aqyl quat vermeydj! — dep Rьivин көterjle сөiler, өçettene tьstj. — Quattь vas emes, çyrek beredj, mjne!

Ana cesjndj de, dьqasьn da oqьmastan, төsegjne çatьr qaldь. Denesj müzdar, tьtjrkenedj. Eñ alqac sonдай көrnektj, sonдай aqьldь көrjngen Rьivин, көzj anaqa өспendjlk sezjm tuqьzдь.

Ana onьñ dausьn estjр çatьr, jеjnen:

— Eretik! vьldjrgj! — dep oiladь. — Bьdaqь, — keljptj, — qaçet. vola qalqan eken de!

Al Rьivин өzjne өzj sengen рjсjпmen, salmaqpen сөiler oтьrdь:

— Xasiettj oғпn vos volmauь kerek. Sol, qьdai tьratьn oғпn dertke caldьqqan. Eger qьdai ruхtan tьsjр qalsa, — oғпнда çara qaladь — mjne! Çaça djn oilar сьѡғарu kerek, Pavel... Adam valasьnьñ dosь volarьq qьdai çaratьr сьѡғарu kerek!

— Əlgj — Xristos ce? — dedj Pavel dausьn qattьraq сьѡғарь.

— Xristostьñ ruхь berjк volmaqan. Kesardь — kesar¹ dep tanьqan, Adamzatqa adamnьñ өktemdjк jsteujn qьdai dьrьs dep tanьmaidь, vьkьl өktemdjк — өzjnde. Ol, ruхьn: — mьnau qьdai ruхь, mьnau adamzat ruхь dep, ekjge volmeydj... Al ol, saudaнь dьrьs dep tanьqan, pekenj de dьrьs dep tanьqan. Sөitjр, smokovnitsaнь² qarqauь da dьrьs emes — oitkenj ol, tьqьm verse өz erkjmen vermep pe? Ruхtьñ da ezgjlkke tapсь voluь өz erkjnen emes, — ruхqa çamandьq ekken men өzjm ve? Mjne!

Bөлmeden yzdjksjz estjлр çatqan ekj daus, vjр әserlj oйьndь vastap, veldese kyreskendei voladь. Pavel ersjлqarsьsь çyruде, aiaqьnьñ astьnda eden сьѡғь-сьѡғь etedj. Ol сөilegende, vasqa dьbьstar estjmei qaladь. Al endj, Rьivинньñ dausь salmaqpen, çailap aqьlqan kezde, — saqat maiatnigjññ tьqьs da, yidjñ qavьqasьn өtkjр tьrпаqtarьmen byrgen aiazdьñ vaiau сьѡғь da estjлр tьradь.

— Men, saqan өzjmce, kocegarca aitaйn: Qьdai otqa uьqsas. Solai! Ol çyrekte tьradь. Aitьlqan qoi, — qьdai degenjmjz — sөz, al sөz degenjmjz — ruх dep...

— Aqьl! — dedj Pavel, өçettenjр.

— Solai! Sonьmen, — qьdai — сjркeude emes, çyrek pen aqьlda! Cjркeу — qьdaidьñ molasь...

Ana uйqtap qaldь da, Rьivинньñ qacan ketkenjn estjmedj.

Vjraq ol çib keletjn voldь. Eger Paveldьñ qasьnda çoldastarьnьñ vjreuj volsa, Rьivин vьrьsqa varьp, yп-tyn çoq oтьradь da, tek anda-sanda:

— Mjne! Solai! — dep qoiadь.

¹ Kesar—eskj zamannьñ patsasь.

² Smokovnitsa—djñ ertegjсjnde aitaйtьn әiel.

Vjr kunj, Rьivин вүгьста отьгьр, ҫүрттӗн вӗрjne уңje qarar, тӗп-ҫьгар вьlai dedj:

— Bar nӗrse тураль сӗлеу керек. Al, алдымьзда не volатынь — вjзге велгьsjз, — мjне! Qалq vостандьq альр сьққан соң — qалаi etse ҫақ-сь volатыньн ӗзj de kӗредj. Оньн мулдым тjлемеген zattарьн ӗkeljр, васьна тьқралau az volмақан, — soda ҫeter! Endj ӗзj oilаньр kӗрсjн. Mymkьн — ol vykьl тӗрмьсть, варььq qыльмьдь тегьске сьқарqьсь келер. Mymkьн, ol вӗрj de, тььсаль, сjркеu qӗдайь сьрьлдь, qалqqa qартьь ваqьт-талqан zattar деп тавар. Sender тек варььq kьтарть qалqтӗн qоььна вегь-дж vьljӗnder, ҫауавьн ol ӗзj вeredj, — мjне!

Al endj Pavel ҫалqьз volsa; ekeuj cekьsjз, вjраq ӗрqасанда салмаqть таласqa kьrьsetьн, сонда ана, вӗлардыӗ ӗнqьmелерjн mazasьздана тьндар, вӗлар не айтьр отьр? — degendei, ьнтасьн сальр, сӗздерjн тьsjнуге тьгььсатын. Keide, анаqа тььнау кең ҫауьгьндь, qара саqалды муҫик те, ӗзjнӗ сьтватыть, вегьk валась да kӗздерjнен айгьльр qалqан тӗрjзденjр kӗrьnetьн. Bӗлар сьқатын ҫол jздеp, вjр ана ҫаqть, вjр тььна ҫаqть qar-malar, тььqть, вjраq kӗзsjз qoldарьмен вjр апань, вjр тььнань ьстар, sjlkьлер, вjр ҫerden — вjр ҫerge ҫьлҫьтьр, qoldарьнан тьsjrьр альр, edenge тьskendj аiaqтарьмен ҫансьр ҫьрген siaqtанатын. Kez kelgen nӗrsege соqтьqьр ketьр, ӗрqaisьсьн sipар kӗrьр, laqтьгьр ҫьверьр, вjраq senjмдерj мен ymьттерjн ҫоimai, вjрдemenj jздеp ҫьргendei volатын...

Ӗtkьrьljь мен ватылдыqь ҫақьнан adam qorqарььq сӗздерdj estuge olar апань yireтjр алды, вjраq вӗл сӗздер anaqа алqасьqь retteгjdei qat-ть timeitьн voldь, — ана вӗл сӗздерdj воььна дагьтраi, кейн serьр taстаудь yirendj. Keide, olардыӗ qӗдайь ҫоqqa сьқарqан сӗздерjнӗ тьvьнде sol qӗдайьдыӗ ӗзjne тььqтар senucьljьk варььqьн сезgendei vola-тьн edj. Сонда ана вӗрjн de kecьrgendei, аqьгьн qана ҫьтjьр kyleтjн. Al endj, Rьivин оqан ьнамаqанмен, вӗгьнqьсььндаi ӗспendьljьk сезjм туqьзvaitьн voldь.

Ҫетьsjне вjр ret ана — тьymege xoxolqа деп, kьjm-kecek пен kьтартар араqатын, вjр rette xoxoldь kӗrige анаqа rӗqsat вегьldj. So-dan yige qaitьр kelьр, jсj-vaурь elҫьrep, ӗнqьmесjн айтть:

— Ol onda da — naq yidegьsjndei. Ҫүрттӗн вӗрjne de — ҫьлуарь, вӗрj de оньмен ӗзjldesedj. Aur, ӗрj qььн xalde volsa da, оньсьн сез-dьrgьsj kelmeidьj...

— Ӗrine сӗitu керек! — dedj Rьivин. — Вӗрjмьздjн de васьтмьздь qaiqь qартар алqан, — qaiqьмен тьньь альр, qaiqьмен kьjnemьz. Mӗн-да maqtанатын esnӗrse ҫоq. Ҫүрттӗн вӗрjнӗ vьrdei kӗздерjн cel басqан emes, кейвjреuler kӗzьн ӗзj ҫьтjьр алady, — мjне! Al, ҫагьм es eken-sьн — сьда!

XII

Vlasovtarдыӗ kьckene, ӗсьsj yij slovodkaньн nazарьн kьппен kьп-ge kӗvьrek audаратын voldь. Bӗл nazarda tolьр ҫатqан kьdьkьj саqтьq. sansьз ӗспendьljьk var edj, вjраq, мӗньмен qатар, sengьc ӗuestьk te tua vastady. Keide ӗlde-nendei вjр kьsj kelьр, ҫан-ҫақььна саqтана qarар, Pavelqа:

— Кәнеки, иңсегім, сен кітап оқисып, заңды үйлесін. Сонымен, сен мақан мынапы тусындирей... — деп полицияны, немесе фабрика әкімдерінің көр әділсіздіктерінің бірін туралы Павелға сөйлеп беретін. Қиын мәселе болса, Павел қалдақты тапсы адвокатна шақыра қазыр беретін. Ал, самасы келсе — істің мәнісін өзін тусындиретін.

Бұл салмақты, қас қығуың құрт бірте-бірте сйләйтін болды. Ол не туралы болса да тусынықты сөзбен, атыл сөйледі. Не нәрсені болса да айтмай қарап, ұқырпен тыңдады. Назар аудара отырып, ол — әрбір жеке оқиғаның сатасқан туынын қасымай іздеумен болады, қана әрқасан да, әр серде де адамды тыңдаған мықты тұзақпен сырмаған әлденендей ұсықтығы соқ ұзын қырттың қалпы туынын тауыр алды.

Әсіресе «ватрақ тыны» қайындақты оқиғадан кейін, құрттың көз алдында, Павелдің веделі анауығымы артты.

Фабриканың сыртында, оны қан-қарынан қырық қорсаумен қорсаған сығасы, қайыңды қазыр ватрақ волатын. Бұл ватрақ қаздың куні қойу, сары виль іер сығаратын. Сонда қара бүлттей қартақан сары маса безгек тарата, словодкаға қарай ұсатын. Ватрақ фабрикаға қараусы еді, сондықтан, қаңа директор, пайда тусырды көздеп, сол ватрақты құрғатуды ойлады, екінші қарынан, сол арадан тор алмақты болады. Құмыссыларға: бұл қара словодка тұрған қерді тазартып, құрттың тұрмысы қақдайлығын оңдады дегенді айтты, директор осы ватрақты құрғату құмысына құмысылардың қал-ақысынан әрбір сомына бір тыннан ақса ұсталып қалынып деп үйігін береді.

Құмысылар толқы бастады. Оларға әсіресе қазыр волап тигені — қаңа салық төлеушілер сапына қызметкерлердің кыргегендігі болды.

Тыңдар ақса қинау туралы директордың құлақтандығы сембі куні ілінген еді. Ол куні Павел ауырып йиде қатқан. Құмысқа бармақандықтан, бұл туралы ол еснәрсе үйлмеген еді. Екінші куні, тускі намаздан кейін, Павелға, сырапы қал ітеісізік Сизов пен ұзын волап, ұзқарлы сьсар Махотин келіп, директордың қарлығын айтты.

— Қасы үлкендеріміз қиналысыр, осы туралы әңгімелестік, — деді Сизов, маңыздана сөйлеп, — сөйтп, қолдастар үйдің ісіміздегі қон үйлетпін қысы сен волақасын, соқпан вағыр, директор үйдің тынымызбен масамен соқысып деген заң бар ма екен? — соны үйліп келіңдер, — деп қыберді.

— Ойлар қарасы! — деді Махотин, қысы көздерін қақыды. — Бұл қылықтер бұдан төрт қы үйің монсаға деп ақса қинаған еді. Бас-аяқты үс мың сегіз қыз сом қиналған волатын. Сол қайда Монса — соқ!

Бұл салықтың оғысыз екендігін қана бұл әрекеттен фабрикаға қана пайда түсетінін Павел тусындиріп берді. Сизов пен Махотин, қарақарғын туып, сығыр кетті. Ана бұларды сығарып салғаннан кейін, кылмысрейі тусып, Павелға:

— Көрдің бе, Паса, қалдар да ақы сұғар сақан келе бастады — деді.

Павел, қауыр қайтармастан, сұғылданып столға келіп отыра қалды да, үйдіменің қаза бастады. Бірнеше минуттан кейін, анаға қарап:

— Сенен өтінетініміз: қалаға бар да, мына қарғазды тапсыр... — деді.

— Бұл қашырты ма? — деп сұғарды ана.

— Ia. Onda vızge arnar gazet sьqaradı. Tıñ ьaıьndaqь oqıqа osь nөmırjınde vasььr sьqıь qacet.

— ьaradıь — ьaradıь! — dedj ana. — Men kəzır...

Bı — valasььıđ vırıncj tapььroqan amanatь edj. Jstıđ mənıj valasььıđ asьq aıtьr vergenıje ol qıanьr qaldь.

— Men mıьь tysjnet, Pasa! — dedj ana, kınır ьatьr. — Olardьđ mıььь talau qoi! Өlgj kjsjıđ atь-ьenı kım, — Egor Ivanovic pa?

Ana, carcasa da, kəjıldenır, ьmьrt ьavьıqanda qana qaitьr keldj.

— Sacenkaь kərdjı! — dedj valasььna, — saqan səlem aıtьь. Өlgj Egor Ivanovic var qoi, sonđai ьaidarь, əzıjqoi adam eken! Өzj qьzьq sөileıdj.

— Saqan olardьđ ınaqanьna men qıanam! — dedj Pavel, vaıau ıımen.

— ьaidarь adamdar eken, Pasa! Adam ьaidarь volsa, ьaqьsь-aq qoi! Onsoq vəj de senj siladıь...

Pavel dıysemьj kınj de ьımьsqa varmadь, өitkənı vasь aurьr ьyrge edj. Bıraq, tys kezjnde, kənj tasьr, ьatıanqan Fedə Mazin ьy-gırj keldj de, carcacaqandьqtan entjge tysj:

— ьyr! Bykı fabrik kəterjıdj. Senj ьaqьgьr kel dep ьıverdj. Sizov ren Maxotin — vəjnen de senj ьaqьsь tysjndırjı vere aladı deıdj. Ne volьr ьatqanь kərcj! — dedj.

Pavel yndeməsten kınje vastadı.

— Qatьndar da ьygırj keldj — vaıalam salьr ьatьr.

— Men de varam! — dedj ana. — Olar onda ne jster ьatьr eken? Varam!

— Barsaq — var! — dedj Pavel.

Aıaqtarь ьıldam vasa, yndeməsten kəse voıьmen kele ьatьr. Kənj qovaıььqan ana, demıj əzer aladı, fabrik qacrasьnda vır top əiel vaıalam salьr daurьqьsьr tır. Yseuj fabrikıđ qorasьna kırjsj-men-aq, qьzulana gujldegen qara qırьmdai torqa kiljktj. Ana, ьırtıđ vəj moındarьn temjr ıstaıьq seхьna qarai vırьr, yıjgen eskj temjr-lerđıđ ıstjnde, qьzı kırjctjđ salasьnda qoldarьn sermer tırqan Sizov, Maxotin, Vəlov, taqьda—egde tartqan, ьırtqa ьqraıь ьuretjı ves ьımьsьqda qarauda ekenıj kərdj.

— Vlasov kele ьatьr! — dep, vırəu aıqai saldı.

— Vlasov pa? Keltj mьnda...

Bırnecə ьerden:

— ьai sөileđder! — degen aıqai sьqtь.

Onsoq ьaqьn vır ьerden Rьıvınnıđ vır kelkь dausь estjıdj:

— Tıь ıcnı emes, əjdıdj ıcnı tavan tjresıjıđ kerek, mjne! Bızge qьmvatь nəse tıь emes, — ol vasqа tıьndardan kəj dөngelek te emes, — vırəq anaqırьm salmaqь, — onda direktordьđ tengesjndegjden kəj adam qanь kəvjrek, — mjne! Sөitj, qьmvat kəretjıjıđ tıь emes, — qanьmьzđ, sьndьqtь qьmvat kəremj, — mjne!

Rьıvınnıđ sөzderj tortьđ ortasьna tysj, ьırtıđ maquldaqan qьzulı aıqailarьn sьđdar sьqarьr ьatьь:

— Dırьs aıtasьn, Rьıvı!

—Dürs aitasın, көсегар!

—Vlasov keldj!

Macinalardıң аир gursıjın, vudıñ qınala сықарған levin, tartıqan sьmdardıñ sьvdьrın estjrtpeı, cьrttıñ dausь sьrapı qııbnqa aınalьp, ılasьp kettj. Cьrt qoldarın sermeı, vjrn vjr çalьndь, cancu sөzdermen әserlendjre, çan-çaqtan asьqa-ysjge cьgjrjр keljр çattь. Carcaqan kөkreкterде әrқасан mylgjр çasьrьnp çatqan kektj sezjм oıpar, sьqıqа çol jzdedj; qara qanattarın keңjrek çaıa, qalьñ cьrttı mьqtар qıсаqьna ala eljktjrp, soььna еrtj, olardь seңdeı soqььstьrьp, çalьndь өctjkke aınala masattanьp aspanda ıсьp cьrdj. Tortьñ ystjnde kөibegen çan-torьraқ qar-qara vьlt tәrjzдж, çjpsjgen better ottai çanadь, ekj samaidan aqqan ter qara çasqa aınalьp sorqalaidь. Cьrttıñ qara qocqьl cьzderjnde kөzderj çainaidь, tjsterj çarqьraidь.

Sızov pen Maxotin tьrқan çerge Pavel da сықа keldj, онь:

—Çoldastar!—degen aıqaiь sanq' ete tystj.

Онь vetj sьrlanьp, erjnderj djrjldер ketkenjн ana kөrjр tьrdь. Ana, tortь qaq çara, erkjnen tьs jlgerj qarai ımtьdь. Cьrt keijgen pьcjnmen:

—Kjrp-çarьp qaida varasьn?—deidj.

Анань cьrt itermelei tystj. Vjraq, ana vıqan toqtamadь. Balasьnıң qasьna varьp, qatar tьru tjlegjne vadьnpьp cьrttı ıbьqьmen, sьntaqьmen bьqьstьrьp, aqьrın çьlçьp valasьna çaqьndai tystj.

Pavel өзjнjң tereң çana maьzdzь maqana berjр әdettengen sөzjn kөkregjnen serpe сықарьp sөilegende, aıvьndь quanьc kөkregjн kernerdj; sьndьqtь kөksep ottai çanqan cьregjн cьrtqa suьrьp veru tjlegj voıьn viler әkettj.

— Çoldastar! — dedj ol taqьda, osь sөzden çjgerlj kyc pen quanьc-qa keneljр., — çjркеuler men fabrikterdj salatьn, vıqau men aqsanь soqьp сықаратын adamdar—vjzvzj; varьqьn da çөrgegjnen vastар tavьtna deijn asьrap, көңjlderjн көteretjн tjrj kyc te vjzvzj.

—Mjne!—dep Rьvin aıqailap çjverdj.

—Vjz qai uaqьtta volsa da, qai çerde volsa da — cьmьsta vjrcjncj-mjz, al endj tьrmьsta eñ soqьь oьndamьz. Vjzдж qamьmьzdzь kөzdeı-tjн, vjzge çaqьsьlq tjleitjн, vjzдж adamqa sanaitьn kjm var? Ondai es kjm çoq!

— Es kjm çoq! — degen vjreudjн dausь veine çaqьrьqtai volьp cьqtь.

Pavel, көңjлjнjң qovalıьn vasьp, tysjnjktj tyrde, salmaqpen sөilei vastadь; çьlqan top, qarauьtqan, mьñ vastь vjr denedeı tьtasьp, Pavel-qa qarai aqьrьndар çaqьndai tystj. Mьñdaqan ьntalь kөzdermen Paveldjн vetjne qarар, онь sөzderjн voıьna sjjre verdj.

— Vjz vjr tjlekpen — өз pravolarьmьz ucjn kyresu tjlegjmen — mьqtар vaılanьsqan dostar semiasь ekendjgjmjzдж, vjr-vjrgjmjzge çoldas ekendjgjmjzдж tysjнvei tьrьp, çaqьs tьrmьsqа çete almaımьz.

— Js turalь sөile! — dep, maңdaıьnda tьrқan vjreuler dөrekj dauspен aıqai saldь.

— Sөzдж vөгeme! — dep, ekj çerden ekj daus cьqtь.

Qatır-sengen çyzder senweucılıktı vıldıre tünçırar tükse tısedı, ondaqan közder tereñ oımen, salmaqpen Paveldıñ vetıne qaradı.

— Sotsialis bolsa da, aqmaq emes eken, — dedı vıreı.

— Oıırmaı! Batıl soileıdj özı, — dedı üzın voıl, qılı cümıscı, anapı ııqqa tyrtıj qalır.

— Özmıjge özımızden vasqa eckım çerdem vermeıtın tısnetın uaqıt çettı, çoldastar! Eger çaudı çengımız keletın bolsa, arqaisımbız çalır көрсılıktın, көрсılık volır әvır çeke adamın tıdesı yeın kyre-sıjımız kerek — mıne, vızdjı zañ osı!

— Dırıs aitadı, çıjıtter! — der aıqıladı Maxotın.

Sıydedı de, qoılın qılactar sermer, çıdırtqın tyıdj.

— Direktordı saqrı kerek! — dedı Pavel, taqıda.

Top, veıne qıılın ker soqqandı voldı. Ol tolıqındı saıqıldı, Ondaqan daus vırden:

— Direktordı saqrı kerek!

— Oqan deputattar çıverısın! — der daırtqıstı.

Ana sıqılsa alqa öttı de, maqtanısc sezımız voılın kerner, çoqarıda tırqan valasına qarauımen voldı: Pavel qadırlı, qart cümıscılardıñ arasında tır, vırı de onıñ sözın tıñdar, aıtqanın maqıldadı. Balasıñ vasaqardı ızalanvı, valaqtatımaı tırqanı anaqa ınadı.

Yzđk-yzđk sıqan qattı daustar, valaqtatı, ızal sözder, veıne temır ystıne çauqan vırcaqtı qııladı. Pavel çoqarıda tırır çırtqa qaradı çana közderın keñnen asır, olardıñ arasınan әlde-nenı jzdegenđı voladı.

— Deputattar çıbereıjk!

— Sizovtı!

— Vlasovtı!

— Rıvındı! Ol azıl çoıpat qoı!

Vırmezjıde top jcnen vasesı daustar estıjđ:

— Özı kele çatır!..

— Direktör!..

Sıjır saqıldı, at çaqıt, üzın voıl kısıjge çol verır, top araların asa bastadı.

— Rıqsat etınız! — deıdj ol, ıçaratpen çoılndaqr cümıscılardı bırtırtır, vırq esqaisısnı qoılın tıgızveı. Közderın sıqırıtır alqan, çırttı vıler-tösteuge masıqtanıp qalqan qoçanıñ köz qarasımen cümıscılardıñ vetıne, sırt tartısc kelgen kısıjce, tesıle qaradı. Vırreuler onıñ aldında vırjıkerın alır, vastarıñ cılqr çattı. Ol, eckımının sıletıne çauar qatarmastan alqa ötır varadı. Mıın aldında top vırte-vırte tına vastar, keıvırreuler avırçqan, ınalqan pıcnımen kılmsıjreıdj, vasesı daustar da estıjđ; vıl daustardan özderının jstegen tentektıkerın moınına alqan valalardıñ öknıj sıqıldı öknıj estıjđ.

Mıne ol, ananıñ vetıne vızarıñ közderınen vır qarar, öte sıqtı da, yıjgen temır-tersektın aldına varır toqtı qıldı. Çoqarıda tırqandar-dıñ vırreı oqan qoılın sozdı, — ol ızınqan qoldı almastan, kycıtı qımınımen emın-erkın çoqarıda sıqtı da, Pavel men Sizovtıñ aldında tıra qalır:

— Bül — neqılıqan çıbn? Çımьсть nege tastadıңdar? — dep sūradь.
Bjrnese sekund çürt çьm-çьrt yndemei türдь. Adamdardьң bastarь
masaqtai caıqaladь. Sizov kartuzьn çoqarь көtere vjr bülqar, ıbьqьn
qomdadь da, vashьn төmen saldь.

— Men sūrap тұrмын qoi! — dep aqьrdь direktor.

Pavel direktordьң qasьna tūra qalьp, Sizov pen Rьivindj nūsqar,
daustap soiledj:

— Tıьndь ūstap qalu turalь berjgen vūigrьqь vūizuьñьzдь sjzden
talap etu ycjn çoldastar мына yceumjzdzj uəkjl etjр sailadь!

— Ne severtj? — dedj direktor, Pavelqa qaramastan.

— Bjzge mūndai salьq saludь ədjsjzdzk dep vjlemjz! — dedj Pavel,
daustap.

— Nemene, sjz menjң vatraqь qūrqatraqь volqan oıymьdь çımьs-
cьlardьң тұrmьs çaqdaıbn oңdau emes, olardь tek eksploatatsialau dep
vjlesjz ve? Solai qoi?

— Solai! — dep çauap qaiьrdь Pavel.

— Sjz de solai oilaisьz va? — dep sūradь direktor Rьivinnen.

— Bərijmьzdzkj de sol! — dep Rьivin çauap qaitardь.

— Al, kərie, sjzce? — dep, direktor Sizovqa qaradь.

— Menjң de ətjnetjnjm: sol vjr tıьndь əzjmьzge qaldьrsañьz eken!

Syidedj de Sizov taqьda vashьn ijр, kjnəlj kjsjce kyljmsjredj.

Direktor çinalqan tortь, көzderjmen çailap vjr colьp əttj de, ıbьqьn
kөterdj. Onan soң, Pavelqa bastan-aiaq tesjle qarap:

— Sjz nedəujr intelligentteu kjsj көrjnesjz—vül çarapьң paidasьna
sjz de cьñьmen tysjnveisjz ve? — dedj.

Pavel daustap çauap qaiьrdь:

— Eger fabrik vatraqь öz qaraçatьmen qūrqatsa — mūñь vərij de
tysjnedj.

— Fabrikьң filantropiamen¹ çımьsь çoq! — dedj direktor, salqьn
pьcjnmen. — Bərijңe de çımьsqa cьquqda vūigrьq etem!

Syidedj de, temjrdjң ystjmen aiaqьn еrter vashьp, eckjmge qara-
mastan, төmen tyse vastadь.

Top jcnen narazььq vjldjrgen gujl estjldj.

— Nemene? — dep sūradь direktor, toqtai qalьp.

Çürttьң vərij de çьm vola qaldь, tek əlde-qaidan, alьstan çeke-dara
daustar estjldj:

— Jste əzjñ!..

— Eger on ves minutten keijñ çımьs jstei vastamasaңdar — vərijңe
de straf çazuqda vūigrьq verem! — dep, direktor salqьn pьcjnmen, apьqtap
çauap qaiьrdь.

Oı taqьda tortь çara çurdj. Bjraq vül colь onьң artьnan kuңkjñ
sөzder tua vastadь. Onьң tūlqasь neqūrlьm alьstaqan saıbn, aıqai da
solqūrlьm çoqarь көterjle tystj.

— Soiles onьmen!

¹ Filantropia— adam ataıььnь syıu.

— Mjne saqan pravo! Ex, vuitjr kergen kunj qürsbn...

Bjreuler Pavelqa qarap aiquilastb:

— Əi, zəkuncjk, endj ne jsteu kerek?

— Sen səiledjn ker, səiledjn ker, ol keldj de, — vərjn çorqa sbyardb!

— Kəne, Vlasov, endj qaitemjz?

Çürttbn aiquib ərcelenjr ydei bastaqanson, Pavel türbr:

— Çoldastar, ol vjzdn tınnan vas tartqanbncə, çümbsb tastauqa
ısbıns etem... — dedj.

Qyzulanqan sözder atıbr sbya bastadb:

— Aqmaqtb tapqan ekensjn!

— Ereujl me?

— Bjr tınbda vola?

— Nesj var? Ereujl volsa qaitedj!

— Bül usjn vərjmjzjd de — çelkelep qubr sbyar...

— Onda çümbsb kjm jsteidj?

— Tavılab!

— İudalar¹ ma?

XIII

Pavel tōmen tysjr, anasbnq qasbna ker türdb.

Çan-çaqtaqlardbn vərj de, vjr-vjrmjen söz talastbra, qyzulana aiqui-
lar, gujıdeı bastadb.

— Ereujl çasai almaısb! — dedj Rıvın, Paveldbn qasbna keljr.

— Qomaqai qalıq volsa da, qorqaq qoi. Yc çyzdeıj senjn çaqıba sbyar,
odan kər sbyras. Mündai vırvırt kəndj vjr abırmen kətərə almaısb.

Pavel yndemedj. Qarsb aldbnda qaraıbtqan qalıq torbtı tolıqındaqan
çyzj əlde-nenj talap etkəndeı Paveldbn vətjne qaraıdb. Paveldbn çyregj
qovalçbr dyrs-dyrs etedj. Aıtqan sözderj, veıne ūzaq qırdıqısbıqtan
tozırb çetken çerdjn torıbaqlıba sıdjır ketjr çatqan çaqıvırdbn sırek
tatısbılgındı-aq, çürttbn arasbnda jz qaldırbımaı çodılbır ketkəndeı
kərjnedj.

Ol carcaqan, münaıqan qalıpta uıjne qaitb. Artbnda ana men Sızov
kele çatır, qatarlasa çyrgen Rıvın, onbn qılaqlıba gujıder səileidj:

— Sen çaqısb səileısbjn, vjraq — çyrekke çetkjze almaısb, — mjne!
Çyrekke çetkjze, ūsqındı eñ tereñ tykrjıjne tysjre səileu kerek. Çürttbn
aqılmen ala almaısb, — oqan bül kıjıjnı çaq emes, — çıqa, tar!

Sızov anaqa qarap vılbı deıdj:

— Vjzdeı kərjlerge zıaratqa ketetjn uaqıbt çettj, Nilovna! Çanı qalıq
tıbr keledj. Vjz ne əmjır syrdjk? Tjzemjzden çorqalar, bıqı təcıjn qılu-
men vıldıq. Al endj kəzırgj adımdar — esj kjrgen ve, volmasa vırbı-
qıdan da çaman qatelese me — əıteujr vjzge ūqsamaıdb. Çastardbn m-
nau, direktormen səıleskende teñ kjcjse səileıdj... İa-a! Kərjskence

¹ İuda-bül çerde: satıloqan, opasbız degen maqan adı.

қос бол, Павел Михайлов, иңсегім, құртты қорқауың қорқау-ақ! Құдай
өзінде қар воһер, — сүгер қолыңды таварсын, — құдай қар воһсын!

Ой кетіп қалды.

— Та, әліңдерсі өздерің! — деп кувірлейді, Рывин. — СENDER көзјрдің
өзінде де кјсі емессјдер, замазкасында, sendermen қарықты қана
вјтеуге волады. Павел, сені депутаттыққа сайлау керек деп аіқайлақандар
кјм екенің вјлдің бе? Сені — сotsіalis, бұзақ деп сүргендер, — мјне!
— sofар! Осслай етсек, оны қуыр сјбереді — өзјне де сол керек деітјдер.

— Онысы өздеріңсе, дүгьс! — dedі Павел.

— Қолдасын талақан — қасқырлар да дүгьс қоі...

Рывиннің сүзј қавығанды, даусы қаисыықтақдай емес, дјрјлдеп
сықайды.

— Құрт қалаң сөзге панвайды, — михнат сегу керек, сөзді қанмен
сүу керек...

Павел кун воһ тырген, сарсақан, вјр-тырлј тынысызданқан қалыпта
сүрдј, көздері веине вјр нәрсені јздегендеі отса қайнады. Ана вүл қал-
рып ваіқар, ертер қана:

— Nemene, Pasa, ә? — деп сүраиды.

— Васым ауғыр сүг, — деп Павел, оılanқан рјсјнмен қауар берді.

— Қатсаң қaitеді, — мен доктор сақығыр келеің...

Павел, анасына қалт қарады да, тездеі:

— Қоқ, керегі қоқ! — деп қауар берді.

Вјр meзгјлде ақығын қана тақы сөілеі vastады:

— Мен қасрын, әлсізвјн, — мјне істің қаис! Құрт мақан панвайды,
менің айтқан сьндықтыма қулақ аспады. — Олай воһса — мен сол сьндық-
ты айтър бере алмақандықым! Вүл, қапыма батады, — өзјме өзјм рең-
сјмјн!

Ана, оның тырген сүзјне қарар, сүватрақсы воһер, ақығын қана:

— Сен — әлј асыра! Быгјн тьсјнвесе — ертең тьсјнедј... — dedі.

— Тьсјнүлері керек! — dedі Павел, сүһер алқандаі.

— Сенің сьндықтарыңды тына мен де тьсјнем қоі.

Павел, анасының қасына келді.

— Сен, ана-қақсы адамын...

Сүidedі де, вүгьһер теріс қарады. Ана, валасының ваіау сөздері
қалыса сарықандаі selk ete тьстј де, қолың сүрегјне васыр, валасы-
ның мәрелеуің қап-тәңімен қавыла ала уіден сықыр кетті.

Түнде, ана ұіқтар, Павел төсекте кјтар оқыр қаққаньда сандарм-
дар сөтјп келді, асыл аиватпен, қораны, сардакты вјрјн қоімай тјнте
vastады! Сары сүзді ofitser вүл қолы да пақ алқасқыр келгендегідеі қалы-
һер көрсетті, — сөвјрлер, кекете кылјр, зорлық-зомбылық көрсеткенјне
қапы рақаттаныр, сүгекке саны салуға тығысты. Ана валасының ветјнен
көз айғмастан, вјр вүгьста ундемеі отыр. Павел өзјннің қовалсың
вјлдірмеске тығысады, вјрақ, ofitser кылгенде, оның саусақтары тақыр-
қарлықтай сөвьр-сөвьр etеді, ана — сандармдарға қауар қаырмай, оның
мазақына сыдар отығи Павелға қып екенің sezdі. Ана вүл қолы vastар-
тақыр тјнту воһқандақдай қорыққан қоқ, вүл — аіақтарында сроғлары

вар tyngj sūr qonaqtar anaqa vūgynqydan da čeksūgyn kergjndj, sei-
tj ony ček kergj qorqynsyp vasyr kettj.

Pavel anasyna savyrlar:

— Menj əketedj... — dep te ylgjrdj.

Ana, vasyr ijr, aqygyn qana:

— Tysjnemjn... — dep čauar verdj.

Čūmysclarqa vugjn söz səilegenj ucjn Paveldə vūlar tyrmege aragyr otgryzatyndyqyn ana tysjngen edj. Bjraq, Paveldyñ aitqanyn čūmysclarđyñ vəgj de maqūldady qoi, olai volsa—čūmysclar ara tysjr, Paveldə qorqauy kerek, — endece vūlar Paveldə kəp ūstamaidy.

Anaň Paveldə qūsaqtar, çyraqsə keledj, vjraq qasənda kəzjn səqbrayta qaraqan ofitser tūr. Onyñ ernj djrjlder, mūrty çəvry-
laidy. Vlasovanyñ vaqauynsa, vūl adam—anaň egjl-tegjl çylyr çaly-
nəy çalyvaynyn kytjr tūrqan tərjzdy. Ana varlyq quatyn voynə çıpar
alyr, az səileuge tərşəy, demjn icjnen ala, çalyr, aqygyn qana:

— Kərjskence qoc vol, Pacal Kerek nərsenññ vəgjn aldyñ va?
— dedj.

— Bəgjn de aldyñ. Qayıqgry qaralanva...

— Xristos çar volsyn...

Çandarmdar Paveldə alyr ketkennen keijn ana səkjge otgry qalyr,
ekj kəzjn čūmyr, aqygyn qana səşəy çyly vastady. Kədjmgj erjnse,
arqasyn stenaqa syiei otgry, ana, serge qatty vulyqa, əlsjzdygjne icj
kyjyr, vasyr calqaita, vjr qalyrty ynmen kəpke deijn eñgry otgry,
vūl ynmen ana çaraly çyrektjñ qayıqsyn tektj. Kəz aldynda — qoz-
qalmas daq tərjzdenjr sirek mūrty, sarə əñdj kjsj ketpei tūgry aldy,
səqbraytan kəzderjmen masattana qarady. Səndyqty jzdegenj ucjn
valanə anadan alygry alyr ketetjn adamdarqa kəcjnjr, zəqyrlanu sezj-
mj anaň kəkgregjnde qara tyinek volyr, toplala vastady.

Yidjñ icj salqyn, terezeyñ sənəynə çaqvyr savalar tūr, ūzyn
qoldy, kəzsjz, çalyraq bettj sūr figuralar, yidj ainala togry çyrgen
tərjzdy. Ainala çyrgj, sporlaryñ estjler-estjlymes qana slydylata vas-
qandai volady.

— Menj de əketse eken, — deidj, icjnen ana.

Čūrtty čūmysqa saqyrtan gudoktyñ zarly dauş səqty. Onyñ zar-
laqtan unj vugjn çavyqdy vəseñ qalyrta estjldj. Esjk asylyr, Ryvin
kjrjr keldj. Anaň qarşy aldynda tūra qalyr, alaqanymen saqalypan
çaqvyr tamcsyn syrte:

— Alyr kettj me? — dedj.

— Alyr kettj, qarqys tigrler! — dep ana, kyrsjne çauar verdj.

— Js solai! — dedj Ryvin, kyljmsjrep. — Menj de tjnttj, tmjs-
kjlər te kərdj, ja-a. Ənden səktj... Əiteujr çəvjrləgen çəq. Sonymen,
Paveldə əkettj de! Direktor kəz qəsadə, çandarm vasyr izeidj, aqy-
gynnda — vjr adam çəq vor səqady! Olar tatu tūradə. Bjreulerj qalqty
sauady, ekjncjlerj — myjzjnen ūstap tūradə...

— Sender ara-tysjr, Paveldə qorqasandə ettj! — dedj ana, dau-
şyn qattyraq səqara ognyan tyregeljr. — Ol varlyq çūrt ucjn kettj
qoi.

— Kjm ara-tysedj? — dedj Rьivn.

— Bьrjн!

— Qara senj! Ҙоқ, ol volmaitьn nьrse!

Ol, mibьqьnan kyle tysjр, sьzjnн salqьn levjzdzj ymjtьsjzdzjgmьn — ananьq qaiqьsьn artьra, ьzjnн aur ьyrjsjne salьр, sьqьр kettj.

— Kenet, иrьр-soqьр, ьanьn qinap ьyrse ne volmaq?..

Anaqa — valasьnн denesj qattь soqь kьrjр, vorcalanьр, qanqa volalqan tьrjzdzj vor elestedj, sol kezde — qorqьnьc, suьq kesektei kьkregjn vasьр, ьanьcqandai volds. Kьzderj taldb.

Ana — pectj ьaqqaн ьоқ, tyskj tamaq pьsjrmedj, cai da jpedj, tek kecke taman vjr yzjm nan ьedj. Uiqtaibьn dep tьsekke ьatqan soq — menн tьrmьsьm esuaqьtta naq osьndai ьalqьzdbьq, ьalaqьbьq qalьpta volьр kьrgen ьоқ edj degen oiqa comumen volds. Soqь ььdarda ana — ьlde-nendei vjr, mьnн zor ьaqьsьqьtь ьlqi kytumen ьmjr syrgen. Kьnjlderj kьterjнkj, cььdasqan ьastar ananьq maqaiьnda volatьn, — osьndai tьnьsьz, vjraқ ьaqьsь tьrmьstь ьasaucь valasьnн vaisaldь ьyzj kьz alьnan ketreitjn. Al endj ol ьоқ edj, basqada — dьneqe volmai otьr.

XIV

Baiau aqьр kьn ьttj, иiqьsьz tьn ьttj, vьdan da vaiau aqa ekjпc kьn taqь ьttj. Ana ьlde-vjreu keler dep kьttj, vjraқ ec kjm kelmedj. Kec volds. Tьn de — keldj. Suьq ьanьr, yidн qavьrқasьn savalar, tasьrлар ьaьр tьr, pectjн mьrқesj gujldeidj, eden astьnda vjrdeme ьyrgendei. Yidн catьrьnan tamcь aqadь, onьn aqqandaqь kьnjlsz dbьsь taqьrқarьbьq qalьpta saqattьn tьqььna yп qosadь. Bykjл yи ьailar tervetjлр tьrқandai ьana maqaiьndaqьnн vьrj kereksjz volьр, qaiqь vasьр ьansьzdanqan tьrjzdzj...

Vjreu aqьrьn qana terezenj tьrs-tьrs qaqьtь, — vjr, ekj... Ana mьndai tьrsьlqa yirengen, odan qorьrқaitьn, vjraқ vьl ьolь ьyregjne qianьcьtь sezjm toьр, selk ete tьstj. Kьmeskj ymjt ogьnan иср tyregelgьzdzj. Ыqьna cьljп ьamьla salьр, ana esjktj actь...

Samoilov kjrр keldj, onьn soqьnan, paltosьnн ьaqasьmen vetjn ьaьр, vьrkjn mibьqьna tysjre, vasa kigen vjreu kjrdj.

Samoilov ьaicььbьtqadьdai emes, avьrқьqan, qavaqь qatьnqь qalьpta, amandaspaстан:

— Bьz sjzdzj иiqьnьzdbь vьldjk pe? — dep sьradь.

— Uiqtamai ьatьr edjm! — dep ana ьauar qaitardь da, vjrdemenj kьtkendei ekeujne tesjle qaradь.

Samoilovтьn ьoldasь qьrьldap, entjge dem alьр, vьrkjn cesjр aldь, syittj de, vьrьnan тапс kьsjsjn kьrgendei dostьq qalьppen, anaqa qьsqa sausaqь ьalpaқ qolьn soza:

— Amansьz va, mamaca! Taпьmadьnьz va? — dedj.

— Sjvьsjz? — dedj ana, vjrdemege qianqandai, dausьn qattьraқ sьlqarьр. — Egor Ivanovicsьz va?

— Az esm!¹ — dep ol, psalomciktjñ sasındai, üzñ cactь ylkem vasьñ ijr, çauar verdj. Onьñ tolyq betj çyluarly tyrde kyljmdeidj. kjkentai sürca kezderj anaqa çaidarьlana qaraidь. Ol samauьr tərjz-dj, — naq samauьr sьqьldь domalanqan, voib alasa, moibь çuan, qoldarь qьsqa. Betj çыlt-çыlt etedj. Demjñ cuьldata, qattь aladь. kökregjnde vjrdeme unemj sьvдыr qaqьr, qьrьldap türqandai...

— Belmege kjrjñzder, men kəzjr kijnem! — dep ana, usьns ettj.

— Bvzdjñ sjzde çümьsьmьz var! — dedj Samoilov, ьçdahattana anaqa qavaqьnyñ astьmen qarar.

Egor Ivanovic belmege kjrj, sol aradan seiledj:

— Bygjn tañerten, syijktj mamaca, özjñzge belgjñ Nikolai Ivanovic tyrmeden sьqtь...

— Ol sonda ma edj? — dedj ana.

— Ekj ai on vjr kyn volds. — Onda xoholdь kərjptj — sjzge ol səlem aitьrtь, Paveldь da kərjptj — oda səlem aitьrtь, sjz tьnsьsьz-danvasьñ dep ətjñptj, menjñ tysken çolьmda adamnyñ damьldaitьñ ognь ərqacan da tyrme voladь — vjzdjñ qamqor əkjmderjmz solai çasap qoiqan, sonь ait deptj. Endj kelgen çümьsьma kjrjsejñ, mamaca. Bjesjz ve — bygjn osьdan qanca adam üstap əketkenderjñ?

— Çoq! Nemene — Pacadan vasqasь da var ma? — dedj ana, çilyr alqaridai.

— Ol — qьrьq toqьzьnsь, — dep Egor Ivanovic, ananyñ sөzjñ veldj. — Əkjmder taqь on saqtь kjsj üstap əketetjñ sьqar! Mьna mьzra-nь da...

— Ia, menj de! — dedj Samoilov, qavaqьñ tyjpr.

Vlasovanьñ tьnsь çejldengendei volds.

— Çalqьz emes eken qoi onda! — degen oi keldj.

Kijñr volьr, ana belmege keldj, kəterjñkj rjcnmen çonaqqa qarar, çьmьr kyldj.

— Sondai kər əketken volsa — üzəq üstamas...

— Dürьs aitasьz, — dedj Egor Ivanovic. — Al endj, vjz retjñ taubьr olardьñ vül namazьñ vüzьr sьqalsaq — olar myldem aqmaq volьr qaladь. Jstjñ çənj mьnadai: eger vjz kəzjrgj uaqьtta kjtarealarьmьz-dь fabrikke çetkьzjpr türudь toqtatsaq, çandarmьsьmaqtaь osь ünamsьz oqidaqa çarماسa tьsedj de, münь tar qarasta çoldastarmьmen vjrgе sarçayьr otyrqaп Pavelqa qarьs çümsaidь...

— Qalaica? — dedj ana, tьnsьsьzdana daustap.

— Ol or-oqai! — dedj Egor Ivanovic viazь dauspen, — Keide çandar-mdar da dürьs vaьmьdь. Əzjñz oilar qarañzьsь: Pavel var edj — kjtarcalar men listovkalar da volьr türdь, Pavel çoq edj — kjtarcalar da, listovkalar da çoq volьr kettj! Endece, kjtarcalardь taratьr çyrgen sol eken qoi, deidj de, olar çürttyñ vərjñ çegjdei çei vastaidь, — çandar-mdar adamdь muçjgende tygjn qaldьrmai muçudj syiedj!..

— Tysjñem, tysjñem! — dedj ana, münьdь dauspen. — Oi çasaqan-ai! Endj qaitu kerek?

¹ Az esm „men sonьñ naq əzjmñ“ degen maqanada (slavandardьñ cirkeu tjlj)

Asyiden Samoïlovtnı̄n dausı̄ estı̄ldj:

— Bærjn de fı̄stap aldı̄, — caitan aı̄qarı̄lar!.. Endj, vız jsı̄mjzı̄dj — tek sol jstı̄n ızj ycjn qana emes, çoldastardı̄ aman aı̄p qalu ycjn de vürnı̄qı̄ qalı̄pca çyrgı̄ze verı̄mjz kerek.

— Bı̄raq jsteitjn kjsj çoq! — dedj Egor, kylı̄msjrep. — Bızde asa sapalı̄ әdevīet var, onı̄ ızjm ızjrlı̄djı̄!.. Al endj, sonı̄ fabrikke qalai engı̄zu kerek — vıl belı̄sı̄jz.

— Çı̄rttı̄n værjn de qaqrı̄ aldında tı̄ntı̄tjn volı̄an! — dedj Samoïlov.

Bı̄lar anadan vı̄rdeme tı̄lep, kytı̄p otı̄rqanı̄n ana sezı̄dj de, ası̄-
qı̄a sı̄rai vastadı̄:

— Endj qalai etu kerek? Ne jsteu kerek?

Samoïlav esjkke varıp türdı̄ da:

— Sız, Pelageia Nilovna, säudeger әiel Korsunovamen tapı̄ssız qoi... — dedj.

— Tapı̄rı̄n, ie?

— Sol aı̄p otı̄pı̄ pe eken—sız säilesı̄p körı̄njı̄zı̄.

Ana volı̄maidı̄ degen pı̄cjn körsete, qolı̄n sı̄ltdı̄.

— Çoq, çoq! Onı̄ ızj auzında sız türı̄maidı̄n qatı̄n, çoq, volı̄maidı̄! Men arqı̄b sı̄dqanı̄n — osı̄ yiden sı̄dqanı̄n analar vı̄ljı̄p qalsa, — çoq, çoq!

Bı̄ mezı̄jı̄de, kenetten oi kelı̄p, ana arqı̄n qana taqı̄ säilei vastadı̄:

— Sızder onı̄ maqan verı̄njı̄zder, maqan—verı̄njı̄zder! Men ızjm de retteı̄jm, çonı̄n ızjm tavam! Men sol Mariaqı̄ otı̄jneı̄jn,—ol menı̄ çerdemcı̄ge alsın! Men nan çeuı̄m kerek pe, çımı̄s jsteı̄jm kerek pe, kerek! Mı̄jne, sonı̄ sı̄ltau qır, fabrikke tyskj tamaq ararıp tıra-
tı̄n volam! Men mı̄nı̄ retteı̄jm!

Ekj qolı̄n kökregı̄ne qı̄sa ana — værjn de çaqı̄slar es kımge vı̄ı̄qatı̄stap otı̄ndar sı̄qam der, ası̄qı̄a-ı̄ysı̄ge, sendı̄re vastadı̄, sızı̄nı̄n qortı̄ndı̄sında:

— Olar körsı̄n, — Pavel çoq volı̄anmen, onı̄n qolı̄n tygı̄meden de çetı̄tı̄nı̄n — körsı̄n! — der masattana säiledı̄.

Yceı̄j de köterı̄ljı̄p qaldı̄. Egor, qoldarı̄n qattı̄-qattı̄ uqalar, kylı̄mdedı̄:

— Tavı̄lı̄an arqı̄, mamaca! Mı̄nı̄n qandai asa çaqı̄s arqı̄ ekenı̄n-
eger sız ızjı̄z vı̄lseı̄z, tı̄rtı̄ — qaçar arqı̄! — dedj.

— Vıl, js volıp sı̄qsa, men tygı̄mede veı̄ne çalı̄ otı̄ndı̄qqa otı̄-
qandai otı̄ram! — dedj Samoïlov, qolı̄n uqalar.

— Sız naqı̄z körkem adamsız! — der qırı̄ldar aı̄qailadı̄ Egor.

Ana ızjı̄ tartıp kyldı̄. Anaqı̄ vırjı̄ de aı̄qı̄n: eger listovkalar fabrikke taqı̄da çalı̄ba vastasa, әkımder taratatı̄n Pavel emes eken der tysı̄nulerı̄ kerek. Sondı̄qtan, vıl mı̄ndettı̄ otı̄ndar sı̄qı̄ qolı̄nan kele-
tı̄nı̄n sezı̄p, ananı̄n qı̄nı̄sı̄ qolı̄na sı̄madı̄.

— Pavelmen körsı̄ge varqanda — senı̄n ananı̄ çaqı̄s kjsı̄ eken der sız aı̄tı̄pız oqı̄an... — dedj Egor.

— Мен оны бүгүңбүрақ көрөргүң! — dedj Samoilov, kyljmsjrep.

— Sjz oqan aıtıñız — men ne kerektij vėrjn jstejm! Syitetj-njmdj ol vjsjn!

— Al, eger münь tyrmege oтығызvasa ce? — dep sūradь Egor, Samoilovть nūsqap.

— Onda — amal ne!

Egor men Samoilov qarqyldar kyldj. Өzjnij vaiqamaı aıtqanь vjle qoıyr, ana da, azьraq qulanьr, űialqan pıcnmen aqьrп qana kyljmsjredj.

— Өzjmdkj degende — özge nərse qaltarьsta qala veredj qoi! — dedj ana, төmen qarap.

— Ol — aqiqat solai volady! — dep qostady Egor. — Al, Pavel җөңjnde sjz тыңсызданваңыз, qaiqьrmaңыз. Ol tyrmeden бүгүңқы-сыннан da җақсы volьr keledj. Onda тыңqасын, oqısyn, al endj erkjn җyrgende тыңqıqа, oqıqа vjz сығıдылардың uақты да җоқ. Мына men ye ret oтығр сығым, җана әрдайым onca raqattanьr oтырмаqan men de, aqyl men җyrekke paida alqanьm sөzsjz.

— Sjz entjgjr dem alasыз qoi! — dedj ana, oпың җaidarь җyznje dostьr pıcnmen qarap.

— Oпың erekse severterj var! — dep Egor, sūq qoıyn җoqarь көtere, җауар verdj. — Sonьmen, mamaca, məselenj osьlai cestjk qoi? Erteң vjz sjzge material җetkızjr veremjz, — syitjr qasьr voıv qarta-qan qaraңqьlyqь qıratatьn ara taqьda zьryldar җyre vastaidь. Ғasa-сын erkjn sөz, җasasьn ananьң җyregj! Al endj, әzjrge qoc vor tьr-ңыз!

— Qoc volьңыз! — dedj Samoilov, ananьң qoıyn qattь qьsьr. — Al, мына men, Өzjmnij anama mündai js turalь aıtıqа аузымды да asa almainьn, — solai!

Vlasova oпың көңljn көtereijn degen oimen:

— Өlj vıqan vėrj de tysjnedj! — dedj.

Bül ekeuj ketkennen keijn, ana esjktj җауыр, vөлmenij ortasьn-da tjerler, җаңьrдың сывдығына qosьr, dūqа oqi vastady. Ol Өzjnij өmjrne Paveldьң әkeljr engjzgen adamdarь җайнда zor vjr oıqа сомыр, jcnen dūqасын oqьды. Ol adamdar ananьң aldьmen ikonalar-дың ekj ortasьnan сондай җaidarь, vjr vjrne qaҗар җақьn qalьrta җalqьz-җарьmdar сүвга өtjr җатқан төrjzendj.

Taңerten ertemen, ana Maria Korsunovaqа varıqа сығь.

Səudeger əiel Өzjnij әrқасанqь әdetj voıncа ystj-vasь mai-mai volьr, daudьrlai sөiler, ananь көңjl vjldjre qarsь aldь.

— Saqьrп җyrmjsjn? — dep sūradь ol, mailь qoıymen ananь җа-ıьғынqа qaqьr. — Qoi! Ūstaqan eken, alьr ketken eken, nesj var oпың! Mūnda ec pəle җoq! Bүгьн űrlyq jstegen ycn tyrmege oтығызсыз edj, endj сындық ycn oтығызьa vastady qoi. Mymkjn, Pavel vjrdememj retsjzdeu aıtqan сығар, vjraq ol vukjl җұrt ycn voi көsettj — oпысьn җұrtтың vėrj de tysjnedj, sen тыңсызданва! Kjmnij җақ-сы ekenjn, estjrtjr aıtraqanmen, jcnen җұrtтың vėrj de vjledj. Men

saqan waɣr sɣarɣmɣn dep ɣyrucj em, mɣna kɵrjɣ oɣrsɣn ɣoi, ɣoi timeidj tɣtj. Pjsjrem de satam, vjraɣ osɣ ɣaigrɣ ɣalrɣmda ɵletjn sɣarɣmɣn. Ƴɣɣndaucɣlar-aɣ ɣũrtatɣn voldɣ, ɣaũzdar! Nandɣ ɣalmaqan taraɣandardai-aɣ, ɣalmai veredj, ɣalmai veredj. Vjr on saɣtɣ som ɣũrastɣrɣr alsan-aɣ volɣanɣ, ɵlde-nendei djnneɣ sɣqan vjreu kez keledj de aɣsaɣɣ ɣalmar-ɣũtadɣ da ketedj! Ƴatɣn voludɣn ɵzj —pɵle ɣoi! Ƴer ɣyzjnde vũdan ɣaman nɵrse var deisjn ve! Ƴalɣz tũru — azap, ekeu volɣr tũru — aur tozaɣ!

—Menj ɣerdemcj ɣr al dep ɵtjnuge keljɣ edjm saqan!—dedj Vlasova, Marianɣn mɣɣɣn sɵzjn vɵljɣ.

— Ol ɣalai? — dep sũradɣ da, Maria, ɣũrvɣsɣnɣn ɵtjnucjn tɣɣdar volɣanɣn keljn, maɣũldaqan ɣalrɣpen vasɣn izdedj.

— Boladɣ! Esjnɣe var ma, sen menj kyieujmneɣ aracasalar aɣr ɣalucɣ edjn ɣoi? Endj senj men de mũɣtaɣɣɣtan aracasalɣn... Saqan ɣũrttɣn vɵrjɣe ɣerdem kɵrsetuj kerek, ɵitkenj senjn valan kɵrcjlkɣtjn jsj ucjn kyjɣr oɣr ɣoi. Senjn valan ɣaɣsɣ ɣjgjt, ɣũrttɣn vɵrjɣe vjr aũzdan osɣn aitatɣ, vɵrjɣe onɣ aiatɣ. Men saqan aitaɣn — osɣ tũtɣnɣa alularɣn ɵkjmɣer ɣaɣsɣlɣ tappaidɣ, — fabrikte ne vɵlɣr ɣatɣr? — ɣaracɣ ɵzjn. Ƴũrttɣn sɵzj ɣaɣsɣ emes, ɣarɣnɣm! Anar ɵkjmɣer ɣoi adamɣ ɵkcesjnneɣ saɣr aldɣ, endj ol alsɣa ũzai almaidɣ — dep oilaidɣ. Vjraɣ olardɣn oɣn onɣnɣn sɣraɣ oɣr — olar onsaɣtɣ adamɣ salɣr ketjɣ edj — ɣyzdegen adam aculanɣr tyregeldj!

Əngjme mɣnamen tɣndɣ — erteɣjne tys kezjnde Vlasova, Marianɣn pjsjrgen tamaɣtarɣn ylken ekj vaɣrɣa salɣr aɣr, fabrikke vardɣ. Marianɣn ɵzj sauda jsteuge vazarɣa kettj.

XV

Ƴaɣa sɵudeger ɵieldj ɣũmɣsɣlar vjrden-aɣ vaɣadɣ. Keivjreulerj ɣasɣna keljɣ, maɣũldaqan tyrmen:

— Ƴũmɣsɣa kjrjstjn ve, Nilovna? — deidj.

Vjreulerj — Paveldɣ, — kɵp ũzamai-aɣ, tyrmeden sɣaradɣ dep dɵlelder, ananɣ ɣũvatadɣ, taɣv vjreulerj kɵnjɣl aitɣr, ananɣn ɣaigrɣn ɣyregjn ɣovalɣtadɣ, ucjncj vjreulerj direktordɣ, ɣandarmdardɣ ɣzalana sɵgjr, ananɣn ɣyregjneɣ maɣũldaqan ɣauar tavadɣ. Anar tavalar ɣaracɣlar da voldɣ, al tabelcjk Isai Gogov kjɣjnɣr:

— Men eger gubernator volsam, — senjn valandɣ darɣa asɣr ɵtjɣren volar edjm! Ƴalɣtɣ nege azɣrɣadɣ! — dedj.

Osɣ, ɣaũzɣdɣ nietpen aitɣlan sɵz ananɣn denesjn mũzdatɣr, ɣanɣna vattɣ. Ol — Isaiɣa esvjɣ ɣauar ɣaitarmadɣ, tek, onɣn sekɣjɣl vasɣan kjckene vetjne vjr ɣaradɣ da, kyrsjnɣr, tɵmen ɣaradɣ.

Fabrikte tɣnɣtɣɣ ɣoɣ, ɣũmɣsɣlar top-top volɣr ɣinalɣsɣr, ɵz-ara kyvjrlesjɣr ɵlde-nenj ɵngjme ɣyladɣ, ɣai ɣerde volsa da ɵvjigerlenjɣr dɵdekter ɣyrgeɣ masterler, anda-sanda valaɣattaɣan sɵz, ɣzalɣ kylkj estjledj.

Ekj politisia ananɣn ɣanɣn Samoilovtɣ aɣr ɵttj; ol vjr ɣoɣn ɣaltasɣna salɣr, vjr ɣoɣnmen sagɣ sasɣn sipar varadɣ.

Samoilovt' çyz saqt' çümьscь cьqar'p saldь, olardьq voqtaьp, mazaqьp esjtken politsialar çürttan tezejrek üzap ketuge aзыqть...

— Saigandauqa varasьp va, Grica! — dep daustadь vjreu.

— Qürmetjçe volaьp, — dep vjreuj qostadь. — Kuzetpen çyretjп boldьq çoi...

Osьp aittь da mьqtar tьgьp vjр voqtap aldь.

— Uьglardь auladan, sьrə, paida tyspeitjп volqan çoi, — dedj üzьp voibь, çbli çümьscь, çüсьrlana daustap. — Endj adal adamdardь aidai bastadь...

Tortьq jсjпen vjreuj münьq sөzjп quattai söiledj:

— Tьm volmasa, tynde aidasa qaitedj eken! Qaracь, uialmastaп kып-djз aidaularьp! — svolocтар!

Politsialar esnərsenj көrmeuge tьgьсьp, çana arttarьnan cьqqan daustardь estjmegensjр, tünçьrap, cьldam çyrjр varadь. Bularдьq çarsь alьnda yc çümьscь vjр ylken temjrdj көterjр kele çatьp, onь politsialarqa çarai kezep:

— Saqtanьqdar, valьqсьlar! — dep aiqai saldь.

Vlasovanьq çasьnan өtjр vara çatьp, Samoilov kылjmsjrei, vasьp izep:

— Əketjр varadь! — dedj.

Vlasova yndemei, ijlp səlem ettj, tyrmege de kылjmdep varatьp, osь adal niettj, eştiarь çastar ananьq көңijjп elçjrettj; olarqa analьq meirjпj tystj.

Fabrikten qaitьp kelgen soq, ol, kыпj voibь Marianьq çümьсьna çərdeindesjр, mьlçьq sөzjп tьndap, sonьq uijnde volds da, ьmьgt kezjnde qaьrap tьrçan, suьq, vos uijne qaitьp keldj. Oтыратьp orьp tavalmaj, ne jsterjп vjle almai, ol vjр vьrçtan vjр vьrçсьqa varьp, көрке deijп sendelumen volds. Kөp üzamai tьп voladь, al Egor Ivanovic, aйтqan uədesj voьncsa, ədəvietjп neqьp əkelmei çatьp eken degen oi ananьq tьpьсьп ketjruде edj.

Terezeden kызgj qarдьq sügьp lt tarta, salmaqpen çapalaqtap çauьp tьrçanь көrjnedj. Qar terezenjç cьpьсьna aqьgьp çana çavьсьp, sulь jz qaldьra erjр төmen çarai çaiьmen çьlçьp tьsedj. Ana — valasьp oilauda...

Vjreu epter çana esjk qaqть, ana tez çygjрjр varьp, esjktjп jlgegjп actь, — Sacenka kьrjр keldj. Ana, onь көрten verj көrgen çoq edj, endj onьq eç alьdьmen көzjпe tysken nərsə — qьzdьq qalьrtan tьs toьp ketkendjgь edj.

Tьппjç vjrazьp çalqьz өtkjzveitjп voldsм çoi degendei-aq, osь kьsjпjç kelgenjне quanьp:

— Amansьz va? Kөrten verj көrjпvei kettjңiz çoi. Vjр çaqqa varдьпьz va? — dedj ana.

— Çoq, men tyrmede oтыгьp cьqтьm! — dep qьz, kылjmdep çauap verdj. — Nikolai Ivanovic pen vjрге oтыгьm, — esjңizde var ma ol?

— Esjmdе nege volmasьp! — dedj ana, çulьp alqandai.

— Onь tyrmeden cьqardь dep kece maqan Egor Ivanovic aйтьp edj, al sьz turalь vjлgen çoqрьп... Sьzдж onda dep eckjп aйтqan çoq...

— Оны сөз қылатып не бар?.. Ал енді мен, — Egor Ivanovic kelmei түргъ, — kijnjr алуым керек! — dedj қыз, қап-қақпа қара.

— Ystj-baһыһыз su vor ketjptj...

— Men listovkalar мен kijtapcalar әkeldjm...

— Әkeljnjzsj verj, әkeljnjzsj verj! — dedj ana degvjrsjzdenjr.

Қыз tejnep paltosыһы tyimesjn ақытыр, sjlkjnjr қалыр edj, vuda-vuda қақаз veine ақас қабырағындаi sudылар қағыге tystj. Edendegj қақаздарды қынастығыр қурген ana kyle сәiledj:

— Qarasam — сондай толық көрjnesjz, kyieuge тigen сьқар, вөре кytjr қурген сьқар деп edjm. Ойрымай, қалай көр әkelgensjz! Осыһы вәjнр қалау әkeldjnjz вe?

— Ia! — dedj Sacenka. Ой вүгьһыһыһса, сьмвattь, нәjк tyрге ендj. Ана, оһың екj қағы суалыһығыр, көzдерj ylkejр, көz астына қо-һығай дақтар tyskenjn көрдj.

— Sjzsj tyрmeden қаға қана vosatqan volsa, — dem алуһыһыз керек edj қой, ал sjz volsaһыз! — dedj ana, kyrsjne, васыһ қайқар.

— Mүһсыз volmaidь! — деп қауар вeрдj қыз қалсылар. — Айһыһыз-сы, Pavel Mixailovic қалай — қағы ма?.. Оһса тыһсыздыңдан қағы қоға?

— Саман емес! — dedj ana. — Ой сьр вeрmeidj қой!

— Оһың деп сауһығы қағы қой? — dedj қыз, ағыһы қана.

— Esuaqьtta ауһығы көрген қоғы! — деп ana, қауар қайтарды. — Sjz djrjлдеп тырсыз қой. Мен көzjр sjzge byldjrgennen қайнатқан varenie-men cai jckjzejн.

— Sөitsenjz қағы volar edj! Bjraq, mazasьzdanudyһ қағыttjgь vola қойағ ма екен? Mezgjьsjz uaqьt қой. Әkeljnjz, мен өзjm...

— Сағыаған воһыһызвеп вe? — деп қағыға сәiledj ana, samaуы-дыһ қасында kyibeңдеi vastap. Saca da asyige сьқыр, сәкjге отырды да, қойыһ васыһан асыға tastap, сөзге kjrjstj:

— Qalai degenmen — tyрme әlsjretjр tastaidь екен. Сүмьсыз оты-қаны қүгьһыһ! Ондаi азар нәре қоғы. Qancama көр сүмьс jsteu керек екенjn вjlesjn, сонда да — қағастағы аңдай отығасыһ да қойасыһ...

— Осы jsterjnjz ycjn kjm қағылқайдь sjzderdj? — деп сүғады ana.

Syidedj de, kyrsjnjr, өзjne өзj қауар вeрдj:

— Qūdaidan vasqa ec kjm de қағылқамайдь! Әj, sjz de qūdaiqa паһвайтыһ сьқарсыз-ау?

— Қоғы! — деп қыз, васыһ izer, қьсқаса қауар қайтарды.

— Ал, тыһа мен оһыһызға паһвайтыһ! — dedj ana, kenet қьзула-һыр, сьйтjр, көмjрге вьлаһыр қалқан қолдарыһ veldemcesjne tez-tez сьртjр қағыр, әвден көzj қеткен рjсjнмен, тағыда сәiledj:

— Sjz өзjnjzджн djnjzдж tyсjнveysjz! Qūdaiqa senveysnce осындаi өмjр syрге vola ма?

Auz-yiden вjреудjн қeрдj qattь дырсjлдеткенj, күһкjлдеп сәilege-нj estjлdj, ana selk ete tystj, қыз оһыһан үсыр tyregeljр, асығыс сь-вьғылар сәiledj:

— Асраһыз! Eger вүл kelgen аһау — қаһдармдар volsa, sjz менj таһмайтыһ воһыһыз!.. Мен vasqa вjр yidj jzдеп қурjр, қаталасыр kezdei-

soq osъ yige keljppjn, talъ qalъppъ, sız menj cecjndjıpsız, kjarca-lardъ tauъ alypsъz, — tysjndjıjz ve?

— Qaraqym-au, onı ne keregj var? — dedj ana, elçjregen daus-pen.

— Tura-türgıyz! — dedj Sacenka, qılaqyn tjgjr. — Osъ, Egor-au deimjn...

Bül kelgen sol Egor edj, ystj-basъ su volqan, carcaqandıqtan entj-gjr dem aladı.

— Ə-ə! Samauyr? — dedj ol, çılıp alqandai. — Əmjrdgj eñ çaqss nərse osъ, mamaca! Sız keljp te qalqansız va, Sacenka?

Kjckene asyidj qıyldaqtan dıvısqı toltıgъr, çailar qana aur palto-sın cecjr çatъr, Egor toqtalmastan sөileumen völdъ:

— Mjne, mamaca, əkjmderge unamsız qız! Turmenjı vaçylauss-sınan çəvjг көjrp, — aldıma keljp qarı etjnbeseñ, əzjmdj əzjm actan өltjrem dep çarialartъ bül, sөitjр segjz kyn nər tatpai çatъrtъ, osъ severten өljр qala çazdartъ. Çaman emes qoi? Al, menjı qarınъm qa-lai?

Adam көrgjsız volъp tömen tysjr ketken qarınъ qısqı qolъmen syiemelder, sөilegen voıb, ol vөлmege kjrdj, esjktj çartъ, vjraq vөлme-ge varqtan soq da vjrdeme dep sөileumen völdъ.

— Segjz kyn nər tatpai çatqanıgъz ras pa? — dep sұradъ ana, taqıraqtan rjcnmen.

— Menjı aldıma keljp onı qarı etjnuj kerek völdъ! — dedj qız, toqtandıqtan ıqyn көterjр. Onı salmaqıtylqъ, qatal өçettjlgj ana-nyı ruхında kjnalau tərjzjdj əlde-nendei vjr sezjm tuqızdъ.

— Solai deñj!.. — dep ana, jcnen oiladı da, taqıda sұradъ:

— Eger өljр qalsañız ce?

— Ama! var ma! — dep qız, aqıgъn qana çauar qaitardı. — Ol, qaitkenmen de, keljp qarı etjndj. Adam — çəvjrdj kespeuj kerek.

— Ie — e! — dedj ana, çaymen. — Al, мына vjzdnı ara-snjılerj-mjzjdj өmjр voıb çəvjrlеumen keledj...

— Men çygjmdj tysjrjр völdım! — dedj Egor, esjktj асыр. — Sa-mauyr daiп va? Rūqsat etjñjz, onъ men alyp kjreijп...

Samauyrdъ əkele çatъr, ol:

— Menjı dəl əzjmnjı əkem kynjne eñ kemjnde çıgıma staqtan caı jcetjп, sondıqtan da ol — osъ dınyede çetpjs yc çыı auırmastan, тынс өmjр syrdj. Salmaqъ segjz püt edj, əzj Voskresenski selosında diacok volatъn...

— Sız Ivan ataidıny valasъmъsız? — dedj ana, çılıp alqandai.

— Naq əzj! Al, onъ sız qaidan vjlesjz?

Men de Voskresenskidenmjп!..

— Auldaspъsız? Onda kjm volasъz?

— Sjzderdnı көrcjlerjñj! Men Sereginnjı qызъmъn.

— Aqsaq Nildjı qызъmъsız? Ol maqtan talъs adam, өitkenj qıla-qımtıan talai tartqan...

Bular qarama-qarsъ tür, vjr-vjгjne sұraq çaudıgъr, kyljsedj. Sacen-

ka, kylmen qaqyr, vularqa vjr qarady da, saidy demdei vastady. Bds-
aiagtyñ saldrgñ estjr ana esjn çinady.

— Oi, kecgre gørnjz, aņgmege berjlr ketjppjn qoi! Auldasırdy
keru øte unaidy...

— Øz vetjmmen viler-tøstøp çatqanyma men kecjrjm sũraym ke-
rek! Vjraq, kəzjr saqat on vjrge kettj, menjñ varatyn çerjm aly...

— Qaida varmasyz? Qalagda ma? — der ana, taņdana sũrady.

— Ia.

— Sjzge ne volqan? Øg qaragdy, øg blaisaņ, — øznjz carcaqan-
syz, osnda qona ketjniz. Egor Ivanovic asyige çatar, vjz ekeujmjz
osnda çatarmyz...

— Çoq, menjñ ketujm kerek! — dedj qyz, salmaqpen.

— Ia, zemlæcka, vikectjn kəzden tasa voluy kerek. Mũnda ony vøj
de tanidy. Eger ol erten kəcede kørjne qalsa — çaqsy volmaidy, — dedj
Egor.

— Qalai qaitady? Çalqyz qaita ma?

— Qaitady! — dedj Egor, kyljmsjrep.

Qyz øzjne cai qũyr aldy, vjr kesken qara nan alyr, tũz seujr, oi-
lanqan rjcnmmen anaqa qarar, çei vastady.

— Sjzder osy, qalai çyresjzder? Sjz de, Nataca da? men çalqyz
çyrges edjm, — qorqyns qoi! — dedj Vlasova.

— Bũl da qorqady! — dedj Egor. — Sjz qorqasyz va, Saca?

— Ørine! — der qyz, çauar qaitardy.

Ana oqan vjr, Egorqa vjr qarady da, taņdaņqan qalyrpen aqrgñ
qana:

— Øzderjniz qalai... qatalsyzdar? — dedj.

Cai jcjr volyr, Saca yndemesten Egordyñ qolyn alyr qoctasty da,
asyige syqy, ana ony ũzatyñ saluqa, soņnan ere syqy. Asyide tũ-
gry, Sacenka:

— Pavel Mixailovicty kørseņiz — menen sølem aitnyz! Poçaluis-
ta! — dedj.

Esjktjn tũtqasyn ũstai berjyr, kenet vũrgydy da:

— Sjzdz syiuge vola ma? — der sũrady.

Ana yndemesten qũcaqtai alyr, qũcylana syidj.

— Raxmet! — dedj qyz, aqrgñ qana, syittj de, vasyn vjr izer, sy-
qyr kettj.

Bølmege qaityr keljr, ana tynsyzdanqan qalypta terezøge qara-
dy. Qaragdyda, ылqal qar çapalaqtar çauyr tũr.

— Øgjr Prozorovtar esjnizde var ma? — der sũrady Egor.

Ekj aiaqyn ekj çaqda çjvejr, Egor staqandaqy saıyn qatı-qatı
yrgleidj. Ekj vetj qyzar, terler, kəjldenjr otyr.

Ana, qrgyndar stoldyñ çanyña keldj de, oilanqan rjcnmmen:

— Esjmde, esjmde! — dedj. Otyrdy da, mũndy kəzderjmen Egorqa
qarar, çailar søiledj:

— Ai-ai-ai! Sacenkañ aitam-au? Qaitjr çeter eken?

— Carcaidy qoil — dedj Egor, onь sөzjn maqıldap. Tyrme onь öte əlsjretjр kettj, vьrьn vьl qьz mьqьrəq edj... Onь ustjne, ol nəzjk tərviəde əskən... Osь kezde əkpesjn vьzьp ta alqan tərjzđj...

— Onь əzj kjm? — dep sьradь ana.

— Vjr romesciktj qьzь. Əzjnj aituьna qaraqanda, əkesj naqьz sotqar kjsj. Sjz, mamaca, vьlardьn qosьlaьn dep çyrgenjn vjesjz ve?

— Kjmьnj?

— Sacenka men Paveldьn. Vjraq — osь uaqьtqa deijn retj kelmei çyr, — Pavel erkjnde çyrse, vьl tyrmede, vьl vos çyrse — Pavel tyrmede!

— Men mьnь vjgen çoq edjm! — dedj ana, vjraz yndemei oьr-qannan keijn, — Pasa əzj turalь esnərse aitraidy...

Endj ana, qьzdy vьrьnqьzьnən da qattьraq aiaı vastady, erjksjz reñçjgen tyrmen qonaqqa vjr qarap qoьp:

— Sjz onь sьqarьp saluьqьz kerek edj!.. — dedj.

— Bolmaidy! — dep Egor, salmaqpen çauar qaitardy. — Menj munda ьsan-teñj çuьmьsьm var, sondьqtan men tañertənnən vastar kynj voь çyrujm, çyrujm, çyrujm kerek. Menj demikreme qaraqanda — ol sьkjmđj qьzmet emes!

Egordan estjgenj çaynda oilar oьrьp, ana kymjçjр səiledj:

— Ol çaqьsь qьz. — Mьnь valasьnən estjmei, vöten kjsjden estjgenjne reñçjgen ana ernjn qьsьp, tömen qarady.

— Çaqьsь qьz! — dep Egor vasьn izedj. — Baiqaimьn — sjz onь aiar oьrьsьz. Vjraq onьqьz oьrьsьz! Eger, vjzdei kramolnikterdj vərjn aiaı vastasaqьz — çyregjñz çetpes. Sьn aitaqanda, çürttьn vərjnñ de tjrcjlgj onca çeñj emes. Mjne çaqьn arada aidaudan menj çoldasьm keldj. Ol Niçni arqьb ötkende — əielj men valasь onь Smolenskide kytken, al endj vьl Smolenskige varqanda — əlgj ekeujn Məskən tyrmesjne çauьp ta qoьrьtь. Endj Sibirge varatьn kezek əieljnñ vasьna tudь. Menj de əieljm voldь, tamaca çaqьsь kjsj edj, osьndai ves çьl əmjр onь kərge araqьp engjzđj...

Vjr staqan caidy vjrden çuta salьp, Egor — əngjmesjn aita verdj. Tyrmede, aidauda ötkjzgen çьldarь men ailarьn sanar, tyrlj vaqьtsьzdy çaynda, tyrmedegj ьrьp-soqucsьlьq, Sibirdegj actьq çaynda səiledj. Ana, odan kəz aьrmai, əngjmesjn tьndar oьrды, çana osьndai öte azartь, adam valasьn quqьn, syrgjnge salьp, çəvjrləitjn tьrmьs turalь Egördьn çai qana, salmaqpen səiler oьrəqanьna tañdandь...

— Al endj — js turalь səileselj!

Egördьn dausь özgerjр, çyзjne salmaqьlьq eneijn dedj. Kjtarcalarđ fabrikke qalai çetkizetjñjn anadan sьrastьra vastady, al, ana — onь ərtjrlj ьsaq-tyiek nərsələrdj egçei-tegçejne deijn vjletjndjgjne tañ qalьp oьrды.

Mьnь vjtjrgen soñ, olar özderjnñ tuqan selenjn taqьda eske tysjre vastady; Egor kyldjre səiler oьrды, ana əzjnñ ötkən əmjрjne oi çjverdj; ötkən əmjрj əzjne kedjр-vüdyр vaьraq çerge tьm ьqsas korjndj, onda tevjrengən, çjñjcke kək terekter, alasa sьrcalar çana neken-saiaq aqqaьn əskən tərjzđj. Qaьndar vaiau əsedj de vorьydaq, çjrk

çerde ves çyldai tûrçannan keijn, tyvj cjrjç, qûlaidь. Ana — oсь suret-ke qarauda. Ælde-nendei vjç nærse çанына qattь vatadь. Kөz aldьna aсьq, qaisar çyзdj qьздьñ tûlqasь kөrjnedj. Ol sarcар, çaradan çalqьz өzj, çaralaqtар erі çauqan qарmen aralasьp ketjç varadь. Al, ananьñ valasь tyгmede отьr. Mymkjn, ol әlj ùiqtamai, oilanьp отьrçan сьqар... Bjaq, anasьñ oilamas, — onьñ anadan kөrj çaqьndaи adamь var çoi. Oсьndai aur oilar ùiqь-tùiqь vùlttai tөнjç, ananьñ çyгregjn qattь qьsadь...

— Sjç sarcadьñz çoi, mamaca! Endj, çatьp ùiqтайьq! — dedj Egor, kyljmsjrep.

Ana, Egorмен qoçtasьp, çyгregjnde zardavь kycьtj, zәrlj sezjmdj saqtai, vjç qьgьndар, еrтер vasьp, asyige сьqьtь.

Таңerten, çai jçjç отьгьp, Egor:

— Eger, sjzдж ùstap aьp, — mьna eretik kjarçalardьñ vәrjn çaidan aldьñz dep sùгasa — ne çauар verer edjñz? — dedj.

— Onda çùmьsьñz çoq, deimjn! — dedj ana.

— Olar onьñzçа esuaqьtta kөнveidj! — dedj Egor. — Olar müнь—өz çùmьsьmьz dep өvden senedj. Sondьqtan olar ьnta salьp, ùzaq tergeidj!

— Men onda da aitraimьn!

— Onda sjzдж tyгmege отьrçызadь!

— Nesj var? Tьm volmaqanda soqan çarasam da — qùdaiçа cykjr-cjlk! — dedj ana, kyгsjnç. — Men kjmge kerekçjn? Ec kjmge de ke-regjç çoq. Al, onda adamньñ çanьñ qinamaidь, desedj çoi...

— Hm! — dedj Egor, anaçа kөzjn tjge çarар. — Çandь qinamaidь. Bjaq, çaqь adam өzjn өzj saqtauь kerek...

— Sjzderden onь yirene almassьn! — dedj ana, kyljmsjrep.

Egor vjçraz yndemei tûrçannan keijn, vөлmede olai-ыlai çyгdj de, ananьñ qasьna keljç:

— Qıьn, zemlacka! Sezem — sjzge өte qıьn! — dedj.

— Vәrjmjzge de qıьn! — dep ana, qoьñ siltedj. — Mymkjn, tek tysjnetjnderge çana çeñjlrek сьqар... Alaida, çaqь adamdardьñ ne көkseitjnjn men de azdap tysjnem...

— Sjç onь tysjnetjn volsañz, mamaca, onda sjç vәrjmjzge de kerekсjz, vәrjmjzge! — dedj Egor, salmaqpen.

Ana, Egorçа çarар, yndemesten ezu tartьp kyldj.

Tys kezjnde ana asьçrai-ysjkpei отьгьp, kjarçalardь çailastьgьp keudesjne tañp aldь, müнь asa еrtjlkçren, ьñçайьna keltjçjç jstegen-djçj sonдаi, Egor ьrза volçandьqtan, taңdaiьñ vjç çaqьp:

— Bjç celek sьra jçken çaqь nemjç aйтqandai — Zer gut!¹ Sjç, mamaca, voьñzçdaçqь әdәvietten өzgere çoiçan çoçsьz: sjç vùgьñçqь ùzьñ voьñ, toçtasçan, toьq, meijrjmdj әiel çalrьñzda çaldьñz. Bas-taqan jsjçzдж çansьz qùdailar oңçara көrsjn! — dedj.

Çarьm saçattan keijn, өzjnjñ çyгçjnjñ salmaqьnan belj vyçjlgен ana, өzjne sengen, salmaqьp rjçjnde, fabrik çaqrasьññ aldьnda

¹ Zer gut — nemjsce „өte çaqь“ degen söz

— Nilovna eptj-aq! — deidj.

— Mūqtacđbq tьcqaп da aulatadь! — dedj vjr kocegar, tynergen pјcјnmen. — Aьraitьп kјsјsјп aьp kettj qoi! Svoloctar! Kəne, yc tьпnqa salma qūiьp vergј. Јctenę etpes, ana! Yitјp-vuyitјp kyneltјp ketersјп.

— Ҙaqсь sөz aitqanьңzqa raxmet! — dep ana kyljmdedj.

Ol ketјp vara Ҙatьp:

— Ҙaqсь sөz maqan qьmvat emes qoi... — dep kыңkјldedj.

Vlasova aiqailar qoiadь:

— Ъssь — cci, salma, kөсө...

Sөitјp tūrьp, өzјпn tūңqьc təғrivesјп valasьna əngjme qьp qalai aitatьпп oiladь, vјraq sarь Ҙyzdј ofitserdјп tesјle qaraqan zərlj Ҙyzj ananьң kөz aьdьnda elestep, ketpeі tūrьp aьdь. Qara mūrьtь, tьпьm tap-pai Ҙьvьg-Ҙьvьg etedj, Ъzalana tyrlgen ystјңgј ernјпnј astьпnan qaitь tјstengen tјsterj aqsıьp kөrјnedj. Ananьң kөkregјndegј quanьc cattьp qūсь volьp sairaidь, qavaqь qulana dјr-dјr etedj, јsјп erpen oғьndai oтьgьp јcјnen:

— Mјne — taqь!.. — dep qoiadь.

XVI

Кеcke, ol cai јcјp oтьgьqanda, tereze sьrtьпnan valсьqьtь calьpdat-qan at tūiaqьпнđ đьvьсь men tanьс daus estјldj. Ana oғьпnan ūсьp tūra kelјp, Ҙyгјre vasьp asyige esјkke vardь, auz yide, aiaqtagьп Ҙьldam vasьp vјreu kele Ҙatьp, ananьң kөzј qaraуьtьp, vosaqaqь syiene esјktј aiaqьmen teuјp Ҙјverdj.

— Qaiгьть kes, nenko! — degen tanьс daus сьqть, sonьmen qavat — іьqьпna vјreudјп salalь, ūzьп qoiь ker artыldь.

Meselј qaitьp qalqandьqtan tuqan qaiqь Ҙana — Andreidј kөru quanьcь ananьң Ҙyregјnde lap ete tystj. Bül ekј sezjm Ҙalьndai qaular, aralasьp ottai kyuidјrgen zor vјr sezjmge ainaldь, Ъssь toqьndai qūсаqьпna aьdь, qūсаqьпna aьp Ҙoqarь kөterdj, ana vetјп Andreidјп kөkregјne vastь. Andreidјп quсьra qūсаqtaqan ekј qoiь dјrјldep tūrđь, ana unјп сьqarғmaі aqьgьп Ҙьladь, Andrei ananьң casьпnan sipar, əndete sөilep:

— Ҙьlamatьz, nenko, kөңјlјңzđј qamьqьtьrmatьz! Cьп sөzjm — kөp ūzamai-aq onь vosatьp qoia veredј! Oqan qarsь qoiatьп olardьң qoiьnda esьjr dөleldergј Ҙoq, varьq Ҙјgјtter, pјsken valьqtaі-aq, ynde-meidј, — dedj.

Andrei ananь Ҙaуьgьппnan qūсаqтар, vөлmege aьp vardь, ana Andreidјң qūсаqьnda tūrqaп volь, aqtјjnce Ҙьldamdatьp, vetјnen kөz Ҙasьп syrte vastadь, Andreidјң sөzјп qūmartь tьңdap, kөkregјne qū-іьp alumen volđь.

— Sјzge Pavel sөlem aittь, mymkјп qadarьпca, denj sau, kөңј qoc. Onda tьqьzсььq! Ҙyzden asa adam ūstalьpть, vјzdјң adamdar da var, qalanјkj de var, əvјr kamerada yc-ycten, tөrt-tөrtten adam oтьg. Tyrmenјң vastьqtarь onca Ҙaman emes, Ҙaqсь, өzderj carcарть — Ҙan-

darm itter olarqa az veinet taubь vermegen kɵrjnedj! Sonьmen, tyrme vastьqtarь onca qatal qaramaidь, tek əlsjn-əlsjn aitatьnь: mьrzalar, sjzder ɵzderjnjz dj salmaqpen ւstaњьzdar, vjzge ւiat keltjrmɵnjzder! — deidj. Sɵitjь, kɵzjь jstjњ betalьsь ҫaqsь. Bjь-vjьjne kjtар veredj, ɵnjgmelesedj, tamaqtarьnь vɵljsjь jcedj. ҫaqsь tyrme! Өzj eskj, ьlas tyrme eken, vjьraqta — sondai ҫailь, ҫeњil tɵrjz dj. Qьlmьspen oтырқандар da vjьrtьrlj ҫaqsь qalq kɵrjnedj, vjzge olar kɵp ҫɵrdem kɵrsettj. Tyrmeden vosatqandarь: men, Bukin, taqь tɵrt adam. Kɵp ւzamai Paveldь da vosatadь, vьl aњьq! Vesovcikov tyrmede vɵrjnen de ւzaqьbraq oтырадь, oqan ɵte acьlь. Ol vɵrjn de ьlqj sɵgedj de oтырадь, sarcamaidь! ҫandarьmdar oqan qarai almaidь. Ne sotqa tartьladь, ne vjь kynj mьqtar tьrьp taiaq ҫeuj kɵdjьk. Pavel oqan: «Qoi, Nikolai! senjњ sɵk-kenjњnen olar ҫaqsь vor tyzeljь ketpeidj qoi!» — dep toqtau saladь. Ol ɵrcelene tysjь: «Olarдь ҫerdjњ vetjnen ҫaradai sьlьp alьp tastaimьn!» dep aiqai saladь. Pavel ɵzjњ-ɵzjь vjь qalьpта, mьqtь, ҫaqsь ւs-taidь. Onь kɵp ւzamai vosatadь, aityьp oтыгмын qoi...

— Kɵp ւzamas! — deidj ana, ҫьlь sьgailь, ҫьvanqan qalьppen, ezu tarta kyljь. Bjlem, kɵp ւzamas!

— Mjne, vjletjњ volsaњьz — tjьtj ҫaqsь! Endj cai qьisaњьzсь maqan, qalai tьrқаньqьzдь aityњьz.

Ol, sondai ҫaqьn, sondai syikjmdj qalьppen ezu tartьp kyljь anaqа qaraidь, dɵngelek kɵzderjnde syiucjlyktjњ, azdar qaralьqтьn ւсқьndaqan oты ҫainaidь.

Onьњ adam kьlerljьktei vor qara, tyk vasqan aсањ vetjne qarар oтыгьp:

— Men sjz dj ɵte ҫaqsь kɵrem, Andruca!—dedj ana qattь kyrsjnjь.

— Maqan az nɵrse qanaqat. Menj ҫaqsь kɵretjnjњz dj vjlem,

—sjz ҫьrtтьњ vɵrjn de ҫaqsь kɵre alasьz, sjz djњ ҫьregjњz zor ҫьrek, — dedj xohol, oгьndьqta terbetjle tysjь.

— ҫoq, sjz dj airьqса ҫaqsь kɵrem! — dep ana pьsьqтай tьstj. — Eger sjz djњ anaњьz volsa, onьњ mьndai valasь varьlьqьn, ҫьrtтьњ vɵrj de kɵre almaqan volar edj...

Xohol vasьn саiqар, onь ekj qolьmen qattь-qattь uqaladь.

— Menjњ de vjь ҫerde anam volu kerek... — dedj ol aqьgьn qana.

— Menjњ vьgjњ ne jstegenjmdj vjlesjьz ve? — dedj ana, ҫьlьp alqanda. Onanson — raxattanqan tyrmen asьqа sɵilep, sɵzjњ aҫarlanьqьrар, fabrykke qalaica ədeviet araqanьn aityьp verdj.

Eњ alqac ol taңdanqan tyrmen kɵzderjњ eҫjreitjь, onanson aiaqtarьnь oтыьldatьp, saњq-saњq kyldj, sausaqtarьmen vasьn tьqьldata, quanqan qalьppen:

— Oho! Mjne, — vьl oibьsьq emes! Vьl naqьz js! Pavel qandai quanadь vьqan, ə? Vьl ҫaqsь volqan, nenko! Vьl Pavelqa da, vasqаqа da ҫaqsь! — dep aiqallар eҫьverdj.

Ol asa quanqandьqтан, sausaqtarьnь sьгтыdatьp, ьсқьgьp, vьkьl de-nesjњ terbelte, masattanьp qaldь; onьњ vьl quanьsь anaqа qattь əser etjь, onь da cattandьrdь.

— Qaraqьm, Andruca, — dep ana taqь sɵilei vastadь, onьњ ҫьregj

cesijj, sol cesijgen çyrekten savırlı quanıç kernegen sözderj, vılaq suıñdaı oınaqçır, aqıtbla çeneldj. — Ömjırdıj eske tysjrgenımdede, e, çaratqan İsus Xristos, osı men ne usıñ ömjırsyrem deucı edıj? Çegenıjñ talaq voldı... Jstegenıjñ çımbı voldı... közıme erjınen vasqa esnıse tysken çoq, qorqıñıstan vasqa esnısenıj vılgem çoq! Rasanıñ qalayı öskenıjñ de vaıqamadım, onı erjıñıñ tırj kezınde çaqıç kördıjñ ve, çoq pa — özıjñ de vılmeımıjñ! Barlıq oılaitın oıym, çetıjñ qamym — sol aıuan erjıñ qavaqın tyımesıjñ, ırıam dep qorqıtpasın, tım volmasa vır uaqıt aıar meken dep oqan toıarlıqtalı dımdıj tamaq özırler, qaladı volsa köñıjñ tauır çaqıñı voldı. Çanı asır, aıaqan kezıjñ vılmeımıjñ! Menıj ırqanda äielıñce ırıtıtın, özıjññ varlıq öctesken adamdarın ırır çatqandaı ıratın! Osılaıca çırtma çıl ömjırsyrdıjñ, kyıenge çırpaı tırqanda, ne volqanım — esımdede çoq. Eske tysjreıjñ dep oılar vaıqasam — veıne vır soqır volır qalqandaı, közıme esnıse tyspeıjñ. Osıñda Egor İvanovıç voldı — ol ekeumız vır selennen ekenvız — ol anan, mınan, ängıme çır otırdı, sonda vaıqasam, yıler esımdede, adamdar esımdede, al endıj sol adamdar qalayı tırqanın, olardıñ ängımelıjñ, vastarınan ötkızgen oqıdaların ırıtır qalırın. Örtter esımdede, — ekj ört volqan. Talaq çıudıñ saldarınan esımdegıjññ vırjñ de çırır ketse kerek, çanıñ çarır körmesteı tımcalanır, meıjıre, mılqanı volır qalsa kerek...

Ana demıjñ aldı, sudan çırqan vılqıtalı anan jıjıne qattı-qattı tarla, jılgırj qaralı eñkeıjñkırer, dısan vıseñdete, ängımesıjñ taqır soza vastadı:

— Erjıñ öldı, sodan keıjñ valamınıñ tır etegınen ırıstadım, — ol mılna jstermen aınalıçır kettı. Mıjıne sol kezde xalıjñ çaman voldı, valamıñ qımaımın... Olalı-vılalı volır ketse, qalalı ömjırsyrem deıjıñ. Qancama qorqıñıç, qancama tıñıçsızdıqtı vastan kecırđıjñ, onıñ volacaqın oılaqanda, çyregıjñ qaq aırılıtın voldı...

Ana sözıjñ toqtatır, vırız yndemeı otırdı da, vısan aqırın qana çalıq, sözıjıne mın vıre vılalı dedıj:

— Vızdıñ qatın vısanmızda tın sıjıspencıjıjıjıj — taza sıjıspencıjıj emes!.. Vız özıjıjıjge kerekıj qana sıyemız. Al endıj, mılna sıjıge qarar otırsam — sıj ananvız saqırınır çyrgen köjınesız — onıñ keregıñ ne sıjıge? Basqalar da qalq usıñ mınat cegeđı, tırmege tysedı. Sıvır aıdaladı, öledı... Ças qızdar çapadan çalqırız özderıj tınde qar çalıır tırısa da, çırır çalıır tırısa da tırqamastan vıtraqtar çyrgenıj, — çetıj çırırın çırdegıj qaladan vızıge kelır ketedı. Solardı quatın, ırmeleıtıñ kım? Sıyedı olar! Mıjıne olar — taza sıyedı! İcanadı! İcanadı, Andrucas! Al endıj men — öıudıj vılmeımıjñ! Men özıjıme çırın nırsenıj qana sıyem!

— Sızdıñ qolıñızdan keledıj! — dedıj xohol, sıyedı de anadan vıetıñ vırır, özıjññ vırırınç ädetıñce, ekj qolın vısan, vıetıñ, közdeıjñ qattı-qattı uqalalı vastadı.

— Çırtıññ vırjñ de özıjıne çırırın sıyedı, vırız — zor çyrekte, alıñ ta — çırın voladı! Sızdıñ qolıñızdan köp nırese keledıj! Sızde analıç sezıjñ zor!..

— Tek solai volsъn, ləhjm! — dedj ana aqъъn qana. — Əzjm de sezem — sonđai əmjъ syru ətə ɕaqъъ! Mjne men sjzđj ɕaqъъ kərem, — mymkjn, sjzđj Pacadan da arъъqъraq ɕaqъъ kəretjn ɕьqarъmъn. Ol — jcjndegjsjn aitpađъ... Mъsalъ ol Sacenkaqъa yilenvek, — al maqan, ana-ъna, ol turalъ esnəse aitqan ɕoq...

— Dūrъs emes! — dedj xoxol. Men mūrъ vjlem. Dūrъs emes. Ol Sacenkaъ syiedj, Sacenka da onъ syiedj — ol gas! Al, yilenu degen — ol volmaitъn nəse, ɕoq! Sacenkaъn qosъlqъsъ-aq keledj, vjraq Pavel kənveidj...

— Solai ma? — dedj ana, oilanqan rjсjnmen aqъъn qana: syidegende ananъn mūrαιqan kəzderj xoholdъn vetjne tystj. — Ia. Solai ma? Adam əzjneп əzj bezetjn nesj...

— Pavel — sirek kezdesetjn adam! — dedj xoxol, aqъъn qana. — Temjrdei verjk adam...

— Mjne kəzjr — ol tyrmеde oъr! — dep tereң oilanqan rjсjnde ana əngjmesjn taqъ ulastъra ɕənelđj. — Soqan tiъsъszdanam, qorqam, — vjraqta vūrъnqъsa emes! Bykjl tjrcjljgjm de vūrъnqъ emes, qorqum da basqa, — vəgjnjqđ de qamъn oilar tiъsъszdanam. ɕyrek te vūrъnqъdan basqa, ɕanъm sergjdj; aңđaitъn da voldъ: mūrαιađъ da, quapadъ da. Men kəp nəsege tysjnveimjn, senderđj qūđaıqđ nanvaitъndъqtarъn menj sonđai ɕəvjreıđj, ɕanъma vatadъ! Būqan — esnəse jstei almaısъn! Vjraq ta, qarar oъrsam — sender vəgjn de ɕaqъъ adamъqđar, iel! Sender qalq ycjn vastarъnđъ qıъn tūrmъsqa, ɕnđbъ ycjn aur tūrmъsqa vailaqansъndar. Senderđj ɕnđbъqtarъnđ men de tysjndjm: vailar var ɕerde — qalqъn qolъ esnəsege ɕetpeıđj, ɕnđbъqqa da, quapъsqa da, esnəsege de ɕetpeıđj! Mjne men senderđj aralagъnđa tūram, keıde vūrъnqъ, aıaqqa vasъlp taptalъp qalqan kycjn, ɕanъsъlp qalqan ɕas ɕyregjm tynde esjme tysedj — sonđa əzjmdj əzjm aıaimъn, jcjm udai acıdъ! Vjraq, alaıda, əmjъ syrujm vūrъnqъdan ɕaqъs voldъ. Əzjmdj əzjm kynnen kunge ɕaqъsraq tanъp kelem...

Xoxol ognъnan tūra keldj, aıaqъn tarsылdatpaı epter qana vasъp, vəlmede olai-vъlai ɕyre vastadъ, voıb ūzъn, əzj arъq, rjсjnjq oıqđ comqan qalъpta edj.

— Sjz ətə ɕaqъъ aıttъnъz! — dedj ol, aqъъn qana daustar. — ɕaqъъ aıttъnъz. Kercte vjr ɕas evrei voldъ, əzj olen ɕazatъn, sol vjr ɕolъ mъnadai olen ɕazbъrъ:

— ɕazъsъz qaza tapqandъ —
ɕnđbъq kycj tjrlterl.

Onъn əzjn de sol Kercte politsia əltjrdj, vjraq — Onъs oqđ emes! Ol ɕnđbъqtъ vjletjn, sol ɕnđbъqtъ ol ɕūrtqa kəp tarattъ. Mjne sjz de sonđai — ɕazъsъz əltjrlgen ɕansъz...

— Kəzjr səılep oъrъmъn, səılep oъrъp əzjme əzjm qūlaq salam — əzjme əzjm nanvaımъn, — dep ana taqъda səz vastadъ. — Bykjl əmjъ voıb oilaqanъm — ec kjmjnjq tyrtkjsjn kərmеu ycjn, kyndj qalaca vaıqausъz ətkjzsem eken? — degen ol qana voldъ. Al endj, kəzjr vəgjnđj de oilaimъn — senderđj jsterjndj onca tysjne qoımaitъn da

сѣдгартып, вѣраг мадап вѣрјп де сѣдѣсѣндар, вѣрјпдј де аіаітмып, вѣ-
рјде де сѣдсѣыѣ тјлеітјп. Аі, сјзге, Андруса, айгырса!..

Андеі анапың қасыпа келіп:

— Рахмет! — дедј.

Анапың қолып ұстап, қатты қысып, сјлкіледј де, Андреі теріс қарады. Толқындауап сезімдерден сарсауап ана үндеместен, сәймен қана снып-аіақтағып сүймен вольды, көкрегінде сүректј сьытатып, көтеріңкі сезім оть тұтануда едј.

Хохол ерсјлј-қарсыы сүгјп, анақа:

— Сјз, пенко, Vesovcikovты вјр еркелетсеңз қандаі сѣдсѣ воль едј! Опың әкесј турмеде отыр — өзј сондаі вјр сѣксүргып сал. Nikolai оть тереzeden көрсе-ақ вольданып — сөге вастаиды. Бұл сѣдсѣ емес. Nikolaidың өзј меірјмді адам, — іттј де сѣдсѣ көредј, тьсқанды да, сәндјк вјткеннјң вѣрјп де сѣдсѣ көредј, ал ендј адамды сүймеідј. Мјне, адамның қалаі бүзблатыпн көрдјңіз ве! — дедј.

— Опың анасы есвјр қавар-өсарсыз сѣдсѣ кеттј, әкесј — ұрғ, әрј maskynem, — дедј әіел оіланқан рјсјпмен.

Андеі ұйықтауға сөнеіе бергенде, ана сездјрмеі одап крес велгј-сјп јstedј, Андреі сатыр, сарым сақаттаі өткеннен кейп ана ақығып қана:

— Үйқтаған сѣдсѣз ва, Андруса? — деп сүрады.

— Сѣд, — немене?

— Сѣдсѣ сатыр, сәі тұгыңыз!

— Рахмет, пенко, рахмет! — деп Андреі ыза вольданып қалыппен қауар вердј.

XVII

Ертеңіне, Nilovна өзјпн нәрселерп көтеріп, фабріктн қарасыпа таіана бергенде, кызетсјлер сѣкјрп тоқтаты да, вадғып сѣрге қоіуға вүйыгыр, тїла воып әвден тјнтп қарар сьқты.

Кіпмјпнн әр сѣргп кызетсјлер ақыгыр-сѣкјрп тјнтп сатқанда, Nilovна сәймен қана:

— Тамақтагымыды сьтыр сјвересјндер қоі! — дедј.

— Үндеме! — дедј кызетсј, тїпсыгар.

Екјпсј вјреуј, Nilovнаы сәуыгыпнап ақыгып тьртп қалып, сенім-дј турмен:

— Zавордан лақтыгыр тастар кетедј деімјп! — дедј.

Nilovнапың қасыпа сүрттан вүргып Sizov сал келдј, сәп-сѣдсѣпа қарады да, ақыгып қана:

— Estјдн ве, ана? — деп сүрады.

— Nенј?

— Қақаздарды айтам! Тақыда паіда вольды! Нақ, панға серкен тұздаі-ақ, сарсауап сѣрг сѣд. Мјне сақан — авақтыға сәви, тјнту! Меннн сїенім Mazindј турмеге алыр кеттј — вјрақ одан не сьқты? Сеннн балаңды да әкеттј, — ал ендј көзј мұны јstegen олар емес екенј көргпн отыр қоі!

Saqalın vjɾ qoɓmen sʒqɓmdar ũstar, anaqa vjɾ qaradı da, çonele verjɾ:

— Bjdjɾkjne nege kelmeisjn? Çalqɓz ʒzjɾnjɾ jɾjɾ ɾsatsɓn da sʒqar... — dedj.

Çaqɾqoɓna ana raxmet aittʒ, syittj de — tamaqtaɾɓnɓn atɓn atar aıqailar tũɾɾ, fabrikteɾj çũrttɓn erekce çandanqan qımbɓn kʒz aıɾmaı vaçɓlaumen voldʒ. Çũrttɓn vʒj de ʒserlengen qalɾpta, vjɾese çınaɓsadı, vjɾese taradı, vjɾ sextan ekjɾnjɾ sexqa çyɾɾjɾ varadı. İs qar-taqan auada ʒlde-nendeı kʒterjɾkj, vatɓ sezjɾmɾnj levj ʒskendeı voladı. Ana çerden de, mɓna çerden de qostaqan daus, keketken aıqai ʒstjledj. Kekse çũmɓsɓlar saqtana ezu tartɾ kyljɾmsjɾejd. Bastıqtar ʒvjɾgerlengen ɾjɾjɾmɾen maɾɾzdana, olai-vɓlai çyɾude, politsialar ʒrsjɾj-qarsɓɓ çyɾɾjɾsude, vũlardɓn kele çatqanɓn kʒjɾ qalsa, çũmɓsɓlar aqɾɾɾndar tarasɾ ketedj, nemese ʒɾɾjɾmelerjɾ toqtatadı da, ʒlgjlerdjɾ kuyjngen, ʒzalı vetterjɾne yndemeı qarasɾ, oɾɾndarɾnda tũɾɾ qaladı.

Çũmɓsɓlardɓn vʒj de vʒj-qoɓn tazalar çũɾ alqan tʒjɾzdj. Ylken Gusevɓn ũzɾn voıɓ ɾjɾɾnj ʒɾ çerden vjɾ kʒjɾnedj; onɓn jɾnsj aıaqɾn yırekce qazdaɾdaı vasa, olai-vũlai çyɾjɾ, qarqɾldar kyledj.

Anaɾnɾ qasɓna, aıaqɾn asɾqɾaı vasɾ, aqɾ ũstalıqɾ sexɾnɾnɾ mas-terj Vavilov ɾen Isai tabelcik ʒtjɾ kettj. Kjckentai, çʒçeleu kelgen tabel-cik vasɾn çʒqarɾ kʒterjɾ, moıɾnɾn solqa vũɾɾ, masterdjɾn vezere torsı-qan vʒjɾne qarar, saqalın cʒsaɾdatɾ, asɾqa sʒıleɾ varadı:

— Ivan İvanovic, olar vũqan qarqɾldar kyledj, — direktʒ mɾza aıtqandaı, vũl js memlekettj qɾlatu jsjɾne vaılanɓstʒ ekenjɾne qaramastan olar vũqan mʒz voladı. Vũl rette, Ivan İvanovic, ʒtar qana qoımaı, tɾp tamɾɾnɾn çʒqarɾ tastau kerek...

Vavilov ekj qoɓn arɓna ũstar vara çattʒ, sausaqtarɾn qattʒ qɾsɾ alqan...

— İttjɾn kycjɾj-au, sen ne çazsaɾ, onɓ çaz — vjɾaq men turalɓ ũn-deucj volma! — dedj Vavilov, qattʒ daustar.

Anaɾnɾ qasɓna Vasili Gusev keljɾ:

— Men tyskj astʒ taqɾda sjzden jcem, dʒmdj eken, — dedj de, dau-sɾn vʒsʒndetjɾ, kʒzjɾn sʒqɾɾaita, aqɾɾn qana:

— Dʒl tıgɾzjdjɾ... Nesjɾn aıtasɾz, mamaca, ʒte çaqɾs voldʒ! — dedj.

Ana, çɓɓ çyzven, vasɾn ızedj. Vũl slovodkaadaqɾ vjɾjɾnjɾ tentek çj-gjttjɾn qũɾia sʒılesjɾ, sjz der tũɾqanɓ, fabrikteɾj çalɾ çũrttɓn ʒser-lengen qalɾ anaqa ʒte ũnadʒ.

— Men volmasam — vũl volar ma edj... — dedj jɾjɾnen.

Anadaı çerge keljɾ, ũc qara-çũmɓsɓ toqtai qaldʒ, vjɾreuj ʒkɾnjɾctj ɾjɾjɾmɾen aqɾɾn qana:

— ʒççerden tava almadıɾm... — dedj.

— Al endj, tɾɾdaı kerek-aq edj! Men qat tamɾtaımɾnɾ, vjɾaq ana-lardɓn talma vuyjɾjɾne dʒl tıgen kʒjɾnedj... — dedj ekjɾnjɾ vjɾreuj.

Yɾjɾnjɾ çan-çaqɾna qararɾ:

— Çyɾjɾnder, qazan ornattan çerge varayıq... — dedj.

— ʒser ete vastadı, — der Gusev, kʒzjɾn qɾsɾ, anaqa sɾvɾ ete tystj. Nilovna yıge kʒnjɾdenjɾ qaittʒ.

— Qat тапмайтъпына çürt өкпнр çатыр! — dedj Andreige qarar. — Al, мына мен, ças сақымда оқи вјлеусј ем, көзјр ұмьтыр қалырып...

— Yirenjnjz! — dedj xoxol.

— Осына çасқа келјр қалқанда ма? Çürtқа кылкј вор керегј пе... Andrei оқан қарамастан, polkadaqь kјtартың вјрјп алды да, сыртъндақь әрјптј рьсақтың усјмен нүсқар:

Мынау не? — dedj.

— Rtsi! — деп ана, кyle çауар бердј.

— Мынау се?

— Az...

Ана ыңқайсызданыр, çәвјрленјр қалқандаı boldь. Andreidjң көздерј вјldјrmesten мазақтап кылген тәрјздј, сондықтап ана оқан қарамасқа тығысты. Вјрақ, Andreidjң дауысы çұмсақ, çайымен қана сықты, çызјнде салмақты рјсјп вар.

— Sјz, Andruca, menj сынымен оқытрақсымысыз? — деп ана, ерк-sјz кылјmsјrep, сұрақ қойды.

— Nesj var оны? — dedj Andrei. — Sјz вүгьп оқи вјлген болсаңыз, eske тусјру оңай. Керемetsјz де — kesјr çоқ. Керемет болса — көңјл тоқ!

— Тақы: — овразқа қараумен, езгј воыр сықрайсып, — degen de мәтел вар!

— E! — dedj xoxol, васып ізеп. — Мәтел көр. Az вјлсең, қатты ұйқарсып, мұның несј теріс? Мәтелдер — қарғының оı азығы, рухты әвден тјзгјндеп алу усјп қарғы мәтелдерден çуген өредј. Al, мынау қай әрјр?

— Ludi! — dedj ана.

— Solai! Mјne, qalai тарғыр ketken өздерј. Al, мынау се?

Қауақын зорқа қимылатыр, уңјле қарар, ұмьтыр қалқан әрјптерјп вар кусјп sala esjne тусјрјр, кјtарқа ынты-сынтымен берјле тустј. Көр ұзамай-ақ, көзј талды. Ең әуелј сарсаңдандықтап көзјне çас келдј, сонан кейн қайығы çасы çосылыр, тамсыдай сорқалады.

— Оқи оқыр çатырмын! — dedj ана, сыламығар. — Çасым қығырға келдј, — ал, менің endj қана оқи bastaқыным мынау...

— Сылаудың керегј çоқ! — dedj xoxol, ақығып қана, сылуарлы дауспен. — Sјздјң васқаса өмјр сыруге амалыңыз да болмақан — алайда, sјz çаман өмјр сыргенјнјздј тусјнјр отырысыз! Мындақан адамдар sјzден әлде-қайда çақсы өмјр сыре алар edj, — вјрақ олар malca күнелтедј, ал — олар сол тұрмыстарына — вјз çақсы тұрамыз! — деп мақтапыр қойады. Al—adam вугјп çұмыс јstep, қарғып тойдырды, ертеңне де çұмыс јstep, қарғып тойдырады, вукјл өмјрјп сонымен өткјздеј — çұмыс јsteidј de, қарғып тоидырады, — mјne, мұның не çақсылығы вар? Осы çұмыс арасында балалы-сақалы volады, алдымен балаларып қуаныс көрјр, ертек қылыр çүредј, ал балалары өсјр, тамақты көр çеı vastaқан соң-ақ, ol асуға кјrјsedј, — teзјrek өсјңдер, çалмауыздар, çұмыс јsteitјп meзгјlderјң çettј! — деп ұрсапын volады. Balalarып уı қайуаны қыр сықарғысы keledј-ақ, вјрақ олар çұмысты өз қарғындары усјп јsteı vastайды, — сөйтјр олар да өмјрдј, çөке сыреткен ұрыса, тақыда сыреlei vastайды.

— Kјmde kјm — adam valасының ақыл-сапасып сырмақан вүқау-

дъ вѹзса — мјне паѳъз адам сол! Мјне, кѳзјр сјз де, ѳз ѳлјѳзсе, осы-
ѳан кјрјстјѳз.

— Мен неге ѳараѳм? — деп ана кјрсјндј. — Менјѳ ѳоѳмнан
не келедј?

— Несј вар оныѳ? Вѹл веине ѳаѳыгъ сьѳыды — ѳг тамсьсь дѳн су-
арады. Ал, сјз оѳър уѳренгеннен кейн...

Хохол кылјр ѳјвердј де, орныннан тѹгър, вѳлмеде олаи-вѳлаи ѳуге васта-
ды.

— ѳоѳ, сјз оѳыѳъз!.. Павел келгенде, сјз — рѳлј! — дерлјк кјсј
волаѳъз.

— ѳи, Андрус-аи! — дедј ана. — ѳас кјсјге вѳрј де оѳаи. Ал, вјграз
ѳмјрдј вастан ѳткјзјр ѳарасаѳ, — ѳасјретјѳ кѳр, ѳлјѳ аз, ал аѳыѳѳ тѹл-
дем ѳоѳ вор сьѳады...

XVIII

Кеѳке таман хохол кетјр ѳалды, ана сам ѳаѳты да, столдыѳ ѳасына
варър, сѹѳъѳ тоѳуѳа ѳтырды. Вјграз, ѳзамай, орныннан тырегелдј, аѳаѳын
кјѳјртјктеи васыр, вѳлмеде олаи-вѳлаи ѳурдј, асыге сьѳты, есјктјѳ јлгегјн
салды, ѳаваѳын устј-устјне ѳаѳа, вѳлмеге келдј. Терезенјѳ сьмыдыѳын
тјсјрдј, сѳйтјр — таѳыда полѳадан кјтар аѳр, столдыѳ ѳасына келјр ѳтыр-
ды, ѳан-ѳаѳына ѳаранды, кјтарѳа уѳјлдј, ерјндерј ѳыврглаи вастады. Кеѳе-
ден сѹлѳаѳан дѳвѳс естјлсе, селк ете тјсјр, кјтавын алаѳанымен
васа ѳоѳады, ѳѳлаѳын тјгјр, тындаи ѳалады... Кѳзјн вјг асыр, вјг ѳѹмър,
таѳыда кувјрлеи вастады...

— ѳивѳте, ѳе — ѳи, землѳ, нас...

Есјк ѳаѳыды, ана ѳсыр тырегелјр кјтавын полка астына тастаи салър,
кыджктј дауспен:

— Кјмсјн? — дедј.

— Мен...

Рыѳин кјрјр келдј, саѳаѳын маѳъздана сјрар:

— Келген кјсјге вѹгън кјм екенјн сѹрамай-аѳ есјк асѹсѳ еѳ. ѳал-
ѳъзвѳсыѳ? Солай. Мен — хохол уѳде сьѳар деп еджм. Вугјн оны кѳгјр
те еджм... Тугме — кјсјнј вѹзваиды, — дедј.

ѳтырды да, анаѳа ѳарар:

— Кел, сѳилеселјк... — дедј.

Рыѳин анаѳа вјр тырлј мѳндј, ѳѳрѳа сьгъ вар тѳрјздј кѳз ѳараспен
ѳарайды, оныѳ вѹл кѳзѳарасы ананы кѳмескј мазасыз оѳѳа тјсјрдј.

— Вѳрј де аѳаѳа келедј! — деп ол, салмаѳты дауспен сѳз вастады.
— Тегјн тумайсын, тегјн ѳлмеисјн де, — мјне. Кјтарѳалар да, listovka-
лар да — аѳаѳа тјседј. Кјтарѳаларѳа аѳа ѳайдан келетјнјн сен вјле-
сјѳ ве?

Ана, ѳлде-нендеи вјр ѳаѳыр-ѳатердј сезе ѳаѳр, аѳыгън ѳана:

— Вјлмеимјн, — дедј.

— Солай. Мен де вјлмеимјн. Екјнсјден — кјтарѳаларды кјм ѳазады?

— ѳѳмъстылар...

türdü. Qaqrа aldындақы ekj kyzetcj, çıтьмьсълардың мазақына ызала-
ныр, olarmen керjldesjр, kjrucjlerdj tјntkјler ötkjzjр түр. Anadaı çerde
politseıskı men vetj қыр-қызы, көzj oınaқысқан, çјңjcke sıraq vjreu
tүр. Оның spion ekenjн sezjр, ana kyientesjн vjр ықынан vjр ықына
sala, sol adamdy вақылар түрді.

Berkjн çelkesjне qarai alcata kigen, ızьп voılı, vüira cactь çјgjt,
tјntjр çatqan kyzetcjlerge:

— Оңвақан nemeler-au, qaltань tјntkence, vastь tјntsөңdercј! —
dep aıqai saldь.

Kyzetcjнjң vjreuј oqan:

— Senjң vasynda vıttен vasqa jcteme çoq... — dedj.

— Senderge valyq aulau emes, bit aulau ылайыq! — dep vjр çıтьмьс-
сь çauap qaitardь.

— Menj ötkjzjр çjbersөңder ettj! — dep өtјndj ana. — Mұндақы
kjsjнjң көtergen nөrsesj var ekenjн көrmeısјnder me, veljm sьныр
varadь!

— Bar, var! — dep çekjrdj kyzetcj. — Bū da söilegen voladь...

Qaqradan өtjр, өзjнjң oгына varьр, ana vaқыларьп çerge qoidь
da, vetjнjң terjн syrtjр, çan-çaқына qaradь.

Anaнjң qasьна dereu aqайындь ekj slesar Gusevter çetjр keldj, yl-
kenj — Vasılı, qavaқып tyıjр, daustap:

— Pırog var ma? — dep sұradь.

— Erteң әkelem! — dep ana, çauap qaitardь.

Būларь — өзderjне belgjlj parөл¹ edj. Aqайындь ekeujнjң de çyzj
çainap kettj. Ivan сьdap tūra almaı:

— Eı, aq peıjl anam-ai! — dep aıqailap çjberdj.

Vasılı vaқыrdьң jcjne yңljр, çyresjnen oтыra kettj, sol kezde onьң
qoinьna vjр vuda listovka tystj.

— Ivan, — dedj ol, qattь daustap, — yıge qaitрайыq, tamaqть osь
kjsjden jceıjk! — Al өзj, kјtarcalardь etjgјнjң qonьсьна тыqumen vol-
dь. — Çaңa sөudeger-әielge çөrdem көrsetujmјz kerek qoi...

— Sөıtu kerek! — dep Ivan, onьң sözjн qostap, qarqылdap kyldj.

Ana, çan-çaқына saqtana qarapьр:

— Ыстыq kespe, cci var! — dep aıqailap qoiadь.

Sөıtjр, çürtqa sezdjrmesten kјtarcalарьп sьныр алыр, aqайындь
ekeujнjң qoinьna beredj. Qoıьндақы kјtarcalарьп берген saıп, anaнjң
köz aldында — çandarm ofıterjнjң saғы çyzj qarақы vөлmedegj сь-
рыпьң oтындаı çarq ete qaladь, сонда ana jcjneп tavalaqan sezjmmen:

— Mө saqan, vatucka!.. — deıdj.

Kelesj vudaqть berjр çatьр, kegјн alqandai taqь da:

— Mө saqan... — deıdj.

Qoldарьна cackelerjн ұstap, çıтьмьсълar keljр çattь; olar çaqьнда-
qan kezde Ivan Gusev qarqылdap kyle vastaidь, al, Vlasova kјtarcala-
рьп berudj çaıymen toqtata qoiьр, kelgenderge salma men cci qııьр
beredj, Gusevtar әzjlder:

¹ Parөл-үәде байласқан сөз

aladı. Sondıqtan — onıñ özjnen basqa senetjn syienjçj, özjnñ aqıbnan basqa aqıbı çoq ekenjn tysjndjruge tırbısam. Mjne — solai!

Ana, Rıvındj aıar kettj, osı adamnıñ qatmın oilar, çyregjne qorqınc kjrdj. Özjne qasanda ünamaıtın Rıvın, endj çaqbn adam tırjz-dendj, ana aqıbn qana:

— Senj üstap aladı qoi... — dedj.

Rıvın anaqa qaradı da, salmaqpen çauar qaitardı:

— Ustap aladı da, — qoia beredj. Men taqıda...

— Muçiktardıñ özderj-aq vailar beredj. Sonsın, tyrmede otırasın da qoiasın...

— Otıram da — sıqam. Taqı çyge vastaim. Al endj, muçiktardı alsaq, olar vjr ret vailar verer, ekj ret vailar verer, — aqıbnı — menj, vailau kerek emes, tıñdau kerek ekenjn özderj de tysjnedj. Men olarqa vılaı deimjn: sender maqan panvai-aq qoıbnıdar, tek tıñdasañdar volqan — deimj. Al, tıñdaqan soñ — özderj de panadı!

Ol, əvjr sözjn tarazıda salı, salmaqtaqan kjsjce vaptar solledj. — Men soñqı kezde, osı arada kər nərse çıtır kerdjm. Vjrdemelerdj tysjndjm...

— Basıñdı çoiasıñ qoi, Mixailo Ivanovic! — dedj ana, mıñdı rjçjnmen, vasıñ çaiqar.

Rıvınnıñ tereñ, qara kızıderj anadan vjrdemenj sıraqan, kytken tırjzı völdı. Onıñ mıqtı denesj jlgerj qarai eñkeiñkjrep, qoldarımın otıñdıqtıñ astıñdı taqtıbn tjrer otır, ainala vjtken qara saqal kytçjrt veltjn sırlandırtır tırqan tırjzıdj.

— Dən turalı Xristos ne degenjn estjgenjn var ma? Ölmeseñ — çañ masaq qalrında tjrjmeisjn degen. Maqan oljm olj als. Men — aılakermjn.

Ol ornınan qozqalıp, çaimen qana tyregeldj.

— Traktirge varır, kjsjlerdj arasında vjraz otıraın. Xoxol kelmedj qoi özj. Ol jzdene vastadı ma?

— Ia! — dedj ana, kyljmdır.

— Söitu kerek. Sen oqan men turalı ait...

Ekeuj qatarlasa, aıaqtarın çaimen vasıp, asyige sıqtı, vjrjne-vjrj qarastan, qısqaca söz qatıstı.

— Sonımın, qoc vol!

— Qoc. Esevıñdj qacan alasın?..

— Aldım.

— Qacan ketesjn?

— Erten, tərerten. Qoc vol!

Rıvın eñkeiır, kəñjsjzdeu, eveteisjzdeu qalıpta auz yige sıqtı. Onıñ salmaqpen vısqan aıaqıbnıñ dıvjrjne, özjnñ kəkregjnde oıarqan kydjktj sezjme qılaqbn tjrjı, ana — esj aldında vjr minuttai tırđı. Sonansoñ aqıbn qana vırıbn, völmege keldj de, perdenj koterjı, terezeden sırtıda qaradı. Terezennı arçaqı qar-qaraqı.

— Tynde omjr syrudemjn! — degen oi keldj anaqa.

Ana — əlgj qadjrlj muçiktj jcnen aladı, — ol sonđai kər, ıqtı kjsj.

Kөңildj, çaidarъ qalъpta Andrei keldj.

Oqaп ana, Rывin turalъ әңгjme aittъ, Andrei көterjle сөйлер, vлай dedj:

— Çaraidъ, meilj — derevnelerdj kezjr, сьндьq turalъ даvы қақыр, qalqъ oiатър суре versjn. Bъzven vjрге volu oqaп qьп. Oпъд vашьп-дақы oi өзjnjң, муçiktjk oиъ, vъzдж oi-pkьrjmъzge — onda oгьп таг...

— Oл, мьрзалар turalъ da сөiledj, — mjне oсъ arasьnda vjrdeme var! — dedj ana, eppen qana. — Sol мьрзалар aldap ketjr сьгmesjn!

— Qътыqqa tidj me? — dep xoxol, qattъ kyljr çjberdj. — Ex, nenko, aqca! Bъzde aqca volsa! Bъz әlj de vashьpъң esevjne tьгьр kelemъz. Mьna Nikolai Ivanovic aиьna çetpъs ves som aladъ, elujn vъzge veredj. Basqalar da сөitedj. Oпъң ystjne, ac studentter, keide vjг tьндар çinar, azdap aqca çjberedj. Al endj, мьрзалар, әrine, әrtьrlj. Bъreulerj — aldap ketedj, vъreulerj — vөлjnъp qaladъ, al eң çaqsьlarъ vъzge eredj...

Ol alaqanьн cart etkъze tysjъp, ньqъz dauspen, taqьda сөйlei çө-neldj:

— Bъzдж meiramъmъzqa — vьrkъt исьр çete almaidъ, alaida, vъz vjгjcъj maida kъckentai meiram çasaimъz! Kөңildj vop әtedj!

Mиьнъ көңljnъң көterjнkьljgъ Rывinnъң egjъ ketken kьdjкterjн vьqъstьгьр, aьstatqandai voldъ. Xoxol vjг qoьlmen vashьп uqalar, vөлmede olai-vлай сьрдj, ekъ kьzjn edennen aиьmai, сөйлеumen voldъ:

— Bъlesъz ve — keide сьреkte сондай qaçар sezjm voladъ! Qaida vashaң da — çoldastar, vәj vjг oтpen çjgerlengen, vәj de көңldj, meijrjmdj, әte syikjmdj vop көrjnedj. Bъrjн vjгj aitpai-aq tysjnedj... Vәj yп qosъp әmjг syredj, al әvъr сьрек өз өлеңjн aitadъ. Öleңderj-nъң vәj, сьлдьгаqan vьlaqtai, aқыр varъp, vjг өзenge qüiadъ, sol ezen, суьп çaia, erkjmen aқыр, çaңa tьrmъstьң masairaқan cattъq teңzjne qüiadъ.

Andreidjн sөzjn vөлjр, vөгет çasamaиьн dep, ana tapçьlmastan oтьyиqа tьгьstъ. Ana әrқacan da mиьнъ sөzjn, vashьqalarдъң sөzjnen көrj, artъqьraқ vьqlaspen tьңdaidъ, әitkenj ol — vәrjnen de tysjнkъtъ sөйleidj, oпъң sөzj — сьректj kьctjрек terbetedj. Kөzjne alдьңqъ çaqtan ne көrjnetjн turalъ Pavel esuaqьtta сөйlemeitjn. Al, mьnau әrқacan da — өзjnъң сьрегjнъң vjг vөлceгjmen sol jlgerj әmjгrde tьratьн tәrъzдж vop көrjnedj, mиьнъ әңгjmelerjнде — çer сьzjндегj. adamдардъң vәrjne vjгdei tegъs volatьн meiram ertegjsjнъң tәttj kьyj estjledj. Bül ertegj anaqa — әmjгrdjн мәnjн, vashьs men oпъң varьq çoldastarъ jster сьгgen çүmъstarьнъң мәnjн çarqьратьp көрsetedj.

— Al, көzjңdj асьр çan-çaqьңa qarasaң — суьq, vьlas! — deidj xoxol, vashьп caiqар. — Vәj de carcaқan, vьzalanqan...

Xoxol tereң mиьңdъ pъcъnmen taqъ sөiledj:

— Oсьqan çävjrlenesjn, — adamqa nanu kerek emes, qaita, odan qorqu kerek ,ol-olma — oпъ çekkөru kerek! Adam ekъge vөлjnude. — Sen adamдъ var көңljmen çaqsъ көrgjң keledj, vъraq qalai çaqsъ көre-

sjn? Eger, adam — saqan taqъ ajuandai qarsъ capsa, senj tjrj çan der tapъmasa, senjн adamdъq vetjне teujr qalsa — sen ol adamнън mûнb-сьн qalai kecjrersjn? Kecjruge volmaidъ. Kecjrmegende özjн usjn emes, çürt usjn kecjrmeujн kerek — men özjmnjн qara vasyта kelgen çävjrđjн vәjn de көtere alam, — vjraq men olarqa qol quсырqым kelmeidj, tjrtj vas igjm de kelmeidj, өitkenj — olardън menjн moиньта mjnjp aьp, vasqalardъ ùrъp yirenulerjn qalamaimъn.

Endj, onън көzderj salqъn sөulet caca çarqьldap kettj, vasyн qaisar-lana төmen salъp, ньqъzdanqъrъp sөiledj.

— Menjн өз vasyта zian keltjrmese de, men ziandъ nәrsenjн ec vj-reujн kесреujн kerek. Çer çyzjндеgj adam çalqъz men emes! Men çävjrge vugjn көngen ekem, mymkjn, sol көрген çävjrjme — ol menj tyirep almaidъ qoi der, tek kyljp qana qarap qoiçan ekem deljk, — onda — sol çävjr verucj, menj çävjrlep, kycjn sьнаqannan keijn, vas-qalardън da terjsjn sьpъra vastaidъ. Mjne sondъqtan, adam valasьна әrtyrлj көzqaraspen qarauqa tura keledj, çyреktj qatal ùstauqa tura keledj, çürtъ — тынау vjzđjk, тынау çat der, айруqa tura keledj. Әđil sөz — vjraq, kjsjnj çuvatpaidъ!

Аnanън esjne, әlde-nege, өitser men Sacenka tystj. Kyrjsjnjp, ol vьlai dedj:

— Elenbegen ùnnan çөndj nan сыqa ma!..

— Mjne, qasjret osьnda! — dedj xohol, көterjle sөiler.

— Ia! — dedj ana. Eгjnjн naq myk vasqan ylken tastaj, mûндъ, ауьr tûlqasъ ananън esjne tyse qaldъ. Ananън көz aldьна — xohol Nataca-qa, valasъ Sacenkaqa yilengen volъp elestedj.

— Bül neljkten? — der xohol, qьzulana, sùraq qoidъ. — Mûнън se-vevj, көzge anьq көrjnetjndjgj sondaj, qarap tursaq, kylkjн keledj. Adam valasъ vjr tegjs tûрмаidъ, — mjne mûнън sevevj tek osь qana. Olaj volsa, keljnder, vәjn de vjrdei qьp сыqaralyq! Aqьlmen çasalçan zattardъ da, qolmen jstelgen zattardъ da tegjsjnen vjrdei etjp vөleljk. Vjr-vjrmjzđj — qorqънbьc pen kycnejlktjн quldъqьnda, озvьrьbьc pen aqmaqъtьqьн tütqьnьnda ùstamaibьq!..

Olar osьlaica çij-çij sөilesetjn völdъ.

Находканъ fabrikke qaitadan aldъ, ol tarqan tavьсьн tygeljmen ana-qa әker veredj, ana — vùrън Paveldън qolьnan aqcanь qandai emjn-er-kjn alatьn volsa, endj xoholdън vergenjn de naq sondaj qalьppen alatьn völdъ.

Keide, Andrei көzderjn kyljmdete qarap, anaqa ùсьнbьs çasaidъ:

— Vjraz oqimъz va, penko? — deidj.

Ana әzjl tyгjнде aitqanьmen, oqudan сындар vas tartadъ, xoholdън kyljmdegenjn көnljne ауьr aьp, jcjnep:

— Eger kyletjn volsaq, — onън keregj ne? — der oilar qoidъ.

Kjtarlaqъ өзj tysjnbegen çat sөzderdj ana çij-çiij sùraitьn völdъ. Tysjnbegen sөzjn sùraqanda, өзj әlde vjr çaqqa qarap oьgradъ, dausъ da selqos estjledj. Öz vetjmen çasьrъp oqьp çyrgenjn xohol sezjp qal-

дь, оның ұйалатынн влјр, вјрге отьгьр оқық деујн қойды. Көр ұзамай-ақ, ана:

— Менің көзјм насарланьр вагадь, Andruca. Көзјлдрјк кerek edj, — dedj.

— Дүгьс-ақ! — деп, хохол қауар қайтарды. — Ось çeksemвјде sјzven вјрге қалақа вагьр, sјzјd doktorқа көсетем, sonsьн көзјлдрјк те қолады...

XIX

Pavelmen көрсуге рүқсат сүгар, ана үс ret варды, варқан саиьн, ekj vetj қьр-қызы, қоңқақ мүгьн, kјckentai, ақ vas cal — çandarm generalь әдерпен сөйлеген воьр, анақа рүқсат бермеі қайтарды.

— Вјр çetјden кейјн, matucka, одан берјде волмаидь! Вјр çetјden кейјн — қарастьраиьқ, ал көзјр — мүмкјн емес...

Оі demvelce келген, semјz kјsj edj, онь көргенде үзјлр çerge tysken, көгерјр çјri bastaқан рјскен қара өгјк анапың esјne tystј. Оі әрқасан да ұр-ұсақ ақ тјstөрјн өткјр arcamen сүқылар, сьқсиқан көкce көздерј кылјмдер, dos adamca, сьь дауспен сөйлеуcј edj.

— Сьраиь өзј! — dedj ана, oilанқан рјсјnmen, хохолқа қарар. — Блоі кылјмдеидј de отьгады...

— Іе- іе! — dedj хохол. — Олар — сондаі, көлгјрсјр, кылјмдер қарайды. Оларқа — ә, мынау ақыды, adal adam eken, вјгақ вјзге қаујрты, көне, онь асьр өлтјрјндер! — deidj. Олар езу tartьр кыледј de, әлгј адамды асьр өлтјредј, sonsьн тақыда кылјмдеидј.

— Анау, вјздјн үйдј тјntуге келген nemenјн нақыз it ekendјгј салқан çerden-ақ көрјнр түр edj...

— Олардың вәј de — adam емес, вьлаіca, çүртты çапыстайтын ва-қа. Aspap-құрал. Вјздј aitқаньн јstetјр, айданына сүргјзу үсјн, sol aspaptарды пайдаланады. Олардың өздерј вјздј васқаруcь қолқа вьлаіқ-тайр çасалқан, сондықтан ol ne вүйьrsa, aspaptар da сонь јsteidј, olар онь ne үсјн деп сүгар та, oilар та түрмаидь.

Ақығында, анақа Pavelmen көрсуге рүқсат берјлді, çeksemвј кунј турме кенсесјнјн вјр вүгьсында ана үндемеі кytјр отьрды. Төвесј аласа келген kјckentai, вьас вөлмеде anadan васқа тақы вјгнесе kјsj, турмедегј адамдагына çольқида келјр отьрқан. Бүлардың мұнда вјгјncј ret келү емес волю kerek, өткенј вјрјн вјрј tanидь; бүлардың арағында, веіне өртмексјнјн өртмегјндеі çавьсқақ, сьвьг әнгјме ақы-гьн, ваіау ақыла vastады.

— Estјdјnјzder me? — deidj, тјzesјнјн үstјne sakvoiaçьн сальр отьрқан, қатпар vet, тоьқ әіel. — Byгјngј таңertengјлјk namazda so-вordьн¹ regentь² реvci³ валаның құлақың çүльр аьрты.

1 Совет — үлкен сјркеу

2 Regent — сјркеу қьғақатын васқаратын adam.

3 Ревци — қьғақатсы.

Ystjnde otstavkadaqь әskeridjñ mundirj¹ var kәrjleu kjsj tamaqьñ qattьraq kenep:

— Pevciler — sotqar qoi! — dedj.

Iegj сьәһиқь, qoldarь ñzьñ, aiaqtarь qьsqa, voib alasa kelgen qasqa vәs vjreu keңse icjnde әvjgerlene cыgjrjр cығ. Toqtamastan cыgjrjр cығjr, degvjrсjz ьzһдақан dauspen:

— Әmjр syru qıьndar varadь, sonдықтан cürt ta aculь. Ekjnej sort sıғ etjñjñ qadaqь — on төrt tıьñ, nan taqьda ekj қағымда сьқть... — deidj.

Anda-sanda — vәj, vjр qalьrtь, ystj-vasь sүр-sүр, aiaqtarьnda vьlqarьdan tjkken auьғ vастaqtarь var arestanttar keljр kjredj. Qara kәlenkәleu vөлmege kjrjр kele қатьр, көzderjñ сьрььlqtatadь. Vjre-ujñjñ aiaqьnda temjр kjsen сьldьrlaidь.

Bәj de kjsj таңьрқарьlqtai қаиварақат, әj ñnamsьz qalьpta. Bәj de әzjñjñ xal-қаиьна көрten vәj yirenjр, көñvјstenjр qalqan tәrjzjd; vjreulerj — tyrmede qannan qapersjz otьradь, ekjñcј vjreulerj — olar-dь erjñcektenjр kyzetedj, ycjñcјlerj — carcaqan qalьpta tyrmedegj adamdarьna kezegjñ qırqatpai keljр turaдь. Сьdamь ketkendjkten ananьñ cыregj cыitki tьsedj, osьndaı auьғ қақдайда таңьрқар, ana tьsjne almaqan qalьpta ainaladaqьññ vәjñe qaraidь.

Vlasovanьñ qasьnda, vetj әcjmдengen, көzderj қаиьна қарқан kjc-kentai kemjр otьғ. Qьldьrьqtai moıññ vүгьр, әngjmege қилақ tјgedj, otьrqandardьñ vәjñe de таңьрқарьlqtai menmensjр qaraidь.

— Sjzjdñ münda kjmñjz var edj? — dep Vlasova, aqьғññ qana sүraq verdj.

— Balam. Student, — dedj kemjр, көterjñkj dauspen, auзь-auзь-na cүqrai. — Sjzjdñ ce?

— Menjñ de valam otьғ. Cүmьсь.

— Familiasь kjm?

— Vlasov.

— Estjmegен familiam. Көрten otьғ ma?

— Cәtj cүmadai voldь...

— Menjñ valamññ otьrqanьna — onьсь ai! — dedj kemjр. Vlasova — kemjrdjñ sөilegen dausьnda maqtan tәrjzdingen әde-nendeı vjр, таңьрқарьlq yñ estjлgenjñ sezdj.

— Ie, ie! — deidj qasqa vas cal, carcaңdata sөiler. — Cürt төzjm-sjzdenе vastadь... Cürttьñ vәj de aculь, vәj de aıqallaidь, nәse vјt-kennjñ vәj de qıьvattar varadь. Al adam, osьqan sөikes arzandauda. Bјtjm aitucь daus estjлmeidj.

— Әvden dүrьs aitasьz! — dedj әskeri adam. — Masqaracььl! Yñderjñdj әcjrñder! — degen qatal daus сьқиуь kerek edj aqьғьnda. Mjne keregj osь. Qatal daus deimjñ...

Cürttьñ vәj qьzu әngjmege aralastь. Әrqaisьсь da tүrmьs turalь өз рјkjrjñ aituqа asьqtь, vjraq vәj de vaiau yñmen sөileidj, osьlar-dьñ vәjñde de ana — әzjñe қат vјrdeme var ekenjñ sezdj. Al, yilerjñde vьlar basqaca sөileidj, tьsjñktj, ñqьmdь etjр, qattьraq sөileidj.

¹ Mundir—әskeri kļjm.

Çiren dorba saqaly çuan nadziratel ananyň familiasyň atar aıqai saldy, ol anany bastan-aıaq vjr qarap öttj de, aıaqyň slyti vasyr, ketjir vara çatyr anaqa:

— Menjň soňymnan er... — dedj.

Ana adymdai vasyr keledj, aldymdaq nadzirateldj tezyrek çyr der arqasynan iterjir qalqyş keledj. Kjkentai völmede Pavel tür eken, çymia kyljr, qoşn sozdy. Ana, Paveldyň qoşn üstai albr, kyljr çjvberdj, közderj çij-çij çyrylyqtatyr, auzyna söz tyspei, çai çana:

— Amansyn va... amansyn va... — dei verdj.

— Әçe-au, sen özjñ savyr qylysaıç! — dedj Pavel, ananyň qoşn qyşyr.

— Jcteme etpeidj.

— Анаңыз екен қои! — dedj nadziratel, kyrsjnjr. — Tegjnde, асыгар түрқандарың мақұл — ekj aralarың асыр volsyn...

Söidedj de, qattı esjnedj. Pavel anasynyň den saulyqy turaly, yj turaly sürai bastady... Ana — odan әlde-nendei vasqa vjr süraqtar kyttj, vjraq valasynyň közderjnen sol süraqtardı jzder, tava almadı. Pavel özjnjñ eçelgj salmaqy qalrynda edj, tek betj sürlanbr ketken, közderj de ylkeigen tärjzdy.

— Saca sälem aıttı! — dedj ana.

Paveldyň qavaqy djr ete tystj, çyly çyraimen ezu tartyr kyldj. Vjr kyjnjctj sezjm ananyň çyregjne tjkendei qadaldı.

— Bular senj tez сықарар ма екен! — der ana, çövjrlengen, keijgen rjcnmen sälei vастady. — Ne usjn oтырқызды? Әне vjr қақаздар тақыда paida vola vастady қои...

Paveldyň közderj quanyçty tyrde çainar kettj.

— Тақыда ма? — der süradı ol çylbr alqandai.

— Ondai jster turaly sälesuge rüqsat çoq! — dedj nadziratel, çalqaulana sälebr. — Tek yj-jcnjñ әngjmesjn çana sälesuge volady...

— E, vül da yj-jcnjñ әngjmesj emes pe? — dedj ana.

— Опысы мен vjlmeijm. Әйтеujr — rüqsat etjlmeydj! — der nadziratel, nemquraidı qalyppen өз sözjn quattady.

— Yj-jcnjñ әngjmesjn ait, әçe, — dedj Pavel. — Özjñ ne jster çyrsjñ?

Ana, özjnde әlde-nendei alvırt eçettjktj sezjr:

— Fабрикке әlgjnjñ vәrjn... — der toqtai qaldı da, kyljmder, taqy sälei vастady:

— Ссі, votqa, Marianyñ rjsjrgen taqy vasqa tamaqtaryñ aragyр çyrmjn...

Pavel tysjne qaldı. Kylkj qyşyr, betj qyzarыр kettj, casyn üpalaqtar, vürыñ ana estjr көrmegen çyly levjzven мәpelei säleddj:

— Jsteitjn jsjñnjñ volqany çaqsy, — zerjkpeisjn!

— Әlgj, listovkalar тақыда сықа vастақанда — menj de tjntetjn voldı! — dedj ana, maqtanqan rjcnmen.

— Тақыда sol turaly sälei vастady va! — dedj nadziratel rençjgen qalyppen. — Aıtır түрмыñ қои — oi turaly sälesuge volmaidı! Kjsjnj erkjnen айрқанда, esnәse vjlmesjn der айрқан, al, sen oqan

qaramastan — öz seziñdj aita beresjn! Rūqsat etjlmeyjn nərseñj tysi-
nu kerek!

— Çaraidь, әce onь qoi! — dedj Pavel. — Matvei Ivanovic çaqь
kьsj, onь aculandьrmau kerek. Bьz onьmen tatu tьramьz. Ol — kьrj-
suge kelgen kьsjlerdjñ qasnda vьgьñ әlde-qalai qana keljр tur — әit-
pese vьgьñ nasalniktjñ çәrdemcьsj tьratьñ.

— Uaqьt vьttj! — dedj nadziratel, saqatqa qarap.

— Al, әce raxmet! — dedj Pavel. — Raxmet syiьktj anam! Sen
өziñ — mazasьzdanva! Kөp ūzamai-aq menj vosatadь...

Pavel ananь qattь qūcaqtap, vьtjnen syidj, sonda, kьñlj elçjrep,
өziñ vaqьttь sanaqan ana, çьlap qoie vьrdj.

— Tarañdar! — dedj nadziratel, sөidedj de ananь өrtjр vага çatьр,
kьñkjlder:

— Çьlama, — vosatadь! Bөrjñ de vosatьр çatьр... Tьrme toльр
kettj... — dedj.

Yide otьgьр, çaidarь рjçjñmen kьljmdei tьsjр, qavaqьñj ystj-ystjñe
qaqa xoholqa әngjmesjñ aittь:

— Men oqan retjñ taubьr-aq aittьm, — ol tьsjñe qoidь!

Sөidedj de, mūñайр kьrjñdj.

— Tьsjñdj! Әitpese ol mөpelemegen volar edj, — ol mūñь esua-
qьtta jstөp, kөrmegen!

— Әi sjzдж-әi! — dep xohol kyldj. — Kьm ne jzdesе, onь jzdesjñ,
al, ana — әrqacan da mөpeleudj tьleidj...

— Çoq, Andruca, — әlgj adamçardь aitamьn-au! — dedj ana, ke-
netten tañdana daustap. — Qandai yirenjр qalqan өzderj! Balalarьñ
айьrр аьrр, tьrmege otьrqьzqan, al, o arđьñ oьnda esnөse çoq tьrjz-
dj, keledj, otьradь, kytedj, әngjmelesedj, — qalai, ә? Eger, oqьqandar
osьlaica yirenjр ketetjñ volsa, qara qalq turalь ne aituqa voladь?

— Ol tьsjñjktj, — dedj xohol, өziññ өdetj voьñca kьljmsjrep. —
Qalai degenmen zañ vьzden kьrj olarqa çailь, çana olar zañqa vьzden
kьrj mūqtaç da. Solai volqasьñ, zañ mañdaiqa ūrқanda, olar vөtterjñ
tьrçitqanmen de, onca qьpçьlmaidь. Öz taiaqь volqan soq — çanqa
vatraidь...

XX

Bjр kьñj kecke taman ana stol vаsьnda noski toqьр, xohol rim
qūldarьñьñ kөterjlsj turalь daustap kьtar oqьр otьrқanda, vьreu kьp
qattь-qattь esjк qaqь, xohol vaгьр esjktj acьр edj, Vesovcikov kьrjр
keldj, qolьqьnda tьyjñcegь var, vөrkjñ çelkesjñe qarai alcita kigen,
tjesjñe dejñ vatpaq.

— Kөcede kele çatьр — yilerjññ otьñ kөrdjñ. Amandasьр sьqa-
ьñ dep kьrdjñ. Tьrmeden sьqqan vөtjñ! — dedj Vesovcikov, vьrtьrly
tañrқarьqtai dauspen; syidedj de, Vlasovanьñ qoьñ ūstai аьр, qattь-
qattь sjlke:

— Pavel sөlem aittь... — dedj.

Sonан keijñ, vatьsьz tьrmen onndьqqa еrter qana otьgьр, sezk-
tengen, tьnergen kөzqarasьmen, vөlmenj ainala bjр colьр өttj.

Bül çigjt — anaqa ünamaıtın, onıñ kedır-vıdırıau, tıqır vasynda, kjkentai közderinde anañ erqacan da yreilendiretjndeı vırdeme var tırjzj körijnetjn, vıraq bül çolı ana quañır qaldı çana çıluarlıana ky-ljmdır, köñldene söiledj:

Çydep ketjpsjn qoi özjn! Andruca, cai bereijk vıoıan...

— Men samauırdı qoiır çatırmyñ! — dedj xoxol, asyiden.

— Ia, Pavel qalai? Taqı kjm-kjmdj sıoıardı, volmasa senjñ çal-ırdı özjñdj qana sıoıardı ma?

Nikolai vaşın tömen saıır:

— Pavel sıdar otır! Çalırız menj qana sıoıardı! — der çauar qa-ırdı. Onansoı vaşın köterjı aıır, anaññ vetjne qaradı da, çaiımen kječne söiledj:

— Men olarqa — çeter endj, çıberjñder erkjme, — dedjm!.. Vol-masa, men vıreudj öltjrem, özjm de ölem, dedjm. Sıoıarır çıberdj.

— Solai-ai! — çeter ana, odan qasıqtai otırır; onıñ qısqırtıau kel-gen ötkjı közjne közj tysjı ketkende, ana ıqtıarız çırylıqtar qaldı.

— Al Fedə Məzin qalai? — der daustadı xoxol, asyiden. — Ölen çaza ma?

— Çazadı. Men osıoıan tysjne almaıtın! — dedj Nikolai, vaşın saıar. — Nemene ol — torqai ma? Qarasqa otırqızır edj — saırai bastadı! Men tek myñañ qana vjlem — äiteujr yige vaırdım kel-meidj...

— Yijñde ne var senjñ? — dedj ana, oilanqan rječnmen. — Añırar tır, pecj çaqılmaqan, süp-suıq...

Nikolai közjn sıoıarıtır, vıraz yndemeı otırdı. Qaltasınan papıro-sın aıır, asıraqı tarttı da, köz aldında ıdırar ketjı çatqan vıdaq-vı-daq voz tytjñge qarar, vıııqqan itce ırsıldar mıoıynan kyldj:

— Ia, suıq volıı kerek. Taraqandar edende qatır-senjıır vıırdır vor çatqan sıoıar. Tısqandar da usjı ölgen volar. Pelageia Nilovna, sen — yijñe qoiır sıoıııa gıqsat et, — mymkjn ve? — dedj anaqa qarastan, çavırdı dauspen:

— Örine, voladı äketiım! — dedj ana, teznen. Ol, Nikolaidıñ ... aldında ırdıqırsızdanır, qısqır otırdı.

— Kızjı balalar äke-cesesjnen üialatın zaman qoi!..

Ana selk ete tysjı:

— Ne deısjn? — dedj.

Nikolai anaqa çalt qarar, közjn çımtıqanda, onıñ vııırdı vetj közsız soıır vor körijñdj.

— Balalar äke-cesesjnen üialatın völdı, deıjm! — der ol ölgj sözjn qaita aıttı da, qattı kyrsjñdj. — Senen Pavel esuaqtta üialadı. Al, myña men, äkemnen üialam. Sondıqtan ol yige... endj varımaıtın. Mende äke çoıq... yi de çoıq! Men politsiıañ vaçılaıynıa verjldjm, — volmasa Sibirge ketjı qalar em... Men onda vaır, aıdaııııardı vosatar edjm, olardıñ qasıp ketujne çaqıai çasar edjm...

Bül kjsjñdj halj auır ekenjn ana zerek çyregjmen tysjıır otırdı, vıraq onıñ körgen xasıretj anaññ çanına vatqan çoı.

— Ia, eger solai volatъn volsa... ketken çaqъь qoi! — dedj ana, yndemei otъrqanъta rençjр qalar degen oimen.

Asyiden Andrei keldj, kyle soïler:

— Sen ne nasiqat aitъp otъrъьn, э? — dedj.

Ана omъьnan tûra:

— Çeitjn vjrdeme daïarlau kerek... — dedj.

Vesovcikov xoholqa tesjle qaradъ da, kenetten:

— Men — keivjр kjsjlerdj oltjru kerek qoi dep oilaimъn!
— dedj.

— O-o! Al oitудjн ne kegegj var? — dep xohol sûraq verdj.

— Olardъn tjrj çyrmegenj çaqъь...

Uzъn voïь, arъqtau kelgen xohol, ekj aiaqъn kezек vasъp, volme-njн ortasъnda tûr, çana, ekj qoïьn qaltasъna salъp, Nikolaiqa çoqarъdan tómen qaraidъ; Nikolai vudaqtaqan tytjnge volenjр, ornđьqta nyqъzdana otъp, qoңьqai çyzjnн эр çerj teqъjl-teqъjl volъp qъzaryp ketken.

— Isai Gorvovъn moïьn yzjр alam, — көgersjn!

— Ne usjn? — dep sûradъ xohol.

— Тыңсыьқ jstemesjn, esek tasъmasъn. Sonъn saldarъnan ekem adamcъььqтан сыqъ, sol arqъьь сыccik voludъ kezder çyг, — dedj Vesovcikov, Andreige ызqarъь рjсjnmen qarар.

— E, solai de! — dedj xohol, çûьp alqandai. — Bjraq, vûl usjn senj kjm airtaidъ? Aqmaqтар!..

— Aqьldьlar da, aqmaqтар da — vэj vjр текtes! — dedj Nikolai, nyqъz dauspen. — Мына sen aqьldьььn, Pavel da solai, — al sender menj anau Fedka Mazin, volmasa Samoïlov tэrjzдж kjsj eken dep vjlesjндер me, volmasa — ekeujн vjгjңe vjгjн qandai volsaңdar — menj de naq sonđai көresjндер me? Otjгjk aitpa, vэj vjг men панвайым... sender vэjгjң de menj çettetesjндер, vөlekter otъrasъндar...

Xohol Nikolaidъn qasъna otъra qalъp, çъь сыraimen, aqъььn çana!

— Senjн çanъn çaralъ, Nikolai! — dedj.

— Çaralъ. Senderdjн çandarъn da — çaralъ... Bjraq — senderdjн çaralarъn özderjңe menjkjnen көгj asъl tэrjzдж көгjnedj. Bjз vэjгjмjз de vjг vjгjмjзge svolocъьz, mjne menjн aitatъььm osъ. Al, sen osъta ne aita alasъn? Kөneki?

Ol otkjр көzderjmen Andreidjн vetjne qadala qarар, tjsterjн aqsita, çauар kuttj. Cûvar vetj sazara qaldъ, al qalъn eгjnderj, veïne ыстық нөрсемен kyidjрjр alqandai, djг-djг ettj.

Vesovcikovъn тыksigen көzqarasъna xohol көк көzderjmen mûndъ tyrde kyljmsjrep mөpelei qaradъ, soïtjр taqъ soïlei vastadъ:

— Ecnөrse de aitрайым! Men vjlem — adamнън çyregjндеgj varъьq çaraqtattardan qan сыqъp tûrқан saqatъnda, ol adam men talasu onъ tek rençjtu qana vor tavьladъ, men mûьь vjlem, jпjceгjм!

— Menjmen talasuqa volmaidъ, men talasudъ vjлmeimjн! — деп Nikolai, tómen qarар, kyңkjldedj.

Xohol seзjn ulastъra:

— Menjн oïьmca — vjzджн qai-qaisъььz volsa da sьnqan сыьь us-

tjnen çalaqaiq çyjr ötkemjz, әrқaisьmьz da қарақдыьz басқан са-
қаттарьmьzda demjмjzdz naq көzjrgj sence alqamьz...

— Sen maqan ecnәrse aita almaysьn! — dedj Vesovcikov, soza
sөilep. — Menjә çanьm zar qaqsap, qaqsьrca uluda!..

— Aitqьm da kelmeidj! Tek, menjә vjletjнjm тынау — sen vьdan
aьyqasьn. Mymkijn, myldem aьyqьp ketressjн, vjraқ aьyqasьn!

Xoxol ezu tarta kyldj de, Nikolaidь çaurьnьnan qaқьp, taқь sөilei
bastadь:

— Bьl, jнjсегjm, qьzьlca sьqьldь vala auruь. Bәrjmjz de osь au-
rimeп auruьmьz, mьqьtьlarьmьz — aьzьraқ, әlsjzderjmjz — көvjrek aub-
ramьz. Adam valasь өз qadьrьn vjlgemmen de, tьrmьstь, tьrmьstaqь
өzjнjн ornьn көre almasa, mjne vьl auru vjzdz sol uaqьtta қana çe-
nedj. Sen өzjндj çer çyzjndegj сондаi çaқьsь çalqьz қiar dep vjlesjн,
sonьdьqtan saқan — çьrttьn vәrj de senj çer qoiqьsь кер tьrқandai
kөrjnedj. Sodan vjraқ uaqьt ötkennen keijн, — senjн çanьnьnь vjр ça-
pьraқ çaқьsь çaқь — basqalarьn da көkregjnde çaman emes ekenjн
kөresjн — sөitjр, aub çykten aьyқandai volasьn. Meiramda qaқan
kјckene qoңьrauьmьnь dьvьsь estjmeitjнjн vjle tьrьp men osь mьna-
raқa nege қana өrmeler sьqьtm eken? — degen oiqa keljр — aьzьraқ
пialasьn. Jlgьrjek varqan soң, senjн davьlьn tek xorda қana esjtje-
tjнjн, al, өzjн çeke alqanda, onь eskj qoңьraulardьn yпj, maiqa vatьp
ketken sьvьндаi çoқqьpьr çjberetjнjн көresjн. Menjн ne aitьp oтьr-
qanьmdь tysjnesjн ve?

— Mymkijn, tysjnetjн sьqarьmьn! — dep Nikolai, vasьn izedj. —
Vjraқ — men vьdjan nanvaimьn!

Xoxol kyldj de, ornьnan псьp tyregeldj, dьrsjldetjр olai-vьlai çyге
bastadь.

— Mьna men de nanvaqam. Çyk artqan aьvasьn-au өzjн!

— Nege çyk artqan aьva volam? — dep Nikolai, tynere kyljmsjrep
xoxolqa qaradь.

— Sьnьmen — пqsaisьn!

Vesovcikov kenet, auzьn arandai asьp qarq-qarq kyldj.

Xoxol qarsь aldьna toqtai qalьp, taңьrqaқan qalьpta:

— Nege kyldjн? — dedj.

Nikolai vasьn vьlqaңdata:

— Kјmde-kјm senj rençjtse, sol adam aqmaq volar-au dep oila-
dьm! — dep çauap qaitardь.

— Menj қalai rençjtesjн? — dedj xoxol, ьqьn qomdap.

— Vjлmeijm! — dedj Vesovcikov, çaidarь çana kјcj peijldj pјcјndе
tјsterjн aqsitьp, — senj rençjtkennen keijн — sol kјsjнjн өzj de mьqatp
tьrьp пialar-au degendj қana aitraқьsь edjm.

Xoxol kyljр:

— E, senjн oьnьdь vөljр oтьrқan osь eken qoi! — dedj.

— Andrusa! — dep ana, asyide çyjr, xoxoldь saқьrdь.

Xoxol sьqьp kettj.

Vesovcikov çalqьz qalьp, çan-çaqьna qaradь, aubь etjk kigen aia-
qьn sozдь, sol sozқan aiaqьna qaradь, eңkeijр, çuan valьtьn ьstar

kördj. Qoıyn vetjne tair, alaqaıña ävden tesjle qaradı, sonsın terjs amadırdı. Çuan qoıyn sarı tyk vasqa, sausaqtar qısqqa edj. Ol qoıyn sermer, oınan türdı.

Andreı samaıyg alıp kjrgende, Vesovcikov aınanıñ aldında tügır, onı tıñadaı sözdermen qarıs aldı:

— Men vet-auzımdı köpten körgen çoq em...

Ezu tarta kyldj de, vasın saıqar:

— Vet-auzım çaman-aq! — dedj.

Andreı tañıqai qarar:

— Mıñ söz qııudıñ keregj ne, saqan? — dedj.

— Sacenka — kjsjnjñ vet-açar çannıñ aınası deıdj qoi! — dedj Vesovcikov, çaiımen söiler.

— Onıñ dırıs emes! — dedj xohol, çılıp alqandai. — Özjnjñ mırın — imek ekj çaqı — qaiıs tärjzı, al, çanıñ — veıne çılızıdai.

Vesovcikov xoholdıñ vetjne qarar, mırınan kyldj.

Bılar saıqar otırdı.

Vesovcikov ylıken kartoftıñ vjreujn alıp, vjz yzım nanqa tüzdı kör qır septj de, aqıgıñ, çaiımen qana, ögjzce kyiseı vastadı.

— Mındaqı jster qalai? — dedj ol, auzın toltıra çainar.

Favrikte propaganda çıtımsınıñ ösjr kele çatqanı turaı Andreı köñdene vaıandar vergennen keıjn, ol taqıda tınergen qalıpqa tysjz, çavıñqı dauspen:

— Osınıñ vägj tım üzaqqa sozılp kettj! Tezjrek jsteu kerek qoi... — dedj.

Ana Vesovcikovtıñ vetjne qarai qaldı, onıñ çyregjnde vıl adamı qıa narazılyq sezim tuqandai völdı.

— Tırmsı — at emes, onı çvbırtqımen aidai! almaysın! — dedj Andreı.

Vesovcikov qaisarlana vasın saıqadı.

— Тым ұзақ! Менің сыдамым çetpeıdj! Ne jsteujm kerek?

Ol daqdarqan qalıpı, xoholdıñ vetjne qarar, ekj qoıyn ekj çaqqa sermedj, söıttj de xoholdan çauar kute, yndemeı vjraz otırdı.

Xohol vasın tömen salıp:

— Bızdjñ vägjıjzge de yırenu kerek, söıtjz vasqalardı yiretujmız kerek, mjne vızdjñ jsteıtjn jsjmız osı! — dedj.

— Al, qacan tövelesemjz! — dep Vesovcikov süraq qoidı.

— Oqan deıjn vız talai tıtaq çeimjz älj, onı vjlem! — dep xohol, kyljmsjrep çauar verdj. — Al, soqısuıtymdıñ kezenj qacan keletjnjñ — vjımeıjm. Menjñ oımtsa, eñ aldyımen vasıtymdı qarulandygır aııtymdı kerek, odan keıjn qoııtymdı...

Nikolai taqıda tamaq çei vastadı. Vesovcikovtıñ auıg, çarçı dene-sjn syıkjmdjrek qır көrsetetjn vjrnərse jzdegendeı, ana — sezdjrmes-ten, çavaqıñ aıtyımen, onıñ çalpaq vetjne tesjle qaradı.

Onıñ kjkentai көzderjnjñ tjkendeı qadalqan qarasına көzj tysjz ketkende, ana sasqalaqtar çavaqın qımyldatadı. Andreı mazasızdan-qan qalıpı otırdı — kenet söılei vastadı, kyledj, vjz mezgjıde sözjn qoıa qoııp, ısqıga vastadı.

Оның мазасыздануың ана тусынжр отырдан тәржді. Ал, Nikolaida ун қоқ, хохол одан вјрдеме туралы сұғар қалқанда, ол керенaulana қысқа қана қауар қайтарды.

Кјскепе веліме ана мен хохолда қарғық, тар вола bastaқан тәржді, бұлар қонаққа вјрнен соң вјрј кезектесе қарар қойады.

Ақығында Nikolai отынан түрер:

— Мен қатар едім енді. Турмеде отырдым, отырдым, вјр уақытта сығарып қойа берді, қырј кеттім. Сарқадым! — деді.

Ол асыге сығар, вјраздан кейін дьвьсь васыр, веине өлјр қалқан-дай тым-тырс вола қалқан соң, ана-құлақын тіге, Andreige қарар:

— Өте қорқыптың нәрсе туралы олар қыр екен өзж... — деді.

Хохол, ананың сөзін мақұлдаған қалыпта, васын ізеп:

— Тоң мойн қығжт! Вјрақ, бұдан айықады өлј! Мұндай хал мende де болған. Қырегінде сәуле көмескј вола, оны қара кыие васа береді. Ненко, сјз енді қата беріңіз, мен әлде де вјраз отырар оқым, — деді.

Ана, сиса сьмылдық құрулы крoват түрған вүгьсқа вағыр кјрді, Andrei stol васында отырар, оның намаз оқығандағы сьлы левјзјң қана кыр-сјңген дьвьсьн көрке деің естимен вольды. Кјтартың ветјн тез-тез аударар, Andrei, қызуланған қалыпта маңдайың уқалайды, ұзын саусақтарымен мүртын сиратады, алақын тырлатады. Сақат маіатнігјңнј тырсылы, даладағы қелдің кыңрене гујлдегенј естіледі.

Вјр mezгјлде ананың, ақығын қана:

— Е, құдайым! Дунiede қанца адам вола, соның вәј де өзјңце қайы-қасрет тартар кыңренуде. Ал, саттық өмір сыретјңдер қайда екен? — деген даусы естілді.

— Ондайлар көзјрдјң өзјңде де вар! Көр ұзамай-ақ олар көвейеді, — көвейегенде есепсјз көвейеді! — деп хохол қауар қайтарды.

XXI

Өмір зьтығар өте берді, вјр кып вјр кыңге ұқсамайды, әр алуан. Кып сайып вјр қаңалық волады, алайда вұл қаңалық анаң вүгьнорьдай онса мазасыздандырмайды. Таңмайтын адамдардың кекке таман келулерј қилене вастады, олар бьдахаттанар, кувјрлеі сөйлер, Andreimen әңгјмеlesјр отырады да, туннјң вјразы өткennen кейін, қақаларын көтергјр алыр, вөјктерјң көздерјңе тусјре кјр, дьвьсьн вјлджрместен ертер қана тун қараңқысында қоқ вор кетеді. Осылардың қай-қайсысында да теңер ұстаған қызулық вәліқы сезіледі, вөјнјң де өлең айтар, кылгјсј келетјн тәржді, вјрақ оған уақыттар қоқ, вөј де асығыс тәржді. Вјреулерј кылјмсјреген салмақты рјсјңде, вјреулерј қастық quatьмен қарқ-құрқ ете саттанған рјсјңде, усјңсј вјреулерј ун-тун қоқ оіқа сомған рјсјңде, — ананың вайқайыса бұлардың вөјңде де өзјңе-өзі сенгендік, тавандылық вар, әрқайсысының өз вет рјсјңсј волағанның, ананың көз қарағында вөјнјң сүзј вјргісј, тақатты-қағыры, қарғын, асаң вјр сүзге айналған тәржді, вұл сүздің мөлдјреген қара көздерј,

veine, Emmausqa vara çatqan Xristostың көзindei, erkelete, qatai säulet vere, tereң qaraidь.

Bülardı ana өз oıynda, Paveldың төңiregine toptap çinadı, esepet-dj, — Pavel vül toptyң jcinde dıcran көzine tyspeitjn volьp ketedj.

Vjr kunj qaladan vüira cac, ötkjr vjr qыз keldj, ol — Andreige әlde-nendei vjr tuijncek әкер verdj, nür çainaqaң көzderjn çarq-çürq etkize, yiden сықыр vara çатыр, Vlasovaqa:

— Çolьqqanca qoc vor tüгьңыз, çoldas! — dedj.

— Qoc volьңыз! — dedj ana, kyljр çjvere çazdap.

Qыздь сықағыр salqannan keijn, ana — terezenjң aldьna keljр, çaz-qь tügь gyldel ças, көvelektei çejil çoldasьnyң, qürttai aiaqtaгьп çьvьrlata vasyр, көse volьmen ketjр vara çatqanьna kyle qarar түrdь.

Qonaq әiel көz üsynan çoqalьp ketkensoң, ana:

— Çoldas! — der әlgj sözдж qaitara aittь. — Әi, qaraqьm-ai! Senj qüdaıym, tek, adal niettj, өmjrljk çoldasqa kezdestjргеi edj! — dedj.

Qaladan keljр-ketjр çyrgen adamdardьң vәgьnde de әlde-nendei vjr, balalьq qalьp varьqьp ana çij sezedj, vjraq kecjrm qылqan qalьpta kyljmsjreidj de qoiadı, vjraq olardьң senjmj ananьң jcj-vaurьp elcjetjр, cattyрpen тапырqatadı, vül senjmnjң tereңdjg anaqa kypnen-kyp-ge aıqьnьraq sezledj, olardьң — әjldjk çejр сыqadı degen qialь ananьң volьp valьqьp, quat veredj — olardьң әngjmesjn тыңdap oты-гьp, ana vjrtьrlj müңдь рjcnmen, өзjneп өзj yqtarsьz kursjnр qoiadı. Әsjrese ananьң jcj-vaurьp elcjetetjn nәse — olardьң kjcpejldj-gj, әsem çaidaryьqь, өзderjne nemquraidь qaraitьndьqь.

Olardьң түrmьs turalь sölegен sözderjnjң көvjп ana tysjnetjn vol-dь, olar vьkjl adam valasьnyң vaqьtsьzдьqьp tudьratьn sevettj dürьs tarqanьp ana sezjр, oilarьn maqıldaitьn volдь. Vjraq, olar түrmьstь өзderjnjң qalaıynca qaita qüra aladı çana çarьq säulesjnjң maңьna vьkjl çümьsь qalqь çjр aluqa kysterj çetedj degenge, ana сып çyregjmen senvedj. Әrkjm de vьgjn toq volьp oilaidь, өзjnjң jcejn der oтырqan tamaqьп көzjр jce alatьn volsa, onь ec kjm de erteңge qaldьrudь tjle-meidj. Müндаi üzaq, qıp çolqa tysucjler vjren-saran qana volar, vül çoldьң varьp toqtaqan çerjndegj adam valasьnyң ertegjdegjdei көrkem tüьsqandьq түrmьsьп көretjn көz de az volar. Mjne, osьlaica oilaqaң-dьqтан anaqa-vül çaqьsь adamdar, saqalь varьqьpna, keide çyзderjnde carcaqandьq velgьsj varьqьpna qaramastan, vala tәrjzdenjр көrjnedj.

— Qaraqtaгьm-ai! — der ana, vasyр saıqar, jcjnen oilar qoiadı.

Vjraq, bülardьң vәgь de osь kezdjң өзjnde-aq çaqьsь түrmьs çolьna, sanalь, aqıldь түrmьs çolьna tysken, sölegende çaqьsьlьq turalь söleidj, өзderjnjң vjlgenderjn çürtqa yiretudj көksep, olar vül çolda çan-darьp aıamastan jske kjrsude. Qaшыр-qaterjne qaramastan müндаi түrmьstь syiuge volatьnyп ana tysjnedj, tysjnedj de, kursjnр, өзjnjң qaraңqьlьqta өtken üsqьnsьz өmjrgine көz çjveredj. Çyregjnde — vül çaңa түrmьsqa menjң de keregjm var degendei salmaqь sana-sezjmj tuqanьp ana өзj de vaıqamaı qaladı, — menjң vjreuge keregjm var-au degen sezjm vüгьп onda volmai, al endj көzjр өзj көp adamqa kerek

— Çoq, kjnəljler volub kerek, — olar osynda! Menjñ vaqan aitatb-
nym tynau — vjz vukjñ tūrməstb, agram çər vasqan çerdei, qrtbşyn
ainaldyga qoragb tastauymbz kerek, — esvjg raqymşz qoragymbz
kerek! — dedj.

— Vjg kunj Isai — tavelcik vjz turalb naq osylai dep edj, — dep
ana, Isaidyñ sozjn esjne tysjrdj.

Vesovcikov vjraz yndemei tūrdb da:

— Isai? — dep sūradb.

— Ia. Çauşz kjsj! Çūrttyñ vəjñ de aqdyr çyredj, söz taratadb, —
vjzdjñ köcemen çyre vastaitb voldb, terezeden şyqalaqandy şyqardb...

— Şyqalar çyre me? — dep Nikolai qaitara sūradb.

Ana təsegjne vağb çatb ta qalqan, sondyqtan Nikolaidyñ vetjn
kərmədj, vjraq əldə-nəndei vjg artbq söz aitb salqanyn əzj sezdj,
əitkenj xohol aşyqa-ysjge, çuıb-çauşb səilei vastadb:

— Meilj, terezeden şyqalar çyre versjn! Bos uaqtb volqan soñ
qdyrbadb da...

— Çoq, toqtai tūr! — dedj Nikolai, çavydqç dauspən. — Mjne, kj-
nəlj sol!

— Kjnəş ne? — dedj xohol çuıb alqandai. — Aqmaqtbqç ma?

Vesovcikov çauar qaitarmastan şyqar kettj.

Xohol ərməkəjnñ aiaqyndai çjnəke aiaqtarğb epəter qana syirete
vasb, qaşyqan qalypta vəlmede çaymen olai-vylai çyre vastadb. Etj-
ğjn cesjg tastaqan, — tarsydatb, Vlasovanyñ mazasyn almau ycjñ,
ərqacan da, ol osylai etetjñ. Vjraq ana uıqtaqan çoq edj, Nikolai ket-
kənnen keijn mazaszdanoqan qalypta:

— Qorqam osydan! — dedj.

— Ia-a! — dedj xohol, daşyn sozbr. Aculb vala. Sjz, penko, onb-
men Isai turalb səilespeñjz, — sol Isaidyñ əzj şynnda da spiondyq jş-
təp çyğ.

— Onb nesj qaçar? Onb çəkçatb — çandarm! — dedj ana.

— Nikolai sonb təmpeçtəp alar deijm, sjrə? — dedj xohol, çauj-
tənjr. — Mjne, vjzdjñ tūrməşymşz viler-təstəp çyrgən myrzalar da-
raçasb təmən adamdarda qandai sezjm tudbğanyn kərdjñz və? Nikolai
şyqyldb adamdar əzderjnñ kərgən çəvjrləjn sezjr, təzjmjn taşşb,
vııqşpbr şyqan kezde, — ne volmaq? Olar asrandb qanqa volaidb, to-
rbraq qanqa aralaşb savşnca kəjredj...

— Çanym socıdb, Andruca! — dedj ana, aqğbñ qana daustar.

— Tamaqyça şyn ketpegen volsa, qūspaqan da volar edjñ! —
dedj Andrei, vjraz yndemei otyrqanna keijn. — Qaitkenmen de, nen-
ko, olardyñ əvjg tamş qanb qalqtbñ kəldei vor aqan kəz çasmen,
kunj vıgşn çuıloqan...

Xohol vjrməzğilde aqğbñ kyldj de, sozjn aiaqtar:

— Ədjñ söz, vjraq — kjsjn çıvantraidb! — dedj.

XXII

Meiram kynderjnñ vjgndə ana, dykənnen qaitb, esjktj əşbr yige
kjre bergənde, kənetən tula voib, veine, çazdyñ çyb çaqvğb ystjnəp

qıyılqandı, qıanısqa völenjr, tavaldırqta qalta qarap tıra qaldı: völmöden Paveldıñ sañqıldağan nıqız dausı estıldı.

— Mıne özi! — dep xoxol, aıqailar cıberdı.

Ана, Paveldıñ tez çalt qaraqanıp, оның cызjнде ananь zor vjr nәrseden ymjttendjrgendei sezjm оть çarq etjr çana qalqanıp көrdj.

Кутреген çerden kezdesken оқиғаға авьгçыр, ана:

— Mıne keljr te qaldıñ... endj yidesjn! — dep kuvjrledi de, отьга kettj.

Pavel anasьna vasьn idj, cызj sıp-sur, көzderjnjñ qıbьnda mөltjldegen ças көrjnedj, erjnderj djr-djr etedj. Vjr sekundtei yn-tyñ çoq отьrdь, ana da oqan yndemesten qaradь.

Хохол ақығып қана ысқығыр, vasьn төмен sala, dalaqa сьқыр kettj.

— Рахмет, әсе! — деп Pavel, djrjldegen sausaqtarьmen ananьñ qo-lyñ qьsa tysjr, tereñ maqnalь çuan dauspen sөlei bastadь. — Рахмет, anaçan!

Balasьnıñ vet-әpretjne, оның әstjлgen ynjne cattanqandıqtan ne vö-қanıp vjлmei qalqan ana, оның vasьnan sipai verdj, cыregjnjñ qattь lурjldegenjn vasa, ақығып қана sөlei bastadь:

— Xristosьñ çar volsьn! Ne ycjn?..

— Bјzджн ыль jsjmјzge көmekteskenjñ ycjn, рахмет! — dedj Pavel.

— Kјsj özjnjñ anasьn ruхani sezjm çaқьnan da anam dep atai alatьn völsa, — mjne vül sirek-kezdesetjn vaқьt!

Paveldıñ sөzjn ana cьñ cыregjmen qavьl алр, yndemesten valasьna syisjne qaradь, — çanьндаı çaқь көretjn Pavelь сондаı çaidarь, çarqьn cызven özjnjñ qarьsь aldьnda tır.

— Men, көrgem әсе, — senjñ çanьña vatqan qaiqь-xasjret көр edj, saqan qıbь edj. Senj, esuaqьtta vјzven ытығalaspas, vјzджн oı-larьmьzдь өз oıьндаı etjr qavьl алmas, tek, yndemesten — vүkјl өmjjr vөiь qalai сьdap vaқqan völsa, — sol qalьpta сьdap cыre verer — dep oılausь em! Vül maqan auьr tiucj edj!..

— Andruca maqan өte көр nәse tysjndjrdj! — деп ana sөz qostь.

— Oı sen turalь maqan aittь! — dedj Pavel, kyle sөiler.

— Egor da. Oı ekeumјz auldas ekenvјz. Andruca meni оqьtraқь da völdь...

— Al, sen — üialьr, vјldjrmei өз vetjñmen оqьдьñ va?

— Oı, vaiqai qoiqan eken qoi! — dedj ana, üialьñqьgar. Onanson көkregjñ kernegen cattьq алр ысьr, Pavelqa qarar:

— Özjn saqьru kerek edj! Oı vјzge vөgeu völmәiьn деп сьқыр kettj. Oның anasь çoq... — dedj.

Pavel auz yidjñ esjgjn асьr:

— Andruca!.. Qaidasьn? — деп aıqai saldь.

— Mьndaмьn. Oтын çaraiьn деп em.

— Mьnda kel!

Oı vјraz kjdjjr vaғыr keldj, asyige kelgenoñ çaғuасьl qalьppen sөlei bastadь:

— Nikolaiqa отьн әкер ver deu kerek, — отьнымьz аз. Көresjz

ве, nenko, Paveldьn qandai ekenjn? Əkjmdер vuntarlarqa çaza veru-
dьn ornьna, tek, semjrtjр сьqaradь...

Ana kyldj. Onьn çyregj əlj de elçjrep, qуаньсь qоиньna simai, kоnлj
əsulj edj, vjraq əlde-nendei vjр saraп, saq sezjm onьn çyregjnde —
valamdь vьrьnqьdai salmaqь qalьnda kərsəm — degen tјlek tuqьzuda.
Çanь çaqьsь saia tauьр, raqattanqan edj, sondьqtan onьn endjgj tјlegj
— əmjrmdegj tьnqьс kərgen — osь ũль qуаньсьm kəterjnkj, kystj
qalьnan aпьmai çyregjme vjrden, tyrkjlkjtj ornar qalsa eken, degen
tјlek edj. Osь vaqьtm kemjр qala ma dep saqtanqan ana, veine, sirek
kezdesetjn qüstь əlde-qalai ũstap alqan kjsjce, qуаньсьь sezjmjn tez
vyrkeuge asьqьtь.

— Tamaq jceijk! Pasa, sen tamaq jcken çoqsьn qоi əlj? — dedj
ana, əvjgerlenjр.

— Çoq. Menj сьqarmaqьс volqanьn nadziratelderden kece vjлjр
edjm, vugjn — esnərsə jckjm de, çegjm de kelmedj...

— Munda kelgen soң, vjrcncj kezdestjrgen kjsjm Sizov cal voldь, —
dep Pavel, əngjme aita vastadь. — Menj kəre salьр, vьrьльр keljр
amandastь. Men oqan — sjz menen saqtanьlьz, men qaujptj kjsjmjn,
politsianьn vaqьlaubndamьn — dedjm. Oqasь çoq, deidj. Al endj, çienj
turalь ne sūradь deseicj? Qalai, Fedor əzjn-əzj çaqьsь ũstadь ma? — dei-
dj. Men — tyrmede əzjn əzj — çaqьsь ũstau degen — ne ol? — dedjm.
Çoldastarьna qarьsь, vjrdemenj aңqьrttanьр aitьр qоiқan çoq pa, sonь
aitam, — deidj. Men tьrьр, Fedə adal niettj, aqьldь kjsj degenjmdе, ol
saqalьn sipar, masattanqan qalьpta: Sizov attь vjzdjп semiamьzda ça-
man kjsj çoq! dedj.

— Ol mь var call! — dedj xohol, vasьn izer. — Vjz ekeujmzj çij
əngjmelesjр tьramьz, — çaqьsь muçik! Fedənь tez сьqara ma?

— Bərnj de сьqarar deijm! Isaidьn kərsətkenjnen vasqa, əkjmdер-
dьn qоьnda ecteңe de çoq, al, Isai aitqanda nesjn aitadь?

Ana ersjлj-qarьsьь çyгjр, valasьna qaraidь, Andrei ekj qоьn artьna
ũstap, tereze tyvjnde, Paveldьn əngjmesjn tьndap tьr. Pavel vөлmede
ərlj-berlj çyгude. Saqalь əsjр ketken, maida qara casь saqinalana vьi-
ralanьр, ekj samaiьna tysjр, qaratorь vejne сьь сьrai verjр tьrқandai.

— Otьrьndar! — dedj, ana stolqa ьstьq tamaq qоiьр çatьр.

As ystjnde, Andrei Rьvin turalь əngjme aittь. Andrei əngjmesjn
aitьр vjtjrgen soң, Pavel əkjnctj tyrmen:

— Men, yide volqanьmda — onь çjvermeitjn edjm! Onьn əzjmen
vjrgе əketkenj ne? Zьqьrlanьр-асьnқan zor sezjm, vastaqь ũiқь-tuіқь
oi.

— Nu, — dedj xohol, kyljmsjrep, — kjsjnп çasь qьrьqda kelgen
volsa, onьn ystjne — ol əz ruхьndaqь auca agraььsqan sezjmdermen
kəp kyresken volsa — onь əzгertjр сьqaru qibьn...

Anaqa tysjnkьsjz sөzder sөilene vastaitьn talastardьn vjрj tudь.
Tamaqь jсjр voldь, vjraq vьl ekeuj vjрjne-vjрj tanqacaibьр sөzderdj
ystj-ystjne vьrсаqтай çaudьrumen voldь. Keide vьlar tysjnkjktj tyrde de
sөileidj.

— Bız vır adım da vırğa vaspaı öz çolmъzven çyujmız kerek! — deidj Pavel qatulanır.

— Onda, çolmъzda әdenese on milliondaqan qalqqa kezdesjr, olar vjzдж дүсрandaғынса qарsъ alady qoi...

Ana bularдың talasyn qulaqyn tje tьndар, Paveldың сағuаларды syimeitjn, al xohol muçikterdj de çaqсыльqqa yiretu kerek degendj dәlelder, olarğa volьsatьnyn tysjndj. Andreidjn sözjn ol көvjrek tysjnedj, sondыqtan onьң sözj дүгьsьraq sьqылды көrjnedj, vjraq Andrei Pavelqa vjrdeme dep seilegen saıyn — xoholdың sözjne rençsjr qalqan çoq pa eken — degendj tez vjlgьsj keljr, demjn aqьғын ala, qulaqyn tje, valasьnың çauavьn kytedj. Vjraq bular vjr-vjgьjne rençsypesten aıqailasady.

Keide valasьna qarar:

— Solai ma, Pasa? — dep sұrap qoiady.

Pavel kyljmdер:

— Solai! — dep çauar veredj.

— Мырза, — deidj xohol, çьluarь рсejnmen qaqьta seiler, — sjz toja çegenmen, әvden çainamaqanьsьz, tamaqьңызqa vjr çарьraq tūrьp qalqan. Tamaqьңызды saıьңыз!

— Esjrktenvel! — dep Pavel, aqьl aitady.

— Nesj var, men — çanazada tūrған kьsjdeimjn qoi!..

Ana aqьғын qana kyljr, vasьn saıqaidь...

XXIII

Kөktem taianьp kele çatqan kez edj, terеңde çasьғыньp çatqan ьlas vatraq pen qara kyiенj çalaqactar, qar eri vastaqan. Las vatraq kьnp-nen-kunge көzge көvjrek tysedj, vьkьjl slovodka çalьva-çulьva kьjngе oranqan, çьynьvaqan kьsj tәrjzдж.

Yidj çatьrlarьnan kyndjz tamсь tamady, qara-qoңьr tartqan qavьrқalarь vjr tyrij çarçaqandai, terlep bulanady, al tyngе qarai әr çerde qatьp qalqan müzdaqtar volar-volmas aqarandaidь. Aspanda kьnp-njң көzj sirek көrjnedj. Bulaqtar da vatraqqa qarai tūs-tūstan sьldьrap ekrjndeı aqa vastady.

Vjrnөj Maidь meiramdauqa daiarьq jsteljr çattь.

Oсь meiramnьң maңьzьn tysjndjretjn listovkalar favrik pen slovodkaньң әr çerjnde üсьp çurdj, tьrtj qulaqьna propaganda timegen çastardьң өзj de, oсь listovkalardь oqьp:

— Oсьlai etu kerek! — desedj.

Vesovçikov tünçьraqan рсejnmen kyljmsjrei tysjр:

— Uaqьt çettj! Çasьғыньvaq oinaudy qoiu kerek! — dep ekjlenedj.

Fedә Mazin quamсьtь. Ol öte çydeu, өзjnjң qaltьraqan çyrjs-tūrьsь men sözderjne qaraqanda qarastaqь voz torçai tәrjzdenjр ketken. Әrқасan onьң çаньnda İakov Somov çyredj, ol çastьqьna qaramastan salmaqьtь, yndemeitjn adam, көzjр қalada jsteidj. Tьrmede vūrьnqьsьnan da көrj çirendenjр ketken Samoilov, Vasili Gusev, Bukin, Dragunov, taqь vjrnese adam — qarū aıьp varu kerek, — degendj dәleleidj.

al Pavel, xoxoi, Somov, taqь vasqalarь olardьq aitqanьn maqьldamai, talasadь.

Ərqacanda carcaqan, terlegen, entjkken tyrde Egor keljр, əzjidei soileidj:

— Kəzjrgj stroidь əzgertu çənjndegj çьmьs — uly çьmьs, çoldastar, vjraq vül çьmьstьn oidaqьdai jlgerj vasь ucjn, men çanə etjk satьр alьmь kerek! — deidj ol, çьrtьq, su vatjnkesjn kəsetjр. — Galoctarьm da oqalmastai volьр çьrtьlpьr vjtj, sondьqtan aiaqьma kynde su ətedj. Bvz eskj dьnieden əckere, asьq tyrde myldem vezjр çьprai tьpьр, men qara çerdjн qьсаqьna kəcrekcj emespjn, sondьqtan, — Samoilov çoldastьn quraldь demonstratsia çasau kerek degen ьsьnsьna qarьsьqьmdь vjldjр, menj verjk etjkren qarulandьpьr çьqarьndar dep ьsьnam, əitkenj sotsializmьnьj çəjр çьqь ucjn vül — mьgnь vьzьsьр, vas çarьsqan eң ylken təvelestjн əznen de, paidalьraq voladь degen senjmnь zor!..

Naq osьndai ərnektj tьlmen soilep, ol — tyrlj elderdegj qalq əz tьrmьsьn çəjldetu ucjn qalaica əreket jstegen tarixьn əngjme qьр, çьmьsçьlarqda aitьр veretjn. Mьnьn əngjmesjn tьndaudь ana çaqьs kəretjn, sol əngjmelerjnen ana, mьnadai qaçar tysjnjk aldь, — qalqtn eң vaгьр tьrqaп ailaker dьсranь çuan qarьn, vet-auzь qьр-qьzьl, ar-ūiatь çoq çevjр, opasьz, qatal, kjckentai adamsьmaqtar volqan, qalqь kəvjneşe, aiamastan san ret aldar ketkender de osьlar volqan. Patsalardьn ozьvьlqьnпan tьrmьsь qьndaqan kezderde vül adamsьmaqtar qara qalqь talai ret patsa əkmetjne qarьs aidar salqan, al qalq vas kəterjр, əkmetj korəldjн qoьnпan çьlpьr alqan kezde, sol adamsьmaqtar qalqь aldar, əkmetj əz qoldarьna alqan, seitjр qalqь vet-vetjne ьdьrata qьpь, jnge tьqqan; eger qalq olarmen talasa vastasa, çuzder, mьndar soibьlqda çьqьр oьtьrqaп.

Vjр kynj ana, quatьn çinar alьр, Egordьn əngjmelerjnen tьqan osьndai tьrmьs suretjn onьn əzjne vaiaпdar verdj de, ьialqan pьcjn-de kyljр:

— Osьlai ma, Egor Ivanovic? — dep sьradь.

Egor kəzderjn təckere, qarqьldar kyldj de, demjn ekj ьqьnпan ala, kəkrejп qoldarьmen qattь-qattь uqalai vastadь.

— Naqьz aqiqatь osь, mamaca! Sjз tarix əgьzjn dəl myijznen ьstap aldьpьz. Vül sarqьltau kelgen fonda keivjр ornamentter, iaqni kesteler var, vjraq — olar jstjн asьln əzgertpeidj! Naqьz kynəljler, qalqь saqatьn naqьz ьlь qьrt-qьmьrsqalar — mjne naq sol adamsьmaqtar volьр tavьladь. Frənsuzdar olardь vurçua dep, tauьр aitqan. Umьtpai esjпzde saqtaпьz, mamaca — vur-çua, çuan qarьndar. Olar vjzjdь syljktei sorьр, çuadai soldьruda...

— Bai qoi əzderj sjrə? — dep ana, taqь da sьradь.

— Naq əzj! Olardьn vaqьtsьzьdьqь sonda. Qaraпьzçь, eger vaianьn tamaqьna epьter mьs qossa, onьn syiegjnьj esuj toqtaidь da, ol vala mьrtьq vor qaladь, al, adamdь altьnпen ulatsa, — onьn ruхь, aia çatesj çoq, ьes tьndьq rezenke toptai volьр, kьjrejьp, ьsqьnsьz, çansьz nərsə vor qaladь...

Pavel vjr rette Egor turalъ sөiler oтыгъp, vьlai dedj:

— Sen vьlesjъ ve, Andrei, әzjldj көvjnese, сьyregjnde dertj вж adamdar aitaдъ...

Xoxol vьraz yndemei oтыгъдъ da, көzjn сьoфьraita qарар, vьlaica сaуар verdj:

— Senjъ vьl aitaнънъ дүгъs volqan volsa, — vьkьl Resei cek-sьlesj qатыp kulьp сaтqan volar edj...

Nataca kele vastadъ, ol da, vasqа vьr qalada, tyгmede oтыгъp сьoфьp-ть, vьraq tyгmede oтыгъqань oqan өзgerjс kjrgjzvegen көrjnedj. Ана-нънъ vaiqауьпса ol varda xoxol көterjнkj qаьpqa tysjр, qуььqъ ystj-ystjне сaудьгъp, zьlsjz keskjнjmen сүrtтънъ vөrjn camdандьradъ, сөi-тjр Natacaнъ көпдendjre kyldjгjр oтыradъ. Al endj, Nataca ketkende, xoxol өзjнjнъ таусьlмaitьн әnderjн мүнъдъ levjzven ьсoфьгъp, савьнqъ tyрde aiaqьн syirete vasъp, vөлmede көpke dejн әrj-berj сьyгumen voladъ.

Saca сьь-сьь keljр ketedj, qаvаqъ әгqасан da qатынqъ, сьyгьsj ьqи асoфьs сана өзj vүгьпqьсьнпн, әlde-neljkten, асаң tartъp, qatalдаu vola bastaqan төrjzдж.

Vьr tetje, Pavel onъ ьzатыp saluqа сьoфьp vара сатыp, auz yidjн esj-gjн сарpai kettj, ekeujнjн tez-tez сөilesken әngjmesj anаnънъ qұlaqьна tidj.

— Tudъ sjz аьp сьyresjz ve? — dedj qьz, vaiаu dauspen.

— Men

— Solai ьiоqарьдъ ma?

— Ia. Vьl menjн pravom.

— Taqьda tyгme qoi?!

Pavelда yn сoq.

— Sjz onъ... — der qьz, vьr сөzдж vastap kele сатыъ da, qoia qoidъ.

— Nenj — dedj Pavel.

— Basqа vьreuge verujнjzge volmas pa edj...

Pavel көterjнkj dauspen:

— Сoq! — dedj.

— Әljde oilар көrjнjzсj! — sjz сондаi ьpaldьсьz, sjzдж сүrt сaqьs көredj!.. Naxodka ekeujнjz osьndaqьlardьн jсjnde aldьnqъ qatarь adamсьzдар, — erkjncijlkte сьyрсөnjz, sjz көp сүmьs jsteisjz, — oilаңь-сь! — Al, мьпауьнъz ycjн sjzдж — аьсqа, ьzaqqa aidар сьberedj qoi!

Qьzдьн ynjnen anaqа tanь sezjмder — qaiqъ men qorqьпьс sezj-мj — әstjlgendei volдъ. Soitjр, Sacанъ әvьr сөzj anаnънъ сьyregjне, мүzдаi суьq судьн jгj tamсьсьндаi volьp tidj.

— Сoq, vүqan men veldj vekem vailadьm! — dedj Pavel. — Bүdan aste qaitpaимьн.

— Men өtjнsem de me?..

Pavel kenetten, vьrtyrj qatal qаьppta, tez-tez сөilei vastadъ.

— Sjzдж olai demeujнjz kerek, — ne volдъ sjzge? Olai demөnjz!

— Adamмьн qoi men! — dedj qьz, аqьгьп qапа.

Pavel da аqьгьп qапа, veine тьпьсь tarьlqандаi, vьrtyrj dauspen taqъ сөilei vastadъ:

— Чақсы адамыз! Маған қыпват адамыз. Сондықтан да... сондықтан олай деуіңізге болмайды...

— Қос бол! — деді қыз.

Өкпесін тық-тық басқанына қарап, ана, Сасапың тез сүгір кеткенін, тірті қатты сүгірге сөпелгенін өйле қойды. Павел оның соңынан ере, есік алдына сықты.

Бойды басқан, зілдеі ауыр қорқыныс ананың көкрегін сығар алды. Не туралы сөйлегенін ол тусыне алмады, вјрақ алдында қасјрет кытјр тұрғанын сезгендеі boldы.

— Павел не істемексің?

Павел Андреимен вјрге үйге кјрді; хохол wasып сайқар:

— Әі, Isaika-ai, Isaika-ai, — не істесің оқан? — деіdj.

— Сен бүл әрекеттеріңdj таста деп, оқан ақыл айтър көру керек! — деді Павел, қауақын тыйр.

Ана, wasып төмен салър:

— Паса, сен не істемексісің? — деп сұрады.

— Қасан? Көзің ме?

— Вјргіңdj... Вјргіңdj Маида?

Павел, сүлър алқандаі:

— Ә-ә! — деді, даусын бәсеңдетір. — Мен өзімјздің туымызды ұстар, сұрттың ең алдында сүрем. Бүл үсің мені тақыда тырмеге отырғызар деіім.

Ананың көзіне от wasықандаі boldы, аузының дәмі бүзылър, таңдайы кеptі. Павел оның қолын ұстар, сираі vastады.

— Сөітүім керек, тусың!

— Мен ecteңе demeіім! — деді ана, сәімен қана wasып көтегір. Павелдың қайсарлана сарғылдақан көздеріне көзі тусып кеткенде, ана тақыда, wasып төмен іdj.

Павел, ананың қолын қоіа берір, кырсјңdj де, назаланқан тырде сөілеі vastады:

— Сенің бүқан қайқыланвай, қайта қуаның керек edj. Балаларың өлјмеге де қуанысрен аттандыратын аналар қасан volар eken?..

— Гоп, гоп! — деп кыңкјлdedj хохол. — Секреніңdj etегің ысқылапыр алыр, вјздің рап сава сөнeldj қоі!..

— Мен вјрдeme dedім ве? — деп ана, әлгј сөзің қайта айтты. — Мен сақан бөгет болмайтм. А!, сені аіайдь eкем, — ол аналық меіргіңdj!..

Павел кейің cегіңdj кettі, ананың құлақына оның қатты, өtkір сөздері estіdj:

— Адамның өмір сүгірне бөгет сасайтын мақавват бар...

Ана selк ete тусып, Павел көңліңdj қалдыратын тақы вјрдeme айтър салар деп қорқты да, асықа-усыге сөілеі vastады:

— Керегің соқ, Паса! Мен тусынем, — сақан wasқаса істеуге болмайды, — coldастарың үсің!..

— Соқ! — деді Павел. — Мен мүнь — өзім үсің істеіім.

Андреі esјkte тұра қалды — оның воіы esјkten вјк edj, сондықтан көзің ол гамада тұрғандаі vor көгіңdj, сөітјр, вјр іқымен vosaқақа

syienjɹ, ekjncj ı̯oɹɹɹ, moı̯nɹɹ, vaɹɹɹ ı̯lgerj saɹɹ, tjesjɹ vjrtɹrlj vɹktj.
— Mɹɹza, sjz vı̯dɹɹlaɹɹɹɹɹɹɹɹ qoısaɹɹz! — dedj xoxol, vaɹɹɹaı̯oɹɹ
køzjmen Pavelɹa tı̯nɹɹɹaı̯ qaraɹ. Ol, tas ɹaɹɹɹɹɹda tı̯ɹoɹɹ kesertke
tøɹzdenjɹ køɹjndj.

Anaɹnı̯ ɹı̯laɹɹɹɹ keldj. Balasɹna køz ɹasɹn køɹsetpeı̯ɹɹ dep, ol vjɹ
mezgı̯de kɹvjrleɹ:

— Oı̯vaı̯, øketaı̯m-au, ı̯mɹɹɹ kɹtken økem qoı... — dedj.

Søı̯dedj de, auz yı̯ge ɹɹɹɹ kettj. Auz yı̯ge vaɹɹɹ, vaɹɹɹ vı̯ɹɹɹɹ
syı̯eɹ, egjı̯-tegjı̯ vor ɹı̯laɹɹ, ɹı̯laɹɹanda køz ɹasɹɹmen vjɹge ɹɹɹegjɹɹ
qan aqqandaı̯ ølj kettjɹ, dɹvɹɹɹ ɹɹɹarmastan, yndemeı̯ ɹı̯laɹɹ.

Sol kezde, mɹɹɹaɹ ɹavı̯laɹaɹan øsjkten øtjɹ, talastɹn kɹngjɹlegen
dɹvɹɹ anaɹa aɹɹɹn estı̯ljɹ ɹattɹ.

— Senjı̯ mı̯nɹnı̯ pe, oı̯p azarɹa salɹaɹnı̯ɹa mæz voɹɹ tı̯ɹsɹn va?—
dep sı̯raɹɹ, xoxol.

— Olai deuge senjı̯ pravaɹ ɹoɹ! — dep ɹekjrdj Pavel.

— Senjı̯ aı̯-ɹønjı̯ ɹoɹ, tautekece sekjɹgenjı̯ndj køɹe oı̯ɹɹɹɹ, yndemegen
volsam, onda menjı̯n saɹaɹn ɹaɹɹɹ ɹoldas volmaɹaɹnı̯m! Sen
mı̯nɹ nesjne aı̯ttı̯n? Tysjnesjı̯ ve?

— Ia, degendj de, ɹoɹ, degendj de øɹaɹacan da yzı̯ldj-kesı̯ldj aı̯tu
kereɹ!

— Anaɹa ma?

— Vøɹjı̯ de! Aı̯aɹa ɹɹɹmatı̯ɹɹ, ɹɹɹgı̯zveı̯tjı̯n maɹavvaı̯ttı̯ da,
doɹtɹɹtı̯ da men tı̯lemeı̯mı̯n...

— Er! Mı̯ɹnı̯nı̯dɹ syɹt! Mı̯ɹnı̯nı̯dɹ syɹt te, — vaɹɹɹ, oı̯ɹnı̯nı̯ vøɹjı̯
Sacaɹa aı̯t. Mı̯nɹ soɹaɹ aı̯tuɹn kereɹ ødj...

— Aı̯ttı̯m da!..

— Solai ma? Øtjɹk aı̯tasɹn! Sen oɹaɹn soı̯legende mæpeleɹ, næzjı̯k
soı̯ledjı̯, men estı̯gem ɹoɹ, vjɹaɹ — vjlem! Al, anaɹnı̯nı̯ alɹı̯nda leɹɹjɹɹ
erı̯lj aı̯tasɹn... Tysjnseı̯cı̯, teke, — senjı̯ erı̯ljgı̯nı̯nı̯nı̯ qı̯nı̯ vjɹ tı̯nı̯!

Vlasova veı̯tjnen køz ɹasɹn tez syɹte vastaɹɹ. Xoxol Pavelɹ reɹ-
ɹı̯tjɹ tastamasa igj ødj dep qaujɹtenjɹ, ana — øsjktj tez aɹɹɹ, aı̯yı̯ge
kjrjɹ keldj de, køkregjı̯n qaiɹɹ men qoɹɹɹnı̯ɹ kerner, djrı̯ldeɹ qattı̯
soı̯lei vastaɹɹ:

— Ic-caı̯-ai, — suı̯q! Køktem volsa da...

Asyı̯degj øɹtyrlj næɹse-qaralardɹ aı̯-ɹønjı̯ ɹoɹ vjɹ oɹı̯nı̯nı̯n økı̯ncı̯
oɹı̯nı̯nı̯n qoı̯ɹ ɹɹjɹɹ, vøı̯medegj vøseı̯deı̯ vastaɹaɹn daustı̯ mı̯ı̯dem øs-
tjɹɹpeı̯ ɹı̯veɹuge tı̯ɹɹtı̯ da, ana dausɹn qattı̯ɹaɹ ɹı̯ɹaɹɹ, taɹı̯ɹda
soı̯ledjı̯:

— Vøɹj øzgerdj, — adam qı̯zulana vastaɹɹ, kɹn suı̯ɹɹ kettj. Vı̯-
ɹı̯n, vı̯l kezde aspaɹ aɹɹɹ, kɹn køzj køɹjı̯nı̯ ɹı̯ɹ voɹɹ tı̯ɹɹı̯ ødj... —
dødj.

Vøı̯medegı̯leɹ søzđj qoıa qoıdɹ. Ana vjɹnøɹsenj kı̯tkendeı̯, asyı̯dı̯nı̯
oɹtasɹnda tı̯ra qaldɹ.

— Estı̯dı̯nı̯ ve? — degen, xoholdı̯nı̯ aɹɹı̯n sı̯ı̯raɹɹ estı̯ldj. — Mı̯nı̯
tysjı̯nı̯ kereɹ, — cort! Vı̯l — senjı̯ oı̯ı̯nı̯nı̯n vaı̯ɹn ɹattı̯ɹ.

Ana, djrı̯ldegen dauspen:

— Саі ісесіндер ме? — dedj. Syittj de, çauap kytpesten, djrljn çasъu усjn даусьн қаттырақ сьқарь:

— Мүньсь несj, сонса тоьр ketkenjm! — dedj.

Pavel аiaқып ақындар васьр, аsyidegj апаның қасына keldj. Eгjn-derj djrljder, çазьты сьгаімен куylmdegen Pavel, апақа қавақыпнь астымен қарадь.

— Kесjр, ана! — dedj ol, вәсең дауспен: — Men әlj валамын, — ақтақырп...

Pavelдың васьн көкрегjne қьсьр, ана мүндь дауспен:

— Sen time мақан! — der аiqailap çьверdj. — Eснәрсе сөіleme! Qūdaйнь çar воісьн—өз түгмысьн—өз çүгмысьн! Bjрақ, менjң сьрегj-me çара salma! Апаның çаны асьмай отьга ala ma? Отьга алмаидь. Men вәгjндj de аiaімын! Вәгjндj de — өзjмнен туқан валadaі көrem, вәгjң de ардақтысндар! Senderj менен басқа kjm аiaидь?.. Sen сьгjр варасьн, васқalar da, вәгjң tastар, сенjң соңьннан егjр отьг, Pasa!

Апаның көкрегjнде көлемj зор, çаьндь оі саьгьтаидь, сьрегjн мүндь, қасjrettj қуаныстың савьтть сезjмj аьр-ūсaдь, вjрақ ана сөіleuge сөз тава алмадь, тlj куьmelgendeі, қoldарьн ервөндettj, қасjrettjң аiqып, çарьқ отьн сасқан көздерjмен, валасыньң ветjne қарадь.

— Çараидь, әce! Kес, — көгjр түгмын! — der Pavel, васьн төмен сальр куьvjredj, syidedj de, апасына вjр қарар қоіьр, ūіalqаныннан терjс қарар, вjрақ қуанқан тырде тақы сөіледj:

— Men мүнь ūгьтрап, — сьн сөзjм!

Pavelдь вjр çақына қарай серjldjre, ана вөлмеге қарар, çьluarь — өtjnjctj тырде Andreige:

— Andruca! Sjz вūқан çекjрмеңjз! Sjzdjң çасыньз, әгине, ylken ... — dedj.

Xoxol терjс қарар, огньннан қозқалмастан түгьр, таңақаайьр kjsj кyлерljк тырмен куь ete тьстj:

— U-u-u! Aiqailaimьн вūқан! Ol olma — ūraмын da!

Ана аiaқып çаьмен васа, таіаньр keljр, қоіьн soza:

— Sjz менjң syjktj adamьmsьz... — dedj.

Xoxol çalt қарадь da, moіньн өгjzce куьjreitjр аьр, артына ūста-қан қoldарьн қатть қьса тьsjр, апаның қасынар аsy'ге қарай сьқыр kettj. Asyiden вьқарьгь кекесjндj даусь estjldj:

— Васьндь тjstep çьльр алмасьн deseң, сен өзjң әгj ketcj, Pavel! Būl, çai, oіnaqаным qoi, nenko, sjz онь сьн көрмеңjз! Mjne, мен samaьr qoіam көзjр. Oіvoi! Bjzdjң көmjrjmz de... su eken qoi, çaitan алқыр!

Xoxol сөзjң qoіa qoidь. Ана аsyige варса, ol samaьr yлep, eden-de отьг eken. Апақа қарамастан, ol тақы сөілеі vastадь:

— Sjz қорьқрақыз — мен оқан timeimjn! Мен вuқа рjскен сал-қамдаі çөmsақырп! Çана мен... — әі, егjm, сен тындама, — мен оінь çақы сөrem! Bjрақ, мен оньң çeletkesjң çаратрайьм! Kөрдjң ve, ol çаңа çeletke kigen, оньсь өзjne өte ūnaitьн көгjnedj, mjне сондьқтан оі: менjң мына çeletkem қандаі eken, қараңдарсь!—degendeі-aq, keu-

desjn köterjр, çürttüñ wəjn qaça-maça çuredj. Çeletkesj çaqşь, — ol ras, wjraq, qaçьtudьñ kegegj ne? Onşьz da çer tar qoi.

Pavel ezu tarta kyljр:

— Sen qasanqa deijn kыңkjildei bermekesjyn? Mьqtар wjр tyidjñ qoi menj, — sol da çeter! — dedj.

Xohol aiaqьñ samaьrdьñ ekj çaqьna çьbere, edende otьrьр Pavelqa qaradь. Andreidjñ çür-çümьr çelkesjne, ijlgen üzьñ moimьna, çьььььraimem, müñdь рjсjñmen көzjn tjgjр, ana esjk aldьnda tьr. Xohol ekj qolьñ edenge tjrer, azdar qьzaraqan көzderjmen anaqa, Pavelqa qaradь da, çьрьььqtар, aqьrьñ qana:

— Sjzder çaqşь adamsьzdar, solai! — dedj.

Pavel eңkeijр, xoholdьñ qolьñ üstai aldь.

— Çülqьma! — dedj xohol, çawьñqь dauspen. — Bülai etsen, qulatьр alarsьñ menj...

— Nesjne üialasьñdar! — dedj ana, müñdь dauspen. — Syijsseңder, mьqtар qьsa, qьsa qücaqtassanьdar deimjñ...

— Syijskijñ kele me? — dep süradь Pavel.

— Boladь! — dedj xohol, ornьnan tura werjр.

Ekeuj wjрj men wjрj qattь qücaqtasьр, wjр sekundtei yn çoq, tьp çoq, tьm-tьrs wola qaldь — ekj dene — dostьq sezjmьmen çalьndар çanqan wjр rux.

Ananьñ көz çasь wetjñ çudь, wjraq wül zjlsjz, çeңjl ças edj. Kөz çasьñ syrtjр tьrьр, ana üialqan рjсjñmen:

— Qatьñ waiqüs çьlaudь çaqşь көredj, — qaiqьrsa da çьlaidь, quanza da çьlaidь... — dedj.

Xohol Paveldь erpen qana keijп iterjр çьberdj de, sausaqtarьmen көzjn syrte tysjр, sölei bastadь:

— Çeter! Bүzaulardьñ oinaqь wjtj, endj çönge tьsse de wladь! Mьna көmjrdjñ özj pөlelj көmjр eken! Yrlei-yrlei, көzjme tozaңь toьrр kettj...

Pavel, wasьñ tömen salьр, terezenjñ tьwjne otьrdь da, aqьrьñ qana:

— Mündai көz çasьnan üialuqa wolmaidь... — dedj.

Apa, Paveldьñ qasьna keljр, otьra kettj. Kөñlj өsjр, çьyregj çanqa çailь, çьььььsuaq sezjmge wөlendj. Kөkreğjnen müñdь çer tarqamasa da, көñlj ornьqьр, çanь çai tartь.

— Bдьstь men daiarlaibь — sjz otьra werjñjz, penko! — dedj xohol, wөlmege wara çatьр. — Tьньoqьñz! Kөkrektjñ çerjп tarqatьñz...

Wөlmege warqan soң da, onьñ әndetken dausь estjldj:

— Bjz, tьrmьstь, — naqьz, adamсьььq tьrmьstь çaңa qana sezgen şiaqtьmьz!..

— Solai! — dedj Pavel, anaqa qarар.

— Wөrj de өзgergen! — dedj ana. — Qaiqь da wasqa, quanьс ta wasqa...

— Solai woluь kerek te! — dedj xohol. — Sewewj, çaңa sezjm өsjр keledj, syijktj penkom, — tьrmьsta çaңa sezjm өsjр keledj. Adam çьrjр kele çatьр, tьrmьstь aqьl otьmen çarьq qьladь da: — өi, sender!

Вүкйі җер җузјнјң адамдағь, вјр семіа вор вјрјгјңдер! — деп ұран салды, сақрады. Оның сол сақрауымен, варық җүрек өздерјнјң таза вөлсекегерјң тұтастыра, кумјс қоңраудай сьңқырлақан, мықты, зор вјр җүрек вор сьқадь...

Ана, ерјңдерјң, дјрјлдemesјң деп, мықтар тјстенјр алқан, көздерјң җас сьқрасьн деп, тас җүмьр алқан.

Павел қолың көтерјр, вјрдеме айтпақсь вор оңтайлаыр келе җатыр едј, ана — оның екјңсј қолың ұстай алыр, төмен қарай тартты да, сьвыр ете тystј:

— Сөзјң вөлме...

— Бјлесјз ве? — dedј хохол, esјкте түгьр. — Адам валасының алда көретјң қасретј көр, одан қан әлде де көр сьқылыр алынады, вјрақ мүның вәрј, варық қайық мен менің қаның — көзјргј алқан ұқымына, ақы-санамта қарақанда арзан вақа... Мен көзјрдјң өзјңде, сәулей җарық җүлдьздаймьн, — мен вәрјне де төзем, вәрјне де сьдаймын, — себевј — менің җүрегјмде ес кјм де, еспәрсе де, есқасан өсјре алмайтын қуаныс вар! Мјне, кыс — ось қуаныста!

Бүлар җай іетј, түрмыс туралы, адам туралы, воласақ туралы суйркеlese әңгјме айтьр, усеуј stol васында тун җарымына дейн отьрды.

Ось әңгјнеде айтылақан рјкјргө тysјңген kezде, ана кырсјнјр, өзјнјң өткен өмјргјнен, ылақ ауығ җана дөрекј вјрдemenј алды да, әлгј рјкјрдј җүрегјнен сьққан ауығ сезјммен пықайтыр векјтедј.

Әңгјменің җылы тасқанымен оның қорқынысь ерјр кettј, вайақыда әкесј вјр кунј тysјн суыта:

— Вет-аузыңды тырҗитатын естене де җоқ! Вјр ақтақ тавылыр, ол сенј алам deidј екен — вар! Қыздың вәрј де кыеуге tiedј, қатынның вәрј де бала тавады, бала әке-сесенің вәрјне де қайық! Сен nemenesјң — адам емесјң ве? — degen волатын, — мјне ана көзјр де нақ сол кыңгјсјңдеі сезјмде отьрды.

Әкесјнјң вүл сөзјнен кейн ол — алдында җарасыздықтың җалқыз соқрақы җатқаның, ол соқрақы қаңырақан, қараңқы вјр җердј қалай вольса, солай торлар җатқанын көрген. Ғарасыздықтан ось соқрақпен җүруге тура келетјндјгј анапың көкрегјне вейқат тыныстық орнатқан. Көзјр де — солай. Вјрақ, җаңа қайықтың райда волатынын сезген ана јсјнен, әлде-кјмге;

— Мә, алыңдар! — deidј.

Бүл — оның җүрегјндегј, домбыраның қатты бүралқан сегјңдеі көкрегјңде везектер сарнақан унсјз ауығын җеңјлеткендеі вольды.

Сондықтан, алдақылы кytуден көңлј қовалысьр, җаның җай тарады: олар вольмыдақы сезјмдј тыгелјмен җойьр җыбере алмады! Сонда да вјрдеме қалды... — degen умыт көкрегјңде кең өгјс алыр, ақығын қана, вјрақ сөнвөстен, маздар җана вөрдј.

XXIV

Таңертенгјлјкте, Павел мен Andrei кетјсјмен, Қорсунова келјр, мазасыздана тереzenј қақыр, асықа-ысјге:

— Исайдь өлтјрјр кетјптј! Ғыр көрейк... — деп айқай салды.

Ana selk ete tystj, ɵltjrucjnjn ɵsmj ɵsqnca ɵlt etjr, kɵzjne eles-
tegendei voldь.

— Kjm? — dep sɵradь ana, ɵqьna cɵlsjn salьp.

— Ol, sol arada, Isaidьn qasьnda, oьrqaп ɵoq, ɵumьsьп vjtrjptj
de, ketjptj! — dep Maria ɵauar qaitardь.

Kɵcede kele ɵatьp, Maria vьlai dedj:

— Endj taqьda tjmjskilep, kjnɵlnjn jzdei vastaidь! Senjn adamda-
rьn tynde yide oьrqaпь ɵaqьsь volqaп — oqaп men kuɵmjп. Tyn ɵa-
rьmь auqaп samada sjzdjn yidjn ɵaпьпaп ɵtjr vара ɵatьp, terezele-
rjnпen qaraq em, sender vɵrjn de stol vasьnda oьr ɵkensjnder...

— Saqaп ne volqaп, Maria! Olar ɵtjrdj dep oilauqa vola ma! —
dedj ana, yreilenjп.

— ɵitpese, kjm ɵtjrdj deisjn? ɵrine, senderjn adamdarьn volu
kerek! — dedj Korsunova, kɵzj ɵtkendei. — Isai olardьn jzjne tysjп
ɵyrgejn ɵɵrtьn vɵrj de vjledj...

Ana toqtai qaldь, tьпsь tarььp, qoьп kɵkregjne vastь.

— Ne voldь saqaп? Sen qorьqpa! Ol ɵrь-nemege sol kerek, tart-
sьп ɵazasьп! ɵyr, tez varmasaq, alьp keter!..

Vesovcikov turalь auьr oi anapь meп-zeп qьla vastadь.

— Mjne, varьp toqtaqaп ɵerj osь voldь! — degen tɵuьq oida ke-
ledj ol.

Fabriktn jrgesjne taiau, ɵaqьnda ɵrtenjп ketken yidjn ornьnda
aiaqtarьmen kɵmjrdj ygite, kyldj caпdata vjr top adam veine arapьn
пiasьndai gycjldeidj. Kɵp ɵiel ɵinalqaп, valalar odan da kɵp, dykencj-
ler, traktirdьn ielerj, politseiskiler ɵana kɵkregjne medal taqqaп, mai-
da kymjs saqaldь, ɵzьп voilь cal Petlin ɵandarm.

Isai, cala kyigen vɵrenege syienjп, ɵalaпac vasьп oq ɵaq ɵqьna
sala, vjr ɵaqьna qarai qisaia qulaqaп. Oq qoьь calvarьnьn qaltasьnda,
sol qoььmen ɵerdjn torьraqaп seпgelder ɵatьp.

Ana, onьn vetjne qarai qaldь — Isaidьn vjr kɵzj, calcia tysken ɵkj
aiaqьnьn arasьndaqь vɵrkjne ɵanarsьz qarauda, auzь vjrdemege taпьr-
qaqanda ɵsььnьr ketken, ɵigen saqalь vjr ɵaqьna ɵarььloqaп. Vasь
syijr, sekьrj vasqaп vetjnjn syiegj sьqьnьq, ɵljm qucaqьna engen de-
nesj vɵrьnьsьпnaп da kьcьreijп kɵrjndj. Ana kyrsjnjп, соqьпьp aldь.
Tjrsjnde Isai, anaqa ɵeksьrьп kɵrjnetjn, kɵzjr ɵyregjnde azdap aiau-
sььq sezjmjn tuqьzьb.

— Qan ɵoq qoi! — dedj vjreu tьrьp, aqьrьп qana. — Sjр, ɵudььr-
pen пuьpьr qalqaп volu kerek...

Bzalb daus estjldj:

— ɵsekьj-nemenjn auzьna qum quiqaп eken...

ɵandarm sustia qaldь, ɵielderdj ɵkj qoььmen ɵkj ɵaqqa vɵьstььp,
bzqarьь dauspen:

— Bьl kjm sɵiler tьrqaп, ɵ? — dedj.

Onьn itermelєujnen ɵɵrtь vьbrai vastadь. Vjreuler ɵetke qarai ɵy-
gje ɵɵeldj. Vjreu tьrьp, tavalaqaп qalьpьta kyldj.

Ana yige qaitьь.

— Aiaitьп ec kjm ɵoq! — dep oiladь jєjnєn.

— Men de! — dedj Pavel.

Xoxol kyljmsjrep:

— Moncaqa varam! — dedj de, yndemesten çınyr-terjnjr, çavyr-qaqan rjcinde tez cıqır kettj.

Ana, ony aıanbıç közqaraspen üzatır salır, valasna qarar vııai dedj:

— Ne deseñ o de, Pasa! Bilem — kjsj öltjru küne, — vjraq ec kjmdj aıırtı dep sanamaıym. İsaıd aıaıymn, sondalıq kjr-kjc-kentai cege, oqan qarar türqanımda — senj asır öltjrem dep kyc aitqan esjme tystj, — vjraq ony ölgenjne quanqam da çoq, öcrepdjlgjm de qozqan çoq. Çai aıar kettjm. Al endj, közj — sol aıanbıçm da çoq...

Ana toqtai qaldı, vjraz oilanır türdı da, tañyraqan qalıpta kyljmdep:

— E, çaratqan rjrm Aisa, — estj otırmısn, Pasa, menj de degenjmdj? — dedj.

Pavel, sjre, estjmegeñ volu kerek. Aıaqn çayımen vasa, vömede olai-vııai cıgır, qavaqın tyjır, oilanqan rjcinmen, vasn tömen saldı da, vııai dedj:

— Mjne, türmıs osy! Adam vjr-vjrjne qalai öctestjrlgen, köresjn ve? Tjlemeisjn, vjraq — ürasın! Sonda kjmdj deseicj. Naq özjndeı pravosız kjsjn. Ol senen de vaqıtsız, sevev — aqmaq! Politsialar, çandarmdar, spiondar — mjne osylardıñ vėj vjzdjñ dücrandarımız, — al endj, olar da vjz zıqıldı adam, olardıñ da qan sorıladı, olar da adam qatarında sanalmaidı. Vėj de — osyıai. Mjne, viler-tösteucjler adamdarı vjr-vjrjne osylaıca qarvılastırır qoıqan, aqmaqıq egjır, qayıp-qater egjır, soqır qır qoıqan, çürttıñ vėjnjñ de qol-aıaqın matar, qıspaqqa saluda, soruda, ezjır-çancuda, vjrjne vjrjn soquda. Adamdarı mlytqqa, talaqqa, tasqa aınaldırır: mjne vıl memleket!.. — deıdj olar.

Ol ananı çanına keldj.

— Vıl — qılmıs, ana! Milliondaqan adamdı vırır türqan pasıq areketpen öltjru, — adamnı çanı öltjru... Tysnesjn ve, — olar adamnı çanı öltjredj. Bıvben olardıñ arasındaq aıymaslıq köresjn ve — vjreujmjz vjr kjsjnı salır ketken volsaq, cıregjımjz aınıdı, üıalamız, çanımızda vatadı, — vėjnen de vırın, cıregjımjz aınıdı! Al, olar — esvjr aıamastan, cırekterj tjtjkenvesten, raqattana, çayımen qana otırır çürttı mñ-mñdar qıradı! Sötjır, varlıqın da, vėjnj de ezjır-çancır öltjrgende — tek, özderjnjñ kumjsterjn, altındarın, tykke türmaitın qaqazdarın, qısqas — çürttıñ ystjnen emjır cırgjzjır otırularına qıral volatın osyndai çerkenjctj cırk narselerjn saqtar qalı usjn qana öltjredj. Oilas — ondılar qalıt qırır, adam valasnı çanı çegjdeı çer qoıqanqanda, özderjn qoıymadı, mııñ özderj usjn jstemeıdj, özderjnjñ mlykterj usjn jsteıdj. Özderjn jckj çaqınan qoıqamadı, sırtı çaqınan qoıqadı...

Pavel ananı qolın üstar türır, taqıda söleı çöneljdj:

— Eger, sen osy pasıqtıq pen masqara cırk narsenjñ vėjnj sez-

sen — sen vjzdjñ sьndьqьmьzдь tysjner edjñ, — ol sьndьqьñ qandai zor, qandai sөulettj ekenjñ көrer edjñ!..

Өz сүрегjñ valasьñьң сүрегjmen vjr otqa vjrkjtjrp сjberu tjegj vykjñ воjьñ vjler, ana, көñlj qovalсьр ornьnan tyregeldj.

— Toqtai түr, Pasa, toqtai түr! Men әlj-aq sezem, — toqtai түr!.. — dep ana entjge kyvjrdedj.

XXV

Auz yiden vjreudjñ дувjгj estjldj. Bүl ekeuj selk ete tysjр, vjr-vjгjne qarai qaldь.

Ғаймен esjk асььр, valpaңdap Rьvin kjrjр keldj.

— Mjne! — dedj ol, vasьñ көtere kyljmdep. — Vjzdjñ Fomañьñ paңqa da, араqqa da zauqь var, төсjm etjñder oqan!..¹

Ystjnde qaramai төgjlgen qьsqa ton, aiaqьnda savata, velveujne qьstьrqaң qara vialai, vasьnda сайььр vөгjk.

— Amansьңdar ma? Cьqarьр сjverdj me senj, Pavel? Solai. Tүr-mьsьң qalai, Nilovna. — Ol, aq tjsterjñ көrsete, ьғсьр kyledj, dausь vүгьñqьsьñnan viazьlau сьqadь, vet-auzьñ vүгьñqьdan veter saqal-mүrt vasьр ketken.

Ana quañьр qaldь, qasьna keljр, onьñ ylken, qar-qara qolьñ qьstь, qaramaidьñ taza, ассь isjñ jcjne tarta, sөlei vastadь:

— Senvjsjñ... kelgenjñe qanam!..

Pavel Rьvinge vastan-aiaq qarar, kyljmsjredj.

— Degen muçiktjñ өзj!

Rьvin сайьмен сесjñр сатьр:

— Ia, taqьda muçik vor сьqьtm, sender vjrte-vjrte mьzзаqa aipalьр varasьңdar, men keijñ qarai vet aludamьñ... mjne! — dedj.

Ala кенер көilegjnñ etegjñ tarta, ol vөлmege kjrdj de, ainala төңjrek әvden qarar альр:

— Mылjk qosьmaqaң көгjnedj, al kjtar көveiптj, — solai! — Ia, sөileңder, js qalai? — dedj.

Rьvin отьгдь, aiaqtarьñ alcaitьр, ekj alaqañьñ tjesjне tjredj de, vjrdemenj sүraqaң qalьpta qara көzderjmen Paveldь aimalar, сьль сь-raimen kyljmdel tysjр, сәuар kyttj.

— Jsjmz qьzu алqа vasьр varadь! — dedj Pavel.

— Cьrtamьz da sevemz, maqtanudь vjlmeimz, al egjndj сinap алqan соң, враçка² qainatamьz da, сатvasьmьzdan сатamьz — solai ma? — dep Rьvin, taqraqtar sөiledj..

Pavel onьñ qarсь алдьna кер отьгьр:

— Özjñzdjñ түrmьsьңьz qalai, Mixailo Ivanovic! — dep sүrastьra vastadь.

¹ Mәtel sөz.

² Qoldan qainatqan jcjmdjk.

— Çaman emes. Oidaqьdai tьramьn. Egildeievoqa kjdјrdjm, estјrpe edјnjz, Egildeievonь? Çaqьs selo. Çььnda ekј ret çarmenke voladь, qalqь ekј mьnпan asьnqьraidь, — ьzalь qalq! Çerlerј çoq, udelden çalqa aladь, çerlerј çaman. Men çemqorlardьn vјreujne vatьraqьtьqqa tьrdьm — çemqorlardьn onda көrtјgј öleksege çavьlqan çььndaі. Qaramai aldaimьz, көmјr өrteimјz. Eпbek aqьnь tөrt ese az alam, velјmdј ekј ese көp vugem, — solai! Sol çemqorda vјz çeteumјz. Çeteudјn basqalarь da çaman emes, — vөrј de çastar, menen basqalarь sol aranјkj, — vөrј de qat tanidь. Efim deitјn vјr çјgјt var, sonдаі ötkјr, pөle!

— Nemene, sјz olarmen әngјmelesesјz ve? — dep sүradь Pavel, eleңdep.

— Yn-tyn çoq otьrmaimьm. Osьndaqь listovkalarь өzјmmen vјrge ala ketkem — varьoqь otьz tөrt. Vјraq, men көvјnese Bibliamen¹ әreket qьlam, alatьn nөrse var onda, çuan kјtar, көzөnni kјtar, sinod vasьp çьqarqan, naniqda voladь!

Rьivин, Pavelqa qarap көzјn vјr qьsьp qoidь da, kylјmsјrei tysјr, taqь söilei vastadь:

— Vјraq vül azdьq qьladь. Men saqan kјtarcalarь aluqda keldjm. Vјz ekј kјsјmjz, qasьmda әlgј Efjm var, — qaramai tasьp çүg edјk, vүgьp saqan kelјr otьrmьz. Efim kelmei tүrьp, sen maqan kјtarcalarьnđь verјp qoisь, — oqan көp nөrse vјludјn qacetј çoq...

Ana Rьivinnen көzјn aırmadь, ol ystјndegј çarapьmen vјrge taqь vјrdemenј cecјr tastaqan tәrјzdenјr көrјndј. Kөrnektјlgј ke-mјgen, көzderј de vүgьnqьdai çaidarь, asьq emes; qulana qaraitьn tәrјzđj.

— Әçe, — dedј Pavel, — sјz varьp, kјtar alьp kelјnjz. Ne kerek ekenјn onda өzderј vјledј. Derevne ycn — deңјz.

— Çaraidь! — dedј ana. — Mьna samaıьrdь qoiqan soң — varьp keleіjn.

— Sen de osь јspen aıraьstьnь va, Nilovna? — dep sүradь Rьivин, kylјmsјrep. — Solai. Kјtarcalardь kerek qьlatьndar vјzde toьp çatьr. Oqьtucь, çүrttь oquqda ьntalandьradь, — dјncјl nәsјlden çьqqanmen, өzј çaqьs çјgјt desedј. Oqьtucь — әiel de var, ol vјzden çetј saqьrьmdai çerde tүradь. Vјraq, olar rүqsat etјlmegen kјtappen әreket јstemeidј, kazөnni qalq qoi — qorqadь. Al, maqan rүqsat etјlmegen, ötkјr kјtar kerek, men onь vјldјrmesten solardьn qoььna üstata qoiam... Rүqsat etјlmegen kјtar ekenјn stanovoi, іaki pop көrјr qalsa, mүнь ucitelder taratьp çүg eken, dep oilaidь. Al, men, uaqьt çetkence cetter qala tүram.

Өzјnjn osь danьcrandьqььna ьza volqan kјsјce, Rьivин masattana tјsјn aqsittь.

— Anapь qara! — dep oiladь ana, јcnen. — Keskјnjn aiudai bolsa da qubьqьn тьlkјdei-au...

¹ Dјn kјtavь.

— Sız qalai oilaisız, — dedj Pavel, — eger rüqsat etjlmegen kjtartardı taratıp çyrgen ucitelder сықар деп sezjktene qalsa, бүл уcjn оларды авақтықа отырыза ма?

— Отырызadı, — ал, nemene? — деп сұрады Рывин.

— Kjtarcalardı берген олар емес, — sız қои! Сондықтан, авақтықа да sız варыңыз...

Рывин мырс etjп kyldj de, қолмен тizesjn capалақтар:

— Cудак! — dedj. — Мен деп kjm oilaidы? O заманда, бү заман, çai муçик те осындай jspen aйналысы ма edj? Kjtap мырзалардың құмысы, сондықтан оқан қауарты да solar бередj...

Анапың сезуіңce — Pavel Рывиннің сөзіне тисjне алмай отыр, ол көздегjn сықарайта қараиды — endесе, acуланыр отырып. Ана ерpen, maidalai сөйлеп:

— Mixail Ivanovictjн ой — jstj өзjм jstei bereiјn, ал çaza tartuқа басқалар varsып, degen қои... — dedj.

— Mјne! — dedj Рывин, сақалы sipap. — Уақыт çetkence.

— Әçe! — dedj Pavel, cecesjне. — Eger vјzджң çoldastарымыздың vјreuj, misаль Andrei, çalасы мақан қалатындай etjп vјrdeme jstese, sol құмыс уcjn тырмеге мен қамalsam, — sen ne der edjң?

Ана selk ete tystj, ne derjн vјlmei, valасына çalt қарады да, wasып caіqap:

— Өз çoldасына ондай қianat jsteuge vola ма? — dedj.

— Ә-ә-ә? — dedj Рывин, әndetjп. — Tysjndjм мен сақан, Pavel! Kyлjmsjrei, көzjn vјr қысыр, анақа қарай:

— Бүл арада, ана, yлken мән var! — dedj.

Syidedj de, тақыда Pavelқа қарap, nasіqat aittы:

— Senjң ойың әлj pјsjp çetpegen, jnjcegjм! Çасығып jste — ar volmaidы. Oлар қарасы: vјrјncjden, тырмеге оқытысларды отырызбайды, kjtap kjmnen tabыlsa, алдымен соны отырызadı, — бүл vјr. Ekјncjden, оқытыслар çürtқа, rüqsat etjлgen kjtartарды қана бергенjмен, ол kjtартың да маңыз, rüqsat etjlmegen kjtартың маңызындай, тек сөздегj қана wasқа, сындырды азырақ, — ekj. Oлай volsa, олар да sol менjң тјlegenjмdj тјleidj, тек, олар çалқыз аiaқ çолмен çyredj de, мен yлken çолмен çyrem, — ал endj әkjмder алдында vәrjmјzджң айымыз vјrdei, дүрыс емес pe? Al, уcјncjden, менjң оларда құмысым қоқ, — атықа çаiaу çoldas емес. Мен, әрине, муçикке қарсы олай ete қоимасын да. Al endj аналар — vјreuj portың valасы, ekјncjсj — ромесsіktjң қызы, — оларқа қалқы көтерудjң keregj не — онысын vјlmeimјn. Oл мырзалардың ой мендеi муçикке қараңқы. Өzjмнің не jster çyргенjмdj — мен vјlem, ал олардың не тјleitjн мақан велгjsjз. Мың çып воиы ол адамдар бүлçымастан мырзалық дәреçесjнде volып, муçиктjң терjsjн сыдырумен keldj, сонысн kenetten—oіаныр алыр, муçиктjң көzjn uqalai bastaиды. Мен, jnjcegjм ,ertegjнj syimeitjн adamмын, ал, мынаубы — ertegj тәрjzдж. Menen мырзалардың қайсы volsa да алыс. Қыстың кунj далада kele çatsаң, алдында әлde-nendei vјr тјrj зат қараңдай:

дь, не, ол? Qasqyr ma, tylkj me, volmasa kədjmgj it pe, — kərmeijm! Albsta.

Ана, валасьна қарады. Pavel mūñайр отыр екен.

Ал Рыбиннің қара көздері отса қайнады, өзіне өзін ыза болған рјсјнмен ол Pavelқа қарап, қызулана, саусақтарымен сақалын тарай тусып, вьлай дейді:

— Мәймәкелер отыруға иақытым жоқ. Түрмәсқа қатал қарамай болмады. Ит қатады—қой қорасындағыдай болмады, әр ит өзінше уреді...

Ананың есіне тапыс адамдары тусыр:

— Қалқ усјн өзін өзін өлтјретјн, выкјл өмјр воіы тырмеде азар сегјн мырзалар да бар... — dedj.

— Оларға есер те басқа, құрмет те басқа! — dedj Рыбин. — Муқик байса — варін болуға ентеліді, варін кеделісе — муқикке қарай вейімдеді. Әміаньң vos volsa, қапың амалсыз таза волады. Есіңде бар ма, Pavel, сенің маған — кјм қандай түрмәста тұрса, солай ойнады, егерде *сүмьсь — іа dese, қоқасы — жоқ, деуі керек, ал сүмьсь — жоқ dese, қоқасы, өзіннің қаратылысы воінса — іа! деп қекірмеі қоймады, — деп тусјндјргенсјн. Мјне, муқик пен вариннің де қаратылысы екј басқа. Муқик тоқ вола — варін тунј воіы ұіқтамай сығады. Әрине, иттен туқандар қай нәсілде вола да бар, сондықтан муқик атаулының вәгјн вјрдеі қорқауға риза емесјн мен...

Ол туньғар оғынан тырегелді. Қыз кыңғыр тартқан, дьвьсьн естјрпестен тістерін қайрақандай-ақ, сақалы дјр-дјр етеді. Ол даусын вәсендетіп, тақыда сөйлеі бастады:

— Фабрикерді мен бес жыл кездім, дєревнені ұмыттым, мјне! Дєревнеге қайтыр келдім, қап-қақыма көз қјвердім, байқар қарасам — мен олай тұра алмады әкем! Тусјнесін ве? Тұра алмады әкем! Sender мұнда тұрасыңдар — sender ондай қөвјрдј көрмеісјңдер. Ал, онда — астық адамның соғынан көлеңкеге қорқалар қалмады қана нан тавылады деген ұмыт те жоқ онда, тіпті жоқ! Астық адамдардың қапын қалмап қер қоюған, адамсылық сүздерін қоюған, адамдарда тірсілік жоқ, олар ағылмас мұқтақтықта јгјр-сјрде... Қапанда, қап-қақынды әкјңдер, қүзқынса қорсап алып, сенің артың вјр узым напың жоқ па? деп, сонь кызетуде. Көріп қалса, қолыңнан құлып алады, өзіндік түмсыққа вјр қойады...

Рыбин қап-қақына қарады да, қолымен столға таянып, Pavelқа қарай ентеліді.

— Осы түрмәсты қайта көргенімде, — тіпті құсым келеді. Байқар қарасам, — тұралатын емесјн! Вјрақ, өзімді өзім сендім, — жоқ, қапым, қалсақты қойарсын деген ойға кјрдім! Осында қалам! Мен сендерге наң тауыр вєре алмаспын, вјрақ вүлжк салам, вүлжк салымда сөз жоқ! Құрттың көрген қөвјрјне сјммен құса волам, қөвјр көрсетусјлєре ызаланам. Сол қөвјр менің сүрегімде рьсақса қадалып тұр, вүлқаңдар қозқалады.

Рыбиннің маңдайынан тер сықты, өзін вјрте-вјрте Pavelқа төніп келіп, оның іығына қолын салды. Қолдары дјр-дјр етеді.

— Мақан көтек бер! Кјтар бер, бергенде, сондай кјтартарды бер — ол кјтартарды оқыр сыққан адам тыныс ұйқатамайтын болсын. Bas syi-ektin jcjne kјrpk cesen cјberu kerek, tjkenj qadalatyn kјrpk cјberu kerek! Senderge kјtar cазыр беретjn qaladaqylarǵa ait — olar derevne usjn de cазсын! Опы оңдар васыр сықарғанда ыстық леви derevnenj ot-ca carpityn etjr, васыр сықарсын, — qalq олjмге de qarsь ұmtlatyn bolsyn!

Ol, vjr qolyn cоqарǵ көterjr, әvjr sөzjn tәrtjcter, cавьцць dauspen taqьda sөlei cөnelдж:

— Оljмдж олjммен cu — mjne! Adamdardьnj tјrjluj usjn өзjn өl, degen vor tavьladь. Sondьqtan, cөr cүzjnde esepsjz tolyp cәtqan qalq tјrjluj usjn mьndaqan adam оlsjn! Mjne, өlu оqai. Cүrt tјrilsjn vjraq! Bas көtersjn!

Ryivinge көzjnң qыqьmen qarap, ana samaуьr аlyp kјrdj. Ryivinnң ауьr, kuctj sөzderj оның еңsesjn tysjrdj. Ryivinnң воьнда Vlasovannң өlgen kyieujn esjne tysjrgendei vjr sipat var siaqь, — ol da naq osьlaica tjsjn aqsitatyn, vjlegjn sьvana qoldarьn osьlatca qozqal-tatyn, onda da naq osьndai veimaza ьza volatyn, vjraq, veimaza vol-qanьmen, mьlqau edj. Mьnau — sөleidj. Cанada, adam qorqarьlьq pj-cjn mьnda кемjrek.

— Bül kerek! — dedj Pavel, васьн ізер. — Bjzge material берjr тұrьндар, vjz senderge gazet берjr тұraйьq...

Ana, kyljмder balasna qaradь, васьн caiqadь da, yndemesten kij-njr, dalaqа сықар kettj.

— Sөit! Bjz vәrjn de cөtkjzjr veremjz. Cазqanda, vьzau da tysj-netjnndeи qьp, оңailatьp cазьндар! — dedj Ryivin, даurьццьp.

Asyidjn esjg асььp, yige vjreu kјrjp keldj.

— Bül Efim! — dedj Ryivin, asyige qarap. — Mьnda kel, Efim! Mьnau Efim, al mьna kjsjnң ать Pavel, men saqan vül тураль aitqam.

Paveldьnj qarsь aldьna кер vөrkjn qolьna ұstap, cegjr көzderjn tөңkere qarap, sar cactь, cалpaq caurьndь, qьsqа ton kigen sьmvatьь cјgjt тұra qaldь, өзj mьqть volьь kerek.

Cјgjt qarььqььqьraqan dauspen:

— Saуььqььzдь tjeimjn! — dep Paveldjn qolyn qьсььp, sonsyn ekj qoldap өзjnң tјk casьn sipadь. Bөлmenjn jcjn көzderjmen cаqalai vjr colьp өtjr, kјdjrmesten, veime vьqьp kele cәtqan kjsjdeи aiaqьn еrler васьp, кјтартар тұрған polkanьnj qasьna vardь.

— Kөrdj! — dedj Ryivin, Pavelqa көzjn qьсььp. Efim vьrьььp Ryivinge vjr qaradь da, кјтартарды qarastьra vastadь:

— Oqitьndarььz көp-aq eken! Bjraq, oquqа uaqьt cоq сықар. Būqan derevnede uaqьt көvjrek...

— Bjraq bnta азьraқ сықар? — dep sұradь Pavel.

— Nege? Bnta da var, — dep cјgjt, iegjn uqalar, cаuар verdj. — Qalq аqььmen oilai vastadь. «Geologia» — vül ne?

Pavel tysjndjrdj.

— Bjzge mūnьnj keregj cоq! — dedj cјgjt, кјтарть qaitadan polka-qa qoьp.

Рывин qattъ kyrsjnъ, vьlai dedj:

— Muçikke çerdjъ qaidan сыqanъ vjlu qьzqьlqть emes, onьq qoldь-qolqа qalai tarap ketkenjъ, mьgzalar qalqтьq aiaqьlqъ astьnan çerdj qalai tartьp alqanъ vjlu qьzqьlqть. Çer qozqalmai vjг orьnda tьra ma, volmasa, ainalьp tьra ma — onьq mənъ samalь — sen onь meiljъ, arqanqа jljъ qoi — ol çer, tek çeitjъ tamaq verse volqanь: ma-qan deseъ, aspanqа cegelep qoi, — çürttъ asьgasa volqanь!..

— «Quldьq tarixъ», — dep Efim taqь oqьdъ da, Pavelqа qarap:

— Bjz turalь ma? — dedj.

— Krepостnoi pravo turalь da var! — dedj Pavel, oqan vasqа vjг kjtартъ üsьnpь. Efim onь qolьna alьp, ainalьgьra qaradъ da, vjг çaqьna qoiьp çaiьmen:

— Ol — etjъ ketken! — dedj.

— Sjzdnъ özjnъzde — yles çer var ma? — dep sьradь, Pavel.

— Bjzde me? Var! Bjz yc aqaiьndьmьz, al yles çerjmъz — төrt desetina. Özj qum, — mьs tazalauqа çaqьs, astьqqa — çaramsьz çer!..

Bjraz yndemei tьrqaьnan keijъ, Efim taqь sөlei vastadъ:

— Men çerden vosandьm, — keregj ne onьq? Asьrauqа çaramaidь, tek qolьndь vailaidь. Vatьraqьtqа çyrgeьnje vьl төrtjncj çьl. Al, kyz-dj kunj soldatqа varьmь kerek. Mixailo — aqai: varma! deidj. Osь kezde soldattardь — qalqть üruqа çümsaidь, deidj. Bjraq, Pugacev tьsьnda da ürqaьn. Müнь toqtatatьn uaqьt çettj. Sjzdnъce qalai? — dep sьradь Efim, Pavelqа tesjle qarap.

— Uaqьt çettj, — dep Pavel, kyljmdep çauap verdj. — Tek, qibn! So!dattarqа ne aitudь, qalai aitudь vjlu kerek...

— Oqьp, yiresek — onь da vjlermjz! — dedj Efim.

— Eger әkjmder vül jspen üstap alsa — atьp tastaubь mymkjn! — dep Pavel Efimge sьnaqan көзven qarap, sөzjъn aiaqtadь.

— Olar kecjrmъ jstemeidj! — dep çjgit, çaiьmen qana Paveldьn sөzjъn maquldadь, söittj de kjtартardь taqьda qarastьra vastadь.

— Cai jc, Efim, tez çyru kerek! — dedj Rьvin.

— Qazjr! — dep çjgit, çauap qaitardь da, taqьda:

— Revolutsia — vunt pa? — dedj.

Andrei keldj, vet-auzь valьgьp, qьzarqan, qavaqь qatьnqь. Yndemesten Efimnъn qolьn üstap, Rьvinnъn çanьna ker otьra kettj, onь vastan-aiaq teksere vjг qarap, mьgьs etjъ kyldj.

— Nege көңsьz qaraisьn! — dedj Rьvin, onьq tjesjне caralaqьmen vjг salьp.

— Çөi әnceijъ! — dep xoxol, çauap qaitardь.

— Bül kjsj de çümsьsь ma? — dep sьradь Efim, Andreidj iegjmen nüsqaьp.

— Ia! — dep Andrei, çauap verdj. — Nemene?

— Fабrik adamdarьn müньnъ vjrcjъ ret көruj! — dep tysjndjrdj Rьvin. — Özgece qalq eken, deidj...

— Nesj өзgece? — dep sьradь Pavel.

Efim, Andreige vastan-aiaq vaiьptap qaradъ da:

— Senderdnъ syiekterjъ syjrlөu keledj. Muçiktjъ syiegj çümbьlau...

— Муџик, аіаџып неџўігьм салмаџпен васыр тўрады! — dedj Рывін — Оі, аіаџымен џер васыр тўрџандаі сезедj џзjн, сында џзнде воітаса да, џер! — деп вjледj. Аі, фабрїк адамдарь — џўс тэрjздj: мекепj џоџ. yїj-kyїj џоџ, вyгїн — мўнда, ертеп — онда! Онь џатып да вjг орнџа тўраџтата алмаїды, тїтїеї вjрдеме воьр џалса-аџ воіџџап — џос воі-суїjктїм, вyїjгїне айг џадаїьн деп џyгїп кетедj. Сөїтjр, џаї џер џолаїьгџа деп jздеп џyгепj. Аі, муџик, орньнан џоџџалмастан отыгьр төпрегїп џаџсартьр сыџармаџ воіады. Мjне ана да келдj!

Efim, Pavelды џапына келjр:

— Мымкїп, маџпан џандаї воіса да, вjр кjтар вегерсjз?

— Сөз вар ма, аьпьз! — dedj Pavel, сып көпjлмен.

Агїттjп көзj џапар кеттj, ол тез-тез сөілеї vastады:

— џаїтарьр вегерем! Вjздjп адамдар џарамай тасыр, осы маџпан олаї-вьлаї өтjр џyредj, солар әкер вегер.

Рывїн кїjнjр, велjп мыџтар вьур аьр, Efimge:

— Уаџыт воіды, џyреіk endj! — dedj.

Efim ьгџа кyіjмдеп, кjтартарьн көрсете:

— Endj, оџымьн! — деп масаттандь.

Bўl ekeuj сыџыр кеткєнен кейп, Pavel Andreige џарар, көтерjпкj дауспен:

— Көрдjп ве, саятандарь? — dedj.

— Іа-а! — dedj хохол, џаїьмен џана. — Веїне вўлт...

— Mixailo се? — dedj ана, даустар. — Фабрїкте тўгьр та көрмеген тэрjздj, мылдем муџик вор кеткен! Ёзj џандаї џоџьпьсть!

— Сенjп осында воітаџаньџа өкїнем! — dedj Pavel, stol васында, стаџандаџь саїьна тўнџьгаї џарар отырџан Andreige. — Аyректjп сагьџтаџаньп көргєн воіар edjп, — сен ьџї џyрек тураль сөілеїсjп џої! Осы арада Рывїн вудь сондаї вудаџтата сыџагьр, — менj төпкегїр tastады, сyгїндjгїр кеттj!.. Мен оџан џарсы сөз де аїта алмай џалдым. Онь jсjнде адамџа сенвеуцїk сондаї кyctj екен, адамды ол сондаї арзан ваџалады екен! Bўl адамньп jсjнде џоџьпьсть кyс вар деп ана дўгьс аїтады!..

— Онь көрдjм! — dedj хохол, тўнџьгар. — Bїлер-төстеуцїлер џўртты иландьгьр во'џан! Аўрт көтерjлгєнде — вөгїп де вjгїп џалдымстан төпкерjр tastаїды! Аўртџа џалаџас џер кєрек, — џўрт џєрдj џалаџастаїды, вөгїп џўльр tastаїды!

Хохол џаїьмен џана сөілеїdj, вjраџ, оїьнда васыр вjрдеме варьџь көгїнjр тўг. Ана, онь ертер џана, тыртjр џалды.

— Сен епсєндj көтерсєп еттj, Andrucal!

— Тоџтай тўгьпьз, сyїjктj ненком! — деп өтjндj хохол, џьларь вайау yпмен.

Bjг meзгїлде ол џьzulана, stoldь џоіьмен вjр џоїьр џалды да, сөілеї vastады:

— Іа, Pavel, муџик аїаџьнан васыр тырегelse, џєрдj өзїне џалаџастар алады! Ол өзїнjп көргєн џөвjрлерjнjп jзїп кyл џьр ўсыгьр џвегь yсїп вөгїп де, џьлан џалаџандаї џьр, өртер џьвередj!..

— Sonanson vjzdjñ çolymъzqa koldeneñ türady! — dedj Pavel, aqьgьп qana.

— Vjzdjñ mjndetjmjz — vüqan çol vermeu! Vjzdjñ mjndetjmjz — ьгьqqa køndjru, Pavel! Oqan vasqalardan vjz çaqьpьvъz, — vjzge ol nanaь, vjzdjñ soьmъzdan eredj!

— Bjldjñ ve sen, Rьivин — derevne ycjn gazet cьqarьндar deidj vjzge! — dedj Pavel.

— Kerek te!

Pavel kyljmsjrep:

— Oьnmen vjraz talaspaqanьma ökjnem! — dedj.

Xoxol, vasьп sipalap, salmaqь tyrde öz pьkьrjп vjldjrdj:

— Talasarmъz əlj! Sen özjñjñ sьvъzqьндə tarta ver — aiaqtarь çermen vjte qainasьp əspegender — senjñ muzikaqa eljktep vileidj! Rьivин dügьs aittь — vjz aiaqьmъzdyñ astьnda çer varьп sezveimjz, sezujmьz de kerek emes, sondьqtan vjzge çyktelgen mjndet — sol çerdj qozqaltu. Bjr ret qozqaltsaq — çürt көterjledj, ekjncj ret qozqaltsaq — taqьda көterjledj!

Ana, kyljmsjrep:

— Saqan, Andruca, vərj de oqai! — dedj.

— Ərine! — dedj xoxol. — Oqai! Türgьmьs siaqьt!

Bjrnece minuttən soq, xoxol taqьda:

— Men dalaqa varьp, vjraz çyгjр keleiьп... — dedj.

— Moncadan keiьп ve? Çel volьp tür qoi, çel tier saqan! — dep eskerttj ana.

— Sol, çel tiuj kerek te! — dep çauar qaiьrdь ol.

— Baiqa, suьq tijр qalar! — dedj Pavel, çьb cьraimen. — Onan da çatsaicь.

— Çoq, varam!

Syidedj de, kiьnrь aьp, yndemesten cьqьp kettj.

— Qьпçьlьp çyг! — dedj ana, kursjnrь.

— Sen ne vjldjñ, — dedj Pavel, oqan qarar, — əlgjden keiьп oqan sen dep səilese vастaqanьñ çaqьsь voldь-au.

Ana, taңdanqan pьcjnmen, Pavelqa çalt qarar:

— Mьnьñ qalai volqanьп özjm de vaiqamai qalьrьpьп! Ol maqan sonдай çaqьп kьsj volьp kettj, — ne dep aituqaja da vjlmeymьп!

— Senjñ çyregjñ meirjmdj çyrek, ana! — dedj Pavel, aqьgьп qana.

— Tek, saqan, onsoq vərjñe de, — azdap volsa da, çərdem etsem eken! Qolьmьnan kelse...

— Qorьqra — qolьđnan keledj!..

Ana aqьgьп qana kyljр:

— Al, sol qorьqraudьñ mənjsjп vjlmeymь! — dedj.

— Çaraidь, əçel! Yndemeiьk! — dedj Pavel. — Bjljр qoi, men saqan ete. ete rizamьп!

Köz çasьп көrsetjр, Paveldь mazalamau ycjn, ana asyige cьqьp kettj.

Xoxol yige ьmьртta qaitь, kele salьsьmen-aq:

— On saqьgьmdai җer җyгjrdjm-au, deijm... — dedj de, ыiqтамaqсь
волъp җaтыp qaldь.

— Җардем ettj me? — dep sьradь Pavel.

— Sөilemecj, ыiqтайып деп җaтыгьмып!

Syidedj de, weine өljp qalqandai, җьm-җьгт volдь.

Bjrnese uaqьt өtkennen keljп Vesovcikov keldj, ystj-basь ыыгьп-
qьса, җалва-җьлва, kjr-kjr, өzj көпсьz.

Evedeisz tyrmen vөлmede olai-bulai җyгjп, Pavelqa qarap:

— Isaikаны kjm өltjrgenjп estjmedjп ve? — dedj.

— Җоq! — dep Pavel, qьsqaca җauap qaitardь.

— Kjsj tavьlqan — җerkenbegen. Onь men өzjm ыыпдыгьгьp tasta-
ып деп oilap җyгucj em. Bьl menjп jsjm qoi, — naqьz maqan laыq!

— Ondai sөzдж qoisaisь, Nikolai! — dedj Pavel, dostьq qalppen.

Сьпында да, тьпысь nesj? — dep ana, җыь сьраимен, Paveldьп
sөzjп qostadь. — Җyгегj meirjmdj, өzj өrcelene sөileidj! Keregj ne
онь?

Dөл osь minutte Nikolai anаны көzjne syikjmdj көrjндj, tjrtj
онь ыыҗьp vetj de sьlu көrjндj.

— Osьndai js volmasa, men vasqa esnөsege җaramaimьп! — dedj
Nikolai, ыqьп qomdap. — Menjп огньм qaida? — dep, oilaimьп, oilai-
мып. Maqan ogn җоq! Җьртпен sөilesu kerek. al men onь — vьlmeimjп!
Kөrige vөrjп de көrem, adam valasьны ыasьndaqь varьq җөvjrdj de
sezem, vьraq aituqa — tjlm җөtreidj! Men vьr мыlqau җап.

Ol, Paveldьп qasьпа keljп, vasьп төmen saыp, sausaqьmen stoldь
сьqьlai tysjп, өзgergen pьcjпmen valaca җалыпьp sөledj:

— Maqan qandai volsa da vьr ауьг җьмысь vөrjпдер, aqайындар!
Byitjп җyгjп өmьr syre almaimьп men! Sender vөrjп de jstesjпдер. Ol
jsterjп өsjp keledj — onь көrjп җyгmьп, men vo'sam — cetter qaldьm?
Bөrene, taqtai tasимьп. Өstjп te өmьr sьyгuge vola ma? Vөrjпдер ауьг
җьмысь!

Pavel onь qolьп ыstar, өzjne qarai tartь.

— Beremjz!..

Sol kezde, сьмыдыqьтьп арҗаqьпnan xoxoldьп dausь estjldj:

— Men saqan әrjп terudj yiretem, Nikolai,, sonsoq sen vьzde
navorcik volasьп, — җarai ma?

Nikolai xoxloqa qarai vara җaтыp:

— Eger yiretjп сьqarsaq saqan men ol ycjп pьсаq silaimьп... —
dedj.

— Җоqal әrj пьсаqьпмен! — dep җөkьrdj xoxol, sөittj de, kenet
kyljп җьverdj.

— Җақсь пьсаq! — dedj Nikolai, vetjпnen qaitpai. Pavel da kyljп
җьverdj.

Vesovcikov, vөлme ortasьнда toqtai qalьp:

— Sender maqan kylesjпдер me? — dedj.

— Әrine, saqan! — dep xoxol җauap verdj de, төsegjпnen sekьrjп
tystj. — Ылай eteijk — dalaqa varьp, seruendep qaitайq. Ai җагьq,
tyn mauҗьrap tьr. Җyгjпдер.

— Чақсы! — dedj Pavel.

— Мен де вaram! — dedj Nikolai. — Сенң кылгенңдј мен чақсы көрем, хохол...

— Ал, мен сенң — сибқ веремјн дегенңдј чақсы көрем! — деп хохол, кылјмсјреп сауар қaitарды.

Хохол аsyиде кijnрп қatқанында, ана кувјрлер:

— Сыбғақ кijn... — деп қатқорлық вјldјrdј.

Усеуј yiden сыбър ketken соң, ана terezеge kelјp, оларға қарады да, овраздарға көзјн тјgјp — ақығын қана:

— Е, қасақан — қардем ете көр вүларға!.. — dedj.

XXVI

Куп вјrјнјң артынан вјrј зытыбар өтјp қатты, тјртј Вјrјncј Mai туралы оилауға аpanың тiмгcasып кeltјrмедј. Тек тынде, тынде қана көңлјdј толқытқан, кyндјzгј cулы әвјгерлјктен қалқыбар төсекке қatқанда, аpanың сырегј аздар ауыға vastайдь.

— Tezјrek volsa eken...

Таң елең-алаң vor атыр kele қatқанда фабрик гуdogь сақырадь, валасы мен Andrei ekeуј, саып тез јcјp, аздар tamaқтаныр алыр, апаға onдаған tapsыrmalar берјp, ketјp қалады. Содан, сыр көвелек аinala секјрген ақ тiындай, ана кyнј воиь дамыл алмаидь, тyскј tamaқ pјsjредј, проklamatsialar ycјн қelјm, қызқтыт studen qainatady, әldenendei вјr adamдар keledј, Pavelға деп аpanың қолына вјr қағазды ұstata салыр, өздерјнјң қызulanған сезјmјн апаға да қуқтыға, қaitadan қоқ vor ketедј.

Сүмьсыларды Вјrјncј Maidь meiramдауға сақырған listovkalar әвјr тyn саып dualдарға қарсығылыр сықадь, ол olma, politsia pravleniasының esјkтерјне де қарсығылыр қалады, вүл listovkalar фабриктен де кyп саып тавылады. Кyнде таңертең politsialar dualдарда қарсығылыр тiмгқан қызқтыт қағаздарды сүлыр tastар, қығнар, ва'ақаттар, slovodkaпы kezјp сыргенј, ал тyскј tamaқ kezјnde көсе-көседe тақыда, сол listovkalar olai-ылай сырген adamдарды аiaқтарғыны астына ұсыр kelјp тyседј. Қаладан сыциктер қјверјldј, олар вүгыс-вүгыста тiмгp көтерјнкј, көңлјd тырде әнгјme'ese фабриктен тyскј tamaққа қaitыр kele қatқан қана tamaқын јcјp фабрикке вара қatқан сүмьсыларға tesјle қараидь. Po'itsialарды әлсјzджгјн көру сүрттың вәгјне де ұnaидь, тјртј, egde сүмьсыларды өздерј де вјr-вјrјне:

— Мыналар ne јsteidј, ә? — desедј.

Сүрт әр сәрge toртана қиналысыр, көңлјd қовалытқан ұrandь қызу talқылайды. — Тјrcјлјk qainар kettј. Вүл көктемгј тјrcјлјk сүрттың вәгјн де қызқтығыр, әлde-nendei қаңа сезјm tudьрды: вјreulerdјң kratomikтерdј қарғар-сјлер, тақыда ыза'anуларғына север во'ды, екјncј вјreulerде — mazасыз вүлды, oi мен ymјt нысапын tudьрды, ycјncј вјreulerdј, — олар азсылық edј, сүрттың вәгјн oiata vastаған кyc осы вјz-вјz қoi, — деген сапаның өtkјr қуанысына вөлendјrdј.

Pavel мен Andrei тyn валасына ұиқы көрmeidј, ekeуј де қалқыбар,

daustarъ qarıbıqır, eñderj sūrlanır yige naq gudok saqıyar aldında qana qaitadı. Būlar aqac jcinde, sazda cııls casaitınlı ana vıledj, tınde slovodka mañalında attı politsialardıñ colucılarđ tımjıskır, sbıccıkerdıñ cır vaıırlai cırqalar, keıvr cūmıscılarđ ūstar aıır, tıntır, torlanır cırgenderjñ cın-cıqqa ıdırata quır, keıde vıreulerjñ tıtqıñda aıır cıretınderj de anaqa velgıj. Balas men Andreıdj de vır kunj volmasa vır kunj tıtqıñ qır eketulerj mımkıñ ekenjñ tysjngen ana — keıde osılai volsa eken dep te tıleidj, — vılai etse, ekeıjñe de cıılbraq volar edj-au, deıdj ol.

Tavelcıkıjñ ełtırıluj turasındaqđ js adam tañırqarlıqtai tına qaldı. Cergıjıktj politsia vıl cende cırttan ekj kyndeı sūrastırđ da, on saqtı kjsjden cıuar aıır, aqırında vıl jstj aıaqsız qaldırđ.

Basqa adamdar men qalai tatu tūrta, politsiámende sonđai tatu tūratanı Maria Korsunova anamen añgımelesır otırır, eızjñđ sızjnde politsianıñ pikırjñ kersetı, vılai degen:

— Mında aırtıñ taıır vola ma? Sol kunj tañerteñ Isaidı mımkıñ cız adam kergen cıqar, sonıñ eñ az volqanda toqsanı onı vır-vır nıqır otken volar-au. Cıtj cıı volı ol cırttıñ vırjne de udai tıdj qoi...

Xoxol nedıujr eızgerdj. Cızj asañ tartır, qavaqđ salıırar tımen tysır, ekj kızıñ eñtek cııır tūratanı voldı. Ekj vetjne taramdalır, cıñjıcke eızj tıstj. Daqıdıñ cımıs ren daqıdıñ nırse turalı ol azıraq sıleitjñ voldı, onıñ esesjne, lezde qızulana ketır, tındausıñ eljktırır eketıjñ aıvıt cıttıqren, volacaq turalı, — vostandıq ren aqı saltanatıñ asa kerkem, cırqđ sılettj mıramı turalı cıj sıleitjñ edj.

Isaidıñ ełjñ cıındaqđ añjıme su serkendeı vasıqan kezde, ol cırkengen, mıñdı rıcjnde kyljmsırer:

— Olarqa qalq tygıj, itce aıtaqtar vızge qarıs salatanı adamıñ eız de qıvat emes. Olar eızderjne cın-tıñjmen verılgen iudasıñ aımaidı, kımjsterjñ aıaidı... — dedj.

— Qoıc, sol turalı sıleir qaitesjñ Andreı! — dedj Pavel, nıqız daıspen. Ana aqırın qana:

— Cırır tırqan nırseñ nıqır qalqanda — kyl-talqan voldı da! — dedj.

— Eđj sız qoi, vıraq, vıl, kjsjñ cıvantrıdı! — dedj xoxol, tınergen rıcjñmen.

Bıl sızdj ol cıj aıtatanı, onıñ auzınan cıqqan vıl sız ełde-nendeı vır erekse, vırj qarıtatanı eız kermek, eız udai acıs maqanası var sızge aınalatanı...

...Mıjne, vıl kun de — Maidıñ vırj de kelır cıtj.

Gudok ecelgısıñce talar etır, ektem tırde eızre vastadı.

Tıñj volı vır mıñuttai da kızı jıñvıgen ana tısegıñen ūcır tıregıdj, kecten daıñdar qoıqan sataırgına coq saldı, vırgıñ eđetj volıñca valas men Andreıdjñ esıgıñ qaqııñ dep tırdı da, vıraq oılana qalır, qolıñ vır sıltıdj, sıttj de, veıne tısj aıırqan kjsıce cıqır ūstar, terezıñ tıvıne otıra ketj.

Kıgıdjır-sırqılt aspanda aqı cına qızqılt carı vıl tor-tovıñmen

зътыгар сүзүр варады, веине, пардың гулдер өкүрген унжен сосыныр, үсүр вара чатқан улкен қўстар тәргздж. Ана, вўларқа қарар отығыр. өтине-өзј қўлақ саладь. Васъ зјлдеі ауыг, тунј воіъ үіқы көрмегездјктен екј көзј мўнартыр, қызарыг кеткен. Қөкрегінде adam таңығарықтай тыныстық, сүрегј вјг келкј соқадь, ойына үйренсјктј қай нәрселер келдј...

— Самауыгды erterek қойған екем, қайнар таусыладь-ау! — Бүгјн көвјрек үіқтасын вўлар. Екеуј де әвден қалсыгды қой...

Көңлдј тырде сарықтар, тережеге куннјң қас сәулесј тустј, сәулеге ана қолын тость, сәуле кер қолының өңіне әг берјп, тысе қалқанда ана, сыы-сырайы ойландан рјсінде кылмдер, екјнсј қолымен оны ертер қана сирады. Сонсын тырегелдј де, авайлар самауыгды түрбасын алды, сыныр воіқаннан кейн қўсығлана соқыныр, ерјндерјн сыығылатьр, дўда оқи vastady. Сүзј нўрланьр кеттј, ал оң қақ қавасы вјреге сәймен қана соқарыг көтерјледј, вјреге кенеттен төмен туседј.

Екјнсј гудоктың айқайы вайлауар естјлдј, вў қолы гудоктың ықалды қуан унј онса ватыл тырде емес, сәл дјрјлдер сықты. Ананың вайқаныса, гудок бүгјн вўғынқысынан гөргј ўзақығарық айқайлаған тәргздж.

Бөлмеден хохолдың кустј, асық даусь естјлдј.

— Павел! Estіsің бе?

Вјреуј қалаң алақымен edendј сыр еткјздј, тақы вјреуј рақаттаньр esјnedј...

— Самауыг дайар! — деп даустадь ана.

— Тўгыр чатыгмыз! — деп Павел, көңлдј тырде қауар қайтарды.

— Кун сықыр келдј! — dedј хохол. — Бўлттар да сысыр варады. Бүгјн мўның керегј қоқ edј, — бўлттарды...

Осыны айтты да, үіқыдан ezјлр, үргірјп тўрса да, көңлденјр асыге сықты.

— Қақысы чатыр тўрдығыз ва, nenko! — Қалай үіқтандығыз?

Ана оның қасына келјп; ақығын қана:

— Sen Paveldың қасында сүге көр, Andruca, — dedј.

— Әгіне syitem! — деп сыығыладь хохол. — Вјз екеумјз, вјрге тўрған сақымызда — қай қерде вольса да қатар сүгемјз, — оны вјлр қойды.

— Sender ol қақта не сыығыласьр чатырсыңдар? — деп сўрады Павел.

— Вјз қай әнсейн, Pasa!

— —Bўl kјsј маған — әвден tazalanьр сыын, — deidј! Қыздар қарады, deidј! — деп хохол, сыныуқа ауз-үйге сықыр вара чатыр, қауар verdј.

— Bas көтер, оғыннан тўг, қўмысысь tap! — деп Павел қайлар әндете vastady.

Кун вараған сайн қадьрай vastady, қел айдаған бўлттар әлде-қайда кетјр чатты. Сәл јсетјн вдыс-айақты дайындар сүргјр, ана, васын сайар, јсјнен осының вөргј қалай қақар — екеуј де вўл таңертенгјлјкте кылдјре сөйлер, көңлденјр сүг, ал, тус kezјнде вўларды не кытјр тўрғаньн — кјм вјледј? — деп олар қойады. Ананың өзјнјң де әлде нелјктен көңлј қай, тјртј қуанысты дерлјк.

Kyту merzjmnjн qыsqartuqa тырсыр, vular saidь uzaq uaqьt jctj. Pavel de, vьrьnqь әdelj voьncsa, staqanьndaqь qantьt qasьqьmen, çailar әvden aralastьradь, әzjnjн çaqсь kәretjn vjr yzjm gogvucka nanyн aьp, oqan epter qana tьz sevedj. Xoxol aiaqьn тырьcьtadь, — ol aiaqьtagьn esuaqьt vjrden onьqьtьrьp qoia almaitьn, — seitjr, kynnjн yidjн төvesj men qavьrqaсьna tysjr, oinaqсьp çyrgeп sәulesj-ne qarap, әngjme aitьp oьtьr:

— On çasar vala kezjмde, menjн kyndj staqanmen uьstar aqьm keldj. Seitjr vjr staqanьdь ala saьp, epter vьuqьp keldjm de yidjн qavьrqaсьna qoьp ker kettjm! Qoьmьdь tьljьp aldьm, vьl ycjп menj uьrdь. Urdansoq dalaqa cьqьp kettjm, calсьq suqьa tysken kynnjн kәzjn kәre saьp, aiaqьmьmen taptai vastadьm. Ystj vasьma vatpaq casьrap, vьl-qanvaqan çerjm qalmadь — menj taqьda uьrdь... — Endj ne jsteujm kerek? Sosьn, kunge qarap: «menjн ec çerjm auьrqaп çoq, çiren caitan, qaitesjn, — auьrqaп çoq!» — dep aiaqai sala vastadьm. Seitjr oqan tьljьmdj cьqardьm. Vьl kәnьljьmdj çьvantatьn edj.

— Ol saqan ne severtj çiren vor kәrjndj? — dep sьradь Pavel, kyljьp.

— Әitkenj vjzdnj qarьmьzda temjrcj uьta volatьn, onьn vet-auzь sonдай qьp-qьzьl saqalь çiren edj. Kәnьldj, meirjьmdj muçik edj. Seitjr, kynnjн kәzj naq soqan uьqsas kәrjnetjn...

Ana cьdap oьtьra almai:

— Sender qalai çyresjnder, sol turalь sәilesjьp aьsaңdar deimjn! — dedj.

— Çecjьlgen mәsele turalь sәileu — onь catastьrьp alu vor tavьladь! — dep xoxol, sьpaib тыrde çauap qaitardь. — Egerde, vjzdnj vәrjьmьzdnj de çandarmdar uьstar aьp kete qalsa, onda, nenko, sjzge Nikolai Ivanovic keljьp, ne jsteu kerek ekenjn aitadь.

Çaqсь! — dedj ana, kyrsjьnjьp.

— Kәsege cьqsaq deimjn! — dedj Pavel, oilanьp.

— Çoq, әzjrgе yide oьtьra tьrqaпьn çaqсь volar, — dedj Andrei.

— Tekten-tek politsianьn kәzjne tyse verudjн qaçetj ne? Senj olar әvden çaqсь vjledj qoi!

Qьp-qьzьl daq vasqan ekj vetj açarlanьp Pedә Mazin çygrjьp keldj. Keudesjn cattьq kernegen ol, — merzjьmdj uaqьttь kьte-kьte zerjgьp oьtьrqandarьn kәnьjn çadьratьp çjberdj.

— Bastaldь! — dep ol seiler ala çeneldj, — qalq qozqala vastadь. Kәsege cьqtь, vәrjьnjн de vet-pjcnjн va'tadai qaçьrьb. Favrjк qaqrasьnьn a'dьnda kьnj voь Vesovcikov pen Gusev Vasә, Samoilov sөz seiledj. Tolьp çatqan qalq yidj-yijne qaitьt. Çyrjңder, uaqьt volьp qaldь. Kәzjьr saqat onь..

— Men varam! — dedj Pavel, vatьl тыrde.

— Әlj kәrersjңder, tьsten keijп vykьl favrjк kәterjledj! — dep Fedә sendjre seiledj.

Sy'dedj de ol çygrjre cьqьp kettj.

Ana aqьrьn qana:

— Çelde turgan walaubz samdai çapubn! — degen sözben onь uzatьp saldь da, ognьnan turgьp, asyige wagьp kijne wastadь.

— Sjz qaida wagasьz, Nenko?

— Sendermen wjrege waram! — dedj ana.

Andrei murtьn çulqьlai tysjьp, Pavelqa qaradь. Pavel casьp çalma- çan wjь sipap, anapьn qasьna keldj.

— Әçe, men saqan ec nәse demeijm... Sen de maqan ecteңe dep sәileme! Çarai ma?

— Çaraidь, çaraidь, — Xristos çar wolsьn senderge! — dep kувjг- ledj ana.

XXVII

Kөсеге сьқар, çürttьn ainalanь çaqьqьgьqtьga, wjrdemenj kytken, tьpьcsьszdana gujldegen unjн estjgende, Pavel men Andreige taңьrқai qarap terezede, qaqra aldьnda toptanьp turgan adamdardь көrgende, — anapьn көz aldьna, wjrese mөldjг-çasьl tyske, wjrese kjwьjn-sürgьlt tyske enjьp qubьlqan, wıldьr saqьm paida woldь.

Pavel men Andreige çürt sөlem wergьp çattь, çürttьn qüttьqtaubьnda әlde-nendei wjь өзgeceljk wag. Pjkgjн aitqan çürttьn wjren-saran, wөсөң sөzderj anapьn qulaqьna calьnadь.

— Mjne, qolwasьlar osьlar...

— Kjm qolwasьlq jstep çyrgenjн wjz өzjmjz wjmeimjz...

— Men çaman sөz aitьp turganьm çoq qoi...

Ekjncj wjь qorada wjreu ьzalana aiqai saladь:

— Politsialar wulardьn wөrgjн de ьstap aladь, — wular sөitjьp quridь!..

— Ustaqan da!

Wjь әieldjн pьwqan dausь, сосьnqandai, terezeden көсеге ьгсьр ty- sedj.

— Esjндj çinacь өzjн. Sen woidaq pa edjн, soncama?

Mьgedek wөlьp qalqandьqь ucjн fabrikten ai saibn çөrdem alьp tura- tьp aqsaq Zosimovtьn uijnjн çapьnan өtjь waga çatqanda — әlgj Zosi- mov terezeden wasьn сьqarьp, Pavelqa:

— Paska! Jstep çyrgen jsjн ucjн sen wüzьqtьn wasьndь çulьp ala- dь әlj, asьqpa! — dep aiqailadь.

Ana selk ete tystj, toqtai qaldь. Wül aiqai onьn ьzasьp kel- tjrdj. Ana, mьgedektjн jsjngen, qalьn wetjne çalt qaradь, mьgedek walaqattaqan woib көrgjнwei kettj. Sonsьn, ana aiqьpн çьldam wasьp, walasьn quьp çettj de, odan ke'jn qalmaqqa tьgьsьp, jlese çyrgьp otyrdь.

Pavel men Andrei esnөrsenj waiqamai, art çaqtan estjgen aiqaiqа qulaq aspai ketjьp waratqan kjsj tәrjzдж. Wular asьqpai, çайьmen qana kele çatьr. Mjne, wularqa Mironov kezdesjьp, wjгraz toqtattь, wül egde tartqan, kjsjpeijl kjsj edj, estiarь, adal kjsj wolqandьqтан onь çürttьn wөrgj silaitьn.

— Sjz de çümьs jstemedjндz we, Danilo Ivanovic? — dep sүradь Pavel.

— Menjн әieljmnjн kynj çettjьp qalьp edj. Onьn ystjne, wьgjnгj kyn-

ниң өзj de тыһсыз! — деп сөнjн айтһ Mironov, çoldastарға tesjle çарар, онап соң ақыһн çана:

— Çjgjtter, senderdj direktormen çанçaldасыр, оның сыһыһн çirat-çалы сур, desedj çoi? — деп сүрадһ.

— Bz maspъz va, sonçama? — dedj Pavel, daustap.

— Bz çolъmъzça tu ұstap, өлең айтһр, көседен сурjр өtemjz! — dedj xoxol, — Bjzдж өлеңderjmъzдж тыңдар көrjңjz — bjzдж dñjmъz sol өлеңderde!

— Senderdjң dñderdjңdj vjlem, — dedj Mironov, oilançan pçejn-men, — өне vjр çағаздарыңды оқыдым. Pa, Nilovna! — dedj ol, te-reң oilъ көzderjң kылjmdete. — Sen de vunt çасauçа вара çатымъ-сың?

— Тым volmasa, өлер алдымда сындықты көrjр, seruender çалайһ да!

— Bәlj! — dedj Mironov. — Rұqsat etjlmegen kjtaptardь fabrikke арағыр сурjртj desetjң edj senj, sjrө sol ras-au deijm!

— Kjm aitady оһ? — деп сүрадһ Pavel.

— Әiteujr, solai desedj!.. Çараидь, çос volыңдар, өзderjңdj çаqsь ұstаңдар!

Ана ақыһн çана кyledj, ol туралы сүрттың әлгjңдеi deitjң оһың көң-ljне ұнаидь. Pavel, анаçа çарар, мыс etjр:

— Турмеге тysesjң çoi sen, әçel! — dedj.

Kөktemnjң көңldj çадьратçан valьbъraыһна өзjңjң сыһ-суақ нүгһн төгjр, куннjң көzj vjрте-vjрте çоғарь көтерjljр варады. Kөлвep çызgen вjлтardьң көлеңкелерj çуғарь, мөldjр тarta vastaçан. Bұл көлеңкелер көсе воһн, yj-yidjң сатырларь maidalar sipар çылçидь, сүртты вөленdj-redj, yj-yidjң сатырларь мен çавьrçalarындаçь сандь, adamdardьң çызjндегj көһsъzджкtj syrte slovodkаны tazartьр вара çатçан төrjzde-nej. Kөңl көтерjңkj vola vastady, macinalardьң алъstаçь tarsьldaçан дьвьсыһ тыһсықтыга adamdardьң саңқыldaçан даусь çаттыраç сыçady.

Әр çerden — tereze-terezeden, çora-çoradan тыһсыз, ьzаль сөzder, tereң мағналь, көңldj сөzder çылçьр, ақыһр анаһың қулақыһна keljр çатыр. Bjраç, вjл сөzderge анаһың endj çарсы çауар çaitарçысь, рахмет айтқысь, тьsjңkj bergsjj keledj, vьgjңgj куннjң adam таһьrçарлыç алаһн-алаһн tjrcjljgjne ара асыр ketkьsj keledj.

Ylken көсенjң çaitарьсында, көденең tar көcede çыз сақты adam çылыçан, sol tortьң çалың ортасыһна Vesovçikovың даусь estjledj.

— Olar vjzдж çанымъzды syljktei.sorьр, сыçьр алһр çатыр! — degen оһың сөлекет сөzderj сүрттың васыһа çоғарьдан domalai тьsjр çатçан-dail!

— Dүгьs аitasьң! — деп әlde-nece даус çамьраса çауар verdj.

— Çjgjtjм ыһтасыһ салһр çатыр eken! — dedj xoxol. — Men de ва-гьр ,оçан көmekтесе:jң!..

Pavel toçtatçанçа volмады, ol еңsesjң салһр, тығыһнçа kьrgen вj-гаңдадай, өзjңjң ұзыһ воһль, созымды денесjмен tortь çағыр, арасьһна еnjр kettj. Bjр mezgьjde оһың сарһаçан даусь estjldj.

— Çoldastар! Çer çызjнде әrtyrly çалçтар — evreiler, nemjster, ақысыңдар, татарлар тұрадһ deidj. Al мен вuçан һанваймыһ! Сыһнда

ытырада келмеитин ек-ақ қалқ бар, ек-и бар—вјреуј вайлар, екјисј кедейлер! Адам баласы әртырлі кјinedј, әртырлі сөлейдј, ал вай франсуздар, немјстер, ақысындар, сүмбесъ қалққа не көрсететјнін вайқар қараңдарсы, вайқар қарасаңдар солардың бәј де сүмбесылы сөгјдеі сөйтјнін, сүмбесылы татақына сүйексе қадалатылы көресјnder.

Тор јснен вјреу кылјр сјбердј.

— Екјисј вуйрден қарасақ — сүмбесъ франсуз да, татар да, тырк те нақ вјздјн, оғы сүмбесъ қалқылы түрмбесндаі, ит түрмбеснда тұрадъ!

Көседен, ақылаң сүрт устјн-устјн келјр қосылыр сатты, адамдар вјгјнін соқынан вјгј мойындарына соза, аяқтарылы усјмен көтерјле, үндестен тар көсенј кептер ентелей туседј.

Андрей даусылы қаттырақ сығарып сөлейдј.

— Бұл ақылы-анық сүндықты сөт elderdegј сүмбесылар тусјнјр оты, сондықтан вугјн, Вјгјисј Майдың сәулеттј кунј...

— Полисия! — деп вјреу аяқай салды.

Үлкен көседен тар көсеге тусјр, сүлөң топқа түпадан-тура бет алыр, қамсылатын бүлқай, төрт салт атты полисия келедј, олар:

— Тараңдар! — деп ақырады.

Адамдар отыраулатын аттардың қолынан көңілісјз бұдысыр, қабақтарына түйедј. Кейвјреулер дуал устјне сығарып кеткен.

— Сосқаларды атқа мјнгізген, олар мјне вјз де волеводаныз дегендеі қорс-қорс етедј! — деп вјреу, саңқылақан, оңар дауспен аяқай салды.

Тар көсенј ортасында хохол қалқы өзј қалды, оңар қарай, бастарына сүлөң, ек-и ат отыраулар келедј. Ол қалтарып кеттј, сол кезде ана оны қолынан ұстай алыр:

— Расмен вјрге волам деп уәде берјп тұрып, endј қалқы өзј јстјкке қарсы ұмтылады! — деп кыңкјлдеп, сүйрей сөнелдј.

— Ару етјнјз! — dedј хохол, кылјмдеп.

Нилованың тұла воы тусјр, сай-сүйегј сығарып сарсақандай болды, бұл қақдай сјгерјн құм қылыр, сүрекке адам таңырқарлықтай вјр есе қайы, вјресе қуаныс сала, васын айналырды. Тускј гудок тезрек айқайласа екен, деп тјледј ол.

Бұлар серкеу-маңына алаңға сықты. Серкеудің айналасында, сарбақтың јсінде ін тјресе тјрегелјр тұрған, сөрте отыраң қалқ, бұл сөрте бес сүздеі, көңлі көтерјнкі састар мен балалар да сүр. Тор толқ туседј, адамдар тымысыздана бастарына соғары көтерјр, вјрдемемнј тақатысыздана кыткендеі, алысқа, қап-қақына көз сјбередј. Әлде-нендеі көтерјнкі қалып сезіледј, кейвјреулер сасқалақтаған рјсінмен қарайды, екјисј вјреулерј сүрттың көзіне тусейн дегендеі ватырлы көрсеткен болды. Ақыры қана, әйелдердјн бөсен даустары естјледј, еркектер кыңғен рјсінде олардан сырт айналыр кетедј, кейде ақыры айтылаң сөгјс естјледј. Өтескен егестјн дабы-дүбыр унј ала-құла торты құсақына айқандай.

— Митенка! — деп, дјрјлдеген әйел даусы естјледј. — Өзјндј аясайсы!..

— Ərj ketcj! — degen daus sañq ete tystj.

Çaıymen qana, tərтіctep səilegen Sizovtıñ salmaqı dausь сықадь:

— Çoq, çastardь tastar ketujmız kerek emes! Olar vızden aqıdь vola vastaqan, olar türmьsta da batь. Batraq tıbnьn qorqar alyr qal-qan kjm? Solar. Mıny este tütu kerek. Sol ucjn olardь tyrmeden-tyr-mege syiredj, — al paidasьn çürt kördj.

Çürttıñ davьr-dıvьr səzjn ызqarь unjmen vasa-kөkter, gudok aqьrdь. Top selk ete tystj, otьrqandar tyregeldj, qılaqьn tyrjр vjr minuttei vərj de tьm-tьrьs voldь, talai kjsjnıñ çyzj sürlanьp kettj.

— Çoldastar! — degen, Paveldьn sañqyldaqan, kystj dausь estjldj. Bıldьraqan közj ottai çanьp, kenet qaattanьp ketken ana jlgerj üm-tьlp, valasьnıñ qasьna varьp tıra qaldь. Beine, magnit tartqan temjır üntaqьndaı, çürttıñ vərj Pavelqa moındarьn vürьp, onь qorcar aldь.

Ana Paveldьn vetjne qaraidь, qaraqanda — onьñ tek qьran, batь, ottь közderjn qana köredj...

— Çoldastar! Bız kjm ekenjmızdj acьq tyrde aıtır veruge vel vaila-dьq, vız vygn özjmızdjıñ tuьmьzdь, aqь, cьndьq, vostandьq tuьn köterudemjz!

Tudьñ appaq, üzьn savasь aspanqa köterjlp qьlañ ete tystj de, tömen ijlp varьp, tortь çarьp, qaitadan көrjnvei kettj, vjr minutten keijn çoqarь qarar tıroqan adamdardьn ustjnen çelvjrei çümьscь qalıq-tьñ keñ tuь, veine qьzyl qüstai çarьqtar, aspanqa köterjldj.

Pavel dolьn çoqarь köterdj — tudьñ savь vılqañ ete tystj, sol kez-de ondaqan qol çьltьr aq taiaqı çar-verjр üstai aldь, sol qoldardьn jcinde Paveldьn anasьnıñ da qolь var edj.

— Çasasьn çümьscь qalq! — dep aıqailadь Pavel.

Çyzdegen daus künjrene un qosьp aıqailai çauar qaitardь.

— Çoldastar, vızdjıñ partiamьz, vızdjıñ ruxanı otanьmьz, sotsial-de-mokrat çümьscь partiasь çasasьn!

Top tolrьndaı vastadь, tudьñ mənjn tysjngender tortь çara, tuqa qarai tajanьp keledj, Paveldьn qasьna ker Mazın, Samoılov, Gusevter qatarlasa tıra qaldь, vasьn tömen sala, çürttı ьqьstьrьp Nikolai kele çatь, közderj ottai çanqan, anaqa tanьp emes vjrnesce ças çjgitter ananь keijn ьqьstьradь...

— Çasasьn vukjл çer çyzjnıñ çümьscь adamdarь! — dep Pavel ta-qьda aıqai saldь. Çañqьrьqqan mьñ auzdь un varqan saıp cattьq pen kyske tolyqa tysjр, çan tevrentken dьvьspen Pavelqa çauar verdj.

Ana Nikolai men taqь vjreudjıñ qolьn üstai aldь, özj көz çasena vılьqqan, vjraq, çьlamaidь, aiaqtarь qalc-qalc etedj, erjnderj dırjldep:

— Вауьrlarьm... — deidj.

Nikolaidьn vüçьr vetjnde kылjmdegen çarqьn cьrai, ekj közj tuda, tuqa qolьn soza, vjrdeme dep mjngjleidj, sodan vjr mezgilde sol qolьmen ananь moınpnan qısaqtar, vjr syjр aldь da, kьjр çjverdj.

— Çoldastar! — dep əndettj xohol, tortьñ gujldegen unjn çümьsaq dausьmen vasa.—Bız endj çañ qüdaı çolьna çarьq səule men cьndьq qüdaı çolьna, aqь men çaqьsьlьq qüdaı çolьna vel vailasьp cьqtьq! Bızdjıñ maqsatьmьz — alys, al, qıbn-qьstau kezeңder—çaqьn. Kjm de kjm

сүндүктү кучкне панвайтпн болса, кжм де кжмннн сол сүндүктү өзjnн өлгөнчсе қорқауқа ватыс четрейтпн болса, кжм де кжм өзjne-өзj сен-вейтпн çана çанынн қпалубнан қорқатып болса — ондаилар вjзден аулақ кетсjn! Вjз, соңымьзқа егjндер деп—вjздjн çейр сьқатындьсь-мьзқа панатындардь сақьгамьз: вjздjн көздеген мақсатымьздь кжм-де-кжм көрмейдj екен — ондаилар вjзге ермесjn, ондаилардь тек қайс-қасjрет кytулj. Сапқа тjзjлдjндер, çoldastar! Çасасын егjктj адамдардь мейрамы! Çасасын вjгjнчj май!

Çылақан тор ньқ вjргje тьстj. Павел қьзы тудь серпjр қалдь, ту аs-панда кьп сәулесjne вөленjр, қьр-қьзы вор, кьлjмдеi, етектене çөлвjреп алқа қараi çьлçь çөнeldj...

Eskj әлемнен веzejk...

—деп Федә Мазин саңқыдақан дауспен әндете вастадь, сол kezде он-дақан даус çұмсақ, кьцтj толқьндаi:

—Аяқтан саңьп аластар!..

—деп jлjр ала çөнeldj.

Егjндерj ьссь вьзjзвен кьлjмдеi тьсjр, ана Мазинньң артында ке-ледj, Мазиннн васынан асьга валасына, туқа қарайдь. Çан-çақында qua-ньсть çьздер, әртырj көздер вүлдырап көгjнедj — вәгjnн алдында ана-ньң валасы мен Andrei keledj. Ананьң құлақына олардьң даустарь ес-тjледj—Andreidjн емjренген çұмсақ даусь валасыньң кьгjлдеген çуан даусьна қосььр, вjр ун воьр сьқадь.

—Вас көтер, огьннан тур, çьмьсь тар,
Ас қалқ, кьреске сьқ. тьндь ұстар...

Қалқ çьгjгьсjр қьзы тудьң алдынан сьқадь, вjгдемe деп айкайла-дь, toppen тұтасыр, кейн вүрььр торқа ere çөнeldj, олардьң айкай өлеңнн унjмен,—yide айтылақанда васы өлеңдерден көгj ақытньбрақ айтылатьн өлеңнн унjмен — су серкендеi васыла қаладь. Вүл өлең көcede қатарь кьспен, тура, вjр келкj ақытыла сьқадь. Вүл өлеңде темjрдеi ер-лjк лөвjзj estjledj, вүл өлең адамдардь воласаққа арагатып ұзақ çолқа сақыга, çoldьң ауьгсььқтарь тураль adal сөилер вeredj. Мүньң çайтмен қана çанқан зор çальтнда өткен өмjрдjн қара çлагj, тьидектелjр voidь васын сезjмдер егjр вальды, сөйтjр, çаңальтан қорқусььқ, қарқьс ат-қан қорқақтық кьл воьр çаныр çатть...

Әлдекjмннн әгj қорьққан, әгj қуанқан çьзj аnamen қатарласа тер-ветjлдj, дjгjлдеген дауспен çьламысрап:

—Митә қайда варасын сен?—dedj.

Ана çьгjр келе çатыр:

—Варсын, сjз оқан мазасызданваңыз! Мен де өте қорқусь ем, меннн валам вәгjnнн де алдында келе çатыр. Ту көтерjр келе çатқан—меннн валам!—deidj.

— Вүзьқтар. Қайда варасыңдар? Ана çерде soldattar түр.

Нақ сол mezгjлде, ұзын воиль, асаң денелj әiel сьieктj қольмен ананьң қолын ұстай альр, даусьн қаттырақ сьқара:

—Çарқыпым-ау, қалаi әндетедj! Митә да айтыр keledj,...—deidj.

—Siz mazasъзданванъыз!—dep kuvjrleidj ana.—Bul ezgj js... Oilar kørjn jczj øznjz, — egerde adamdar Xristos ycn ølmeitjn volsa, Xristos ta volmaqan volar edj qoi!

Bul oi ananъnъ vasyна kenetten çarq ete tystj de øznjn aiqbn anъq, tysjn jktj cындьoqьmen qairan qaldьrdь. Mьqtar tьgrь qolьn ūstar alqan øieldjn vetjne çalt qaradь da, ana øaçaptanqan tyrde kyljmdep:

—Egerde adamdar Xristos ycn, qūdaismъz ycn ølmeitjn volsa, Xristos ta volmaqan volar edj deimjn,—dep ølgj søznj qaita aittь.

Bjr mezzgilde anaqa Sizov keljr qosьdь. Ol øleqnjn ьrqaqьna sala, qolьna ūstaqan vørkьn vūlqar:

—Асьqтан-асьq kettjk ana, ø? Øleq oilar сьqarqan, øzderj. Qan-dai øleq, ana, ø?—deidj.

—Soldat kerek patsaqa,
Ūldьrьndь vørjnder..

—Øzderj esnørseden qorьqraidь,—deidj Sizov.—Al, menjj ūlьm kørde...

Ananъnъ çyregj øte qattь soqa vastadь, sondьqтан vjrte-vjrte keijn qala verdj. Çürt ananъ ədegence ьqьstьgrь cetke сьqardь, dualqa араgrь qьstь, sol kezde ananъnъ çanьnan adamdardьn qalьn tolqьnь sai-qala aqьr øtjr çattь—adam kør edj, olardьn kørтjgь ananъnъ kørlnj cattandьrdь.

—Bas, køter, ornьnnan tьr çūmьscь tapl..

Auada orasan zor, çez tьrva əndetjr tьrqaн tərjzdj, əndetumen vjrge: vjreulerdj kyreske qūlсьndьra, ekjncj vjreulerdjn keudesjnde kømeskj qnanьcьtь, əlde-nendei vjr çanьlьq volatьnьn sezucj jktj, as-qьnqan øuestjktj tuqьza, ana çerde djrjl qaqqan vūldьr ymjttj qozdьra, mьna çerde — cьldar voib jrkjlr çinalqan acu-ьzanьn acь aqьmьna çol asa, adamdardь ūqьdan oiatqandai, çürttьn vørj de — çoqarьda qьzьl tьb vūlqandар çelvjrep vara çatqan, aldьnqьlarqa qaraldь.

—Çyrjnder!—degen vjreudjn cattanqan dausь gyrjldep сьqть.— Qandai tamaca, çjgjtter!

Søitjr, çaicььqtaqь søzderjmen aittь vere almaitьn əlde-nendei vjr zor nørsenj sezgen volu kerek, ølgj kjsj mьqtar-tьgrь vjr voqtar aldь. Vjraq, ystjne tysken çarьq søuleden seskengen ьza da, qūlqa tøn qaraqьdь soqr ьza da çeksūrьn søzder arqьb irendei susьr, çьlan-ca ьsьldaidь.

Ваçьлдаqan vjreu, çūdьrьqьn tyjр, terezedep:

—Eretikter!—dep aiqai saladь.

Vjreudjn vūrьqьdai qadalqan accь dausь ananъnъ qūlaqьnьn etjn çej-dj:

—Imperetor patcaqa, patca aqzamqа qarsь volmaqьsндar ma? Bunt çasamaqьsндar ma?

Ananъnъ çanьnan avьrçьqan çyзder, sekjre vasqan erkeket, øielder qьlandар øtjr çattь, aldьndaqь kez kelgen zattьn vørjn øznjn ynderjn jktj ekрjn jmen сьgrь tastar, çolьn arсьr vara çatqandai vor kørjn-gen øleңge vørjlr, qalq veine qara tasqьndai telegei-tenjz vor aqьlu-

da. Albstaqь qьzьl tuqa qarap, ana ozjnъ valasьnъ qьzjn, qьltьr maqdaьn, senjmnjъ qarьq otьn sacqan kezderjn — kormese de korigьr keledj.

Mjne, aiaqtaгьn asьqrai basa, korigьnistjъ aqьrь nemen tьnatьnъn kьp vьrьn vjlgьn adamdarca aldyqь qьraqqa salqьn əuestjkrьn, selqos qarap kele qatqan adamdarьdъ jcjne aralasьr, ana toptьn eъ soqьnda qalьr qoidь. Bьl adamdar, kele qatьr, aqьrьn qana, əzderjne əzderj sengen qalьrta səileidj.

— Bjr rota mektep qasьnda, vjr rota fabrik qasьnda tьr...

— Gubernator keldj...

— Ras pa?

— Əz kəzjmmen kərdjm, ke'dj!

Bjreu cattanqan rьcjmьn vjr valaqtatp alьr:

— Qaitkenmen de vjzdnъ əzjmjzden qorqa bastaqan! Əskerj de, gubernatorь da! — deidj.

— Вауьrларьm! — degen sezjm ananь kəkrejgn kerneidj.

Bjraq, onь maqaiьndaqь səzder qansьz salqьn estjledj. Bьl adamdardan ozьr ketu ycjn, ana qьrjsjn sarcaqdata vastadь, vьlardьn vaiau, qalqau qьrjsjnєn vasьr ozu oqan onca qьn volmadь.

Kenet toptьn vasь, veine vjr nərsege ker soqqandai voldь, denesj toqtalmastan, aqьrьn eleqdei gujden, artqa qarai vjr toloьn tьstj. Əleq de saiaьvrlar qaldь, sonsьn vьrьnqьdan sarcaqьraq, qattьraq aqьtьla qəneidj. Qosьlqan ynnjъ qalьn loqьnь taqьda təmen tьstj, vəseqsj vastadь. Daustar xordan vjrgьnєn soq vjrgь sьqьr qala verdj, əleqdj vьrьnqь qalьrna qetkьze sьrquauqa, jlgьrj vasuqa tьrьsqan qeke daustar estjlp tьrdь.

Bas kəter, ornьdnan tьr, qumьscь tapl

Ac qalq, taisalmastan dьsranqa sarl. ●

Bjraq, vьl ьranda qalьr, vjrgьkken senjmdjк volmadь, endj epter saibьquscьbьq sezjle vastadь.

Esnəsenj kərmesten, aldyqь qьraqta ne volqanьn sezvesten, ana jlgьrj qarai entelei vasьr, toptь qara qьrttь ьqьstьrьr keledj, anaqa qarai, vjreulerj vastarьn təmen sala qavaqьn tyjrgь, ekjncj vjreulerj — ьialqan rьcjnєde ьrca kьljrgь, ycjncj vjreulerj kьljmьsjrei ьsqьrьr, keijngь cegjnedj. Ana mьnaiqan tyrde olardьn vetterjne qaraidь, onь kəzderj ynsz saual vєrgendei, ətjngendei, alqa saqьrquandai voladь...

— Qoldastar! — degen, Paveldьn dausь estjldj. — Soldattar da vjz sьqьldь adam, olar vjzdnъ ьrmaidь. ьrьr nesj var? Qьrttьn vərgjnekerek sьndьqть əkele qatqanьmьz ycjn ve? Bьl sьndьq olarqa da kerek qoi. Əzjrgь, olar vьlqan tьsjnrgь qetken qoq, vjraq olar da vjzdnъ qatarьmьzqa ker qosьladь, olar talan-taraq ven kjsj əltjrucjlk tьnьnь astьnda qьrmei, vjzdnъ vostandьq tьnьnь astьnda qьretjn voladь, ol uaqть qarьn. Olar vjzdnъ sьndьqьmьzde tezjrek tьsju ycjn vjz jlgьrj qarai qьrujmgь kerek. Alqa vasaibьq qoldastar! Ərqacan da alqa vasaibьq!

Paveldjъn dausь qatulanьr sьqadь, səzderj auada tasqa taqьva vas-

— Ә-ә! — деп, сет қақтақь вјгеу тавалар аиқай салды. — Endj җана-
засын оқи bastady, ittjñ balalarь!..

— Ыр, әне вјгеудj! — degen, асуль даус estjldj.

Ана екj қолымен көкрегjн vastь. Ған-җақьна қарады, көсеге
вүгьн йьқ толқан top endj tu ұстақан адамдардыñ jлгерj ұзар вага
җатқаньна қарағ, аңьгьр вөгелjр түрқаньн көрдj. Tu ұстақандардыñ
соңьнпн әлденесе ондақан адам ерген, әгьвjр jлгерj басқан қadam,
вейне кесе воильндақь җол қьзьр кетjр, тавандь куйджгөндеi-ақ, сол
кетjр вага җатқандардыñ не апасын, не мыпасьн сетке қарай секjртjр
tysjredj.

— Ғыгенсjзджк қүридь...

— деп Fedәnjñ аузынпн сыққан өлең, volасақь volҗайдь.

— Көтерjлер ваг қалқ!..

— деп, кьктj даустардан қосылқан хор өзjне-өзj сөнген, қаһарль тыр-
де, Fedәnjñ даусьн көтермеlei җөnelдж.

Вjрақ, өлеңjнñ әдемj ьғдақьн җага, ақьгьн айтьлқан сөздер de es-
tjledj:

— Komanda берjр җатыр...

Алдыңь җақтан:

— Qo'қa ал! — degen ассь аиқай estjldj.

Стиктар җоғарьда саиқала терветjлjр, төмен tysjр залымдырөн
кьлjмдеi, туоја қарсы кезеле қалды.

— Ma-arc!

— Kettjк! — dedj de, қисьқ кjсj екj қолын қалтасына сальр адьм-
даi баса сетке қарай җөnelдж.

Ана, кjрjк қарпастан, қарағ түр. Soldattардыñ сүр толқьнь қоз-
қала tysjр, көсенjñ өнвоильна җайла, кьмjстеi җарьғарақан volat jstjк-
терjн, сирек tјstj тарақ секjлдөндjрjр алдына ұстай вjр тегjс салқьн тыр-
де jлгерj сылци җөnelдж. Ана, адьмдаi басыр, валасына җақьпырақ кер
түрды, Andrei de вjр attap Paveлдыñ алдына сықьр, онь өзjнjñ ұзын
воильмен қорсар тұра қалды.

— Qatar җыр, җолдас! — деп Pavel, қатты аиқай салды. Andrei өлең
айтыр кеledj, екj қолын артына ұстақан, басын җоғарь көтерген .Pavel
ильмен тыртjр, тақь аиқайлады:

— Qatar җыр! Pravaң җоқ! Alda-tu ваг!

— Tar-рандар! — деп kјkentai ofitser, ақ қьльсын җалаңдата, җjнjске
даусьн аиқай салды. Tјzesjн вькрөстен вjр аиқайн җоғарь көтерjр,
ол қораздана җер текjleidj. Оньң җарьғарата тазартқан etjgјне апаның
көзj тьстj.

Онь җанасалаi, кейjнjрек җьрjр, аиқатарьн ауьр баса ұзын воиль, са-
сын қьгьр тастақан, җуан вүгьл мүртты, ystjнде қьзыл астарль ұзын,
сүр палтось ваг, кең салварьнлң екj җақ җанына сарьҗолақ ұстақан
вјгеу кеle җатыр. Оl да хохолса екj қолын артына ұстақан, вүгьл tart-
қан qoіu қастарьн җоғарь көтере Pavelқа қарайды.

Анаоја ұсан-теңjз көр нәрсе көрjндj, әгьвjр дем алысьмен қаватта-

sa, sьrtqa sьqьp ketuge daibь qattь aiqai, onь kьkregjnde qozqal-
mastan tьnpь tьr, sol aiqai anapь vьlьqьtьruda, vjraq ana kьkregjн ekj
qoьlьmen vasьp, onь sьrtqa sьqarmadь. Anapь cьrtь olai-vьlai qaqrai-
laidь, ana teьsele vasьp, talьqьsьqan kьsjce meь-zeь vor, jlgerj cьzjр
varadь. Arttaqьlardьь vjрте-vjрте azaia bastaqanьп, aldarьпп sьqь
toqьп sьqьp, olardь ьdьrata bastaqanьп ana sezjр keledj.

Vjр qaqьпп qьzьl tu adamdarь, ekjпcj qaqьппп sьr adamdarьь
tьqьz tьzvegj — qagama-qarsь cьlьcьp, qaqьndasьp keledj, soldattardьь
cьzj anьq kьrjпedj — vьlar kьcenjп ьп voьпп qartap alqan, al, sar-qo-
qalaqtana samsaqan cьzderj aiqьz-aiqьz, tar qolqa ьsap — vjрjппп vj-
rj ьlasьp ketken, onь q ьr qerjпe ьrtьrлj kьzder ornatsьqan, aldьnda
ctikterdьj cьjпcke ьtkjр yterj ьzqarlanьp qarq-cьrq etedj. Adamdarь-
ьь kеudesjпe kezелgen vьl ctikter, keudege кер ьlj timese de, toptьь
qatarьп vьzьp, cьrtть vjрjпдеp toptan sьqara vastadь.

Anapьь qьlаqьпп, artqaqta cьzjрjр vара qatqandardьь dьrsjлj estjл-
dj. Vasьqь, avьqьsьqan daustar sьqadь:

— Taraьdar, cьgjtter...

— Vlasov, qac!...

— Kejп, Pavluxa!

— Tasta tudь, Pavel! — dedj Vesovcikov mьnaiqan tyrde. — Mьn-
da ьkel, men tьqьp qoiaьп!

Vesovcikov tudьь savьп ьstai aldь, tu keijп qarai vjр toqьp tьstj.

— Cьver! — dep cьkьrdj Pavel.

Nikolai qoьп, veine kyjр qalqandai, keijп qarai cьlьp aldь. Oлeь
sьne qaldь. Cьrt Paveldь ainala tьqьz qorcar, toqtai qaldь, vjraq ol
sьqьlьsa alqa sьqtь. Beine, qoqarьdan kьrjпvei qerge tysken mьldjр
saqьmьda vьlengendei cьrt kenet tьm-tьrs vola qaldь.

Tu astьnda cьrma saqtь adam tьr, odan kьp emes, vjraq vьlardьь
tьrьsь pьqьz, vьlardьь qamьп oilaqan anaqda qorqьпьs sezjпj tьp,
olarqda vjrdeme degsj keigendei vьldьr tьlek paida voldь, mьne osь
sezjп anapь tu astьndaqьlarqda qarai tartь.

Vjр mezgjлde ьzьп voьlь caldьь:

— ьne vjreudjп qoьndaqьsьп cьlьp al, porucik! — degen, salqьп
dausь estjлdj.

Ol qoьlьmen nьsqar, tudь kьrsettj.

Paveldjп qasьпa kьckentai ofitser cьzjрjр keljр, tudьь savьп ьstai
aldь da, cьngjрlegen dauspen:

— Cьver! — dep cьkьrdj.

— Tart qoьndь! — dedj Pavel, daustap.

Tu vjrese oьqda, vjrese solqda qarai ijle, qoqarьda qьzara qьlрьgьp
djр-djр ettj, sonsьп tyр-tyzu qalьpqa keldj. Kьckene ofitser ьcьp ty-
sjр, oьbra kettj. Cьdьrьqь tyjлgen qoьп qoqarь ьstap Nikolai erekce
carcaьdьrpen, anapьь qanьппп sьp etjр ьte sьqtь.

— Ustardar vьrjп de! — dep, cal qer tepsjпe ars ьte tьstj.

Vjрnecе soldat cьgьre vasьp, alqda sьqda keldj. Vjreuj mьlьtьqьь
qьndaqьmen sjлter qaldь — tu selkjлдеp kettj, tьmendeр varьp, soldat-
tardьь sьp-sьr toььпa enjр qoq voldь.

—Әттегене-ай!—деп, вјреу өкјіңісі дауспен айқай салды.

Ана, құбындағы даусы құғаққа сығыр, сыңғырсыңғыр сјберді. Вјрағ, оған soldattar товъның ағасынан сыққан Paveidyң асыр даусы қауар қайтарды:

—Kerjskence qoc vol, әce! Qoc vol, tuqanym...

— Tjrj! Esjne aldy! — degen oi ananyң cыregjne кер сар ете tystj.

— Qoc vol, nenkom!

Ekj qolyң sermer, алақының усјмен көтерілір воың soza, ана оларды көгір қалуға тығысты, сонда soldattarдың васынан асыр тұрған Andreidyң дөңгелек cызјн көрді— Andreidyң cызј kылмдер, анаға сәлем қолдар түрды.

— Вауырағым... Andruca!.. Paga!.. — деп ана айқайлады.

— Qoc volыңdar, қолдастар! — деп, soldattar товъның јсінен олар даустады.

Әлде-несе рет қаңғырған, yzdk-sozдыр даустар оларға қауар қайтарды. Sol, қаңғырған даус әлде-қайдағы тережелерден, yilerdyң сатырағынан келір қатты.

XXIX

Анаы вјреу кеудеден ітерір қалды. Mүнартқан көзімен қарап, ой, алдында тұрған ofitserdy көрді. ofitserdyң вет-аузы қыр-қызыл вор, јсі-пір кеткен, өзј анаға қарап:

— Қоғал әгі, сен қатың! — деп cекірді.

Ана оған қоғарыған қарады, оның алақының астында, екј вөліңір сыпыр қатқан түдң сабын көрді—сыпыр сартың усјнде вјр қапырақ қызыл mata cытымай аман қайысты. Еңкеіір, ту савағын cерден көтерір алды. Ofitser оны анаың қолынан cүйер алыр, лақтығыр cјберді де, cер тepsjne ақырды:

— Қоғал әгі, deimjн.

Soldattar ағасынан:

—Bas көтер, орныңнан тұр, cүмьсыс тап...

— degen өлең лап етір көтерілді де, ақытыла cөнеді. Төңіреkteгі нәрсенің вәгі де сығ-көвелек айналыр, терветілір, сайқалыр кетті. Ауадан, telegraf сымдарының ызыңдаған гулј тәгізді, қовалсыған қалың су естілді. Ofitser, ызаланған рјсіңмен cіңкілдеп, ысыр tystj:

— Тоқтат өлеңді! Feldfevel Krainov...

Ана, теңсеle васыр, әлгі ofitser лақтығыр cјберген сыпыр сартың қасына келір, оны тақыда қолына алды.

— Ynjн өсір мыналардың!..

Өлеңің ығдағы вүзылыр, қалтыр кетті, оған соң сайабылар вағыр, су серкендеі васыла қалды, вјреу анаы ықыннан ұстай алыр кейің вүғыр, ағасынан ітерір cјберді...

— Ket, ket...

—Tazartyңdar көсені!—деп ofitser айқай салды.

Ана, өзјнен он қадамдай cерде тақыда үйіқысыа қалған вјр топ

adamdy kördj. Olar aınat cegedj, kuvjrlaidj, ыsqрадъ, сөйтjр көсе вои-
мен аqьғын қана кейн ыqьсыр, уi-yidjн қорасына тоqьтыладъ.

— Ket әгj, albасты! — деп мүртъ ças солдат, anamen қатарласа
верjр, оның қулаqьна аiqailар çekjrdj де, оны trotuarқа қарай iterjр
çjберdj.

Tudьн savьna syienjр sendele vasьр ana çyгjр kettj, aiaqь djrjл-
деp, tьjesj vygile verdj. Qұлар ketpes ycjн, ol vьr qoьmen уi-yidjн
qавьrқасына, dualqа syienjр keledj. Aldьnda кейн сегjнjр vana çat-
қан adamдар; anamen қатарласа çana арт çаqьнда çekjрjр kele çat-
қан soldattар:

— Ketjңder, ketjңder...

Soldattар anadan озьр kettj, ana toqтай qalьр, артына qaradъ. Кө-
сенjн аqь cetjнде, алаңда сыqатын çoldь вөгер, sirek tьzbektele таqь
sol soldattар тұр. Алаң vos. Aldьнqь çаqта da, çinalqан çүртqа қарай
аqьғын қана сыçьр, сүр figuralar теңсеle vasadъ.

Anaьн кейн вүгьлqьсы keldj, вjрақ, nege екенjн сезvesten таqь
da jlgerj қарай çyге çөneldj, көденең көсеge kelgen çерde вүгьльр,
qаңьraқан тар көсеge tьstj.

Таqь toqтадъ. Ауьr kyrsjндj, қулаqьн тjгjр тьңдаi qaldъ. Aldьнqь
çаqта вjр çерde qalq gu-gu etedj.

Kenet terlep ketken, ana, qavaqьн qimьldatьр, erjңderjн сыьvгla-
тьр, qoьн sermer, tudьн savьna syienjр, jlgerj қарай aiaңдаi çөneldj,
әлde-nendei сөздер jсjнде sairap тұр, ol, көkrektj kerneidj, sol сөз-
derdj çүртqа aitsam, aiqailар estjrtsem degen qаçьрль, өktem tьlektj
tütandьradъ.

Anaьн çyгjр kele çatқан көcesj solqа қарай kjlt вүгьлqанда, қал-
тарьста ильqьр тұрқан ylken вjр top adam көrjндj; вjгеu тұгьр kyc-
tj, qattь dauspen:

— Aqайьндар-аи, оғынсыз оқарьлq jстер, стикке qарсы ұмтылмас во-
лар!—деidj.

— Qa-andai өздерj, ә? Qарсы kele çatқандардан taisalмай, тұгьр
aldь! Imenu, çасqanu degen çoq, сырақтарьm...

— Mjне сақан Pаса Vlasov!..

— Xoxol ce?

— Qoьн артына ұстақан, өзj kyljмдеp тұр, caitan...

Tортьн jсjне сыqьлыса enjр vараçатыр, ana:

— Qарақтарьm! Çүртьm! — деп aiqailар çjберdj. Çүрт құрмет көр-
sete, ekj айгьльр, çol verdj. Bьreu тұгьр kyldj:

— Qараңдар — çалауь var! Qoьнда — çалаu var!

— Өсjр унjңdj! — dedj qatal daus.

Ana ekj qoьн çайр тұра qaldъ...

— Sөzjмdj тьңдаңдар, — Xristos ycjн! Bөгjң de vaurьmsьңдар, вөгjң
de syijktjmsinder... қорьрpastan қараңдарсы, — nendei оqьqа volдь?
Bjzdjң қанытьыз, вjzdjң balalarьтьыз дьnyede сындьлq jздеu çoьнда...
вөгjң ycjн! Sjzderdjң вөгjңjз ycjн, ças balalarьпьз ycjн olар өз vas-
тарьн adal çolqа vailақан... Olар çарьлq сәulelj kyндj jздеude. Olар

сӑндыҫты, әдждікті көксеіді... сұрттың вәҗне ҫаҫсылық болса екен деп тјлеіді!

Анаһың сүреҗ тular, тыһыс тағылы, татаһы қуғаҫһы, таһдаһ кейр варады. Сын сүреҗнен-варық әлемдј, варық сұртты қусаһына сидығандаһ зор махавват сөздерј туады, сол сөздер вара-вара анаһың тјлјн ҫарсаһдата қозҫар, қызуландығыр, еркјн ҫеҫілте тускендеі.

Ана көҗр тūr—вәҗ де оһы тыһдауда, вәҗнде де уһ ҫоҫ, ана тыһнаһ сезр тūr — сұрт оһы айнала қорсап аһр, оһа ҫомуда, анаһың кеудесјндеҗ тјлек, ендј анаһа айқндаһр болған тјлек — зораһа тустј. ол тјлеҗ: валасыһың соһыһан, Андреідјһ соһыһан ,soldattardың қоһына туср, солардың қоһына ҫаһыҫ қалдырыһан васа да ҫјҗиттердјһ соһыһан оһы адамдарды да ҫјверу едј.

Айнала қорсап тūrған тūһыһаған, зејндј ҫыздерге қарап қоһр, аһа ҫаһа ҫаһл кусрен таһда сөіледј:

— Вјздјһ балаларыһыз дүһде ҫаттыһа қараһ вет алған, вјздјһ ҫаһыздарыһыз, қанырезерлерјһыз, вјздјһ овырларыһыз вјздј һемен арандатқан болса, һемен матар, һемен тūһыҫтырған болса, олар соһың вәҗне қарсы сьһр, — варық сұрт усјһ, Христос сӑндыҫ усјһ аттаһыһан! Syіjktјlerјһ, выкјл қалқ усјһ, выкјл дүһне ҫызј усјһ көтерјлдј қоһ вјздјһ ҫас қаныһыз, выкјл ҫүһысь адамдар усјһ аттанды қоһ олар!.. Олардан қарсаһдарсы, везвесеһдерсј, өз балаларыһды ҫол устјһде ҫаһыҫ тастар көһесеһдерсј! Аһаһдар өздерјһдј...үлдараһың сүреҗне сенјһдер—сӑндыҫты туһызған solar, олар сол сӑндыҫ усјһ mert болғалы тūr. Сенјһдер оларға!

Анаһың даусы сьһрай қалды, әлсјреп теһселр кеттј, вјреу кер оһы қолтыһыһан сыедј...

— Qasiett әһліе сөілер тūr! — деп вјреу, көһлј қовалһр, кыһрене даустады.—Qasiett әһліе деһмјһ, ҫаҫһлар! Тыһдаһдар!

Ekјncј вјреу тūr, аһаусыһық вјлдјрдј:

— Oi, azap ҫегујһ-аһ!

Вјреу оған наразыһық көһсете:

— Azap ҫегр тūrған ҫоҫ вүһ, вјздеі аһмақтарды тыіреп тūr,—тысјһсеісј! — dedј.

Qaltыраған, qattы даус тоһтың устјһнен, саһықтар аспанға сьһты:

— ҫарандар-аһ! Менјһ Mitәм — кјrcјksјz таза ҫаһ, ne јstedј ol? Ol ҫoldastарыһың соһыһан ердј, ҫаҫһ көһетрјһ ҫoldastарыһың соһыһан.. Мыһа кјsj дүһыс аһтады, ne усјһ тастаһыһыз балаларыһыһызды? Олар вјзге ne ҫамандық јstedј?

Bүһ сөздердј естјр, көһлј қамыққан аһа, аһыһы ҫыһаһ вастады.

— Yіjңe var, Nilovna! Vара qоһ, аһа! Qalһыраһың qоһ! — dedј Sizov, qattы даустар.

Sizov сүһлаһыр кеткен, саһалы һіралақтаһыр дјr-dјr етедј. Вјr mez-гјлде, қаваһыһ тыір, сұртқа айнала вјr қарады да, сиратыһр аһр, сөзјһ аһық естјрте выһаһ dedј:

— Менјһ ұһыһ, Matvei, fabrikte mertјгјr өлдј, — оһы вјлесјһдер. Eger ol оһы kezde тјrј болған болса, — оһы, әлгј кеткөһдердјһ қатаһыһа var, деп һен өзјһ ҫүһсаған вolar едјһ, — Matvei, sen de var,

der özjm aitqan, volar edjm! Bar, öitkenj vül — dūrğst̄bq, vül — adal-
d̄bq, der edjm!

Sizov kenetten s̄ozjn qoia qoid̄, əlde-nendei zor, çana, vjraç qor-
q̄n̄ps̄s̄z vjrdemege vöengendei, çürt ta m̄ñaīs̄p̄r, yndemei t̄r. Si-
zov vjr qoib̄n sjlke çoçar̄g köterj̄r, taç̄bda s̄ölei vastad̄b.

— Cal s̄ölep t̄r, — sender menj vjlesj̄nder. M̄nda ç̄m̄s̄ j̄stege-
n̄jme s̄b̄z toç̄b̄z ç̄l völd̄, çer yst̄j̄nde ömj̄r syrgen̄jme elu yc ç̄l.
Çien̄j̄mdj, v̄n̄p̄n̄ qatraqan ças valam̄d̄, aq̄b̄ld̄m̄d̄ vugjn taç̄bda āb̄r
kettj. Oda Vlasov̄t̄n̄ qatarḡnda, — tud̄n̄ naç çan̄b̄nda, ald̄n̄q̄ç s̄apta
völd̄...

Sizov qoib̄n vjr sjlter, vugjle qald̄, anan̄n̄ qoib̄n ūstar:

— M̄na öiel s̄nd̄b̄q s̄ozjn aitt̄. Vjzdj̄n̄ valalar̄m̄b̄z adal t̄r-
m̄b̄sta, aq̄l t̄r̄m̄b̄nda ömj̄r syrudj kökseidj, al m̄na vjz — olard̄
t̄astar, özjm̄z ketj̄r qald̄b̄q, — iə solai! Çyr, Nilovna! — dedj.

— Vaūrlar̄m̄! — dedj ana, çasqa tolqan közder̄jmen çürtqa ainala
vj̄r qarar, — ömj̄r — valalar ycj̄n, çer — valalar ycj̄n!..

— Çyr, Nilovna! Mə, t̄aiaç̄n̄d̄ ala qoi, — dedj Sizov, tud̄n̄ s̄-
n̄b̄q sav̄n̄ ūs̄n̄p̄r.

Çürtt̄n̄ v̄əj de anaç̄a m̄ñd̄ r̄ic̄n̄men, q̄r̄met̄ren qarad̄b, ketj̄r
v̄ara çatqan anan̄n̄ soñnan̄ köñl̄ vjldj̄rgen daustar estjldj. Sizov
yn-tyn çoç, çürtt̄ v̄oç̄st̄ra çurdj, olar yndemesten v̄oç̄s̄p̄r çol verdj
de, anan̄n̄ soñnan̄ erjksjz ertken kömeskj kycke vaç̄n̄p̄r, aiaç̄tar̄n̄
as̄v̄rai vas̄p̄r, anda-sanda özara aq̄b̄n̄ çana s̄öz qat̄s̄p̄r, anaç̄a
ere çurdj.

Öz yij̄n̄j̄n̄ qaç̄ras̄na taian̄p̄r kelgen çerde, ana çürtqa qarai v̄n̄r̄-
l̄p̄ t̄ura qald̄, tud̄n̄ s̄n̄b̄q sav̄na syienj̄r, olarqa vas̄n̄ izer, ɣzal̄p̄
vjldj̄rgen r̄ic̄n̄men, aq̄b̄n̄ çana:

— Raxmet senderge! — dedj.

Sol arada özj̄n̄j̄n̄ manaç̄ oib̄ — çyrekten tuç̄andai vor körij̄gen
çana oib̄ — esj̄ne tyse qal̄p̄r:

— Eger adam valas̄ vjzdj̄n̄ q̄ñd̄aīm̄b̄z — Isus Xristost̄n̄ çol̄nda
vas̄n̄ ölj̄mge vailamaç̄an volsa, Xristos ta volmaç̄an volar edj... —
dedj.

Top t̄n̄ç̄rap anaç̄a qarar t̄urd̄b.

Ana taç̄bda çürtqa vas̄ izedj de, yij̄ne kj̄rj̄p kettj. Sizov en̄keij̄p,
anamen vj̄rge o da yige kj̄rdj.

Çürt özara vj̄rdeme çaīb̄nda s̄ölesj̄p, qaç̄ra ald̄b̄nda vj̄raz t̄urd̄b.

Sodan keij̄n, as̄v̄p̄astan, yidj-yij̄ne tarast̄b.

EKJNCJ BØLJM

Kynnij qalqanyn volqan oqıqalardь kemeskj tyrde eske tysj-
gumen, denesj aıy tartьp, jcnen tьnp, qattь carcaqan kyi
men ьtkjzjdj. Kjkene ofitserdjн sьrql kelvetj kьz aldьnda
vьldьraıdь, Paveldьn qara toрь ьyzj ьarqьldaidь, Andreıdjн kьzderj
kyljmdedj.

Ana vьlmenjн jcnde ьrlj-berlj ьyrude. Vjrese terezenjн aldьna
otьgьp, kьsege qaraidь. Odan soq qasьn kerjр, denesj tjtjkenjр, ьan-
ьaqьna ьaltaqtaı tysjр, taqьda ьrlj-berlj ьyre vastaidь. ьlde-nenjн jzdep
ьyrgeп sьqьldь. Su jcse de ьolj qanvadь, — kьkregjn kernep, jcjn ьterp
vара ьatqan qaralyqьn, kektjн kьıjgjn vasa almady. Vьgıngj kьp qaq
aıyьqandai, — alqasьnda vьgıngj kьpnjн maqnasь volsa da, endj onьn
vьrj tausьnp, dьne anapьn kьzjne oısьrap qalqandai vor kьrjndj ьana
kьsjnj ьrj-sьrj qьlarьq:

— Endj ne volmaqь?..—degen sьraq ystj-ystjne tьndj.

Korsunova keldj. Ol ьiel vjrese qolьn sermer, daurьqьp, ьylaumen
voldь, vjrese masattapьp, aıaqtarьmen ьer terkjleidj, ьlde-kjmgе vьıьra
sөıler, uade etjр, doq kьrsettj. Vjraq mьnьn vьrj de anaqa ecqandai
əser ete qolqan ьoq.

— ь-ə! Qalqьn aсьna tidj me, vөlem! Fabrik toqtady, vьrj de
toqtady! — dep daurьqа sөılegen Marianьn dausь estjldj.

— Ia, ia! — dedj ana vaıau yпnen, vasьn caiqар. Vjraq ana — An-
dreı men Pavel vardaqь uaqьttь oilar, ьlde-nege kьz aıyьmaı qaranda
voldь. Kьzden ьas sьqarьp ьylaıqа anapьn camasь kelmedj. ьyregj
qьsьnp, qanь kertj, erjnderj de kezepь kettj, taqьdaı da qьrқady. Qol-
dagь qaltьradь. Sьmьrlar aqқasь qьrьstady.

Kecke ьandarmdar keldj. Olardьn kelgenjne ol taпdanqan da, qorq-
qan da ьoq. Olar yige tasьr-tusьr kjrdj. ьyзderjnde vjр tyrlj cattьq
var, kьnlderj kьterjnkj. Sarь ofitser tьsternj aqsita sөıledj:

— Al, qalai tьrasьz? Osь, ycjncj ret kezdesjр otьrқan ьoqрьz va, ə?

Ana qьrқaq tıljmen erjnderjn ьalap, yп qatqan ьoq. Ofitser ьsiet
aitqansьp kьp sөıledj. Ana onьn kьp sөıleudj unatatyndьdьp sezdj. Vj-
raq ofitserdjн ne aitqanь anaqа estjlmедj, oıьn da vөlmedj.

Tek ofitser:

— Balaqь qьdai men patsanь silauqа yirete vjlmegen aıьp ьzjnde,
matucka...—degende qana, ana esjk aldьnda tьrьp, ofitserge qara-
maстап:

— Ia — vjzdjñ sudiamъz — valalar qoi — olar mündai çolqa tastaqa-
nъmъz ucjn çazqьrsa onъsь ornđ voladъ qoi, — dep qoңr dauspen
çauar qaiьrdъ.

— Ne deisjñ? Qattьraq aitъsь! — dep aqьrdъ ofitser.

— Sudiamъz — valalar! — deimjn, — dep ana kyrsjnр, qaitalar
aitъ.

Sol kezde ofitser vïlan-talan volьp, vjrdeme turalъ çydamdata sөi-
ledj, vjraq aitqan sөzderj anaqa çetpesten, ainalьp-yirjлp ofitserdjñ öz
maңьnan aлыsqa ïzamadъ.

Ронәtoi vor kelgen Maria Korsunova edj. Ol ananьñ qasьnda tьr-
dъ, vjraq anaqa qaraqan çoq. Ofitser vjrdeme çaiьnda sügasa төmen
ijлp aсыqьs vjг kelkј çauar qaiьгьp tьrdъ:

— Vjmeimjn, taqsьr! Men oqьmaqan qaraqoъ әielmjн. Sauda-sat-
tьqpen kesjр qblamьn. Әzm çarьmes adam volqansonq, esnәsenjñ de
mәnjsjn vjлmeucj edjm.

— Tөit, ynjñdj сыqarma, — dep çekjredj ofitser, mürтьn edjreitjр.
Sodan keijn Maria төmen ijledj de, ofitserge көrsetpesten qoлн сыq-
гьp, anaqa сыьrlaidъ:

— Mjne saqan, oңvaqan neme!

Oqan Vlasovanьñ voibn tjnt, dep әmjр ettj. Maria көzderjn сыp-
льqatьp, ofitserge vaсыraia qaradъ da, yreilengen рјcjnmen:

— Vïlai ete almaimьn qoi, taqsьr, — dedj.

Ofitser çer tevjлp, aqьrdъ. Maria müñaiьp төmen qaradъ da, vaiau
ynmen:

— Qaitesjñ endj, — tyimeñdj aqьt, Pelageia Nilovna, — dep ana-
qa etjnc ettj.

Ananьñ ystj-basьn tjntkјler, kijmderjn sipalar çatьp, vet-auzъ
tytjgјp ketken Maria:

— Ai, naqьz itter-au, ә? — dep kyvjrledj.

— Sen әzjñ onda vjrdeme aitьp tьrsьñ qoi! — dep aqьrdъ ofitser
ьzqarь pјcjnmen, Mariaqa qarar.

— Әiel çimъsь çaiьnda, Taqsьr! — dep kyvjrledj, Maria yreilenjр.

Ofitser protokolqa qol qoiu çөnjnde anaqa çarьq etkende, ana tь-
гьp vadьraiqan vaspara әjрtөmen qaқazdьñ vetjne:

«Çimъsь adamньñ çesjр әielj Pelageia Vlasova» dep çazdъ.

— Sen ne çazdьñ әzjñ? Bül nege kerek? — dep әkjrenәdj ofitser,
çerkengendei, vetjn trçitьp. Onan soң kekesjñdj tyрmen mьrsьldar:

— Taqь nemeler... — dedj.

Olar kettj. Ana көkregjne qoldarьn aıqastьгьp, terezenjñ aldьna
keldj de kjрjk qaqpastan, esnәse көzjne көrjnvei, ïzaq uaqьt көce-
ge qarar tьrdъ. Qasьn kerjр, ernjn tјstep tьrdъ, çana qattь tјstenge-
nj sonca, ïzamai tјsterjnñ aubьqanьn sezdj. Camdaqь kerosin tau-
sььp, ot сыrt-сыrt ete әlezgјp sөnjр varadъ. Ana camdъ yлep өcјr-
dj de, әzj qaraqoъ yide qaldъ. Aubь qaralьq, qartaqan qara vïlttai
ystjne төnjр, көkregjn kernerdj, tьпъsьn tarьltъ. Sol qalьpta ana ïzaq
uaqьt tьrdъ, aiaqtarь carcar, көzderj taldъ. Terezenjñ tyvjne көp
toqtar, dөrekj dauspen:

— Pelageia! Үиқтар җатырмыйсың? Үиқта, — җаны куизелген вақытсыз
визара! — деп. айкалашкан Марианың унј естийди.

Ана сесјивестен, төсегјне вагыр җатты да, тап терең суға батқан-
дай, җалма-җап ауыг үиқыға сомды.

Үиқтар җатыр тусјнде ватрақты җердиң арҗақындақты, җалаға вага-
тын җол воһында түгқан қүм төвенј көрдј. Төвенјди вјг сетјндегј
қүм алатын сүңқырға қарай қүлаитын җар қавақтың устјнде түгқан
Pavel, ваiau унмен Andreige ұқсар:

Bas keter, омыңнан түр, җүтмьсыз тар...

— деп әндетјр түр.

Ана, җолмен қорқаның түснән өтјр вага җатыр, маңдайына қо-
һын тосыр, валасына қараидь. Көгјлди арпаның җағқып нүгымен вала-
сының келбетј ақың көгјнедј. Ана оған җақып вагуға патмьс қылады.
Өиткенј екј қават екен. Қоһында тақты вјг нәгесте ваг. Sol воһымен
әгј сүге вегедј. Dalada көр вала доп оинар сүг. Dortаг қызы. Қо-
һындақты нәгесте, валаларға қарай талрыпыр, сығқыр җылайды. Balаны
емјзедј де, ол јзјнсе кейн қайтады. Қайтыр кеке җатыр, endј төвенјди
устјнде өзјне қарар паизаланы оқтаһыр түгқан soldattарды көредј.
Ана җедел васыр, айдalada түгқан сјркеуге қарай сүгјге җөнедј.
Сјркеу арпақ, мақта тәгјзди, тап вүлттан орнатқандай җана өзј өте
вјжк. Oнда, өлген вјгеудј җаназалар җатқан екен. Anadaй җерде улкен
қара тавыт түр. Қағрақты нүг җавықан. Pop пен diakon устерјне ақ
саран кјп, сјркеудјди јсјнде:

—Xristos өлјр тјрлген...

— деген аиатты әндетјр сүг.

Diakon илјр, анаға тәҗтн қылады, җүтмьр кыледј. Сасы җытыр сары.
Сүзјнде, Samoilovтың сүзјндегјдеі, саттық велгј. Ғоғарыдан, кум-
везден сјркеудјди јсјне, җайған оғамалдай ақсылданыр, куннјди сәулесј
түсјп түр. Сјркеудјди екј җақында:

—Xristos өлјр тјрлген...

— дегендј аитыр валалар да ақығын җылауда.

— Usta тьналарды! — деп даустады pop кенеттен, сјркеудјди қақ
ортасында тұра қалыр. Портың устјндегј ақ саран језде җайыр вольды.
Betјнде ақ кјрген, аиватты мурт paida вола қалды. Ғүрттың вәгј тьм-
тырақай қаса җөнедј. Тәспјсјди вјг җаққа лақтыгыр җјверјр, дәл хохoldай
төвөсјди екј қоһымен васыр, diakon да қасыр вагады. Ана қоһындақты
валасын җерге, җүрттың аиақ астына түсјрјр алды. Ғүрт тыр җалаңас ва-
лаға үрейлене қарар җанынан оиқастар өтјр җатыр. Ана тјзерлер, қасыр
вара җатқандарға:

— Nөrestenј tastamaңдар! Ala ketјндер оны... — деп даустаидь.

—Xristos өлјр тјрлген...

—деп җылар, екј қоһын артына ұстар, җүтмьа кылјр хохол түр.

Ana eñkeijp valañ köterjp aladı da, taqtai artqan arvanıñ ystj-ne aragıp otırqızadı. Arvanıñ çanında:

— Maqan auyr çımıs verdj... — der, qarqıldıai kылjp, vaıau çy-gjspen Nikolai ketjp varadı.

Kөse ыlai. Yilerdjñ terezelerjnen vastarın сьдaғыр, ьсдьғыр daus-tar, qol sıjter тұрған çürt. Kyn acық eken deidj. Tamыз ьстьқ çer-dynienj сьсьтер тұr. Kөleñkelj çer çoқ.

— Сьrlaңыз, nenko! Tүrmıs osındai! — deidj xохol.

Seitjp, xохol var dausьmen çer-dynienj çaңqьғықтығыр, әn saladı. Ana onьñ artьnan çyгjp vara çataды. Kenet syгjnjp ketjp, typsјz тұңqьықqa qılıa qılıadı. Sol typsјz тұңqьықтың јсј ananьñ vet aldь-nan ureilj tyrde kыңrengendei voladı...

Ana tula voıь tјjrkенjp, ұıqьсьnan oiandı. Әlde-kjm çauыздық nietpen, qoçьr-qoçьr, auyr qoıьmen ananьñ çyregjn cenğelder, aqь-ғындар qьсқan tәгјzдж. Çımьсqa caqьғыр aıqailaқan gudokтың acь dausь estjedj. Ana vül, gudokтың ekјncј aıqaiь ekenjn vјldj. Yidjn јcјnјñ astan-kesteñj сьдьр, vet-vetjmen cасьлыр çatqan kјtar, tarta-лыр qaıqan eden.

Ana onьnan тұrdь da, сььпvastan, qūdaıqа da qūcьық etpesten, yidjn јcјn çıpauqа kјrјstj. Asyige vјr çарьғақ qьзыл cyberек vailan-qan talaq көzjne tystj. Çaratьñqьramaı onь qoıьna aлыр, pecke tas-tamaq volьr, vјraz тұrdь da, onan soң kыrsjnjp, çalaudьñ qьзыл cy-berегjn aлыр, çaқьsылар vykter, qaltasьna тықты, talaqты tјzesjne salьr сьндьғыр, laqtьпыр çjberdj. Odan keijn terezenj, edendj суьқ sumer-çudь, samauьr qoidь, kijndj. Asyidegј terezenjñ aldьna varьr otь-ғыр edj, taqьda:

— Endj ne јsteu kerek? — degen sürau sap ete tystj.

Vјr mezgјlde qūdaıqа qūcьық etpegenj esjne tьsјr, vürьстаqь qūdaı suretјnјñ aldьna varьr, vјrnece sekundtei тұrdь da, qaitadan onьna otьrdь — көñlj әre-tәre, voıь meң-zeң edj.

Ainala tәñjrek vјn tyrlj сьm-çьrt, tap kece qana көcedе aıqaila-сыр, culasьr çyrgen çürt, vyгjn yidj-yijne тықылыр, өзgece kың тура-лы ynsјz-tynsјz oilanьr otьrқan сьqıldı.

Ças kezjnde көрген vјr oқиqа kenet esjne tyse kettj. Zausoilov degen mьrzalardьñ eskj vaқcasьnda, vetjn qara qoқa basqan, ylken वोget su volatьn. Kызdjñ qoңьr saıqьn kynj edj; sol वोget sudьñ çanьnan otjp vara çatьr, ana su ortasьnda тұrған qaiьқты көрген. वोgettјñ суь qar-qara, әгј тыьық, qaiьқ, vetjn sarь çарьғақ basqan mұndь qara suqа çeljmdeljp qalqan sekјldj. Çansьz çарьғақ basqan, qara sudьñ ortasьnda, qaiьqьсьsьz, eskeksјz çapadan çalqьz қаңьraıьr тұrған vül qaiьқ auyr qaiьпынь, ylken qasјrettјñ velgјsјn көrsetjp тұrған sekјldj edj. Vül qaiьқты çiekten kjm iterjp çjberdj, nege iterjp çjberdj eken? — der, ana sol uaqьtta sudьñ çieгjnde oilanьr көр тұrған. Sol kynj kecke çürt, Zausoilovtardьñ prikazcigјnјñ әielj sol suqа ketjp olјptj, degen qavardь estјptj; ol—ynemj ұıpalaqtanьr

tūratın qara cacaq var, aiaqın carcaq vasa çyretjn, kjckentai qana aiel edj.

Ana vetjn sipadъ, oib taqьda kecegj volqan oqioalarqja audъ. Sol oioqa comъp, ol suъp qalqan caidan kəz aibmastaп, ūzaq otьrdъ; aqyl-esj vytnj, cesjlp seileskendei vjreudj kərjп, sodan kəp nəse-lerdj sūrap vjsem dep ьntьqtъ.

Tар anaпьq tjegjn oγьndaqьsъ kelgendei, tyskj tamaqtan keijn Nikolai Ivanovic çetjп keldj. Vjraq oпь kərgende, anaqja kenet qor-çьpъs paida volъp, amandasumen çumъs volmai, aqьgьп qana:

— Oibai çaqьpъm-aц, vül kelujъz veker çoi! Mūпьqъz availa-maqandьq! Kəse, ūstar aladъ çoi... — dedj.

Anaпьq qolъп qattъ çьsъp, kəzjldjrgjn tyzedj de, ol vasaп ijп, moipъп sozъp, carcaq tysjndjre vastadъ:

— Vjlemjsjz, menjп Pavel, Andreimen uadem var edj — eger olardъ ūstar çava qalsa, erteпjne sjzdj qalaqja kəcjrjп almaq edjm! — dedj çьbъ çьraibъ, ьçdahattъ tyрmen. — Yijъzde tjntu volдъ ma?

— Boldъ. Tjпjskjler, yidjп astan-kesteпjn çьqardъ. Olarda ūiat degen, ar degen volsaicъ! — dedj ana.

— Olarqja ūiatъп keregj ne? — dep Nikolai ьqьп qomdadъ da, anaпьq ne ycjn qalada tūruъ kerek ekendjgjn tysjndjre vastadъ.

Ana oпьq dostьqpen aitylqan qamqoribъ sozderjn tьпdap, vetjne kyljmdеi qaraidъ. Aitqan dəlelderjne tysjпvese de osъ kjsige jçj çь-lp, kəпjпne senjm tuqьzqan sezjпge əzj aп-taп volдъ.

— Eger Pasa solai degen volsa, sjze taribъ keltjrmesem... — dei vastar edj, Nikolai anaпьq sozjn vəljп:

— Ol çaqьппaп qam çemeпjz. Men əzjm çalqьz tūram, tek anda-sanda qana aram keljп, ketjп çyredj, — dedj.

— Nandъ tekke çep otьrmaimъп çoi, — dedj ana əzjne.

— Qalasaпъz — çumъs tavьlaçьbъ! — dedj Nikolai.

Anaпьq çumъs degendegj aityp otьrqanъp valasъ men Andreidjп çoldastarьmen vjрге jstep çyrgen çumъs qana edj. Nikolaiqja çaqьndaï tysjп, vetjne qarap:

— Tavьla ma? — dep sūradъ.

— Men çalqьz vastъ voidaq kjsjпjn, əzj çaruam çaqьп qana... — dep kele çatьp edj ol, ana aqьgьп qana:

— O! emes, yі çaruasъ emes menjп aityp otьrqanъm! — dedj.

Nikolaiçьq tysjпvegendjgjn cancu kərjп, ana çamьqьp kyrsjпdj. Çaqьndaçьpъp volmasa albstaçьpъp kəre almaityп kəzderj kyljmdep, ol oilanqan pjcjnmen:

— Pavel men çolьqьtьrqanda gazet sūrap çyrgen çarualarдьп ad-resjп vjлuge əreket jstesepъz... — dedj.

— Vjlemjп men olardъ! — dedj ana çulьp alqandai, çuaпьctъ tyрmen. — Tavamъп da, aitaпьqъz dьdъp vərjп de oγьndaимъп. Rūqsat etjпmeitjп nəsenj tasъp çyr dep, kjп oilaidъ? Qūdaiqja çykr, fav-rikke de ararьp çyrdjп çoi!

Ьqьma dorba salьp, qolьma tαιaq ūstar, derevnelerdj aralap, da-

lamen, toqaimen çyrj, vjr çaqqa varsam, degen oi kenetten sap ete tystj:

— Qaraqım, menj osındai vjr jske qosıñız, etjnemjn sjzden! Qai çerге var desenjz de, varамын. Barlıq gubernelerdj aralaimын, varlıq çoldı tavamын! Qacan ölgenjmce, qısb-çazı demei el kezjр cyrumen volaıbn, — vül maqan js volmai ma? — dedj.

Özjnñ yısız-kyısız, derevnelerde tentjrep, qalıb-sadaqa sürap çyrgen tyrg közjne elestegende, ananñ köñljne qaralıq endj.

Nikolai çailar qana ananñ qolın üstap, özjnñ çыb qolımen sipadı. Onan soñ, saqatına qarar:

— Vül tura'ı keijn sөilesejkk! — dedj.

— Qaraqım-au! Dyniedegj çanымızdai çaqsb көretjn, eñ qımbattı sanaitымыз, balalar, özderjn aiamaстан, өmjrn, erkjn qırван etjр отьrqanda, — özjm sol balalardıñ anası volsam, menjñ çаным olardan ardaqı ma?... — dedj ana, çуıbr алqandai.

Niko'aidıñ betj sürlanbr kettj, ol, anaqa çыb çyzven qarar, çailar söile bastadı.

— Bilemjsz, men mündai sözdj өmjrmde vjrnıñ ret estjр отьrımın...

— Men ne aita alam? Ananñ çyregjndegjnı aıbr çetkjerljktei söz volsa... — der, ana vasın çaiqar, өlsz qımbımen qolın çaidı.

Ana keudesjn kernep vara çatqan kycıjnı ekpjnjmen ornınan türa keldj, acыңqan sözderdjñ qızu әserjmen vası ainalbr kettj.

— Kөp adamdar-aq çыar edj... Tjptj üiatsыз, zalım adamdar da çыlar edj...

— Nikolai da ornınan түbr, saqatına qaradı.

— Sonımen sjz qalaqa, maqan көсjр varatın voldıñыз qoi? — Soqan söz vailadıq pa?

Ana yndemesten vasın izedj.

— Qacan? Sjz tezdetjñz! Sjz kelmeijnce көñljm çai tappadı! — dedj Nikolai vıazı dauspen.

Osı maqan nesjne qamqorсы volbr çyr?—degendei ana oqan taңdana qaradı. Aldında vasın ijr, üialqandai tyrmen kyljmsjrep Nikolai tü: çauıgьль vьkjreıgen, көzj abıstaqьнь көrmeıdj, ystjne kigenj çıbrьнь qara çapa, qısqası vjrdе-vjrnj өзjne yilespeıdj...

— Aqçaңыз var ma? — dedj oi tömen qarar.

— Çoq!

O! qaltasınan әmiaпнı suıgьr, auзын асыр, anaqa aqça üsındı:

— Mjne, poçaluısta, abıñыз...

Ana erıksz kyljmsjrep, vasın çaiqadı:

— Bәrj de — çaңaca! Aqçanıñ da vaçası çoq! Çürt aqça ycjn çанын saladı, al sjzge — ol vo'macь nәse, tek çürtte esjrkendjkteп qana aqça üstaitın sıaqtıсыз... — dedj.

Nikolai aqьrп qana kyldj:

— Aqça degen — tьm qolatsыз, ünamsыз nәse! Qacan da volsa, aqçanı alu da, veru de ersj sıaqtı...

Анаһың қоһып аһр, қатты қыһыр, Nikolai тақыда өтjнjсjн айтты:

— Endj sjz teztrek keljñjz!

Оһыһ айтты да, ежелгj әдетjмен ақығып қана сықыр кетjр қалды. Оһы сықырғыр салыр, ана:

— Qандаi қақыһ — вjрақ есвjр аiaуcыһық сөз айтпаиды-ау, — деп оi-ладь.

Mһнһ өзjне һнамысыз көрдj me, nemese вjқан тек қана таңдан-қаны ма? — Әйтеуjр тьсjне алмады.

II

Nikolai keljр ketkennen кейjн төртjнсj кьнj ана қалада сьруге өзjрлендj. Ekj sandық тielgen арға словодкeden ұзар далада сыққан кезде, ана артына қайғыһр қарар, өмjгjнjң қараңқы, ауығ кезеңдерjн өткjзген сьрдj, одан кейjн қайқыһ мен қианыһ мол, иақыһы тез өткjзе бастақан сьрдj вjр қола қалдығыр вара қатқанын сездj.

Kyieles қар-қара сьрде әидjк қоһығай қьзы өһмексjсjеi арғыр тұрған фабрик; тұрвалар көкке воiлайды. Оған таiaу сұмысцлардың вjр қават kjckene yilerj тұр. Сұңқылт тартқан вjл кесkjнсjз yiler, салсық саздың вjр сөтjнде yime-сyime воһр, kjckentai кьнгjрт тerezelerjмен вjгjне-вjгj, мjңаia қарасыр, мjңып саққандаi. Олардан ана-құрһым көкке воiлар сjркеу тұр; оһың тьсj де фабрjктjң тьсjндеi қоһығай қьзы, қоһығлау — кьмбезj фабрjктjң тұрваларынан аласа.

Ана кьрсjнjр, татақып қьсқан көлегjнjң қақысын востыр тыzedj.

— Bas аiaқыһды! — деп кьвjрleидj арғакес, аһыһың делвесjн қақы тьсjр. Вjл, қай құралды адам екенj велгьсjз, васындақы сасы мен вөтjндегj тьгj siregen, көз қанары көмесkj, қисық аiaқ, мьсығайқан вjреу edj. Аiaқың теһсеle васыр, ол арғаньң қанында келе қатты. Pjсj-пjне қарағанда, меiлj оһда вjғыл, меiлj соiда вjғыл, әйтеуjр қалаi сьрсең де — оған вөгj вjр екендjгj аiқың edj.

— Bas аiaқыһды! — deидj ол мjңгjрлер. Аiaқына кigenj, қавьсқан вальсықы керкен ауығ etjk. Q'сық аiaқың ары-тары васықаны тьм ersj. Ана қан-қақына қарады. Аinala төһгрек менjреу midai dala, адамды қавьқтырарлығтай көһсjз... Symjрейр, васың сiлqi тьскен ат кьнге қьзқан вогрыдақ qimқа ватыр аiaқың васыр кеledj; аiaқы васықан саһып qim ақығып қана қьсығлайды. Тозьқы сөтjр қаусақан, сала майлапқан арға сiқылар кеledj. Қана варлық дьвьс тозақмен вjрге артта қайыр өтырды...

N'kolai Ivanovic қаланың сөтjнде, қаһырақан көсенjң воһындақы ескjрjр сiқы кеткен, ekj қават қара қосқыл yидjң қанынан салыққан kjckene қана көк yide тұрусы edj. Kjckentai yидjң а'dьнда сij egjлgen ақас. Sirennjң, akatsianьң вjтақтары, сары тerektjң кьмьс қарығайтары әсекеi тырге вөленjр, yc вөлмелj пәтерdjң тerezelerjне төһпj тұр, вөлмелерdjң jсj сьм-сьрт, әгj таза, edenge вjлдырар көлеңке тьсjр тұр, yидjң қавьрқаларында сықыһығыла кjтар қоһықан ұзып-ұзып сөре тағтай, қана вьзқарығ pjсjндj вjреулерdjң suretterj тұр.

— Mūnda qolail̄ vola ma sjzge? — dedj.

Nikolai anap̄n vjr kjckentai vølmege ertj̄r apard̄, vølmenj̄n ekj te-rezesj̄ var, vjreuj̄nj̄ ald̄ egjlḡen aq̄ac, ekjncjsj̄, qal̄n̄ cøp vasq̄an qora qāta. Būl vølmenj̄n qav̄yq̄alaḡ da tolq̄an ckaf, kjtar qoiq̄an søre taq̄tai.

— Maq̄an asyi-aq̄ dūḡs volar edj! Øzj̄ øḡj̄ taza, øḡj̄ qar̄q̄, — de-dj̄ ana.

Anap̄n̄ køj̄ne Nikolai vjrdemed̄en cos̄p̄r qalq̄andai vor køj̄ndj̄. Al ol, ʏq̄ais̄zdan̄p̄r, ūialq̄an p̄jcjn̄men:

— Asyidj̄ qoīn̄q̄z, os̄ynda vol̄n̄q̄z, os̄ynda vol̄n̄q̄z, dei vergen soq̄, ana aitq̄an̄na køj̄nr̄ edj, — ol vjrd̄en køj̄ldenj̄r kettj̄.

ʏc vølmenj̄n de vjr tyrlj̄ erekke auas̄ mol, — t̄n̄s̄ alu øte qo-lail̄, qānqa qāq̄m̄d̄, vjraq̄ daūs̄ erjksjz vøsen̄sidj̄, suretteḡj̄ adam-dard̄n̄ t̄n̄s̄ oib̄n̄ būzvau ʏc̄j̄n̄, kjsj̄nj̄n̄ qatt̄ søileḡsj̄ de kelmeidj̄.

— Gulge su qūiu kerek eken! — dedj̄ ana, t̄erezedeḡj̄ gyl ornat-qan qūm̄ran̄n̄ tor̄n̄aq̄n̄ ūstar køj̄rj̄.

— Ia-ia! — dedj̄ ʏi iesj̄ kjn̄l̄j̄ tyrm̄en. — Men øzjm̄ gyldj̄ qāqs̄ kørem, vjraq̄ mūn̄ kytuge ūaq̄t̄ qoq̄...

Nikolaid̄n̄ çyrḡs-tūḡs̄n̄ vaiq̄ar, on̄n̄ os̄ qānqa çail̄ øz ʏj̄nde de ainalas̄n̄ qorcar tūrq̄an̄ n̄r̄selerdj̄n̄ vøj̄ne de çat, vøgde adam t̄erjzdenj̄r, aiaq̄n̄ ep̄ter vas̄p̄r çyrḡendj̄ḡj̄n̄ kerdj̄. Qaraq̄an̄ n̄r̄sesj̄ne vetj̄n̄ qāq̄ndat̄p̄r, ʏñjle t̄yседj̄. Sausaq̄tar̄ n̄zj̄k on̄ qoīn̄men køj̄jldj̄-rj̄ḡj̄n̄ tyzetj̄r køj̄zderj̄n̄ s̄yq̄r̄ait̄p̄r, nazarḡ auq̄an̄ n̄r̄sege tāndanq̄an p̄jcjn̄men tesjle qaraid̄. Keide vjr zatt̄ qoīn̄na al̄p̄r, køj̄ ald̄na ūstai-d̄ da, vastan̄ aiaq̄ øvden vaīp̄tar̄ qarap̄ øtedj̄, — s̄øitj̄r oda, vølmege anap̄nen vjrḡe qāndan̄ kelgen adam t̄erjzdj̄ edj̄ çana os̄yndaq̄ n̄r̄-seler anaq̄a qandai tosn̄, çat vor køj̄nse, oq̄an da solai køj̄nedj̄ dep̄ oilais̄n̄.

Nikolaid̄n̄ os̄lai ekenj̄n̄ køj̄rj̄, anap̄n̄ vūl ʏige çyū deḡennen-aq̄ vøib̄ ʏirenj̄r kettj̄. Nikolaiq̄a erj̄r çyrḡj̄r, n̄ n̄r̄senj̄n̄ qai çerde tūrq̄an̄n̄ kerdj̄, ʏi tūrm̄s̄n̄n̄ t̄ert̄j̄v̄jn̄ sūrad̄. Qai çūm̄st̄ vølsa da retj̄n̄ taub̄r j̄stemeitj̄n̄, al odan̄ vasq̄aca j̄stei vj̄lmeit̄j̄n̄ adam̄ai, kjn̄l̄j̄ tyrm̄en ol anap̄n̄ sūraq̄n̄na çauar verj̄r ot̄yrd̄.

Gulge su qūib̄r, p̄ianin̄an̄n̄ ʏst̄j̄nde cas̄b̄p̄r çatq̄an notalard̄ des-telep̄ çinap̄ vol̄p̄r, samaūb̄q̄a qarad̄ da:

— Tazartu kerek eken... — dedj̄ ana.

Nikolai kømeskj̄ metalq̄a sausaq̄n̄ syikedj̄ de, qoīn̄ køj̄ne qā-q̄ndat̄p̄r, salmaq̄t̄ p̄jcjn̄men qarad̄. Ana çb̄s̄ çȳraimen ç̄m̄ib̄r kyldj̄.

ʏiq̄tauca çat̄p̄r, vuḡj̄nḡj̄ øtken kyndj̄ esj̄ne tysjrḡende, ana ças-t̄yq̄tan vas̄n̄ k̄eterj̄r al̄p̄r, qān-qaq̄a qarad̄. Øm̄j̄r̄j̄nde vøten kjsj̄nj̄n̄ ʏj̄nde vol̄p̄r ot̄yrd̄an̄, os̄ edj̄. Vjraq̄ vūl qāq̄d̄ai anaq̄a çais̄z tigen çoq̄. Ana qamq̄orib̄q̄ren Nikolai tural̄ oilad̄. Qoldan̄ ke'gen var qā-ç̄b̄s̄q̄n̄ aiamai on̄n̄ øm̄j̄r̄j̄ne q̄b̄zu çj̄ger vererlj̄ktei qānqa qāq̄m̄d̄ vj̄r j̄s j̄steḡsj̄ keletj̄ndj̄ḡj̄n̄ sezdj̄. Nikolaid̄n̄ ikemsjzdiḡj̄, adam kyl-gendei olaq̄t̄q̄b̄, on̄n̄ daq̄d̄baq̄ tūrm̄s̄qa ç̄b̄s̄s̄m̄s̄z̄d̄q̄b̄, nūrn̄ k̄øj̄zderj̄ne qaraq̄anda vjr tyrlj̄, v̄ala siaq̄t̄ sipat̄ var ekendj̄ḡj̄ anap̄n̄

kəŋljn vosatʲp, ɕyregjn elɕjrettj. Būdan soŋ oib valasʲna auʲp toqtadʲ, — ɕaŋa ɣnderge vələngen, ɕaŋa maqnamen tyrlengen Vjrtncj Mai kynj taqʲ kəz aldʲna keldj. Ol kynnin qaiənsʲ da, sol kynniŋ əzj sʲqib- dʲ, vjr tyrlj erəkce edj, — ol qaiqʲ esten tandʲra ɕūdbʲvʲrpen qoiʲp ɕjbergendegjdei kjsnj qaɕtʲp tiqʲrta qoiqan ɕoq, qaita ol qaiqʲ adamnəŋ eŋsesjn ɕoqarʲ kəterjʲ, ɕyrektj tʲs-tʲstan canʲcʲqlar, vana vʲzəp qozdʲrdb.

— Balalar ɕynienj carlar ɕyr qoi, — dep oiaidʲ ol, qalanʲ tyngj tjrcjlgjnec tuqan dʲvʲvstarqə qūlaqʲn iʲgʲjʲ, ol dʲvʲvstar aqacʲtʲn ɕəp- raqtarʲn sʲldʲrlatʲp, aɕʲq tʲrʲqan terezeden təngendei voladʲ. Aʲvʲstan estjlgən əlsjz kəmeskj ɣn yidjŋ jɕjne engende aqʲrʲn qana saiaʲvʲrsʲp vana vʲzəp tuqan sʲqʲdʲ.

Taqertəŋ ana samaʲvʲrdb tazalar cai qoidʲ. Bʲdʲs-aiəstʲ sʲldʲrlat- pastan qana ɕinastʲvʲrʲp volds da, asyide Nikolaidʲn oianʲvʲn kytrp otyrdb. Nikolaidʲn ɕətəlgən estjldj, sonʲn artʲnca-aq ol vjr qoiʲna kəzjldjrgjn ūstar, ekjncj qoiʲmen tamaqʲn vʲasʲp, esjkten kjrjʲp kel- dj. Onʲmen amandastʲ da, ana samaʲvʲrdb yige aʲp kettj. Nikolai ɕerge sʲdʲ ɕasʲratʲp, savəndʲ, tʲs ɕətkesjn ɕerge tysjʲrjʲp aʲp, sʲjvʲjʲ- njʲ, pʲsʲldʲp, ɕiʲna vastadʲ.

Cai jɕjʲp oʲvʲgʲp, Nikolai anaqə mʲnadai əŋgime aittʲ:

— Men Zemski upravada qʲzmet jstecimjn, əzj ətə kəŋsʲz ɕūmʲs — vjzjdjŋ ɕagualardʲn qalai ɕoqʲsʲvʲqqa ūvʲgar ɕatqanʲn vaqʲlar oʲv- ramʲn...

Kjəŋəj ɕvraimen ɕmʲia tysjʲp, ol taqʲda:

— Aɕiʲtan ɕydep vjtken ɕūrt molaqə mezgʲisjz enedj, balalar nərenɕan volʲp tuadʲ da, kyzdj kyngj ɕvʲvndai qʲvʲladʲ, — vjz mūnəŋ vərgjn de vjlemjz, vaqʲtsʲzʲdʲqʲtʲn severterjn de vjlemjz, mjne oʲsʲlarʲd kərgjʲp-vjʲjʲp otyrʲp-aq, ɕal aqʲ alamʲz. Rasʲn aitqanda, odan aqʲvʲsʲn- da ec kjmniŋ ɕūmʲsʲ ɕoq siaqʲtʲ... — dedj.

— Al sjz əzjnjz kjm volasʲz — studentsjz ve? — dep sūradʲ ana odan.

— ɕoq, men oqʲtʲusʲmʲn. Menjŋ əkem Vətka degen qalada zavod menʲgerucʲsj, al men oqʲtʲusʲ vop kettjm. Vjraq, derevnede men mʲ- ɕikterge kjtar vere vastar edjm, menj sol ɣcjn tyrgmege otyrqʲzʲdʲ. Tyrgmeden keiŋ vjn kjtar dykenjnde satʲusʲ volʲp jstedjm, saq vola almaqandʲqʲtan, taqʲda avaqʲtʲqə tysjʲp qaldʲm, odan keiŋ Arxangeʲs- ki degen qalada ɕer aidaʲgʲp ɕjvʲerdj. Onca da gubernatormen aramʲzda vjr qʲqʲlɕʲn volʲp qaldʲ da, menj aqtenjz ɕaqaʲsʲna, vjr kjckene de- revnege aidaʲp ɕjvʲeredj, onda men ves ɕʲl tūrdʲm.

Kynniŋ səulesjne vələngen ɕarʲq vələmede onʲn səilegen ɣnj sam- vʲrlar ɕaivaraqat ɕana vjr kelkj estjʲledj. Ana mūndai oqʲiqalardʲn ta- laiʲn estjgen, vjraq mūndai oqʲiqalarqə adamnəŋ vʲasʲnda ɕvʲəsʲz vola- tʲn nərsə sʲqʲldʲ qarap, onʲ neljkten mūncalʲq ɕaivaraqattʲvʲrpen səz qʲlatʲndʲqʲna ana ecqacan da tysjngen emes.

— Bygjn menjŋ aram ke.edj! — dedj Nikolai.

— Eri var ma?

— Çesjr. Eri Sjvjr aidaıbr ketjr edj, vjraq ol çerden qasbr, set elge varqan edj, sonda qürt aıruıbnan ölgenjne ekj ıyl voldaı...

— Ol sjzden nece ças ylıken?

— Al'tı ças. Onıđ mađan jstegen çaqıylıqđ kör. Al sjz onıđ pianonıđ qalaı tartatıylın tıđdar körijiz! Mıbnau piano sonıkjı... Onıđ mında nerselerj kör, menıkjı — tek kıtar.

— Ol kjsj qaida tıradı?

— Qaida derj çoq! — dedj Nikolai kılımsırep, — er çyrek vatıl adam qaida qaçet volsa, ol sonda voladı.

— Ol da osındai jste me? — der sıradı ana.

— Ərine! — dedj Nikolai.

Nikolai üzamaı qızmetjne ketjr qaldı. Ana otıđır çürttıđ kınpen kunge oçettıjken, salmaqıylıqpen jsteitjn «osıncıı jıj» turalı oiladı. Olar turalı oilađan da özjn tın jcinde asqar taudıđ aldında tırdandı sezdi. Tıs kezjnde qara kıjm kıgen, üzın volıl, sımbattı vjr əiel kel-dj. Ana ođan esjk aqanda, ol kıckene sarı samadın çerge tastai saldı da, Vlasovann qolıbnan car verjr üstai albr:

— Sjz Pavel Mixailovıctıđ əcesısjz qoi, so'ıı ma? — dedj.

— İa, — dedj ana onıđ qımbat vadaı kostiumjn taıbrıqan rı-cıjmen.

— Men sjzđj tar osındai qoi der oilađan edjm! Sjzđj osı yide tıratıl voldaı, der jıjm mađan çazqan edj, — dedj əiel aınanıđ aldında vassın qalrađın albr çatıbr. — Bız Pavel Mixailovıç ekeumız körtən dosrıız. Ol sjz turalı mađan aitqan da.

Onıđ dausı kınjırep sıqadı, səzđj savandau səileidj, vjraq çyrıs-tıgıylı sarıan, qımbıl kuctj. Onıđ yıken qoi közderj ças adamnıđ közderjndeı kılımdır, otca çainadı, ekj vetjne taramdalıbr çıjıcke əçjm tysken, aq kırgen samai sacıtar kımıjse sıltırap tır.

— Qarıntı actı! Kəzjr vjr səcke kofe jcem volar edj... — dedj ol.

— Kəzjr qanıatıbr veremjn! — dedj ana. Onan sođ skaftan kofe qanıatıbn qımandı albr çatıbr çai qana: — Al, Pasa men turalı aıta ma? — der sıradı.

— Kör aıtađı...

Əiel kıckentai vııqarđ portıyıgarıbn sıqarđ, sıylın tıtattı da, völmenn jcinde ersıjı-qarsıyl çırjr:

— Ol usıjn sjz tım qattı doqıbr çırısız ve? — dedj. Kofe qanıatıbr çatqan spirt sımbın kökreıvek çalıynıa qarar otıđır, ana kılımsıredj. Bıl əielden üıalıbr qıylıqandıqđ endj quaqan köñıdj əse-rıjmen ümtıylıbr kettj.

— Səitjr ol men turalı aıtađ eken qoi, — al'tıym! — der jcinen oiladı da, özj çalımen səiler əielge çauar verdj: — ərine, ođai emes qoi, vjraq vıgıbn mınan çı çaman volqan volar edj, endj onıđ çalıqız emes ekenjn vıjıbr otırtıyn...

Sonı aıttı da əie'dıj vetjne qarar:

— Sjzđjđ atıqız kıjm? — der sıradı.

— Sofia! — der çauar qalırdı əiel.

Ana ođan çıjı közmen qaradı. Bıl əieldıj keskıjnınde vjr tırlı

айындылық, тым өткірлік қана асырастық белгі бар сықылды еді. София, кәсіп асыра ұрттап, сенімді тырмен:

— Олар ы тырмеде ұзақ ұстамай, тезірек сөтпаса екен! Онсоң оларды қер аударып қызырсымен — вјз тезінен Павел Михайловичті ол қерден қасыр келуіне көмектесер екі, өйткені ол мұнда керек қой, — деді.

Ана сенімдісімеі Софияға қарады, ол тартып вјтірген сылымын тастайтын қер қарар, ақырында гүлдіні сауытындағы торығаға сапыр қойа салды.

— Одан гүл бүзылады қой! — деді ана, не айтқанын өзі де сезбей қалып.

— Қару етіңіз! — деді София. — Николай да маған ықпай осылай дейді! Осыны айтты да сылымды алып тереzeden сыртқа лақтырып қызырды.

Ана оның бетіне ұйапындырар қарар, кінәлі адамдай:

— Сіз қару етіңіз мені! Мен оиламастан айта салырып. Мен сізге ақы айта аламын ба? — деді.

— Неге ақы айтуда болмасын, мен салақ болсам? — деді София ықып қымбаттыр, — кофе дайын ба? Рахмет! кесе неге вјгеу-ақ? Сіз іспейсіз бе?

Соны айтты да, кенет анапын ықырап ұстар, өзіне қақындатыр, бетіне тесіле қарар, таңданған іспеймен:

— Сылымын-ақ сіз менен ұйапын қырыңыз бе? — деп сұрады.

Ана күйімісігер қауар берді:

— Мен көзір қана сізге сылым туралы айтыр садым қой, ал сіз менен ұйапын қырыңыз бе дейсіз! Онан соң ана өзінің таңданған тырғын өзгертеі, қайран қалған адам сықылды:

— Сіздікіне келгенім кесе қана, сонда да өз ұйымдегідей болып кеттім, еспәрседен тасалып, қорықпаймын, аузыма келген сөзді айта салам... — деді.

— Солай ету керек те! — деді София, қылып алқандай.

— Менің васым айналады, мен өзіме өзім қат адам секілденіп көрінемін, — деді ана. — Бүгін вјреуге қасан көңілдегі сөзінді сецілдір сөйлегеніңсе, оның маңында кыбеңктер қыгер еді, ал енді қасан да болса іркісімеісін қана бүгін ойна кырып-сырапайтын сөздерді тура айтыр саласың...

София тақыда сылымын тұтатыр ады да қой көздерімен анапын бетіне тәрелей қарар, үндемей отырды.

— Сіз оның қасыр келуіне көмектесеміз дедіңіз қой? Ол сонда қасырн воыр қырып қалай тұрмақсы? — деп ана өзінің тыпысып алып отыраған сұрақты берді.

— Ол сөз емес! — деді София, өзіне тақы да кофе қылып қатыр, — қасыр сыққан талай адамдар қығ қой. Ол да солар секілді тура береді... Міне қана қана вјреудің кездестіріп, сырағыр салдым, — ол да вјр аса қымбат кысы, оның бес қылаға қер аударып қызырды еді. Вјрақ, айдауда үс қағым ай қана болды...

Ана Софияға қарар, қымды да, васып сақырар, вайау үнмен:

— Сіге сол, Вјріңсің Май кың, мені есегіретіп тастаған вјлем! Вјр тырлі қолайсызданам да қығем, вјр өзім екі қолмен вјр меңгілде қырып келе қатқан секілді болам! Вјресе істің вәрің вјлетің тәріз-

djmjn, vjrese tūmança kjrjp ketkendei volam. Mjne, endj sjzge qarasan, — özñjz varinasыз, vjraq sjz de osь jspen ainalьsьr çyrьsjz. Pasañ vjlesjz, onь vaqalar qadjrleisjz, — raxmet onьñzça...

— Onьñz ne, qaita sjzge raxmet! — dep kyldj Sofia.

— Soncalьq men kjm edjm? Onь bül jske yiretken men emesjpn çoi! — dedj ana kyrsjnjr.

Sofia tartьp vjlrngen sьmьmь çaidьñ tavaqcasьna tysjrdj de, vasьp çoqarь köterdj; çь tьraqan qalyñ çasь dudarlanьp arqasьna tystj.

— Al, endj mьna əcekei kijmderjmdj cecetjn mezgjl de voldь, — dep ol vasqa völməge ketjр qaldь.

III

Kecke taman Nikolai keldj. Bərij otьgьr tyskj asьn jetj. Tamaq ystjnde Sofia, kyle səilep, aidaudan qacqan adamdь qalai közdestjrp, onь qalai çasьrqandьqьñ, körgjngen adamdь çriпqça çoqьr qattь qorьqandьqьñ, sol qasьp çyrngen kjsjnjñ ersj qьbьqtarьñ aittь. Onьñ səilegendegj körpj, tap vjr qibь çimьstьñ ydesjnen sьqьr məz volьp otьrçan çimьsəbьññ maqtanь siaqtь körgjndj anaqça.

Sofianьñ közjrgj kigenj çəñj, keç, sür köilek. Bül köilek onьñ voibь vürьnərdьdan da vjgьrek etьp көrsəttj, közj de möldjr tartqan sekjldj, çyrьs-türьsь da vürьnərdьdan salmaqь.

— Sofia, senjn taqь vjr jstj çoiqça alubь kerek volьp tür. — dedj Nikolai astьñ artьnan. — Özjn vjlesjn çoi, derevne ucjn gazet çьqarьr əre'ənjr çyrgenjnjzdj. Soqь keзде vjrsьrьra adamdarьmьzdьñ qamaqça alьnubьññ saldarьnan derevnedegj kjsjlermen, vailanьsьmьz yzjlp qibь. Çəzet taratubь mjndetjne alatьñ adamdь mьna Pelageia Nilovna tьmьr vərə aladь. Sen osь kjsjmen vjrgə sol derevnege var. Tezjrek varu kerek.

— Çaqьs! — dedj Sofia sьmьmь soqьp. — Varamьz va, Pelageia Nilovna?

— Nesj var, varamьz...

— Aьs pa?

— Seksen çaqьgьmdai var.

— Tjptj çaqьs!.. Men endj roial tartabьñ. Pelageia Nilovna, azьraq muzika tartam, sjz terjs көrmə'sjz ve?

— Sjz menen sūramañz — menj mūnda çoqqa sanañz! — dedj Pelageia divanьñ çəjne otьgьr. Aralь-jnjlj ekeuj de mūnьmen çimьsь volmaqan sekjldendj, əitkenmen de ana olardьñ əngjmesjne erjksjz qatьsьp otьrdь: olar vaqausьz ananь əngjmege qatьstьgьr otьrdь.

— Mьnanь tьñda, Nikolai! Bül — grig. Bygjn əkeldjm... Çarсь terezənj.

Sofia notanьñ vetjn asьp, qoьmen çailar qana roialdьñ tj'derjn vasa vastadь. Roialdьñ pərnelerj qubьçьstьp, tyrlentjр çьrlai vastadь. Əp ьraqarьna vai nota da, aubь kyrsjngendei voьp pərnənjñ ynjmen varьp ilyastь. Oq qoldьñ sausaqtarьñ vasqanda pərnelerden sьqqan vei-

ne kymjsee sьldьraqan dьbьstar qьlaqqa ьaqrьmdь kyige ainalьp, tyidektelьp aьsqa ketьp ьattь, onan soq notalarьdьq valaьu ьerlerjne kelgende sarnaqan yn tap vьrdemeden yrkken qьstai dьrljgьp, qalьtdar ььqь.

Alqacьnda vьl dьbьstar anaqa ьser etken ьoq, ььqan dьbьstar tek veker vosqa dьqьldaqan yilesjmsjz yn volьp estjldj. Tyidektelgen ynnjь ьdenese qьvьsьp, qьlьqььp ььqьvьnan ana Sofianьq tartьp oььrqaь ьnjь aььra a'madь. Myl^gigen pьejnmen aiaqьp astьna ьnar aьp, keq divannьq ekjncj ьaqrьnda oььrqaь Nikolaiqa qaradь. Sofianьq ььmvattь kelvetjne, qalьq aqsarь sac ьarqaь vasьna kьz ьjverdьj. Kynnjь ьь'ь sьu'ьsj ьuelj Sofianьq vasьna, sonsoq ььqьna tьstj. Odan keijп sьule roialdьq tьlderjne tьsjp, ьieldjь sausaqtaгьmen vьrge pьldььrap, oьnar tьrdь. Muzykanyьq dausь vьrte-vьrte yidь toltььp, ananyьq ььregjп tevьrenttj.

Өtken qaraqьь kьnderde vasьnan kecьrgen, ьldeqacan ьmьsььp qalqan, vьr ььvьr-ьара ьldь-nege qaitadan kьz aldьna elestedj. Vьr ьoь onьq marqum erj qattь mas volьp, yige tьnnjь ьarьmьnda qaitqaь edj, ke'e sala ananьq qolьnan ьstap, tьsekten ьerge syirep tьsjrgende, vьijrge vьr teujp:

— Ket aulaq, svoloc, ьvden ьerjdmь senen! — degen volatьp. Pelageia, onьq talaqьnan ьzjп qoqajau ycjп, ekj ьasar valanь qoьna aia salьp, tьzerler oьььp, valanьq denesjп qalqan etьp vetjne ьstai qoьqan. Denesj ььp-ььь, ьzj ьar-ьalaqac, cosьp ketken ьas vala qoldь-aiaqta tьrmaь ььqьььp ььlaqan edj.

— Ket! — dep aqьrqaь Mixail.

Sol kezde ana ьььp tьra kelьp, as yige ььgьrьp varqaь, ystjne ьelbegei koptasьp. ke salьp, valanь ьelge orap, yьsjz-tьnsjz, ьalaq aiaq, ьalaq vas, kьillekeq volь, onьq ystjnen kofta kьjп, kьcege ььqьp ketken. Mai aь edj, tьп salqьп, kьcenjь caqь vaspaiddьq arasьnan qьvьsьp, aiaqqa salqьп tiedj. Balasь ьььtdar ььp, vezekleude. Ana oььraubьп aььp, valasьп denesjne qьsa ьstap: — O-o-o... O-o-o! — dep valanь aqььп ьldьler, yreij ьььp kьcede ьrlj-berьj ььrgen volatьp.

Taq vozara vastaqan edj, ьldь vьreu kьcege ььqь kelьp, ьalaqac ььrgenjmdj kьrse ьrlj ьlьm, ьrlj ьiat, dep oiladь. Sondьqтан dereu sazqa varьp, vьr top vьtanьq tьvjne oььrdь. Osьlaica, tьп ьamььp qaraqьь dalaqa vasьraiqan kьzderjп tьgьp, ьzaq oььrdь; ьiqtar qalqan valanь ьldьler, ььvьrlengen kьlьп ьvbatьp:

— O-o-o... O-o-o... O-o-o!.. — dep yreilengen dauspен ььtdar oььrdь.

Sol ьerde ьtkьzgen minutterjпq vьrjnde tьvesjnen qalьqtar ьььp ьtken vьr qara qьstь kьzj caldь. Qьstьq sьvьnan selt etьp, orubьnan ьььp tьrdь; salqьп samaldan ьenesj qaitьrap, etten ьtken daqьdьь talaqpen sansьz ььvьr-ьара kьrgen ana, yijne qaitь...

Roialdьq sarьndь yпj kьlьsjz, salqьп tьrde dьqьtdar varьp, tьna qaldь. Sofia jпjsjne vьььp, aqььп qana:

— Үнадь ма? — деп сүрадь.

— Өте үнадь! Өте... — dedj ol, vjreu üiqьsьnan oiatьp çjbergendei selk etjр.

Өткен оқиқалардың қаңғарығы аяның ойынан кетпей, көкрегінде сайрап тұрды. Екјнеј vjр қақтан тақь vjр oi tudь:

— Мјнекеі, сүрт тыньс тату тұрадь... Қараңғь las тұрмьстақь адамдар қүсар үгьспайды, арақ јрейдј, volmась нәрсеге во'а talaspaidy... Sofia сьльм tartьp отьрды. Tartqanda да yzvesten көр tartьtь.

— Bül Kostə marqümннң қақсь көретјп нәрсесј! — dedj ol, сьльмннң tytјпн ystјп-ystјп vudaqtatьp: onan соң тақьда vjр қайғьль, vaiau әндј ro'alqа сальр tarta vastady.

— Оқан музька tartьp берудј мен өте қаратусь edjm. Oi өте zerek edj, ne нәрсенј volsa да tez üqа qoiucь edj, — varьlқ нәрседен қаварь var edj...

— Dəude volsa, erjn esjne tysјrјр отьр qoi osь, — dedj ana јcјnen. — Sonda да kylјmsјreidy...

— Oi adam maqan qancama vaqьtь verdj... — dedj Sofia, aqьғып qana roialcьн yпјп өз ойына сәkestјrјр vaiaulatьp. — Қақсь өмјр syre vјlucј edj...

— Ia-a! Sairandaqan қап edj qoi!.. — dedj Nikolai, соқса сақалың сөкјмдеp.

Sofia tarta vastaqan сьльмн vjр çerge tastai сальр, anaqа vүгьльp:

— Menјп музькам sјzge çaisьz tijр отьрқан çоқ pa? — деп сүрадь.

Ana, rençigen pјcјnmen:

— Sјz menen sүramaqьz, men tykke de tysјnveimјп. Tek тыңдар, әр нәрсенј oilap, өзјм мен өзјм volьp отьрмьн... — деп қауар қаьрды.

— Çоқ, — sјz tysјnuge tijssiz! Әieldјп музьканы тысјнвеуј, әсјrese көңлј çавьрқаңғь kezde tysјнвеуј ылайқ emes... — dedj Sofia.

Sofia pernenј qattь-qattь vasьp çjbergende, roialdьн dausь aңғар сьқть — нақ vjreu әлде-nendei sүмдық қавар estјр, sol қавар çyregјne ça'сьz tijр, qүльндақь dausь qүraqа сьққандаі voldь. Ças daus-tar yreilengendei qaltьrana сьқьp, asьқьp-sasьp әлде-qaida зьмьғар ketјр çattь; onanson тақьда Ыzalana сьқьp, vasqа дьвьстьн вөгјп vasьp kettj.

Әлде-nendei vaqьtsьzдық xal ducar volqan sekјldj, vјraq oi vaqьtsьzдық мүңды emes, qaita ьзань qozдыrқандаі edj. Odan кейп сьль сьрайь, айварь vjreu kelјр, көкейге қоньмды, әдемј өлеңдј сьрқақандаі voldь, сүртть ygјtter, соңымнан erјnder деп сақьрқан тәгјzdendј.

Osь adamdarqа әлде-qандаі vјр қақсь sөzderdj aituqа ьнтыqь ana. Muзьkаның әсерјмен көңлј тазьқан ol, өзјп араль-јнлј ekeujne әлде-nendei vјр қаçettј сүмьs јsteu qо'ьнан keletјп adamqа valap, kylјmdei tystj.

Ne јsteuge volar eken? — degendei, қап-қақьна қарар, ертер оьннан тұрды да, самашьr qoiuqа as-yige vardь. Bјraq bül pјkјr ойь-

tijtjkenjy qoiady. Betj vürbñqırsñan da asañ tartıy, sürlanıy kettj, sıbñmñn da tartıyñ çoq.

— Bjr kezde men özjmdj vaqıtsız sanadıñ, öz ömjrmj özjme bezgek volıy kørjñdj, — dep, Sofia, tömen qarap, sözjn vastady. — Bñ, aidauda cyrgen kezjm edj. Kjkene yiezdjk qala, jsteitjn dәне-ñe çoq, özjñnen vasqa oilaıtyñ nərse de çoq. Jsteitjn cümıs çoq volqasñ, men özjmnjñ varlıq vaqıtsız çaqdailarımды cıpkе tıjzj, salmaqtar kørjdm: çaqıy koretjn әkemmen ürsıstım, gimnaziadan quılyp, çävjr kørjdm. onanson avarıy, özjme çaqñ çoldasımñññ predateldjgj, kyıeuymñññ .tütqññda a'ñny. taqıda avarıy men aidau. kyıeuymñññ ölj. Sonda: eñ vaqıtsız adam — menmjñ qoi dep oilausı edjm. Bjraq, menjñ varlıq vaqıtsızdyqtarım, — on ese artıyğy eseregende de, — sjzdjñ ömjrmjñzjdjñ vjr aıyna da tatımaıdy, Pelageia Nilovna... Çıdar volıy kynsaıñ tepkj kogu oñai ma... Osı, adam balası azarqa qalai toze berecj eken?

— Voıy yirenedj qoi! — dep, Vlasova kyrsjñjy çauap qaiırdı.

— Men — ömjrdj vjlemjn qoi, dep oilausı edjm! — dedj Nikolai oıqa comıy. — Bjraq, ol turalı kjtar emes, menjñ sodan alqan vıtyraqıy әserlerjm de emes, sol ömjrdjñ özj kәzjrgjdeı vaıandap berjy otyrqanda — tym qorqıñıstı-aq! Qorqıñıstı volqanda, üsaq, volıması nәserlerjññ özj qorqıñıstı, çıdarıdy qırastıratıñ minutterdjñ özj qorqıñıstı...

Qara tynek ömjrdj varlıq çaqıñnan qamıy, әñgjme aqıtylyp, ulasa tystj. Ana özjññ vasñnan kecjrgenderjñ tereñnen qozqap aıta verdj, çana kyn saıñ kergen çävjr-çarasıñ ötken zamannıñ qararqıy tykrjñnen sıbıy salıp, özjññ ças çaqıñ çalmar qoiqan mıqau yreıdjñ aıy kørjñısjñ közge e'estettj. Aqıynda ana:

— O, sjzderdj sözge aınaldığy çıberdim-au, — sızderdjñ тыñquларıñыз kerek qoi! Børjn aıty tygesuge volmas... — dedj.

Арал-ıñıj ekeuj anamen ynsjz qoçastı. Nikolai vürbñqırdan kørj tömen ijljy qoçastandı voldı çana, ananıñ qolıñ qattıraq qıstı. Al, Sofia ananı volmesjne seıjñ сыqарып салып esjktjñ aldında vjraz kjdjrdj de, vaıau ynmen:

— Тыñquыңыз, çaqıy çatıy çai тұғыңыз! — dedj.

Оныñ yññnen meıjmdjjk levı aңqıdy, qoi kәzderjmen, ananıñ cıyjne cyrektj elçjreterlıkte мәreлер qarady...

Ана Софияны қолы қысыр:

— Рахмет сіздерге!... — деп çauap qaiırdı.

IV

Bjñnese kynnen keıjñ ana men Sofia Nikolaidıñ aldına cıryñp kıjñgen meçankalar volıy keldj, kigenderj көне сыт kölek пен kofıta, asıñqan dorvalarы var, qoldarыnda taıaq. Kostium Sofianıñ volıy vürbñqırdan kјjreıtjy kәsettj, onıñ sırca cıyzj de vürbñqırdan kәgj sıstı'au edj.

Nikolai arasymen qoçastıy, qolıñ qattı qıstı. Ana vñ çolı da olardıñ өзara qarım-qatınastarындаqı çaidarыlyq пен savılylyqı kә-

dj. Bül kjsjlerde syijsu de, vjrjn vjrj mæpelegen sözder de çoq qaita vjr-vjrjne syp çyrekpen, qatqorlyqpen qaraıd. Ananñ tırqan çerjn-degı adamdar көр syijsedj, çib-çib çyb sözder aııysadı, çana ynenj vjrjn-vjrj ac ilce tarpa vassalyr ырыdasыр çatqаны.

Әielder yn qatıspastan көcclerden өljр, qalanñ sırтына сықты да, ijn tjresjр, ekj qatar vor tjzilgen eskj qayıндардың arasындаqь kedjr-büdyр, keң çolmen jlgerj vastь.

— Sız carcamaisыз ва? — деп süradı ana Sofiadan.

— Menj az çyrdj деп oilaisыз ва? Men büqan көndjkkem...

Balalyq çaqьndaqь tentektjgjn aıтыр maqtanqan kjsjce, Sofia ana-qa өзjnñ revolutsialyq çümьsь çайьnda көñdj tyrde vaiandai vastody. Çalqan dokumetpen paidalanьр, oqan vöten alpen türüqa da tura kel-dj, spiondardan çasьgnarda kijnjn de өзgertip kigen kynderj volьsь, tьm salьnqan kjtaptardь әrtyrj qalalarqa püttap ararьр ta çyrdj, aı-daıda çyrgen çoidastarьnñ qasьyna көmektesjр, olardь çetelde er-tjр ketjр te çyrdj. Müññ pөterjnde çasьgn tipografia da volqan edj, çandarmdar müñ vjljр qoiьр, tjntuge kelgende, Sofia olardьñ kelujnen vjr minut vürьñ daıarсь әiel volьр kijnjр ylgerdj de, qaqpanñ aıdında өз qonaqtarьñ qarсь alqannan keijn, ketjр qaldь çana sьrt kijnсьjз, va-sьyna çıqa oramal salьр, kerosin ыдысьmen, qьsь kyngj qaitь aızda qalanñ ana çetj men тына çetjn tygel carlar сықты. Ekjnej vjr rette ol vjr vöten qaladaqь өзjnñ тапстарьна varadı, çana sol тапстарь-нñ pөterjne araratьн satьmen сықа vergende, olardьñ yijnde tjnñ çyrgjр çatqандьqьн vje qoiadı. Keijn qaitudьñ retj çoq volqasьn, ol тапстарьнñ pөterjnen vjr etaç tömen esjktjñ qoьraıyn talsamaı vasьр qalyр, өзjnñ çemodanьmen vöten adamdardьñ yijne kjrjр va-radь da, olarqa өзjnñ çaqdaıyn acьq tysjndjredj.

— Kөñlderjnızge ünasa, menj üstar verulerjnızge voladı. Bjraq sjzder müñ jstemessjzder деп oilaimьn, — deıdj senjmdj tyrde.

Olar qaitь yreılenjр, tynj volь üiqtamaisь, minut saıyn esjktjñ qa-qьlyьн kytedj, vjraq, müñ çandarmdarqa üstar vergjlerj kelmeıdj, al, erteñ olar Sofiamen vjrge çandarmdardь mazaqtar kyledj. Bjr çoiь Sofia sorь әielce kijnjр aлыр, vjr vagonda, vjr skamiada, өзjn aıdьр çyrgen spionmen vjrge sapar çegedj, ol өзjnñ eptjlgjn, müñ qalai jsteıjndjgjn aıтыр maqtanadı. Ol: aıdudaqь әiel osь poiьzдыñ ekjnej klas vagonьnda keledj degen senjmdе voladı, çana poiьzдыñ toqtaqan çerjnde sьrtqa сыqьр, qaitьр kelgen saıyn:

— Kөrjnveıdj. — üiqtaqan volьь керек. Olar da carcaıdь qoi, olar-dьñ түrmьsь da vjzdnj түrmьstai aьr qoi! — degendj aıtadı.

Ana Sofianñ әngjmelerjn тыңdar, kylumen volды çana oqan сыь сьraimen, mæpelegen көzben qaradı. Sıñqar volь, сыьq denelj So-fia çol ystjnde sьmvattь aıaqtarьн пьр vasьр keledj. Onь çyristide, sözjnde, kyngjrtteu, alaida, aıqьn ynjnde, qьsьqasь, tartqan sьmdai kelbe-tjnde ruxani den-saulьqтыñ, çaidarь vatьldьqтыñ belgjerj көр edj. Onьñ көzderj var nәрsege çastьq savьtpen qarar, qai çerden volsa da, өзjn ças quанысpen quantqan, әlde-nelerdj көredj.

— Qaraңызсь, nedegen әdemj qaraqai! — деп masattanadı Sofia

анаға вјг тур талды көрсетјр. Ана тоқтай қалыр қараидь, — қарақай, басқаларынан бијк те, салалы да емес воыр сығадь.

— Қағсы ағас екен! — деп ана мильқынан кылјр қоидь. Қана қел-
дјн: қасындақы әieldјн самайындақы буры тартқан сасын қелвјретјр ой-
пақанын көредј.

— Бозторқай! — Sofianьн қои көздерј қайдарылапыр қайнай тusedј,
қана денесј, кјрејксјз аспандь, көзге көрјнвейтјн бијкте кyi certken
музыкаға қарай алыр ұсқандай voladь. Оқта-теkte Sofia майыса илјр,
гыл құлыр алалы да, сыйрјктеі сарсаң саусақтарың ерлер қана тигјзјр,
дјрјл қаққан гыл секектерјн мәреlei sipaidь. Қана, байаулата, тырлөндјре,
әлде-нендеі әнге basadь.

Осының вәј қарғын көздј әielge қыректј қыјте тusedј, сөйтјр, ана
айақын қатарласа басуға тығысыр, оған ерјксјз таiana қыредј. Alaida,
оқта-теkte Sofianьн аузынан әлде-нендеі әресkel сөз сығыр ketedј. Bül
әreskeldјk анаға ұnamсыз нәрсе vor көрјндј қана:

— Bül Mixailoға ұnamas... — degen sezјktј oi tudьrdь.

Sodan, вјг минут өtkennen кейн, Sofia қaitadan сын қырекpen,
қайдарь рјсјнмен сөlei vastadь; ана, оның көздерјне кылјmsјrei қара-
ды.

— Sјz әл ne degen қassыз! — dedј ana kыrsјnјr.

— Men көзјr отыз екјdemјn! — dedј Sofia құлыр алқандай.

Vlasova кылјmsјredј.

— Menјн аитайн degenјm ол емес, — renқнјзге қарақанда sјzdјн
қасыңызды одан да артық деп camalauға voladь. Al, sјzdјн көзнјзге
қарасам, уннјзге қулақ тјksem, тјртј таңғалам — қыз сияқтысыз. Әмј-
рнјз тыңсыз, әрј ауыр, әрј қауырты, вјрақ, қырегнјз — қылауғы.

— Men өзјm ауыр екенјн sezveimјn қана бül әмјrden артық, әрј
қызықты әмјрдј elestete алмайын да... Men бüdan былай sјzdј — Ni-
lovna деп атаимын; Pelageia degen at sјzge лайық емес.

— Qalai деп atasаңыз да, meilнјz! — dedј ana oilаnған рјсјнмен.
— Qalai атақыңыз кelse, solai атаңыз. Mјnјki, men, үnemј sјzge қарар,
сөзнјздј тыңдар, oilапыр kelemјn. Sјzdјн: kјsјнн қырегін қывтетјн
амалды вјлетјндјгнјздј көргөnde, қаным syisјnedј. Adamның воында-
дақы бар сы-сипат sјzdјн алдыңзда қасқанбай, imenvei vetјn acadь, —
қан қыiesј sјzdј қарсы алыр, өзјнен-өзј қысақын қайды. Сөйтјр, sizder-
дјн вөрлернјз туралы oilaitьным — olар әмјrдегј зүлымдықты құртды,
sөzsјz құртды! deimјn.

— Bјz қеңемјz, nege deseңіз вјz — құмысы қалқpen вјrgemјz!
— dedј Sofia, көтернјкј, сенјмдј dauspen. — Oнда қасығыпыр қатқан
мыткјncјлјkтердјн вәј бар қана құмысы қалқpen — көздеgen мақсат-
тарды вәјне de қетуге voladь. Tek, әсujне vостандық вerјlmei отыр-
ған құмысының сапасын oiatu kerek...

Sofianьн сөзі апаның қырегіндегј tyidektelgen sezјmdј oiattь —
апаның, әлде-nelјkten, қалтысыз достық meirјmdјlјkpen Sofiaға қаны
асыды, сөйтјр одан, басқаса, қарапайым сөздердј esјtkјsј keldј.

— Etken еңбектернјз үсјн sјzderge кјm сы-құрмет көрсетедј? —
деп сұradь ана байау, мұнды ұnmen.

Sofia, anapny vajqauynca, nasattana çauar qaiyrdy:

— Vjz osy kynnij özjnde sby-qürmet tauyp olyrmыз! Vjz, özjmjz-dj qanaqatandyratyn ömjrdj tarlyq, vjz çan-tönjmjzven ömjр syrudemjz — vüdan arlyq ne tjklek var?

Ana oqan vjр qarady da, taqyda:

— Bül Mixailoqa ünamas... — degen oi tysjр, müñaia qaldy.

Töttj auapъ jçjne toltъra çütър, olar vjрkelkj, ömjrdj çyrjçnen çvr-dj, anaqa: Sofia qüdaï yjne ziarat qylyqa vara çatqandai көrjndj. Erte-degj çastыq saqъ çana selodan meïramqa monastыrdaqъ keremettj ikonaqa varqandaqъ quapъsъ anapny esjne tystj.

Keïde Sofia aspan turalъ, maxavbat turalъ ølde-nendeï çaqa çыrlardy bæseñ dauspen, vjraq keljstjre çыrlady, nemese kenetten daïa turalъ, orman turalъ, Edjï turalъ øleñder aita vastady, ana kyljmsjrep ты-dady, øleñijñ müzЫkasъna berjjр, onyñ ыraqartарна sai erjksjz vasyñ çulqidy.

Døl, çazdyñ keçjndegj kjçkene eskj vaçcadaqydaï, anapny keudesjñ çылыqтыñ, тыпсыqтыñ, tereñ oidyñ нысань kerneïdj.

V

Yçjncj kynj seloqa keljр çettj, ana egjn vasynda çyrgeñ müçikten: qarataï zavodnyñ qaida ekenjñ sürady, tez arada olar orman arasy-men çyretjñ çalqыз aïaq tjk çolmen qüldilar tömen tystj — aqactыñ tuvjrlerj çolda vaspaldaq tärjzdenjр çatър — söitjр, көmjрj мен çaqqasъ sasъlyр çatqan, betjñ qarataï vasqan saqyndau döñgelek alañqa kez voldy.

— Mjne, keljр çettjk! — dedj ana, çan-çaqъna mazasъzdana qarар.

Baqanalar men vütaqtardan jstegen kyrkenjñ çapыnda, çerge qadaqan aqactardыñ ystjnevasy qar-qara volър, көilegjñjñ omъrauyñ aqъlyр tastaqan Rыvin, Efim çana ekj ças çygjt — tamaq jçjр oтыр. Bülardy eñ aldymen Rыvin көrdj de, көzjñ alaqaпъmen qalqalar, yndemesten ky-tjр oтыrdy.

— Amansъz va, Mixailo vaurym! — dep daustady ana, edöujр çerden.

Oï ornъnan türyр, asъqpastan qarasy çyrdj. anapъ tanър, toqtai qaldy da, kyljmsjrep, qara doçalaq qolyмен saqalyñ sipady.

— Ziaratqa varamyз! — dedj ana, çaqyndai keljр, — vaurymnyñ хал-çайыñ vjle keteïncj dep kelgenjm qoi! Мынау менjñ serjgjm, аты Anna...

Özjñjñ tarqyrylyqъna nasattanър, ana көzjñjñ qybymen Sofianyñ vaysaldy, qatal çyzjne qarady.

— Amansыlyq! — dedj Rыvin, müñdy kylkjmen mъrs etjр. Anapny qolyñ alyр, Sofiaqa vas izep amandasty da: — ötjrk aïtra, vül çer qala emes, ötjrkjñjñ keregj çoq! — vörj de öz adamdarымыз... — dedj.

Efim, stoida oтырqan volъ, kezve øïelderge tesjle qarady da, çodastарына ызыдаqan dauspen vjrdemelerdj aïтыр çattъ. Øïelder stolqa taianqanda ol ornъnan türdy da, kelgenderge yndemesten vas izep aman-

daşb, qasbndaşb çoldastarşb qonaqtardşb vaıqamaşan kjsj tərjzdenjş, tıvşş qaqraı otşga verdj.

— Bız munda şorb şiaqtımbız! — dedj Rıvın, Vlasovanş çailar aqadan qaqşş. — Bızge ec kjm kelmeıdj, xoşaişş seloda çoq, hozəıkanş vo'nitsaşa əketken, men munda vasqaruş eşevjndemjn. Kəne, stolda otşğnşzdar. Mymkjn, tamaq jckjlerjnşz keletjn şəşar? Efım, syt əkelcş!

Efım aıaşdar kyrgege kettj, kezve əielder moıvndaşşnan doşvalarşşn alıqda kjrjstj, otşğqandardşş vjrj, ūzşş voıvş, acaş çjgjt, stoldan tıvşş əielderge kəmektestj, ekjncş mşşş denelş, yşrek vas çjgjt, oıqda comqandai stolda syienjş, vasşş qasşş, çai qana ıvşşlar ənge vasşş, vılarqda qarar otşrdş.

Qaramadışşn mıvşş çaratşşn iş çjrjgen çarşşraqtşşn kənjrsj işmen aralaşşş, vastşş aınaldırdş.

— Mıpanıñ atş İakov. — dedj Rıvın, ūzşş voıvş çjgjtş korsetjş,

— al, anau otşğşan — İgnat. Al, balaş qalai?

— Tyrmede! — dedj ana kyrsjnş.

— Taqşda tyrmede me? — dedj Rıvın çıvşş alqandai. — Degenmen, oşan ūnaşan eken...

İgnat əndetujş qoıa qoıdş. İakov ananıñ qoıvndaşş taıaşşn alş:

— Otşğ!.. — dedj.

— Al, şız nege tıvşşş? Otşğnşz! — dedj Rıvın Sofıanş saşşşş. Ol, yndemeı aqactşşn cetjne varşş otşrdş da, Rıvındj vastan-aıaş vjr qarar əttj.

— Qacaş alş kettj?—deş şıradş Rıvın, ananıñ qarşşşşna otşşş, sonaş soş vasşş saıqar:—Şşş oşqda vasşş-aş qoıdş-au, Nilovna!—dedj.

— Oqasş çoq! — dedj ana.

— Al? Daqşylanatşşşn va?

— Daqşylanqandşş emes, mıvşşş volmatıvndşşşn kənjş otşşşn!

— Solai! — dedj Rıvın. — Kəne, əşğjmeşdj ait...

Efım vjr qıvşşra syt əkeldj, stolda tıvşşan kesenj alş, şımen saıdş da, onıñ jşjne syt qıvşş, Sofıaşa taman çıvşşşş qoıdş, əzjananıñ əşğjmesjn var ıqlaşşmen tıvşşda voldş. Ana əzjnş qıvşşsa əşğjmesjn aıaştaşan kezde, — vərj de vjrjne-vjrj qaramastan vjr minuteı yndemeı otşrdş. Stolda otşğşan İgnat taqtaıqda tıvşşşşmen əlde-nendeı ərneş şşzş, Efım Rıvınnjñ ıvşşna artıvşş, keıjngj çaqta tıvşş, İakov aqactşşn vaqanasşna syienjş, ekj qoıvş kəkreşjne aıaşşşra ūstap, təmen qaradş. Sofıa kəzjnşn aştşmen muçıktarqda qaraumen voldş...

— İa-a! — dedj Rıvın salmaqş, tıvşşşşş pşşşşmen. — Mjne əşğjme — aştşşan aştşş, ə!..

— Eger vızde oşşndai parad çasasa, muçıktar soıvş salar edj! — deş Efım tyksigen pşşşşmen mıvşş ete tystj.

— Soıvş sa-dş! — deş İgnat, vasşş izer, Efımnjñ şəzjn qostadş.

— Çoq, men fabrikke ketem, onda çaqşşşş deıdj...

— Paveldş sottamaşş deışş ve? — deş şıradş Rıvın. — Al, sonda qandai çaza vermekş, — eşjşpedjn ve?

— Katorqda nemese Sıvırge məşğj vaqı çer audaru... — deş ana vaıau yşmen çauar qıvşrdş.

Ус җигиттjн усеуј де вjрден анаҗа қарады, Рывин васын төмен са-
лып, сөзjн вартар:

— Ой осы jстj bastarda өзjне қандай қауыртjн кез волатынын вjл-
ген ве edj? — деп сұрады.

— Вjлгерi! — деп София даустар қауар қаығды.

Бәрj де, дененj тырҗктjретjн вjр оiҗа берjлгендеi, тарҗылмастан,
тыс үндемеi қалды.

— Solai! — dedj Рывин, ызқарлы, әрj салмақты рjсjнмен. — Мен де:
вjлген қои деп оилаймн. Алды-артын волҗамастан — ой өрге сарсымай-
ды, вайсалды адам қои. Мjне, җjгjттер, көрдjңдер ме? Наизамеи тj-
реуј мүмкjн екендjгjн де, каторгамеи сiлайтындығын да вjле тұра, та-
йынбастан — jлгерj җүрген. Анасы қолында кесе көденеңjнен тьсjр җат-
са да, — аттар өтjр кетер edj. Nilovna, сенен аттар өтер ме edj?

— Өтер edj! — dedj ана тjтjркенjр җана ауыр кьрсjнjр, айналына
қарады. София үндеместен анаың қолың сiрады да, қавақтың тыксiтjр,
Қыбыңге қарады:

— Бұл — адам! — dedj Рывин вәсең даусрjн, оғансоң тыксiген
көз қараспен җүрттjн вәрjн вjр солыр өтj. Тақтыда алты кьсjн ун-тун җең
оығды. Күннjн җнjҗке соулетерj алың лентадай салҗамыр. Оған җауыр
тjр. Әде-қайдан қүзқын қарға өҗеттене қанғы'дәйды. Ана, Вjрjнеј Мәi
туралы еске тьскен оi'ардан, валасы мен Андрейдj сақтыңандықтан көр-
jл вүзылыр алаңауда. Қjккене тар алаңқыда қаңыраған қарамай вә-
ке'ерj җатыр, тьвjрjмен суытыр алыңқан арнақан ақас кесjндjерj. Айна-
ла қалың вjткен қалың мен емен ақастары, алаңқыда тjс-тjс қақтан те-
нjр, менjреу, вейjт қалырта, җер вейjне қарауытқан, җылы колөңкелерjн
тьсjрjр тjр.

Iakov кенет ақастан алақа итjнjр, jлгерj аттар, тоқтаи қалды да, ва-
сын сiлөтjр, қатал рjсjнмен даустар:

— Efim екеумjздj сондай адамдарға қарсы қоia ма? — деп сұрады.

— Әйтпесе кjмдерге қарсы қоiар деп оi'ар ең? — деп Рывин тiн-
җыраған рjсjнмен қауар қаығды. — Вjздj өз қолымызбен тiнҗықтыра-
ды, — fokустың өзj осында!

— Сонда да, мен солдатқа варагымн! — деп Efim вәсең дауспен,
өҗеттене сөiledj.

— Қои деп тұрған кjм бар? — dedj Ignat җүлыр алақандаi. — Ва-
ра бер!

Соны айтыр, Efimге қадала қарады да, тiмьдiман кьлjр:

— Тек, менj атарда, васымды көздегеiсjң... mertjктjрjр җүрме,
вjрден өлтjр!

— Мен мұндай әуендj есjткенмjн! — деп даурьқты Efim.

— Савыр етjңдер, җjгjттер! — деп, Рывин оларға қарар, тоқтаи айт-
ты да, җайлар қолың көтердj. — Мьна әieldj қои көрjр отьрсыңдар! — de-
dj ол, анаың көрсетjр. — Мұның валасы ендjгj қүбьған во ар...

— Сен неге бұлай деiсjң? — деп җайлар сұрады ана, мұнды рjсjнмен.

— Solai деу керек! — деп қауар қаығды Рывин, тiнҗырап. — Сенjн
сасың векер ақармауы керек қои. Ал, сонда-мұның сақтың сындыға алды
ма? Nilovna, кjтар әкeldjң ве?

— Əkeldjm...

— Solai! — dedj Rýivin, alaqañmen stoldь vjr salьp qar. — Men senj kørgeñ çerde-aq kjtar əkelgeñjñdj sezgeñmjñ, — volmasa, mñnda keler me edjñ? Kørđjñder me? Balasьñ qatardan сыqарьp edj — оññь ornьñ anasь vastь!

Ol qaharłana qolьñ serter, voqtar çjverdj.

Ana оññь aıqайьñnan сосьp qaldь, oqan pazar sala otьgьp, Mixail-dьñ tygь mylde özgejьp ketkenjñ vaiqadь — özj çydegen, saqalь seldjь tartqan, tygьññ arasьñnan çaq syiekterj vjññjь tür. Kөzjññ kökcjł tartqan aqtarьnda çjñjcke qьzь tamьrlar paida volqan, көpтеñ üqь көrmegen kjsjññ көzj tərjzđj, mürñ cemjrcektenjь, imiьp ketken. Qaramaj sñgen, vjr kezdegj qьzь kölegjññ alqa-salqa volqan çaqasьñnan qatqьl çaurьndarь, көkregjñdegj qalьñ qara tygь kørjñjь tür, оññь bykjł kelvetj endj vürьñqьdan da көzj qaiqьlь, mññdь oi tudьg-qandai edj. Satьnaqan көzderjññ көmeskj çarqьlь qaraubьtqan çyziь ьzalbь kektjñ ücqьñmen səulettendjrgendei. Sofia, sürıanьp, muçiktardan көzjñ almastan, yndemei otьrdь. Ignat, көzjñ sьqьraitьp vasьñ caiqadь, al, İakov taqьda kyrkenjñ qasьnda tьkesjnen tьgьp, aculь tyrdь qada aqactьñ qavьqьñ sьdьrñmen volđь. Stoldь çaqalaj ananьñ sьgьt çaqьnda ersjł-qarsьlь aıañđaj vasьp Efim çyr.

— Гупеи кунj, — dedj Rýivin taqьda, — menj zemski saqьrtьp alđь, maqan: sen vñzaqь, svəccennikke ne aittьñ? — deidj. Neljkten men — vñzaqьmьñ? Men öz panьmdь tavap aqь, mañđaj terjmmen taubьp çeimjñ, çürtqa ala-vöten ecteñe jstegenjñ çoq, deimjñ — mjne! Ol əkjreñder menjñ tjsjme nūqьp qaldь...yc sөtke qamauda otьrdьm. Sender qalqpen osьłaj səilesedj ekensjñder qoi? Ə? Kecjrmь kytpe, malqūñ! Men volmasam — vasqa vjreu, özjñnen volmasa — valalarьññnan menjñ өcjmđj aladь, — esjñde volсьñ! Sender temjь tьrnaqtarьñmen qalqьñ көkregjñ çaralar, aıqьzdadьñdar, oqan üu septjñder — kecjrmь kytpe, malqūñdar! Mjñjki.

Qaimaqan ьzalbь kek оññь voıьñ kernedj, qaltьrap сыqқан dausь anapñ yreilendjrdj.

— Sonda men porqa ne deppjñ? — dedj ol vjraz savьrlanьp. — Seloda volqan çıppnan keijñ, muçiktarmen көcedə otьgьp alьp: çürt degenjñ mal qoi, olarqaj ərqasanda vaqranсь kerek dep, əñgjmenj soqьp otьg eken, — solai! Men qalçьñdar:

— Ormanqaj tyłkjden vastьq qoisa, qauьrsьñ çyn көp voladь, qūs ataulь — çoq voladь! — dedjm. Ol maqan oqtь көzjmen qarar: qalq сыdamđь volulь kerek, сыdamđь volu ycjñ quat sūrар, qūđajqaj çalvarьñu kerek, dep carıqat aita vastadь. Men tьgьp — qalq çalvarьñudaj-aq çalvarьñpadь. vjraq, qūđajdьñ uaqьtь çoq vjlem, — tьñdamaldь qoi — dedjm. Mjñjki. Ol maqan vaiñansa ketjь — qandai tьlekpen çalvarьñpьp çyrgenjmđj sūraddь. Bykjł qalq siaqtь men de өmjь voıь: ua, taqsьññ qūđaj, varinderge kjrjje tasьtudь yiret, tas çütqьzьp, kesek tykьrt! dep, vjg-aq tьlekpen çalvarьñpьp kelemjñ, — dedjm. Ol menjñ səzjmđj de aı-aqtatqьzvadь. Sjz — varinasьz va? — dep Rýivin kenet əñgjmesjñ völjьp, Sofiaqaj sūrар qoidь.

— Ne severtj menj varina dep oilaisъz? — dep sūradъ Sofia jle-ca-la, kytregen çerden qoıylqan sūraqtan tjksjnр qalъp.

— Ne severtj? — dep Rъvin mъrs ete tystj. — Тақдърдъң қазыъ solai qoi, solai vor tuqan soң! Mjnki. Сът oramalmen dvorandъq таң-вапъ çürttan çasъruqa voladъ dep oi'aisъz va? Çöke kijр çurse de vjz porъ çьqа tanimъz. Sjz mana сьнтақьңыздъ stol ystjndegj ықалqа qoiqanda — denеңjz tyrcjgjp vetinjzjdj тьгçittъңыз. Çümъсць adam deuge sjzjdj veljъjz тьm tyzu eken...

Ol өзjnң zjıdj dausъmen, mъsqyl sөzderjmen Sofianъ rençjtjр çy rer, degen qauъppen, ana çalma-çan, qatal tyrde:

— Bül menjң dosъm, Mixailo Ivanъc, çaqсь kjsj, — osъ jstjң so-ңьnda çyrjр сась aqarqan. Sen — öite verme... — dep toqtau aittъ.

Rъvin aubг kyrsjnđj.

— Tөijrj, men aubг tietjn sөz aitъp oтыгъmъn va?

— Sofia Rъvinge qarap, solqъn рjсjnmen:

— Sjzjdj maqan vјrdeme aitqъңыз keljр pe edj? — dep sūradъ.

— Men ve? Ia! Taianda osъ çerge vјr çaңa adam kelgen, Iakovtъң nemere aqasъ, өзj mygedek, qürt-augъna caldъqqan. Sonъ saqъruqa — vola ma?

— Meilj, saqъңыз! — dedj Sofia.

Rъvin Sofiaqа, көzjn сьqaraitъp, tesjle qaradъ, onan soң, dausъm төmendetjр:

— Efim, sen soqan varъp qait,—tynde osъnda kel, de, mjne! — dedj.

Efim kartuzъn kidj de, yndemesten, ec kjmge de qaramastan, aiaң-dai vasъp ormanqа kjrjр көrjnvei kettj. Rъvin onъң artъnan iegjmen nūsqар, kyңgјrt ymnen:

— Uaiъmdар çyr! Ol soldatqа varadъ qoi, — mъna Iakov ta solai. Iakov: — көңljm soqpaıdъ degendj aitadъ, ana Efimnјң de көңlj soqpaıdъ, vјraq, varqъсь keledj... Soldattardъ qozqauqа voladъ, — dep oilaidъ. Menjңce — stenapъ syzjр qūlata almaisъң... Mjnki vūlar — qolna naiza aladъ da, kete varadъ. Ia-a, — uaiъmdар-aq çyr! Al Ignat vekerden veker onъң acıyna tie veredj!

— Tykte vekerj çoq! — dedj Ignat tyksijр, Rъvinge qaramastan. — Onda varqasъn mūnъ tez-aq çenge saladъ, sonda vūl basqalardan qalъspai mъltьqъ satъrlatъp ata vastaidъ...

— Olai vola qoımas! — dedj Rъvin oilъ рjсjnmen. — Ərine, eң çaqсьсь vūdan qасu qoi. Resei ūlan vaitaq el — qai çerden tavasъң? Qolqа pasport-masport tysjрjр al da, derevnelerdj aralap çyre ver...

— Men tap osъ aitqanъңdъ jsteimjң! — dedj Ignat, çаңqamen aiaqъn тьqьldatъp. — Qarsъ çyruge vel vailaқasъn — alqan vetjnmen qaitrauъң kerek!

Əңgjme тьna qaldъ. Aralar men sonalar тьпъсьтьqъ vūzъp, ызындар ainala ūсъp çyr. Сьqьльqatqan qūstar: əlde-qaidan aъstan en datanъ carlaqan ən estjledj. Rъvin, vјraz yndemei oтыгъqannan keijп:

— Al, vјzjdjң çümъs jsteujmъz kerek... Bəlkjm, sjzder тьпъqatъn сьqarsъzdar? Ana kyrkede sөkj taqtai var. Astarъna qūrоqа çарьraq төsep ver, Iakov... Al, ana, sen kjtartarъңdъ verj əkel...

Ana men Sofia dorvaların cese vastadı. Rıvın olarqa çoqarğdan tene qarab, rıza bolqan tırmen:

— Ökelgenderjñ az körjñveidj, — qaracñ! Bül jspen ainalısqanñña көр वो сь ма. — авыз кјм: — деп suradı ol Sofiada qarap.

— Anna Ivanovna! — деп çauar qayırdı Sofia. — Он екј çы!.. Qaitedj?

— Әncejñ. Авақьта болқан сьқарсьз, вәлкјм?

— Ёо қанна.

— Әне, көрдјñ ве? — деп ana vaiau ynmen, кјñәлақандаı boldı.

— Сен өзјñ тақьда вül кјсјññ көзјñсе өрескел сөздер айтасьñ...

Rıvın yndemeı qaldı, onan soq vjr vuma кјтарты қолына алып, tјsjñ әesita çauar qayırdı:

— Sјz maqan rençjmenjz! Sumen qaramaıdıñ çıñьспraitıñь siaqь, muçik pen vaғыñññ kelјsuј qıññ qoi, taıñncasь çaraspaıdı!

— Men vaғыna emesjñ, adamıññ! — dedj Sofia, çыь сьraimen.

— Solai volıь da mymkјñ! — dedj Rıvın. — Vjr zamanda it qasqь? Bolqan çesaj çed. Bıñ anıññ çasıññ kelejñ.

Ignat pen Iakov Rıvıñge taıanıp, qoldarın sozdı.

— Bјzge de berej! — dedj Ignat.

— Bөrj vjr tyrlj me? — деп sұradı Rıvın Sofiadan.

— Ötyrij. Mında gazet vağ...

— O?

Ölgј yceuj çalma-çan kyrkege çөneldj.

— Muçiktardıñ ыñьқуыñ qaracñ! — dedj ana vaiau ynmen, olardı aılanqan pjejñmen ұzatıp salıp.

— Іа, — dedj Sofia. — Men өmјrjñde mұndai çandı көрген emen, — vjr tyrlj асьñқан кјсј-ау өзј! Bјz de vaгаıқсь сонда, men olardı көргіñ keljп түр...

— Sјz оñ pәлендеı qatal adam eken деп, оқан асылана көрменjz...

— деп ana çailap өtјñсө ettj.

Sofia mıьқьññan kyıdj.

— Sјz ne degen aқçaғьñ adamsьz, Nilovna...

Olar esjkke vağp tūra qalqanda, Ignat vasın көterjп, көзјññ қиь-қьñмен vjr qaradı da, sausaқтарғн vūra cactarғна syñjtjп, tјze-sјñde çatқан gazetteke yñıldj. Rıvın, tyregelgen voıь, kyrkenjñ төbe-sјñdeгј sanлаудан tysjп тұрқан кyññññ сәulesјне qaқazdı tostı da, gazetjñ сәulege qaraı çыçьта tysjп, ernjñ кyвјrletjп оқи vastadı. Iakov, сөкјñññ vjr ceтјне еtpetter, oda оқыр отыр.

Ana, kyrkenjñ vjr vıғысьна vağp oтыrdı, al Sofia anapь vjr қоль-мен қиьсақтар алып, yn-tyñ çoq, gazet оқықандарды vaқыладı.

— Mixailo aқai vјzderge, muçiktarqa ұrsьptı! — dedj Iakov aқ-ғыñ оана, moıñññ vұrmastan. Rıvın оқан çalt qaradı da, mıьсьқьлар çauar qayırdı:

— Çaқсь көргенджктен de!

Ignat demjñ jсјññen алып, vasın көтерdj de, көзјñ çұмыр:

— Mьна çerјñde — «çarua, adam sanatьна qosылудан qaldı» deptj — әrine sanatqa qosылудан qalyptı! — dedj.

Оññ қарағайм, çaidarь çызјññ renјctјñ пьсапь vјлјñdj.

— Көне, кел де, менің көңімді кійр, арлы-берлі сүгір көрсі, сенің не волаһаһыңды көрейің. — вјлгјс неме!

— Мен җатам! — dedj ana Sofiaҗа аһыһың җана. — Ne degenmen, azdap сарсаһым, іјsten васым да айнаһыр ваһады. Al sјzсе?

— Җаһыһым келмејдј.

Ana сәкјнјң устјне җантаһыр җатты да, мулгјр көзјң җүмды. Sofia gazet оһыһандарды ваһылар, анаһың устјне соһа немесе вуһелек үсүр келген саһың, оларды qualар, анаһың җасында отырды. Ana мүнү мулгјген көздерјмен көгір җатты җана Sofiaһың җатһоһыһыһа җаһы сүі-сјндј.

Рывін таһаһыр келдј де, самбылаһаһан сывыһмен:

— Уһтар җаһы ма? — деп сүһады.

— Ia.

Ol yndemesten, анаһың ветјне тезје җарады да, вјг курыснјр аһы, ваһаһ уһмен:

— Balasһа егір, соһың җоһыһа tysken алһасһы кјсј оһы сываһ!
— dedj.

— Мүнүң һіһыһың вөлмејк, сүгірјңз. — dedj Sofia.

— Ia, вјзге җүмһы јстеу керек. Sөіlesкјм-аһ келедј, вјраһ кекке дејн тосһаһ волмаһды! Сүгірңдер, җігіттер!

Sofiaһы куғыкнјң җасында қалдыһыр, үсеуј де кетјр қалды. Ana јсј-һен.

— Ia сәт, җаһан емес, қүдаһа сүкјр! Сүіркелесјр кеттј... — деп оһлады.

Sөһттј де, аһас һен җарамаһың кермек іјсјң јеһне җүһа, тауһыһар һіһыһа соһды.

VI

Сүмһыһы аһаһаһаһыһа көңјлдерј көнсјр, җараһаһыһар келдј.

Олардың даһыһаһан оһаһыр кеткен ана, есјһер, кулјһысјһер куғыкeden сывты.

— Sender сүмһы јstedјңдер, мен вольсам, һаһ ваһыһаһа һыһсар, һіһтар җаһыһым! — dedj ana, сүрттың вәгіне сываһыһы көзһен җараһ.

— Сенің һіһтаһаһың аһыр емес! — dedj Рывін. Ol, вүһ җоһы анаһыһыһың савыһы edj, өһткенј сарсаһандыһтан қоваһыһы да азdap васыһаһан сһаһтаһды.

— Ignat, саһ қаһнат! — dedj ol. — Вјз мүнда саруасыһыһыһы кезек-теһыр васһараһыһы, — вуғын вјздј таһаһтаһдыһы, суһың вәһу мјңдетј Ignattyһы моһһында!

— Men өз кезегјмді қалаһан кјсјге вәһе қоһар edјм! — degendј аһты да, ol әһгјмеге қүлаһың тјге, қуһаһ, җаһа җһнаһыһа вастады.

— Қоһаһтар вәһыһызге де таһыһы! — dedj Efim, Sofiaһың җасыһа сывыһы җаһы.

— Ignat мен саһаһан көһектесеһың! — dedj Iakov ваһаһ уһмен, куғыкеге кетјр вәһа җаһы. Ol куғыкeden вјг вөлке һанды аһы сывты да, stoldың устјне сарыһаһтар туһаһ вастады.

— Әһе! — dedj Efim ваһаһ уһмен. — Җөһеледј...

Рывин қўлақын тиктj де, ваьп изер:

— Ia, kele çatьr... — dedj.

Опан соң. Sofiaға вўгььр, kele çatqанньң çайн тьsндjrdj:

— Kəzjr kuə keledj. Men онь qalalardь qəььгьr, qalq səzjn тьң-
dasьп dep. alandarda tьrəqььr qəiar edim. Онь эғqасап da айтатьнь
вjr səz, əitse de mўнь çьrtтьң вərj тьңdaуь керек...

Тььььььң ұласьр, qараңьььң qəinlana тьstj. Çьrtтьң унi de вiazьла-
па verdj. Sofia men ana тьçiktardь ваqьлар оьrьдь — вərj de ауьr,
савап qимь'daidь, qozqalьstərəппan əlde-nendei таңqаçайр саqтьq вj-
ljnedj, olar da əielderden kəz çəzvaidь.

Ormannan alaңqьqа ўзьп воиль, енкjс kjsj сьqа keldj, çьrjсj vaiau,
таiaqьпа syienjr keledj kəkreгj сьrьldар еntjge demalqanь estjledj.

— Mjne men de keljр çettjm! — dedj de, ol çətele vastadь.

Ystjне kigenj, сўvatььqan. kəne-toz ўзьп рəlto. тььььььң dəңge-
lek çəpьsjnen тьр-tyzu, seldjr sarqьlt cactarь salььrар тьsjр tьr. Qь-
rьm etj çəq sarqьc çьzjne seldjr saqal əsken, аузь səl acььqь, сьңre-
ijр ketken kəzderj, qaraуьтqan ұlasьппan otca çainар kərjnedj.

Рывин онь Sofiamen тапьстьrəппan кейп, ol тьrь:

— Sjzдж kjtар əkeldj dep esjttjm ve osь? — dep sьradь.

— Əkeldjm.

— Raxmet... qalq ycjn!.. qa'q əlj de сьндьqть тьsjне. almai çьr... мен
volsam, тьsjngem... mjne sol qalq ycjn алqьs аitam.

Ol əuenj ystjn-ystjn, арьqа çьтьр, çijlete dem aladь. Səilegende
ауьq-ауьq demj вjtjр, səzj вəljnjр ketedj, etj qacqan ə'sjz sausaqтарь-
мен рəltosьпньң tyimesjn saluqа вçdahattanьр, оьrьауьп sipalai ve-
redj..

— Mўndai mezgь'sjz uaqьtta ormanda volu sjzge zian. Orman jсj
tolqan çарьraç, ərj dьmьqьl, ərj qarьrьq! — dedj Sofia.

— Maçqan kəzjrde paidalь nəse çəq! — dep çauар qайrьdь ol, en-
tjge тьsjр. — Maçqan tek əljm qana paidalь...

Оньң унj қўлаqqa тьм çаqьmsьz tiedj çana kelbetj kjsjnjң paida-
сьz aiaucьььң sezjmjn oiatadь, вў! : əzjnjң kəmek eterljк dərmenj çəq
ekendjгjn moьndaitьп çana çjgerjңdj qўm qьlatьп sezjm edj. Ol, aia-
qьm сьпьр keter dep qauьrtengen kjsjce, tьzesjn çailар qana вьgjр,
вəckege оьrьdь da, maңdaиьпньң terjn syrttj. Cacь quarьр, solьр вjкeп
сəр tərjzдж.

Ot lap etjр çаңqanda, təңjrekteгjnjң вərj ауьтqьр, selk ete тьsken-
dei voldь, kelenkeler. otтьң çарьqьппan cəсььңqandai ormanqа зьтть.
sonda otqа tənjр tьrəqan Ignattьң dəңgelek çьzj kəzge тьstj. Ot səndj.
Mўrнqа tytjnnjң isj keljр, тьььььң pen qara тьnek qaitadan alaң-
qьпь qartadь. olar da qўлаqьп tьgjр, тьygedek aurudьң qьrьььдаqan
səzderjn тьңdaqan siaqть.

— Men, volqan qь'mьstьң kuəsj esəvjnde, qalqqa əlj de paida
kel'tjre alam... Mjnjki, maçqan qараңьзсь... менjң çasьm çьrmanьң
segjzjnde, вjraq—əljm аузьнда оьrьтьп! Al, вўdan on çьl вўгьп vaтpап

çyktj vüym көрмеi ықыта салып çyге берусj edjm, — tyk emes edj! Oсындаi densaulықтың арқасында, сүгjnр-қавыпвастап, тақы çetpjs çы çасармын деп ойнаусь edim. Онын огнына он-ақ çы çасадым — вüдан әрмен өмjр сүгуге халjm çоқ. Менj хозайндар туғjмдj қоимай топар алды, қығьқ çылдық өмjргjмдj ес қылды, — қығьқ çылдық!

— Mjnjkj, müññ — xikaiaсь осы! — dedj Рывин ваiau yнмен.

Oт тақыда lap ete tystj, vül çолы от вüгьнқыдан көрj кустjрек, çа-ғырғақ çанды, көлеңкелер қaitадан орманға қарай çалт бердj де, тақыда кейjn қарайлар қойды, сөйтjр, оттың айналасында ynsjз қысастықпен ойнағси tysjр, қалтыдар түрды. Отқа салынқан дымқы қурайлар сытырлап, müñды зармен çапыр çатыр. Қызылқан ауаның тоқынымен дүгjккен ақас çарығақтары сьвырласьр, сьвдыр қақады. Оттың қызы, сарысь аралас, көñj сат, çаидарь çалындарь, қоian қолтық алысьр, үсқып çаса соғарь çарсидь, отқа сарылқан çарығақ үсьр кетjр вагады; ал, аспандақы çүл-дыздар, кел мындалар сақырқандаi, үсқындаға çымындаидь.

— Bül — менjñ xikaiaм emes, müñ, өзjнjñ вақысьз өмjргjнде қалқ yсjn ем volатын савақты үқыпваса да, мындақан адамдар çыг etedj. Yн-тyn çоқ actan өljр çатқан, ауьр веинеттен азар çеккен mygedekter қанса десеñjзçj... — ол, веjь выгjлjр, денесj selkjдеп, ystj -yстjне çөтeldj.

Iakov stolqa vjr celek kvas әкелjр қойды да, vjr vuma көк piazды лақтырп tastap, ауруға:

— Çыг, Saveli, мен сақан сyt әкeldjm... — dedj.

Saveli jçeitjndjgjn vjldjр, васын çаиқады, вjрақ, Iakov оны қолтықтар алыр, огнынан түгьзды да, stolqa syier арады.

— Берj қараңызь, оны müнда несjне сақырдыңыз? Оныñ минут сайн өljр ketuj мүмкjн қоi... — dedj Sofia Рыvinge вәсең yнмен, kjnәлақандаi volьр.

— Мүмкjн! — dedj Рывин. — Әзjрjнçe — соiлей түрсьн. Арзьмайтын нәрселер yсjn өмjргjн сарьр қылды — çүрт yсjn тақы сьдай түрсьн да, — оқась çоқ! Mjne.

— Sjz әлде-неге әuestengen kjsj сияқтысьз! — dedj Sofia çүльр алқандаi.

Рывин оның ветjне вjр қарады да, түнçырақан рjсjнмен çауар қаиьрды:

— Тәре, мырзалар қоi Xристостың кресте зар қаққаньн әуес көретjн, ал вjз, адамнан yireнемjз, sjzderdjñ de azdap төljм алуларьңьзды қалаимьз...

Ana tjksjngendei қасын керjр, Рыvinge:

— Çа — сен olai deme!.. — dedj.

Stolda отьрған ауру тақыда соiлей vastady:

— Çүртты ауьр веинетпен қығьр-çоiьр çатыр, — ол неге? Адамның өмjргjн үрлайды — ол неге, deimjн? Bjздjñ қоçамьз — мен Nefedovтың fabrigjнде çыгjр өмjргjмдj тауьстым — сол вjздjñ қоçамьз вjр әнçi әiелге алтын қүманды silьқға verdj, онымен қоимай, тynде дәретке отьратын алтын қүмьғань қоса verdj! Менjñ кyc-quatьн, өмjргjм сол қүмьрада. Mjnjkj менjñ өмjргjмнjñ не yсjn сарьр volоқаньн көрдjң.

der me, — sol adam, özjnñ naq syierjn menjn qanymmen çıvatu ucjn, menj öltjrdj, — menjn qanymdy çımsar sol äielge altyn qıtmğa satır öperdj!

— Adam qıdaıdyñ ämjrmen, qıdaıdyñ qıdjretjmen çaralqan volsa, ony qaida çımsar ötyrqanyn kördjñz ve... — dedj Eñim tısqyldap.

— Endece un-tyñ çoq ötyrma! — der Rıvın dyrse qoia verdj, ałaqanymen stoldy vjr salır qar.

— Сыдар отыра берме! — der Iakov ta aqyryn qana söz qosty.

Ignat tısqy etjr kyldj.

Ana, çjgjtterdjñ yceuj de ängjmenj qımarta tıñdap ötyrqanyn vaıqady. Rıvın söilegen saıyn, olar onyñ vetjne köz aıyrmai qarau-da voldy. Savelidjñ sözjn tıñdaqanda olardyñ çyzjn de vjrtırlj, ötkjr kekesjn syraı paıda voldy. Olardyñ auru kjsjge çanь asyr ötyrqandyq sezjmedj.

Ana Sofıaqa qarai eñkeıjr, aqyryn qana:

— Мынапың айтп өтырқаның сын ва? — der sırady.

— Іа, бүл рас! Осындай сілбқ туралы газеттер қазқан, бүл, Мәскеуде болқан уақиға...

— Оған есқандай қаза да берілген çoq! — dedj Rıvın kыngjrlengen dauspen. — Сыпында ony darqa asyr çazalau kerek edj, — qalq aldına syırep арагыр, vorca-vorcasyн сыдагыр, onyñ aram etjn itke tastau kerek edj. Bas kötergen kezde, qalq ondailarqa zor қаза qoldanvaq. Özjnñ өсjn alu ucjn, көр қан төкпек. Бүл қан-қалқытқы қаны, қалқытқы тамырынан сорғыр алыңқан қан, sol қанға қалқытқы өзі ie.

— Јс-сai! — dedj auru.

Iakov ony ornıpan tırqyзыр, ot vasyна syier әkeldj.

Ot laular çаныр çатыр, көrjksjz көлеңкелер ottyñ aınalasында çalt-çült etjr, onyñ көңldj oıbınyñ taңdana vaqyлар tırqan tәrjzдж. Saveli kesjлgen aqactyñ tyvjrne ötyrdy da, қаны қасқан, өnsjz qoldarын otqa qarai sozdy. Rıvın ony iegjmen nısqар, Sofıaqa мынапы aıttı:

— Бүл — kjrtaptan da artyq! Macına çıтмыссыны қолын cort kesjr nemese öltjrp ketse, çıтмыссыны өзі аıрты — degen çeleu тавылады. Al, adamnyñ қанын сорыр алыр, ony nәçjs qısatыр laqтыгыр тастақанда, — бүқан есқандай çeleu çoq. Kjsjñ qai çolmen volsa da öltjrudjñ ne ekenjñ tysjnem, vjraq, — ermek ucjn — çegjdeı çeudjñ mәнjsjñ üq-raımь! Qalqy ne ucjn çegjdeı çeıdj, vjzdjñ vәrjmjzдж mұncama nege azartaydy? Çer vetjn de ermekpen өmjр syru ucjn, көңl көteru ucjn azartaydy, қалқытқы қанына — өncj әiel, çылқы, kымjs pьsaqtar, altyn ыдыс, valalarғына қытватты oıbıncыqtar satыр alu ucjn azartaydy. Sen өlgen, tjrjлgenjñe қарамай jsteı ver, men senjñ еңвегjññññ arqасында kjres-kjres aqça çınар, naq syierjme altyn qımandy sıqа verem, deıdj.

Ana ängjmenj tıñdap, alьsqa көz çjberdj, sonda Paveldyñ çana Pavelmen nıettes adamdardyñ tysken çoly, qara tynektj qaq çaryр, çaryр säuledeı çarq etjr көz aldına keldj.

Tamaqtanыр volqannan keıjn, vәrj de ottyñ төңрегjне кер ötyrdy.

Aldarında: aqactь asьqа çalmар, çanьр çatqan ot; art çaqta: orman men asrandь vьrker, tьnjr tьrçan çaraqьbьr. Auru yzджksjz çeteljр, tьla voь qaltьrap, otqа eçjreie çarар otьr — emjгjnјn qaldьqь nauqas ren mençegen tьnpen vezjр, onьn keudesjnen sьtьbьr sьqиqа savьr-sьzdana talьbьr tьrçan tьrjzдж. Çalьnпnь səulesj onьn vetjnde oinaqanьmen, çansьz eңjne çan vјtјrјr tьrçan çoq. Tek kəzderj çana sənjр varatqan ottai çainaidь.

— Saveli, kyrkege varsaң qaitedj? — dep sьradь Iakov, eңkeijр.

— Keregj ne? — dep ol entjge çauar qairьdь. — Otьra tьram, — adamdarmen vas qosьр otьratьn kьnjm sanauь qoi!..

Ol çьrtьnь vьrjn kəzjmen vјr colьр ottj de, vјraz yndemei otьrdь, onan soң, taqьda səzge kjrjstj:

— Sјzdermen məçjлjstes volu maqan çaqьs-aq. Sјzderge qaraimьn da, oiqа qalam — mymkjn, çьrdai volьр tonalqandardьn, ovyrlardьn qastьqьmen qor volqan qalqьnь eçjn osьlar albьr verer, deimjn...

Oqan ec kjm çauar qairьqan çoq, ol, vasьn salьbratьr tez-aq qalqьr kettj. Ryvin oqan vјr qaradь da, vaiau ynpnen səzjn vastadь.

— Vјzge keljр, osьlai otьbr aladь, ynemj aitatьbь vјr səz, — eң-gjmesj, adamь eštjр qorьqta ьstau çainьda voladь. Çan-tənjmen çek kəretjnј — sol qorьq, sol arqьbь mьnьn kəzjn sьqarqandьrçan, odan vasqa tyk kərmeitjn siaqьtь.

— Odan artьq ne desjn? — dedj ana oibь рjcejnmen. — Qoçaiьnпnь aqсanь ermek yçjn casьbьna vola mьnçadqan adamdar auьr veinet ystjnde kьnnen kьnge eлjр-eçjр çatsa, — odan vasqa ne aitarьbьn?..

— Onьn səzjn tьndau kənjлjz-aq! — dedj Ignat vaiau ynpnen.

— Vјr ret estjseң de — ьmьtpraitьn səz, a!, vьl volsa ynemjsonь aita veredj!

— Barьq gəр, vьkјl emjгj.. osь səzjnde, tysjnseicj! — dedj Ryvin tьnçьrap. — Men mьnьn emjр vaiapьn san ret esttjm, sonda da, keide kydjktenesjn. Adamnьn razьqьtьrьna, esalaңdьrьna — sengjл kelmeitjn, vaiqа da, çarьbьqа da tegjs çanьn acitьn meijrjmdj kezderjn voladь... Bai da adasьр otьr qoi, deisjn! Vјrj actьrçan, ekjncsj altьnпan padan soqьr volьр otьr. Əi, çarandar-ai, əi, tьbьqandar-ai, — neңdj aitaьn! Serjлseicj, adal peiljçmen, ežjңdj ežjя aiamai, oilanьr kərseicj — deisjn.

Auru vјr teңseljр, kəzjn actь da, çerge çata kettj. Iakov sьvdьrьn vјldjрmei ornьnan tьbr, kyrkege varьр, colaq ton əkeldj, onь aqasьna kigjzдж de, qaitadan Sofianьn qasьna varьр otьrdь.

Ottьn parttai qьzьl keskjnј, açualai çьmьn qaqьр, ainalasьnda otьrçandardьn qarauьtqan kelvetterjn çarьq qьр tьrdь. Adamdardьn ynderj çalьnпnь vaiau tyrde sьtьrлаqan dьvьsьna tolqana qibьbьr çattь.

Sofia qalqьnь emjр syrige pravo alu çolьndaqь çalьр ə'emdjк soqьbь turalь, Germania caçualarьnьn erte zamandaqь tartьstarь turalь, irlandьqtardьn vaqьtsьzdbьqtarь turalь, fransuz çumьsçlarьnьn azatьtьq alu yçjn çibь tartьstardaqь, kelej ьbь tavьstarь turalь aittь...

Barqьt tьp çamьlqan orman jçjnde, ystjnen qara tьnek aspan tьnjр, ainalasьn aqactar qorсаqan kjckene alaңqьda, ot aldьnda, zьlьm-

dana tañdanğan kölenkeler qorcaşında oñrağandardıñ közine—qarnı toqtar men qomaqailar dınyesın teñrentken uaqıqalar elestedj, tñjnen çosa-çosa qan aqqan, talas-tartısta qaşyqan çer çyzj qalqtar vjrnjen soñ vjrj köz aldarınan tızvekteljr oñr çattı, vostandıq pən ьндық усін кyreskenderdін esjmderj eske tystj.

Әieldін көмескјлеу унј vaiau estjldj. Өtken zamannan keljr çetkendei volqan ol ун, уmjt пьсапын tudьrdь, keudege senjm ornattь, seıtjr, oñrağan çürt özderjmen ruхь vjr tuьsqandarь çайндақь хикайа-пъ ун-тын çоқ тыңдаumen boldь. Olar, vül әieldін асаң, sürca çyzjne көз айымай qarauda; olardьñ көз aldarьnda dynie çyzj qalqtarьнñ arдақты jsj, azattьq çоьындақь ұсь-қиьғь çоқ kyresj varqan saıьп айqьп sæulettene tystj. Тыңдаусь qандь, qara perdemem perdelengen ertede өtken zamannan da, өзj estjr-vjlmegen basqa taipalardьñ arasьnan da өзjнң tјlegj men armanьñ көrdj çana dynieden: çer betjnde сындықты ornatuqda vjгьñqai tјlekpen, taisalmai vel vilaloqan, vastan kecjrgen sansьz хasjretterj arqьы өзjнң talavьн arдақтаqan, sæulettj, quаньсть, çа-ңа өmjrdін mereij ystem volubь usjн qanьн telegei-teñjz qьp aqьzqan dostarьñ көrjр, jcjnen — aqь-oiьmen de, сып çyregjmen de — sol dy-niege aralastь. Barьq çürtqa ruхanı çaqьндыq sezjmj paıda volьp, ұl-қайа tystj, çer betjnde: vөрjn de tьsjnuge, vөрjn de өзjne çinauqda, qь-zu talappen talьpñan çаңа sezjm tua vastadь.

— Barьq elderdін çümьsьlarь vas көterjr — çeter endj! Bız vüdan vьlaiqь çerde müндаi өmjrdj qalamaimьz! — dep yzjldj-kesjldj aitattьн кyп tuadь! — degen Sofianьñ dausь senjmdj tyrde estjldj. — Sonda өзjнң овьгьñqьnan кyctj atalqandardьñ vüldьr кycj kyireidj, tavap tјreitjн çer tappaidь, syienetjн tјregj qalmaidь...

— Solai volubьnda sөz çоq! — dedj Rьvin, vasьп izep. — Өzjндj aıamasañ — ystem volьp сыңласьñ.

Апа, qasьн керjр, әngjmenj ұıьp тыңdap oñr, çyzjnde quаньсть таңьrқаumen кyлjmsjregen сыrai. Анапьñ vaıqauьпса, өзjne Sofianьñ voьындақь mjn volьp көrjngen: säleketteu, өrkөkjrek, өg mjnezderdін vөj de endj onьñ vjr kelkj, qьzu әngjmesjнң aqьтьна jlesjr, qaiьp boldь. Апаqа мауçьrağan тynнң тыстьqь, oñтьñ oınaçьp çапqаны, Sofianьñ çyzj, vөрjnen de gөrj — muçiktardьñ әngjmenj var ьqlastarь мен тыңдауь ұпadь. Olar, çaita-cauaq aqьlqan әngjmenj vüzvauqda тыгьсьp, өзderjн çalьp dyniemen vilanьstьrқan nürь arqaudь yzjr çjberuden qaujptenjr, тыp etpei oñrdь. Oqta-tekte qana olardьñ vjrj oñra erter oñп salьp qoiadь da, vudaqtaqan tytjн мен ұсqьн көterjlgende, — qoььн aimalar, ұсqьн мен tytjндj әielderge çытраi әrmen ьqьstьradь.

Bjr rette Iakov ornьnan tüгьp,çailar qana өtjnc ettj:

— Әngjmenjzdj aıpai türa tüгьпьz...

Seıtjr, kyrkege çygjrgьp varьp, kjm әkeldj de, Ignat ekeuj ун qatpastañ әielderdін ystj-vasьп, aıaqtarьн çьmtadь. Sofia, çeңjs кynjн suretter, çürtтьñ өз кycjne senjmjн tudьгьp, olardьñ keudesjnde: aram tamaqqa semjrgenderdін esjrk ermegjне vola төleusjз еңбек etjr, өmjrlerjн saгьp qьлucьlarmen nietjmz vjr degen, sanalь sezjmdj

oiatъr, әngjmesjn taqьda aita vastadъ. Aqьlоqan sөz ananьq kәnлjn qovalьqtan соq, alaida, oьrоqan сүrtль qucaqьna alqan kьctj sezjm onьq da kәkьregjн kernep, auyr veinetтjн azavьn cekkenderge qarai qauьr-qaterdјн arasьmen qadam vasqan, solarоq adal aqьl-oидьq сemj-sjn, сьndьqьsь syucьjлkтjн сemj-sjn сeikьzuce qulьсnоqan adamdarъ tь-лектestjкpen alqьs aita esjne tysjrdj.

— Қарар iem, сar vola гөр! — dedj ol jсjnen, kәzjn сүмьr.

Таq вjлjngen kezde, әvden qalьсьraqan Sofia әngjmesjn doqьardъ da, ainalasьnda oьrоqandarдьn таq саulesjmen нүrlanоqan tereq oиль рjсjн-derjн kyljmsjrei вjг сольr өтj.

— Bјzджн сүretjн uaqьtьmьz volдъ! — dedj ana.

— Ia, solai! — dep Sofia da, carcaqan рjсjнmen yn qattь.

Сјgјtterdјн вjгj ауьr kursјndj.

— Kәzjг sjzder сүrgelj oьrsьzdar, вjraq, сјveruge kьsјnјн kәzj qimaidъ! — dedj Rьivин өзgece сьluarль ynmen. — Саqsь сөileidj eken-sjz! Сүrtть өзara dostastьru — vül yлken js! Bјzджн kәkseitjнmjzdi milliondarдьn da arman etetjнн estjг вjлgenјnde, — сүregjне meirjmdjлk ornaidъ. Al meirjmdjлk degen — ol вjг yлken kyc qoi!

— Sen oqan саqsьльq jsteisјн, ol saqan—soilьn sјlтеidj! — dep, Efim mьsqьldai kykdj de, ornьnan ucьp tьra keldj, — Mixailo aqai, vül kьsјlerdјн сүrt kәzjne tyspei tьгьp сүrgenj сөн. Kјtaptardъ ytestirjг bergennen keijн, vastьqtar — vül qaidan paida volдъ? — dep jzdestjrer. Bјreu volmasa вjreu—ә, вjldjм, әneu kьnj kezve әielder keljг edj, dep сүгse qилн qoi...

— Al, etken еңbegjне raxmet, ana! — dedj Rьivин Efimнјн sөzjn voljг. — Saqan qarasam, Pavel esjne tysedj, — sen саqsь сөлqа tys-tjн!

Ol сaidarьlanьr, meirjmdj сarqьn сьraimen kyljmsjrep tүrdъ. Dala salьqьndau volsa da, onьq ystjnde, tәsjн салаqactai, саqasь aqьtьlоqan сalqьz kәilekten vasqa lьra соq. Ana, onьq еңgezerdei kelvetjн kәzjmen вjг сольr өтj de. сьль levjzven:

— Bјrdeme kiseq ettj — суьq qoi! — dep aqьl aittь.

— Jсjнmen сьqqan qьzu tonдьrmaidъ! — dep ol сauar qailьdъ.

Yc сјgјt ot vasьnda vaiau ynmen әngjmelesjг tүг. Qastarьnda ton сamьlьp augu kьsj сatьr. Kьnnјн сьqильna belgј bergendei aspan vozarьg, kәleңkeler сүqarьg, сарьraqtar tevjrendj.

— Al, endece qoc volьqьz! — dedj Rьivин, Sofianьq qoилн qьсьr. — Sjzдж qaladan qalai tavuqа voladъ?

— Sen menj jzdep tap! — dedj ana.

Сјgјtter aiaңdai vasьr, Sofiaqа саqьndadъ da, сөleketteu сьluarль рjсjнmen onьq qoилн qьсьr qoc aittьstь. Әrqaisьsьnda alqьs aittьp, dostьq вjldjrgen вүrkeulj ьzalıq sezjmј var ekendjgј aiqьn edj. Oсь sezjmнјн сanalьoь kәnј'derjн qovalьqtan tәrjzdeңdj. Tьnj volь иiқьkөrmegen-djктen kјrtigen kәzderjн kyljmdetjг, aiaqtarьn тьpьсьtьp, yndemesten Sofianьq vetjne qarap tүrdъ.

— Syt jce ketpeisјzder me? — dep sүradъ, Iakov.

— Sonьq өзj var ma eken? — dedj Efim.

Ignat, avьrцьqan tyгmen cacyн sipap:

— Çoq edj, — men onь төgьp aldьm... — dedj.

Sonda, yceuj de mьrs ete tьstj.

Syt turalь sөz qьlsa da, vьlardyң jeterjnen oilap tьrqaнь Sofia men anaqa degen igьljьktj, çaqьsьbьq tьlek ekenjп arьa sezdj. Bьl sezjm Sofia-нь da көңljп edөujr qovalцьтьp, auzьna sөz tьspedj, воьйна çarasьm-дь әдептjьkpen:

— Raxmet, çoldastar! — degenнен vasqanь aituqa mьrcasьn keltj-медj.

Дәл вьl sөz өzderjп әppectep terьvetkendei, çjgьtter vьrjne vьrj qarastь.

Augudyң kyрк-kyрк çөtelgenj estjldj. Çanьp çatqan ottьq çainaqaп соqь da sөndj.

—Qoc воьндar!—dedj muçьktar vaiau ynmen. Olardyң osь mьң-дь sөzj ұзақ çerge varqanса әielderdjң qьlaqьnan ketpedj.

Әielder ala keujmde orman jcindegj çalqьz aiaq çolmen aiaңdai vasьp ketjр vара çattь. Sofianьq soqьnda ketjр varatьp, ana әңgьmege kjrjstj:

— Mьньq vөrj tьm çaqьsь — tap vьr әdemj tьs көrgendeisjп, sonдаi çaqьsь! Çьrtтьq cьndьqть vьlgьsj keledj, çarqьnьm, vьlgьsj keledj! Onsoң vьl yлken meiram kьnj taң aldьnda çjркеuge varqandaqьda... svөccennik әlj kelmegen, çjркеu jçj qaraңqь, әrj çьm-çьrt, көңldj elegzjtedj, qalqьtьq çinalьp çatqan kezj...әne çerde овrazдьq aldьnda cьrqa çaqьdь, mьna çerde ot çaqьdь, sөitjр, qьdai yjп çarьq qььp, az-azdap qaraңqьbьqть qacьra vastaidь.

— Dьrьs aitasьz! — dedj Sofia көңldj pьcьnmen. — Tek mьnda qь-даidьq yj — vьkьj çer çьzj qoi!

— Bykьj çer çьzj! — dep, ana da vasьn izep, vьl sөzдж qaitalap aittь. — Mьньq өzj sonдаi çaqьsь, tьptj senujп qьn... Onsoң sjz çaqьsь sөiledjпjz, qьmьvattьm, —өte çaqьsь sөiledjпjz! Men: sjz olarqa ұna-maisьz qoi dep qoqьp edjm...

Sofia vьrazqьa ceijп yn qatpadь, onansoң solqьp pьcьnmen:

— Olardyң qasьnda kьsj çaidarьlau voladь qoi... — dep çauap qa-ьrdь.

Olar çьrjр vара çatьp, Rьbьndj, auru kьsjпj, sөzдж yn qatpastan, varьqlastarьmen tьңdaqaп çana әielderge ұsaq-tyiek qamqorьbьq jstep, өzderjпjң alqьstь dostьq sezjmderdjп sөieketteu tyrde volьsa da, vьqьp vьldjrgen çjgьtterdj әңgьme qьldь. Ekeuj çazьqqa cьqть. Aldarьnan kьnj көterjьp keledj. Әlj de көzge көrjпvegen kьnj, әuege salalanqaп qьz-qьlt tьstj çarqьn sөulesjп cactь; cөpke tьrqaп cьq әtyrjл, әsem tьs-ke enjр, көңldj çadьratatьp, өskeleң cattьqpen meruerttei çainadь. Ertengjьlk naqьttь qьiqьцьqan ynmen çandandьrьp, qьstar oьnadь, Әvьjgerlene qarqьldar, qalvaңdap йcqaп semjz qarqьlar. Әlde qaidan sьqьrьdьq sьңqьldaqaп yпj estjiedj. Kyндj qarьsь aьp, çotalarьnan tьп-пjң көleңkesjп sьrьp tastaqaп көz ycindegj çerler көrjне vastadь.

—Kei kezde kьsj sөileidj кер, sөileidj кер, vьraq, sen onьq auzь-нан vьr tьsjпjktj sөz esjтpeijnce, no aitaqьna tьsjпvеisjп. Sol vьr

sözdiň özj-aq kenet wəjn üqəndəgər weredj! — dedj ana oıqə som-
qandai. — Əlgj auru da sol səqəldə. Fəwrikerde çana qai çerde wolsə
da çüməscəlardə qaləi ezetjnjn özjm de taləi esjtkenmjn, wjlemjn de.
Bjraq, wūqan çastəiyyənan woıyñ yirengendjkten, çyregjñe onca dıq
tysjrmeidj. Al ol, kenet wjrtıylj renjctj, çeksürəñ nərsenj aıtır
saldə. Astapralda-ai! Çürt çənnan-aq, qoçəiyyəndəgəñ mazaqəñ kəteru
ycjn çüməsqə əmjnjn sağər qəla ma eken? Bül—ədjlettjkke çatpəidə
qoi!

Анань оъ ertedegj wj oqıqəqə ker tjreldj, — sol oqıqə kəmeskj,
oçar tygmen çarq etj kəz aldəna keldj, wj kezde əzine məljm, kə-
zjrde ümьtəlyqan wjrsəryra əreskel qəlyqardə esjne tysjrdj.

— Tərzj — olar wəjñe toıyr wəlyqan soñ, çyrekterj aınidə qoi
deimjn! Ertede wj zemski nacalnik derevnede atñ çetekter wəra çat-
qanda muçiktardə sol atqə təçjm etkjzucj edj. Kjmdə-kjm təçjm et-
pese, onь awaqtyqə otyqəzətəñ. Aıtyqəzə, oçan wūlai etudjñ ne qəçə-
tj wəldə eken? Əiteujr tysjnjr wəlmaidə!

Sofia wəiəulətyr, ertəngjlk uaqəttai kəñldj sergjetetj ənge wəstə...

VII

Nilownanəñ kundeljktj əmjnj taqəçəiyr çəiwəraqəttəwren ətj çat-
tə. Bül çəiwəraqəttəqqa keide əzj de tañdanatəñ edj. Balasə awaqtyda,
onь awyr çəza kytj tūrqəñ ana wjledj, wjraq, wū turalə oiləqəñ
saıyñ, Andrei, Fedin çana wəsqə toıyr çatqan adamdər erjksjz esjne
tysetjñ. Balasəñ kəwəty: əzjmen taqədyr wj wəlyq çürttə qūsaqəna
sidəgər, anəñ kəz aldənda ülqəia tysetjñ de, kəudesjnde sağətaqəñ
sezjm tudəgər, Pavel turalə oi ərsjñ erjksjz, wəiqəusəz ülqəita wəre-
tjñ. Cartarəqə çyitkjgen oı ynemj kəmeskj, nəzjk səule tərzjdj ə-
nərsenj wj qamtyr, wəjn de çəgəy qəlyqə, wəjnñ qəwəy wj
suret etuge ərekəttənetjñ de, anəñ qaləida wj rjkjrgə tūraqətaıyña,
walasə çəiyyəndəqə saqənyə sezjmjñ, qərqənyətyñ nəy oğnyqəıyña wə-
get wəla wəretjñ.

Kəp üzəməi Sofia wj çəqqa kətyr qaldə da, wə kynnen keijñ kəñ-
lj kəterjñkj, çəidəy rjçjñmen qaita oralə; al, wjñnecə saqəttan soñ
taqəda qəiyr wəldə da, arada ekj çətjdei uaqə ətkəndə qaitadan keldj.
Əzjññ sergek əserj men muzıkasəna jñsjññ pəterjñ kəneltu ycjn
oqta-tekte wj kəljr-kətyr, əmjrdə emjñ-erkjñ çarq ügər çyrgen kjj
tərzjdj wəp kəjñdj.

Muzıka anəqə ünəitəñ wəldə. Müzıkanə tyñdai otygər, onəñ
ədemj ıraqətağ kəkjrekke çəly dem wəjyr, çyrekke qūıyər çatqəndə-
qəñ, çyregj de wj kəlkj soqəy, tereñ çyrtəlyqan, meiljñce dəmqə çə-
ge egjgen dəndə, çyregjnde oi toqəny əren əsjr, əsem kyilerdjñ ky-
çjmen çəndanəqən səzərdjñ emjñ-erkjñ gyl çəinaqəñ sezdj.

Sofianəñ saldəy-salaqətyəna kəncjgu anəqə qıyñ soqty. Ol: kez
kəlgən çerge əzjññ nərsələrjñ, səlymьnyñ qaldəqə men kylyñ tastaı
saladə. Əsjreşə onəñ ləpjme səzəryne kəndjgu qıyñ wəldə. Osənyñ
wəj Nikolaidəñ sawəryñ, salmaqty sənjmjññ, əste əzgermeitjñ, wəsal-

дъ съраиъ сөздериниң қасында көрер көзге тым оқас қылықтар едј. Sofia анаға өзін ересек кјsj etјp көрсетуге асықатын, ал, сүрттѣ әуес ойынықтай көрјp қарайтын қас өспјrim бала вор көрјndј. Sofia еңбектјн ардақтылық туралы көр сөйесе де, өзјnнј салдыр-салақтылық арқылы ана-ның еңбегін ағасын түсетін. Бостандық туралы сөз қыlsa да, өзіннј өрескел төзјmsјdzјgјmen, үнемј сөз таластыруымен басқалардың еркјn отығыр, сесјіp сөйеуіне бөгет вола беретіннј ана ваіқадь. Сөйтјp, оның воіында қым-қиғас қайсылықтар көр едј. Ана, осынысын көргеннен кейін, оқан зор сақтықпен, айрыса ықплатпен қарайтын волды. Nikolaiға келгенде үнемј қылы ұсығар тұратын сүрегј Sofiaға онса сјвјmeitјn едј.

Үнемј қаны қай тарап сүретін Nikolai, кыннен кынге вјrkelkј, дақ-дылы өмјr syrdј: таңертенгј сақат сегјзде қай јcedј қана газет оқыр, анаға қағалық қағар арды айтанды. Оның айтқанын тындай отығыр, өмјrdнн амыр macinasь adamдарды аiausыз тырде ақсаға қалай айналдығыр қақпа-нын ана ерексе айқын көрдј, Nikolaidн Andreige әйтеуір вјr ұqsastық сөрг вar ekendјgјn ана sezдј. Сүрт туралы вүл да хохол тәрјzdzј keksјz сөйейдј, тұрмыстың қаман вақытта құрылына сүрттѣн вөргн айрыты санай-ды, вјraq мүның қаға тұрмысқа сенуј Andreidн сенімјndeі онса қызу емес, айқын да емес. Ол әрқасан да, әделеттј қатал судианың үнјmen, салмақпен сөйейдј, қана — тіptј доғрылықты нәрсе қайында сөз қылыр отыrsa да—өкјnјctјн велгјsјn вјldјre сөл қана кылјmsјreidј—вјraq көздерінде қаталдықтың, ызқарылықтың оты сөнвей, қайнар тұрадъ. Оның көздеріннј осылайса қайнамын көргенде, ана вүл кјsj ec kјmнн де кы-нәсн кесреитіннј — кесе де алмайтын — тыннетін едј қана вүл қатал-дықтың оқан амыр тіетіннј sezјp, оны алайтын едј. Сөйтјp Nikolai анаға кыннен-кынге ұнай тустј.

Ол сақат тоқызда қызметке кетедј, ана вөлмелердј сәрығыр тазалай-ды, татақ өзјrleidј, қымыр алыр, таза кјmдерн кедј де, өз вөлмесјуде отығыр, кјtaptардың јcјndegј suretterдј қарастыра bastaидъ. Ана кјtар оқуды йіrendј, вјraq вүл әрқасан да көр кыс қымсауды керек ететін едј, сондықтан ана кјtар оқығанда тез-ақ сарсар, әр-верден соң сөз-дн мақнасын ұқудан қалатын. Ал, suretterдј қарағанда, ана баласа елгјp ketucј едј, — өйткені sureт ананың көз алдында, қолға ұстар, көзбен көрерліктеі әрј кәнгј, әрј тамаса қаға dynienј elestetucј едј. Suretterден орасан зор қалалар, тамаса үйлер, macinalar, korabi'der, monumentter, адамдар қасақан ұсан-теніz вайлықтар қана кјsjнн қай-ран қалдыратын тавіқаттың әр алуан tvorcestvosь көзге тусucј едј. Өмјr, кып сайын орасан зор, құпия қақтан тамаса нәрсенј көзге көр-сете отығыр, сексјz ұлқайумен вјrge, өзіннј мол вайлық арқылы, ұсан теңіз көркемдјгј арқылы вүл әйeldн воіында пайда волаңан тоіымсыз құстарлықты варқан сайын мықтар қоздыра тустј. Ана zoologicalық atlas-тың foliantтарың қарастыруды өте-мөте ұнатucь едј, қана вүл atlas, сөteldн тілнде васықанымен, сөрг ветіннј көркемдјгј, вайлық қана кең алавы туралы оқан аса айқын ұғым берucј едј.

— Сөрг недеген зор! — деітін ол Nikolaiға.

Көвјnese оны құрт-құмырсқалар әсјrese көвелектер syisјndјru-

ej edj. Ana kovelekterdij suretjne taņdana qarai otyr, ɵzjnj pjkj-
rjn aıtıcs edj:

— Nedeģen kɵrkemdjk, Nikolai Ivanovic, a? ana varlıq erde vıl
syikmdj kɵrkem zaltar qanca desenjzsj, — vjraq, vɵrj de vjzden ası-
rılı atır, vɵrj de vjzge kɵrjvesten ɵz vetjnce zımyrap ɵtjr atır.
ırt ɵvjgerlenedj — dɵnee vjmeidj, esnɵrsege qyzyqa almaıdy, vı-
an olardıñ uaqtı da oq, kɵñlj de soqpaıdy. Egerde ırt er vetj-
njñ sonđai vai ekenjn, onda ɵmjır syretjn tamaca ɵndjkerdij kɵp
ekenjn vjgen volsa, qancama qıanbıcsqa kene'er edj-au. Onsoq var-
lıq nɵrse — alıbıca tɵn, al ɵvjır adam — varlıq nɵrsege ie volsa, — so-
lai emes pe?

— Өrine! — deitjn Nikolai kyljmsjrep. Onan soñ ol taqıda suretj
var kjtaptar əketejn.

Keckj jkterde Nikolaidjkjne qonaqtar ij-ij ınalatın — sırca sız,
qara saqalıdy, kɵzge kɵrnektj ana ııqı yndemeı otyratın sılucakısj
Aleksı Vasilievic; ynemj vjrnɵrsege ɵkjngendeı tamsanır otyratın,
vezeu vet, ımyrbas kısj Roman Petrovic; soqca saqalıdy, ıñjcke dau-
stı, acañ yzdj, kjckene denelj, qyzyı ɵqec oar kısj ana vjzdeı ɵ-
kjr sɵzdj Ivan Danilovic; ııqıbna ɵzjn, oldastarın ana varqan saıbn
asqıba tysken ɵzjnjñ nauqasın aualar otyratın Egor osı yige keljr
tırucı edj. Mında ɵtyrjı aıb qalalardan kelgen basqa adamdar da
volatın. Nikolai ɵrqacan vjr mɵsele turalı — er vetjndegj ımybıcsı
adamdar turalı olarmen vɵseñ ynmən ıızaq ɵñjimelesır otırucı edj.
ınalqandar qoldarın erbenđetjr, eregjesetjn, qyzulanatın, aıdy meı-
ljnce kɵp jcetjn, keıde Nikolai ɵñjmenjñ qyzyr atqan kezjnde ynde-
mesten yndeu qaqazdar azatın da, oldastarına oır veretjn, sol er-
djñ ɵzjnde-aq yndeu qaqazdardı baspa ɵrjrtarmen kɵcırjr azatın;
ana ırtıbır tastalqan qol azvalardı ııqırtar ınar, otqa aqır ıve-
retjn.

Ana ai qııbr otyr, olardıñ ımybıcsı qalqıñ ɵmjnj men taqıdyr
aıbnda, onıñ arasına ınbıq turalı pjkjrdj qaitkende tezjrek aıbr,
olardıñ rıxın qaitkende tezjrek kɵteruge volatındıdy aıbnda qyzu-
lana sɵilegenderjne taņdanatın. Kɵp retterde olar, acılanıbır, vjrnjñ
sɵzjne vjrij qosılmaıtın, vjrijne vjrij əkdenendeı aıbr taqatın, renjse-
tjn, sɵitjr qaitadan eregjesetjn.

Ana ımybsılardıñ tırmısbın vıl adamdardan kɵrj ɵzjnjñ kɵp vjle-
tjndjgn sezdj, vılardıñ ɵz moıbıdarına alqan mjndettjñ orasan zor
ekendjgn vılardıñ ɵzderjnen kɵrj ana aıqıbıraq kɵretjn sıqtandı, son-
dıqtan vıl aqđai, erlj-zalırbı adamdar volır oınatın, vjraq mıñ-
đai qarım-qatnastardıñ dramalarına tysjñveıtjn balalarqa ylkender
azdap mıñdy, kjcreıjldjk sezjmmen qaraitın volsa, osılardıñ varlı-
qına da ananıñ sonđai sezjmmen qarauına mymkjndjk berdj. Ana
vılardıñ sɵzderjn valasbıñ, Andreıdjñ sɵzderjmen salıstırdı, salı-
stıra otyr, ɵel vasta tysjne almaqan aıbrmasbırbı sezdj. Oqta-
tekte slovodkaqıdan kɵrj vıl erde qattıraq dauırbısatın sıqtı kɵ-
rjndj, mıñ ana ɵzjnce:

— Kɵp vjlgən soñ — daustap sɵleıdj de... — dep oramaldaitın edj.

Bjraq, vül adamdardıñ vörj de vjrgıne vjrgj ädeij çel veretjnjn çana erqaisıyb: vasqalardan körgj maqan cındıq çaqıpn, ärgj qımbat der çoldastarına döleldegjsj ke'gendei çorta qızulanatıbn, al, vasqalardıñ vüqan gençjr, cındıqqa çaqıpn ekendjktejnj özderjnce dö'elder, öreskel, tırpaıb tyrde eregje vastaitındıqıpn ana tıpn; sıj vıqar cırdj. Anaqda olardıñ erqaisıyb vasqadan asıp tysudj közdeitjndeı vor körgıdj, sondıqtan vül çaqdaı anaqda mızasız mıñdı oi tudırdı. Ana qavaqıpn qımydatıp çana otırqandarqda çalıbıstı közben qarap. icinen:

—Расань çoldastarınen ümıtır kettjnder qoi...—deitjn.

Erqacan da talas sözge var ıqlasınen qılaqıpn tjgjr, erine onıñ tygıne de tysjnvei otırıp-aq, sözderdjñ qandı sezim tudırqanın izdestjre otırıp, mınapın vıqaitıpn—slovodka çaqıybıqtı söz qılqanda onı tutas kuyjnde, vıjınde alıp talqılaıtıpn edj, al, vül çerde vörj de völteksaltaq volıp, üsaqtalıp ketedj; onda çürt neqürıym tereñ, neqürıym kuctj sezucj edj, mında vörjn de qıdalaıtıpn, ötkjr oilar kezdesjrt otır. Söitjr, vül çerde eskıljktjñ qıraıb turalıb söz qılatıpn da, onda çanaıbıqtı arman etjsetjn, osı severten valası men Andreidjñ sözj anaqda neqürıym çaqıpn, neqürıym tysjnıktj volucı edj...

Nikolaiqda çımıscılardan vjreu kelse — yı iesj erekce sözuar vor ketetjnjn, vet-äpıetjnde äldenendeı çıb cıraı paida volatıbn, al söilegende tırpaıblau tyrde me, selqostau tyrde me, äiteujr eçelgjsjnıen vasqaca söileitjnjn ana vıqar çırdj.

— Sözjmdj tysjnsjn der, osılaı ärekettenedj qoi! — der oilaitıbn ana.

Bjraq, vül çaqdaı ananın köñljñ cıvatradı, çana ol: çımıscı çonaqıñ da, jckj sezjmj keijn teçegendeı imencektenjrt, ana sekıdj qararaıym äielmen söileskendeı erkjn, cecıljır sölei almaı otıratındıqıpn köjrt çırdj. Vjrgıobı, Nikolai cıqır ketkende, ana vjrgj çıjtke:

— Nege üiala veresjñ? Ekzamentte otırqan vala emessjñ qoi, cıraqıptı-au...dedj.

Ol ezu tartıp, mıvıpnan kyldj:

— Daqdaıanvıaqandıqtan qısqac vaqa da üialıp, qızaradı... — qalaı degenmen, öz tubıbnı emes qoi...

Keide Sacenka keletjn. Ol ecqacan da üzaq otırmaıtıpn, ynemj vıalsadıbıqpen, ky!meı söileitjn çana ärdäjm keterjnde anadan:

Pavel Mixailovic qalaı — aman-esenbe? — der süraitıbn.

— Qıdaiqda cıkjrt! — deitjn ana. — Çaman emes, köñjldj!

— Oqan sölem aıtıbz! — der qız otjnjc etetjn de, közden qalıp volatıpn.

Oqta-tekte ana, Pavelıb üzaq üstar otır, sot taqarındamaı otır der. Sacenkaqda mıñıpn saqatıpn edj. Sacenka qavaqıpn tuıjr, yndemeı tıratıpn, sausaqtar çıvbırlap ketetjn.

Nilovnanın ol qızqı:

— Çarqıbnı-au, senjñ onı syietjndjgıñdj men vjlemjn, qoi...— degısj kelucj edj.

Bjraq, çıreksjıvedj — qızdıñ ızqarıb rıcjnj, çımbırbıqan erjnderj çana sözjnjñ vıalsadıbıq märeleudj kyn vıgn keijn serpkendeı edj.

Ana kursjne tysj, qьzdzь ũsьnqan qoьn yn-tnp ҫoq qьsa ũstap, jci-
nen:

— Baqьtsьz viracam-ai...deitjn.

Bjr kynj Nataca keldj. Ol anapь kьrj, qattь quandь, vetjnen syidj,
onap soь sьz arasьnda, kenetten vaiau ynnen:

— Menjь eҫem qaitьz vortь, — ьljь qalьrtь, vicara!.. — dedj.

Basьn vjr sjlkj, ҫalmaҫan qoьmen kьz ҫasьn syrtj, taqьda sөlei
bastadь:

— Onь ьljmj ҫanьta qattь vatadь, — ҫasь eluge de ҫetpegen edj,
ьlj de ũzaq ьmjr syugjne volar edj. Al, ьkjncj ҫaҫьnan qarasaь, mьn-
dai ьmьrden ьljm ҫaҫsь sьqar dep, erjksjz oilanasь. Ynemj ҫalьbzь-
rap, ҫьrtьnь vьrjne ҫat sanalьr, ec kjmge de keregj volmai, ьkeidjn
zekkjsjnen ҫьncjь vjtken ҫan volsa—onь ьmjr syrdj dep aituqda vola
ma? ьmjr syrgende — ьldenendei ҫaҫsььq kytjь ьmjr syredj, al onь
ҫьvьrden vasqda kytetjn ҫoq edj...

— Sjz dьrьs aitasьz, Nataca! — dedj ana, vьraz oilanьr tьrьr. —
ьmjr syrgende — ҫaҫsььq kytjь ьmjr syredj, al eger kytetjn dьneҫe
ҫoq volsa — qandai ьmjr volmaq? — Osьnь aittь da, mөpelei qьzdzь qo-
ьn sipar: — Endj sjz ҫalьzьz qaldьnьz va? — dep sьradь.

— Ҫalьzьz qaldьm! — dep qьz jrklьmei ҫauar qaiьrdь.

Ana vьraz yndemei tьrdь da, kenetten kyljmsjrep:

— Oqasь ҫoq! Ҫaҫsь adam ҫalьzьsьramaidь — ondai adamqda ьrqa-
can da serjk tavьladь... — dedj.

VIII

Nataca yiezdegj toqu favrigjne oqьtusь vor onalastь da, Nilovna
oqan rьqsat etjlmeytjn kjtarcalardь, undeulerdj, gazetterdj apara vas-
tadь.

Anapьn jsteytjn ҫьmьsь osь voldь. Aьnda vьrnesе ret, monaxina
volьr kruҫeva ҫana sarсь oramal satatьn ьiel volьr, auqattь messan-
ka nemese el kezve — sorь ьiel volьr kijnjьr aladь da, dorva asьnьr,
nemese qoьna camadan ũstap gubernianь aralaidь. Vagon men paro-
xodta, qonaq yilerj men keruen sarailarьnda, qьsqasь qai ҫerde volsa da,
ana ҫaidarь, ьrj savьrь, vөten adamdarmen ьzj vastap ьngjmelesedj,
ьzjnь ҫьluarь, kөkeige qonьmdь sөzj arqьnь ҫana kөrtj kьrge, kөp
vьletjn kjsjnьn kydjksjz siqьn kөrsete ҫьrtьnь erkjn ьzjne tarta vьledj.

Adamdarmen sөilesu, olardьn tьrмьs turalь ьngjmeleryn tьndau,
saҫьm, narazььqtarьn estu anaqda ũnausь edj. Kjsjnьn aьqьn narazьь-
qьn — taqьdrьdьn soqьsьna qarсььq vьldjre otьrьr, vasqda yimelegen
sьraqtarqda ҫanь ҫai tappai ҫauar jzdeitjn narazььqьn vaiqoqan saьn
anapьn ҫьregj quanьсda vөlenusj edj. Adam ьmьrjnьn — toqьn ycn
kyrestegj ьvьger, mazasьz ьmьrdьn suretj onьn kьz aldьnda ala-
qьla tyрге enjь, ũlqaiа tysucj edj. Adamdь aldar, tygjn qoimai sь-
rьrьr aluqda, odan ьzjne kөvьrek paida tysjгьr aluqda, onьn qanь or-
tar jсugь aviursьz — dөrekjlykpen, ьckere — ozvьrьdьnen talьpucььq
ьr ҫerde-aq aьqьn kьrjnetjn. Sөitjь, ҫer vetjnde dyn-dynienjн

vərij egesen kör bolsa da, qalqıñ mıñtaqıdın arımaı otırqandıqın, olceusız vailıqtıñ tıñjregjinde — jcer asqa da ǵarımai otırqandıqın ana öz kózimen körjip cırdj. Qalalarda qıdaiqa kerektsiz altın, kumjs-ke ıyq tolqan cırkeuler var, al, ol cırkeulerdij papertterjinde: qolıma kjkene vaqır aqsañ qasan sadaqaqa verer eken dep sarqıaır kytken qaiıgıslar qalısıdar telmırjır tıradı. Ana — mındaı vai cırkeulerdj, portardıñ altınan tikken zer sarıdarın, qaiıgıslar qalqıñ lasıqın, onıñ masqara aıva-cılva kijnjñ vırın da kergen, vıraç vıl vırın tabıqı nərse sıaqtı edj, al endj ananıñ vılujıncı — cırkeudj bailardan körj özderjne ǵarındaı ǵana keregjrek dep sanaitın ǵarılardı ǵavjre-leitjn, keljsjmsız nərse volıp körjndj.

Xristı veinelegen suretferge, ol ǵaındaqı angimelerge qarar, ana: ol kedeilerdjñ dosı, özj ǵaiqana kijnjñ cıredj dep vılucj edj, al, kedeller medeu sırar kelgen cırkeulerde Xristıñ arsız altınqa, qaiıgıslardı kergende kjrjdeı ǵıgılatın sudıraqan cıbekke oranıp tırqanıp köretjn edj. Sonda Rıvinnjñ:

— Qıdaimen de vızdj aldadı! — degen sözj erjksız esjne tysucj edj.

Ol vırınqıdan az tabınatın voldı, nege olai ekenjñ onıñ özj de vailqatadı. Vıraç, Xrist turalı, adamdar turalı varqan ǵaın kör oilana bastadı. Xristıñ atın auzqa almasa da, tırtj ol turalı denece vılmeitjn sıaqtı körjnse de, adamdar — ananıñ vailqatınca — sonıñ ǵsietterj volıpca ǵmır syredj ǵana soqan ıqsar, ǵerdj kedeilerdjñ mekenj dep sanaı otırıp, varıq ǵer vailqatırın adamdarqa teñdeı volıp verudj tjeıdj. Vıl turalı ana kör oilaitın voldı, ǵana varıq kergenjn, varıq esjtkenjñ qısaqına sıdırdan vıl oi, tereñdenjñ ǵese verdj, ǵskende de qarañqı dıynienjñ vıkjñ ǵmırdj ǵana varıq adamdardı vırkelkj ǵalın-đai ǵarırqan dıqanıñ ǵarqın tırgjne enjñ ǵstj. Sıitjñ, anaqa: özj ǵer-ǵasan da komeskj syjıspencjıkkren syigen — qorqınlıq ımitnenen, raqatı qaiıqtınenen tıqız vailanıstıratın cım-cıtırıq sezjmmen syigen Xristostıñ özj endj anaqa vır tavan ǵarındaqandai, vırınqıdan vasqaca tırgı engendeı volıp körjndj—dıl ol cıynıda da, adamdardıñ vaqtısz dosınıñ atın dırjrtımeı-aq, sonıñ ǵolına aqıl-tegjñ qır tókken ıstıq qanına cıtırın ǵandana otırıp, ǵmır ucjn qaita tırgjgendeı, anaqırılın vıjk mıtavaly, ǵj kornektj, anaqırılın cadman, ǵj ǵarqın veınelj vor körjndj. Ana ǵojnıñ sararınan ǵrdıjñ ǵol-ǵonekeı kergen-vılgenjne quarıp köñlj tasırdan kyi-de, ǵımtıstıñ orndalqanına köñlj kocsjñ, ǵadırdan rıcjnde Nikolaiqa qaitıp kelucj edj.

— Varıq ǵerdj aralar, kör narsenj köru qandai ǵaqı! — deitjn ol Nikolaiqa keckjıjkerde, — tırmıstıñ qalai ǵasa'ır ǵatqandıqın vıljesjn. Qalqı tırmıstıñ ǵaman ǵarqına qarar qaqrailar, ıstıq tastar otır. ǵavırqarqan qalq sol ǵaman tırmıstıñ cegjnde zar qaqır kyi-veñdeude, vıraç — qalasıñ, qalamasın, ǵiteujñ oilaitın — nege vılai etedj? Menj neljken cetke quı aıdı? Dıyn-dınie narsenıñ vırj kör bolsa da, menjñ ac volatın sevezjm ne? ǵr ǵerde-aq aqıl degenjñ aqırıp ǵatqanda, menjñ qarañqılyqta qalır, aqmaq volımtıñ sevezj

ne? Bül, vai, kedei dep talqamaitın, cürttın wəjn de — çanmdai çaq-sı köretjn pendem dep esepiteitjn meirjmdj qüdaı qaida özj? — dep, qalq özjnıj tırmısbna asbna vastar otır, — özj turalı oilanbasa, ədjlet-sjzjdk tıncıqıtıgır tastaitbın ol sezjr te otır!

Seitjr, tırmıstın ədjletsjzjdk çaqtarı turalı cürtqa öz tıljmınen söiler bersem degen ektem tılek varqan saın onı kerdesjn kernei tysucj edj; keide—bül tılektj vasu özjne qıbn da soqatın.

Nikolai, ananın suretterdj qarastıgır otırqan kəjr, ərdəim əldenendei vjr taqqaıar nəsənı aıtır verucj edj. Adamnı alqa qoıqan mındetterjnı əçettıgıne taqdanqan ana senjıkjremegen qalıppen Nikolaidan:

— Əi qaidam-ai, bülai etuge vola qoıar ma eken? — dep süraucı edj.

Əzjnı səuegeiljktərjnı cınbıqına kydjksjz nanqan Nikolai, kəzjldırjg arqı ananın wətjne meirjmdj közderjmen qarar, oqan volacaq turalı ertegjnı əçettenjr aıta tysetjn edj.

— Adamnı tılegjnde ölceu çoq, onı kucj — sarqımaıtın kuc! Bıraq, dınie, qalai degenınen, rux çaqınan öte savan vaır keledi. nege desenj kəzjr ərkjm-aq, əzjn təueldeljkten azat etu ucjn, vıljm çınamai, aqca çınauqa məsvur volır otır. Al, cürt qomaqailıqı çoıqan kezde, əzjn erjksjz wəinettj tutqıbnan azat etken kezde...

Onı sözderjnı maqanasın ana emıs-emıs qana tvsjetjn, alaida, sol sözderdj çandandıqan savırnı senjmdj sezucjlk ystjystjne ananın kəkəijne qona werdj.

— Çer wətjnde azat adamdar tım az, mjne waqıtsızdıqıtı sevevj osı! — deitjn Nikolai.

Bül söz tysjnıktj edj — qomaqailıq pen zılbıdqıtan arıqandardı ana vjetjn, egerde osındai adamdar kəvjrek volsa — emjrdj qara qocqı, sımraı tılqası syıkjmdj çana çaidar, anaqılbm meirjmdj, əj səulettj tyrgen etjndjgjn ıqıbnatın da.

— Adam erjksjz qatal voluqa tıjs! — deitjn Nikolai mındı rıcjnmen.

Ana xoxoldı sözderjn esjne tysjre otıgır, maqıldaqan tyrmer vasın izeucj edj.

IX

Bjr kınj ərdəim ıqırtı Nikolai qızmetten kyndegjsjnen kəp kecjgır keldj de, cecjnesten, qızulanqan rıcjnmen qoldarın uaqalar, asıqır-ysjgır soılei vastadı:

— Bılemjsjz, Nilovna, wıgjn tyrmeden vjzđj çoldastardı vıj qasır sıqırtı. Bıraq onı kjm ekenjn vje almadıq...

Kenetten kəqıj qovalıçır ketken ana, aıaqın ətek-tətek vasır, ornıdqı otıra kettj de, sıvırlar:

— Mımkjn Pasa sıqar! — dedj.

— Mımkjn! — dedj Nikolai, ıqıbn qomdar. — Bıraq onı çasbıbnına qalai kəmektesu kerek, onı qaidan tavı kerek? Men kəzjr: kez-

desjр qalmas pa ekenmjн?—der, көcelerdj araladyм. Әrine vül var-qadarsыз çümьs çoi, alaida vjrnөse jstөu kerek! Men taqьda vара-тьн...

— Men de varатын! — dedj ana çülьr alqandıa.

— Sjz Egorqa varьңыз, ol vjrdөңө vjлmei me eken? — dedj Nikolai, yiden asьqьs сьqа verjр.

Basьna oramalyн salьd da, ymjт пьсапь воьн kernegen ana, Niko-laidьн jzjңce çedel көcege сьqьт. Kөzderj vüldьradь çana dedektei va-sььna iterмесj воьр, çyregj atca tuladь. Bet alqаn çaqьna qarai, va-sьн төmen salьр, кete berdj çana ainalasьnan дөneңө vaiqаqаn çоq.

— Kjгjр varqапьnda, ol сонда отьрqаn vьsa! — degen ymjт альр üсьр, oььnan ketpedj.

Kyn ьstьq edj, ana sarcaqандьqтан alqьna tystj, сөitjр, Egorдьн рөterjne arapatьн vasьсqа çetkende, onan әj çyuge samasь kelmei, toqtai qaldь da, artьna vүгьльр qaradь, сонда таңданqаn tyрmen aqьгьн даustар çjberdj de, көzjн çүмдь — qаqрапьн aldьnda, qoьн qaltasьna salьр, Nikolai Vesovcikov tүгqandıa vor көгjндj. Vjraq, qaitadan qara-qаn kezde — eckjм de çоq edj...

— Çai көzjme elestegen çoi! — dedj ana jcjnen, vasьсreп сьqьр vара çatьр, qülaqьн tjgjр. Basьcьтьң qaltарьsьna varqаnda toqtai qa-льр, еңкеijр төmen qaradь da өзjne qarai kyljmsjrep tүгqаn әlgj vү-çьг bettj taqь көrdj.

— Nikolai! Nikolai... — dedj ana, oqаn qarai төmen tyse verjр, vjraq, jcjnen qattь тyңjgendei völdь.

— Sen çyге ver! Çyге ver! — dedj Nikolai, qoьн sermer.

Ana vasьсreп çyгjрjр сьqьт da, Egorдьн vөлmesjne kjrdj. Onьң divanda çatqаnьн көгjр, entjge тysjр:

— Nikolai qасьр сьqьрть... tyрmeden!... — der сьььrladь.

— Qaisьsь? — der qьгьldар sүradь Egor, çastьqтан vasьн көterjр альр. — Onda ekj Nikolai var çoi...

— Vesovcikov... Osьnda kele çatьr!..

— Tamaca!

Sol kezde Nikolai vөлmege kjгjр, esjktj çauьр, jлgegjн salьd da, vas kijmjн альр, сасьн sipар, kyljmsjrep tүrdь. Egor, divanqа сьптаq-тар, ornьnan көterjldj de, vjр çөtkerjр, vasьн izedj.

— Marxavat etjңz...

Nikolai ьгçia kyljр, anaqа çaqьndadь da, qoьн aldь:

— Senj көrmegeп völsam — tyрmege qaitьр varudan da таьнvaitьн edjm! Qalada eckjmdj vjлmeimjн, al slovodaqа varsam — dereu üstар aladь. Çyгjр vара çatьр, oilanатын—aqmaq! Nege kettjң?—der keijj-mjн өзjme. Kenet vaqsam — Nilovna çyгjрjр varadь! Sonan соң мен senjң jzjңce çyrdjм...

— Sen qalai qасьр сьqьтьн? — der sүradь ana.

Ol сөleketteu рjсjнmen divanьң setjne varьр otьrdь da, ьңqaisьz-dana ьqьн qomдар, сөilei vastadь:

— Sөtj tystj de! Seruender çyр edjm, sol kezde qülmьstьlar nadzi-rateldj savai vastadь. Onda, үrlьq ycjн çandarmдьqтан quьlqаn сондаi

vjreu var, — тыңсылық jsteidj, көрjngendj қаралар қағаз җазадь, ес кjмге кун көрsetpei қoidь! Ғүрт оны сапар җатыр, тyрменjн jсj арь-торьр voldь, nadziratelder yreilenjсjр, сызқьғытарьн сальр, җyгjрjр җyг. Вақсам — қақра асық түр, оны ар җақьнда алаң, қала. Асықрай, җyге verdjт. Ойқьсығақандаi манайлар вағамьн. Vjraz җерге вағқаннан кейн esjmdj җинадым — қайда вагу керек? Қағамьн — тyрменjн қақрась җавьльр қальрть...

— Gm! — dedj Egor. — Sjz мырза, қайтыр вағыр, әдеппен esjktj қақыр, кjргjз деп сүрасаңыз ettj. Ару etjнjз, vjraz eljгjр ketjррjн desenjз ettj...

— Ia, — dedj Nikolai тақыда, тьықьннан кyлjр, — вил ақтақтық volар edj. Vjraz, degenмен җoldastardьн алдында вил қылықым җақсы емес, — ес кjмге ecteңе айтрай кettjтм қoi... Ғyгjр вағамьн. Қағасам — вjр қаза volқан валаны җерлеуге әкетjр вағадь. Васьмды иjр, тавьттың артынан җyрдjт, ес кjмге қарамамьн. Мазараттың васьнда vjraz отьрдым, таза ауа воьмды җадыратты, сонда васьта вjр oi tyсе kettj...

— Vjр oi deimjсjн? — деп сүрадь Egor, сөттj de, вjр кyрсjнjр: — Васьңа kelgen oidьн әрjсj тар volмақан сықар деп oilamьн... — dedj Vesovcikov вил сөздj ауьр алмастан, васьн сайқар кyлдj.

— Әрине, менjн васьм көзjр вьғынқыдай кеуек емес. E, Egor Ivanovic, сен әлj науқасыннан айыда алмай җyг екensjн қoi...

— Әкjм қойынан kelgenjн jsteidj қoi, — dedj Egor кyрк-кyрк җөteljр. — Әңjмендj аита вер!

— Onan соң zemski музеиге вардым. Oнда әрнәрсесjн қарақан volьр, vjraz җyрдjт, ал өзjтм — endj қалаi etem, қайда вағам? — деп oilанумен voldьм. Tjртj өзjме өзjтм ацуландьм. Әвден қарным асть! Көсеге сықыр җyрдjт, jсjтм кyиjр вағадь... Ваіқамьн, полiisialар өткен-кеткенjн вәрjне көз салуда. E, мына тyрjтмен көр ұзамай қūдайды көрjне ұсығамьн! deimjн jсjтмен... Kenet қарсы алдында Nilovna җyгjрjр keledj, бьғысьр җoi verdjт de, jzjне тyстjтм, — mjне вар volқань осы!

— Al men, senj ваіқамарьн да! — dedj ana җазьқты тyрмен. Сөттjр ол Vesovcikovты ваіқастар қарай vastадь, сонда Nikolaidьн mjnez-қūлқы вьғынқысьннан edәujр җақсарқан сияқты volьр көрjндj.

— Сыьнда җoldastар мазасызданыр җатқан volар... — dedj Nikolai, васьн қасыр.

— Al vastьқтарға җаның асымай ма? Oлар да мазасызданады қoi, — деп eskerttj Egor. Ol аузын асть да, дәл ауаны jсjне tartқандаi, егjндерjн қисандатты.

— Alaida, қалқыңь қoiайық! Сенj җасыгу керек, вил көнjлге җақьмды volқаньмен, оңай jс емес. Eгерде мен орнымнан түра алатын volсам... — ол алқыньр қалды, қoldарьн отьғауьна тyсjрдj de, әлсjз қимьмен көкjрегjн uқалаi vastадь.

— Qattь науқастаныр қалысьн қoi, Egor Ivanovic! — dedj de, Nikolai мұңайыр төмен қарадь. Ана ауьр кyрсjндj de, мазасызданқан тyрмен кjскене, тар вөлменj көзjмен вjр colьр өттj.

— Bül menijn öz jsjm! — dedj Egor. — Sjz mamaca, Paveldın çayı sūraqız, təlmsudın keregj çoq!

Vesovcikov ezu tartıp kyldj.

— Pavel çaman emes! Denj sau. Ol onda vjzdjn aqsaqalımız. Bastıqtarmen sölisedj, çalıp aıtqanda — viler-töster otıradı. Onı silaidı...

Vlasova, Vesovcikovın əngimesjn tındır, vaxın izeı tısjr otırdı çana auq-auq, Egorın çaq etj sualıp, kökcıl tartqan çuzıne közjnı qıvıqmen qarar qoidı. Onın mız qararı çatqan eşsız betj vjrtırlj çalraq köjndj, tek közderj çana ımın çaqıp, ottarı çainadı.

— Maqan tamaq versenjzder ettj, — ollahi, tırtj qarınm asıp otır! — dedj Nikolai çılıp alqandı.

— Mamaca, səkjde nan tır, onan soq koridorqa sızdıpız da, sol çaqta ekıncj esjk var — sonı çaqdıpız. Vjr əiel esjk acadı, soqan aıtıpız: var tamaqın alıp, osında kelsjn.

— Ol tamaqın vərjn vjrdeı — neqılsız? — dep Nikolai qarıp völdı.

— Mazasızdanvayı-aq qoi — ol onca kör emes...

Ana sırtqa sızıp, esjktj qaqıt da, onan soq vjraz uaqıt ın çoqtın çoq, qılaqın tıgjır tırdı, Egorqa çanı asıp:

— Öler xalge çetıjtj-au... — dep oiladı.

— Bül kım? — dep sūradı esjktjn arçaqınan.

— Egor Ivanovic çıverdı! — dep çauar qayırdı ana vaxın ınmen. — Sjzı çaqıp çatıp...

— Közj varamın! — dep, esjk acastan əlgj daus çauar qayırdı. Ana vjraz kytır tırdı da, taqıda esjk qaqıt. Sonda tez esjk asıldı da, közıldırıgj var sūnıraqıt əiel koridorqa sızıt. Köftokasın çatparlanqan çenjn çalmaçan tızettj de, əiel ızqarılıp rıcnınmen anadan:

— Sjzge ne kerek? — dep sūradı.

— Men Egor Ivanovıctan kelıp tırtımın...

— Aha! Çırtıjız. Ə, men sjzı tanımtın! — dedj əiel vaxın ınmen. — Amansızvayı! Bül çer tırtj qaradıq...

Vlasova onın betjne vjr qaradıqda aq, onın oqta-tekte Nikolaidkında vılqanı esjne tyse kettj.

— Vərj de öz adamdarımız eken qoi, — degen oı ananın vaxına sarp ete tıstj.

Əiel enteleı çırıp, ananın alqa tısjrdj de, özj art çaqta kele çatıp, qaita-qaita:

— Onın xalı nasar ma? — dep sūradı.

— İa, çatır. Sjzge çetjn tamaq əkelsjn dep edj...

— Oı, tamaqın ne çacetj var...

Olar Egorqa kırgende, ol əielderj qıgıldı söllep qarıp aladı.

— Ol dıniege, ata vaxalarına sarp cegıp varamın, dostım. Lıudmila Vasılevna, mına vjr savaz tırtmeden bastıqtardın rıqsatıpız ketıp qalırtı, oçarname! Eđ aldımen mının tamaqın toıdıpız da, onan soq vjr çerge çasıpız.

Әйел васын изедј де, аурудың сүзјне қарар, қатаі рјсјпмен вьлаі dedj:

— Egor, sız vül kjsjler keljsjmen-aq menj сақытуыңыз керек edj! Çana, menjñ vaiqauытса, dәрjnj ekj ret jcepen көrjesjz — vül nedegen uқыpsыздық! Çoldas, vjzджkне сүгjñjz! Kәзjр munda Egorqa volnitsadan kjsj keledj.

— Menj қалаі da volnitsaqa арармақ voldыңыздар ма? — деп сүрадъ Egor.

— Ia. Men onda sızven vjрге volam.

— Sol çerde de me? O, astapralda!

— Esjrktenvenjz...

Sөіlei сүгjр, әіel Egordың көкregjндегj көrpesjñ dүгьstadъ, Nikolaidъ vastan aiaq tesjle қарар сықты, сындақы dәрjnj көzjмен өlcedj. Ol vәseñ yнmen, vjркelkj sөіleidj, сылаң қақыр сүгredj, қьсқасы vүkjñ qимылында керvezджк var, өñj qүр-qu, қылыан қара qastарь vjгjмен vjгj ұстақандаі. Опыñ сүзj анаада ұnamadъ — өitkenj vet-әpetjнде menmendjktjñ velgsjz var siaқты, tesjle қарааан көzderjнде çaidарь-ық, çыларьылық çоq. Sөіlegende de, komanda берген kjsjce sөіleidj.

— Bјz ketemjz! — dedj ol taқыda. — Men ұzamai qaita oralam! Sјz mьnadan Egorqa vjг qasық dәрj берjñz. Oqan әste sөіletpenjz...

Осынь aittъ da, ol, Nikolaidъ ertjр, ketjр qaldъ.

— Keremet әіel! — dedj Egor, kыrsjñjр. — Tamaca әіel... Mama-ca, sјzдж осықан çәdemcј etjр qoіu керек edj, — өзj qattъ çarcaidъ...

— Sen өзjñ sөіlemeseicj! Odan da, mә, mьnanъ jcl!..dep өtjñdj ana viaзъ tyrde.

Ol, dәрjnj çүтjр çjberdj de, vjг көzjñ сықыraitър тақыда sөіlei vastadъ:

— Yndemei çatsam da, vәгj vjг өlem...

Ekjñcј көzjмен ol ananың vetjне қарады, çailар қана ezujñ tar-тыр, kылjmsjrei vastadъ. Ana васын idj, aiaусьықтың өtkjр sezjñj көzjне çас keltjrdj.

— Oqa emes, vül tavioқы nәrse... Өmјr syғu raqatъ kjsjge өlu mјndetjñ de artadъ.

Ana onыñ васына qoлыñ qoыр, тақыда vaiau yнmen:

— Yndemeseicj, ә?.. — dedj.

Өzjñjñ көкregjñjñ сындаааньна қылақыñ tjkkendei, ol көzderjñ çүтmdъ da, тақыда keçjrlenjр sөіlei vastadъ:

— Yndemeudjñ qisынь çоq, mamaca! Yndemegende men ne paіda tapraqpъñ? Öljm aldындақы çantalastъ vjгnese sekundke sozarmъñ, onыñ esesjне çақы kjsjmen мыльыңдасыр sөіlesu raqatыnan айыламыñ. Ol dyniede, vül dyniedegjdei, çақы adamdar çоq qoі деп oilaimыñ...

Ana mazasызdana onыñ sөzjñ vөлjр çjberdj:

— Әlғj varina kelgen соң, senjñ sөіler çatqanыңды esjtse maqan ұrsadъ qoі!...

— Ol varina emes, revolutционерка, çoldas, tamaca çan. Ol sјzge ұrspai qoіmaidъ, mamaca. Çүrttyñ vәгjне de ұrsadъ, әrқacan da...

Syidedj de, ernjn əreŋ ikemge keltjrp, Egor çailar çana özjnç körcjsjnç tarixyn vaiandai vastad̄. Onyŋ közderj çymyŋ qaqad̄, ana, onyŋ çorta açalap çatqandyqyn sezdj çana onyŋ kökcjl tartqan vetjne qarap, mazas̄zdana:

— Əledj çoi... — dep oilad̄.

Liudmila kjrjp keldj de, esjktj çiulast̄ra çauyr, Vlasovça qarap soiledj:

— Sjzdn̄ tanyşyŋz vasqa kijm kijp, mymkjn qadar̄ menen tezejrek ketuj qaçet. Sondyqtan, Pelageia Nilovna, sjz közjrden vastap kijm tavyŋz da, osynda əkeljn̄z. Ne kerek — Sofianyŋ çoçtyq̄ vatyŋ tūr da, əitpese adamdar̄ ças̄ru — soñyŋ mamandyq̄ çoi.

— Ol erteŋ keledj! — dedj Vlasova oramalyŋ çamyŋr çatyŋ.

Ana, əzjne əldenendei vjr çum̄s tap̄s̄yŋçan saıyn, soñ bülçytrai, tez ondaçanca as̄yç volatyn, közjrdjn̄ özjnde de ol mjndetjnen vasqa nərseñ oilanuça mürças̄ç volçan çoç. Səitjrp, endj ol, qavaçyŋ çyŋr, jskerljç pçinmen:

— Sjz onyŋ çalai kijndjrmekçysjz? — dep sūrad̄.

— Bəj vjr! Ol tynde ketedj çoi...

— Tynde ketu çolais̄z — köcede adam az çyredj, kövjrek vaçylad̄, al, ol onca eptj emes...

Egor çyryldap kyldj.

— Al, volnitsaçqa saçan varuça vola ma? — dep sūrad̄ ana.

Ol çoteljç çatyŋ, vasyn izedj. Liudmila mödjç közderjmen ananyŋ vetjne qarad̄ da:

— Menjmen kezektesjrp Egordyŋ ças̄nda otyrqyŋz keledj çoi, ə? Ças̄y! Al endj — tezejrek vavyŋz... — dedj.

Çyluarlyŋ pçinmen, vjraç əktem tynde ananyŋ çolynan ūstad̄ da, esjkten çeteleç çyçard̄, sonda varças̄yn vaiau ynmen:

— Yiden çeteleç çyçarçanyŋma rençjmenjz! Seileu oçan zian çoi... Al, menjç ymjtm var...

Ol öz çolyn çyŋt̄, sausaçtar̄ çyryldad̄, mūçayr, qavaçyŋ salyp̄r kettj...

Bül söz anaça çais̄zdau tidj de, kyvjrləp:

— Mūnyŋz ne sjzdn̄? — dedj.

— Qaraçyŋz, çiondar çoç ra eken! — dedj əiel̄ vaiau ynmen. Ol çolyn çoçar̄ köterjç, çekesjn uçalad̄, erjnderj djrjldəp tūr, çyzj bülçyŋyŋ çyŋçan çyçyluarlyŋ tartt̄.

— Bjlemjn!.. — dep çauar çatt̄ ana masattançandai.

Qaçradan çyçqannan keijn, ol vjr minuttai kjjrdj de, oramalyŋ tyzedj, onsoç, epter çan-çayyn çjtj közjmen vjr çolyp̄ əttj. Ana közjrgj kezde köcedəgj çortyŋ jçjnen çiondyŋ çatas̄y çyçrata vjluçj edj. Çion ataulyŋ çyçyŋs-tür̄s̄yŋnyŋ əsjrese veiqandyq̄, çim̄yŋnyŋ t̄ym oçast̄yçyŋ, vetjndegj çyçyçandyç ren çerjkkendjktjn̄ belgjsj çana osy ailalar arçyŋ vjldjrm̄ei çarauça t̄yçs̄çan veimaza, ūnams̄yç ətkjç, közderdn̄ kydjktene, sezjktene çylydauy anaça ças̄y tanyş volatyn.

Bül çol̄ onçai tanyş adam ananyŋ közjne tysken çoç, sondyqtan, as̄yçpastaŋ köçemen çyçre verdj, onan soç arçak̄es çaldap ald̄ da, va-

zarqa vardь. Nikolaiqa kijm satьp alarda, satucьlarmen tavan tjresjьp tьrьp saudalastь, ai saььп unemj ьaqa kijm kigjzudj kerek etetjп mas- kьunem erjп ьamandaumen voldь. Bьl qulьq sьudegerlerge onca ьser etregejьmen, ananьь ьzjne qattь ьnadь, — ьitkenj ьol-ьonekei, Nikolaidьь kijm austьrьь qacet volatьndььььп aqьaьr, politisia vazar- qa tььcьlar ьjberer dep ьoramaldaqan volatьп. Osьndai mьlajьm saq- tььrpen ana Egorдььь pьterjne qaitь, sodan keijп oqan Nikolaidьь qala- mьььь setjne deijп ьzatьp saluqьa tura keldj. Nikolai ekeuj kьcenjп ekj ьaq setjьmen ьurdj. Vesovcikovtьь vasьп tьmen salьp ьana sagь pьl- toпьь ьzьп etegjne aiaqь calьпьsьp, syiretjle vasьp ketjьp vara ьatqь- pьп, mьlьььпna tyse vergen clьrjпj tyzetjьp kigenjп kьrgende ananьь kьlkьsj keldj, vjььaьььпna vььqan syisjпdj de. Qaпьraqan kьcelerdjп vjьjпde olarqa Sacenka kezdestj, sonda ana Vesovcikovpen vas ьzep doctastь da, yige qaitь.

— Pasa volsa ьlj otьr... Andriuca da — solai... — dep oiladь ana qatьььp.

X

Nikolai ananьь qьzulana sьiler qarsь aldь:

— Vjlesjь ve — Egorдььь xalj ьte, ьte nacar eken? Onь volnitsaqь akettj, osьnda Liudmila keljьp kettj, sjzjь kelsjп dep ьtjпdj...

— Volnitsaqь ma?

Nikolai kyigelektene kьzjldjьjьjп tyzetjьp, ananьь koftasьп kigjzjьp de, qьrьqьq, ььь qolььmen ananьь qolьп qьsьp, qaltьraqan unmen:

— Ia. Mььna vьmanь ala ketjпjz. Vesovcikovtьь ornalastьrdььььь va? — dedj.

— Bьrj de ьaqьsь retteldj...

— Men de Egorqьa varamьп...

Carcaqandььqan ananьь vasь ainaldь, al, Nikolaidььь qьzulanoqan qalьp qaiqььь xal ьaqьп degendei xasjrettj sezjп tudьrдь.

— ьluge taianqan qoi, — degen qaraqь oi vasьп meп-zeп qьldь.

Vjraq, volnitsanьь kьckene, taza ьana ьarьq vьlmesjпne keljьp, aq matььq ьastьqtardььь ortasьnda Egorдььь qьrьldai qarq-qarq kьljьp otьr- qanьп kьrgende — ananьь kьпlj vjьrden ьai tartь. Ana kьljьmsjrep esjьk aldььnda tьra qaldь da, aurudььь doktorqьa:

— Emdeu degenjьmьz — reforma... — degen sьzjп tььdadь.

— ьkьjreпdeme, Egor! — dep ьekjьrgen voldь doktor ьjпjьcke dau- sььmen.

— Al men — revolutcionermjп, reforma degenjпdj ьekkoemjп...

Doktor qolьп erter Egorдььь tjzesjпne qoidь da, ornьпnan tьrdь, onan soq, oilь pьcjпmen saqalьп ьokjьmdep, sausaqtarььmen aurudььь solqьп ьuzjп sipalar kьre vastadь.

Ana doktorдьь ьaqьsь tanitьп, ol Nikolaidььь ьaqьп ьoldastarььььь vjьj, atь Ivan Danilovic. Ana Egorqьa ьaqььndaqanda — ol anaqьa qarai tьljп ьььqardь. Doktor ьalt qaradь.

— A, Nilovna! Esensjь ve! Qolьььzdaqь ne?

— Kjtap volub kerek.

— Būqan kjtap oquqa volmaidb! — dep eskerttj kjckene doktor.

— Būl menj esuas qybqyb keledj! — dep nazalandb Egor.

Egor kəkregj kyjldep, çij-çij, entjge dem aladb, vejçjpsj terlegen çana, ikjmsjz, aubg qoldarbn əreñ koterj, mañdaibn syrtj qoiadb. Jsingen ekj vetjñj tañqaçaij meñreuljgj onj çalraq, meirjmdj çyzjnñ siqn vūzqan, vet-əlpetjndegj əzgeceljk sipattardñ vərj de çansyz maskadan kərjnveidj, tek suñreigen kəzderj qana, çaidarblana kyjmdep, ottai çainaidb.

— Əi, qalb! Carcadbm, — çatuqa vola ma?.. — dep sūradb ol.

— Bolmaidb! — dep doktor qbsqaça çauar verdj.

— Onda, sen ketkende çatam...

— Nilovna, sjz vūqan olai etkjzveñjz! Çastbqtarbn tyzetjñz. Onan soñ, mūnmen əste səilese kərmeñz, oqan zian...

Ana vasyñ izedj. Doktor, aiaqbn çvbglata çedel vasyñ, ketj qaldb. Egor vasyñ calqaitj, kəzderjn çūm, çm vola qaldb, tek sausaqtarbn qana volar-volmas çvbglaidb. Kjckene vəlmenjñ aq qavbğalarnan subg ызqar, ызqar men vjrgə kyñgjt qaiqbñ levj soqadb. Yiken terezege deldelengen lipa aqactarbn tñj tūr, qarabıtqan, sañ vasqan çarbaqtarbn sarqbc daqtar çltbrar aiqbn kərjnedej — vūl, ызqarbn mlyqau kyzdñ əsejmen volqan nərse.

— Açal maqan samarqaularbn, aiañdar qana keledj... — dep yn qattb Egor, kəzderjn çūmqan voib, qimbdamastan. — Açaldbñ maqan əzdar çanb acitbn kərjnedej — tərjz: sonda təzjmdj çjgjt edj deidj vjlem...

— Yndemei çatsañ ettj, Egor Ivanovic! — dep ətjndj ana, onj qolbn çailar qana sipar.

— Kjdre tūr, yndemeitjn volam qoi...

Ər səzdej entjge, demjge aitj, əlsjzdkten ūzaq-ūzaq pauza çasar, ol taqyda səilei vastadb:

— Sjzdn vjzven vjrgə volqanbñz əte çaqsb-aq, — sjzdn didarbnñz kərsem syisjnñ qalam. Būl kjsj nemen tñar eken — dep sūraitmñ men əzjmnən. Basqalar sbqyldb — sjzde tyrgme men malqūndardñ qbsraq kytj tūqanbn oilaqanbñda, qaiqbqa vatasbn. Sjz tyrgmeden qorqaisyz va?

— Çoq! — dep ana jrklmei çauar qaiyrb.

— Ərine, solai qoi. Alaida, tyrgme — oñbaqan nərse, menjñ osylai titqyma çetken sol qoi. Sbnmdb aitsam — menjñ əlgjm kelmeidj...

Ana:

— Mymkjñ əj de əlmessjñ! — degsj kelj edj, vjraq, onj vetjne qaradb da, yn qatradb.

— Men əj de çūmbs jstei alar edjm... Vjraq, çūmbs jsteuge volmatbn volsa, əmjyr syrudñ qaçetj çoq çana vūl — esalañdyq volar edj...

— Ədj səz qoi, vjraq — kəñjldj çūvatraidb! — degen Andreidñ səzjn erjksjz esjne tysjñ, ana aubg kyrsjndj. Ol, ūzaqtb kyngə damyl tappai, qattb carcadb, qarnb actb. Aurudñ vjrkelkj sbğldağan sbvbñ vəlmenjñ jejn toltbr, yidñ çltbr qavbğalarnən əlsjz tyrdə çorqa.

laqandai volady. Terezenjñ sьrtьndaqь lipa aqactaryньñ төvesj cєr vaьыrlar torlaңqan qara vьlt siaqь çana olardyñ qaiqьыь tyrde qaraуь-тыр tьgьыь kьsjnj taңьrqaťqandai edj. Dyn-dynie nьrsenjñ vьrj de, tьpnjñ voluьny çavyrqaі kьtjр, meңjreu ьmьrt qaraңqьыьqьnda tьvьr qaqrai tьna vastady.

— Kyizeldj-au çanyьm! — dedj de, Egor көzderjñ cўmьp, tьm-тыvьs voldy.

— Uiqta! — dep aqьы aittь ana. — Mьmkjñ, tьujr volarsьñ.

Onan soң onьñ tьpьsьna qўiaqьyn tьgьr çan-çaqьыna qarady da, aуьr qaiqьqьa vatqan ana sol qalьpta tьvьr qaqrai vьrñese minut oтырьды, seіtjр oтырьp, uіqtap kettj.

Esjktjñ aldyьnan aqьgьny cьqqan sьvdyг ananь oіatьp cьjverdj, ol selk ete tьsьr, Egorдыñ vaqьraіqan көzderjñ көrdj.

— Uіqtap ketjppjñ, kecjр! — dedj ana vьseң yьnmen.

— Sen de kecjrgjñ... — dedj Egor da vaіau tyrde.

Terezeden ьmьrt qaraңqьыь tьnьr, kьrvьñ ьzəqar көzdj qaridy, aіna-іadaqьnyñ vьrj de kьңgьrttenjр, aурudyñ vetj qaraуьтыр kettj.

Sudьrлаqan dьvьs pen Liudmilaньñ dausь estjldj.

— Qaraңqьda oтырьp, sьvьrғlasady. Əlgj knopkasь qўrғmaqьr qaida edj?

Bөлmege kenetten көz uіaltatьp, caңqan çarьq qūılydy. Bөлmenjñ ortasьnda tartqan sьmdai tьp-tьk volьp, ystj-vasьna qara kijngen Liudmila tьr.

Egor qattь vьr ьcьqьыp, jcьñ vьr tartьt da, qoьny көkregjñe arady.

— Nemene? — dep daustap, Liudmila onьñ qasьыna cьygьrjр vardy.

Egor anaqa tūnqan көzderjmen qarady, onьñ көzderj vьrғnəqьsьndaі emes, endj yr-yьlken volьp, vьrtyrly çarqьrap көrjndj.

Ol auzьny keң acьp, vasьny çəqarь көterdj de, qoьny alqьa sozdy. Ana çailar onьñ qoьny uьstady da, demjñ jcke tartьp, Egorдыñ vetjñe qarai qaldь. Ol qalcydaqan moіnyñ qattь vьr vьlqanь etkьzjр, vasьny calqaitьt da, varьncьa daustap:

— Samam çəq, -- vьttj!.. — dedj.

Denesj çai qana vьr tьtjrkеñjр, vasь əlsz tyrde ıqьыna artьdy, onьñ vaqьraіqan көzderjnen көіkenjñ ystjnde çanьp tьrқan camньñ sykьjm. sьz səulesj əlezgьr көrjndj.

— Qaraqьm-aі! — dep ana sьvьr ete tьstj.

Liudmila aіaңdai vasьny көіkedен kettj de, terezenjñ aldyьna varьp toqьtady, çana əlde-qaida aldyñqь çaqьa qarap, anaqa çat, erekce qat-ty dauspen:

— Əldj... — dedj.

Onan soң veljñ vьgьr, cьntaqьyn terezenjñ aldyьna syledj de kenet, dəl vasьna soqьqь tigen kьsjce, əlsjrep tьzerlep oтыra qaldь da, qoldarьmen vetjñ çauьp, eңkьldep cьлар qoіe verdj.

Egorдыñ sjresken qoldarьny көkregjñe aіqastьra salьp, vьrtyrly aуьr tartqan vasьny çasььqьa çailastьrьp qoіqannan keіjñ, ana көz çasьny syrtjр, Liudmilaqa taidьndь de eңkeіjр, onьñ qalьñ casьny çailar sıradь. Əіel aqьgьndar anaqa moіnyñ vьrdь, onьñ vьlaudai volqan көz-

derj sarasъnan съqа саънар кеткен, ол аиаqънан тјк васър тūra keldj de, erjnderj dјrјlder, съвьлар сөlei bastadъ:

— Bјz aidauda vјrge түrdъq, сонда vјrge varдъq, tyrmelerde de vјrge отърдъq... Kei-keide kјsj tözbestјk, çeksüręn хalde talailar salъ suqа ketјr sarъ uaiъmqа salъnadъ...

Ol qatulana zarlar, көz çasъna vилъqър qaldъ, onan соң зарлануып qoidъ da, nәzјk, müңde sezјmmen syikјmdj сьгаiqа enјr, çasaңqьra-çan vetјn ananъң vetјne çaqьndatъp, көzјnen ças сьqармай qamъqър, taqьda съвьг-съвьг сөlei bastadъ:

— Al, vил volsa, өзјnјң көрген qasјretterјn erljkreп çasъгъp, әqа-çan da kylјp-oinap, çarqьldar çyrocј edј... әlsјzderdјң көңlјң çadъra-tuqа talъpнucъ edј. Sondai meirјmdj, üqьpъtъ, syikјmdj adam... Onda, Sibirde, çümъssъzдыq adamды azдыгъp çјveredј, өmјrge çaman sezјm-der tuqьzadъ — ol ondai çaman әдетterge qarsъ qalai kyrese vјlucј edј!.. Müпнъ qandai çoldas ekenјn, vјlgen volsaңыз! Oпнъ çeke васъннъ түгмъсь өte ауьг, azавъ кyctј voldъ, vјraq, опнъ nazalanqанып ec kјm esјtken emes, — ec kјm ecqacanda! Men опнъ çaqьn dosъ voldьm, осьннъ adamgerçilјgј arqasьnda көp nәrsenј vјldјm, ol өзјnјң vјlgenјn әljnce maqan da vere vјldј, çana çalqьzсығар, çarçар, сал-qьp çyrse de, etken çaqьсьlqьннъ esesјne mөpeleudј de, көңl vөludј de tјlegen emes...

Liudmila Egorqа çaqьn varъp, eңkeјr түrdъ da, опнъ qoъnan syјr, qaiqьъ pјcјnmen, vaiau yпmen:

— Çoldasьm, qьmvattъ dosьm, syіktјm, alqьs аitam, сьп çyrek-ten alqьs аitam, — qoc vol! Senјң өnegeң voйncа, — qacьmai, tal-май, kydјktenvei өmјr voй çümъs јstemјn!.. Qoc!

Eңrep çlaudan опнъ denesј selkјlder kettј, çana alqьna tysјr, Egorдың aiaqьna опнъ qoidъ. Ana дьвьсьп сьqармай, egјl-tegјl volъp çыladъ. Әlde nelјkten ol көzјnјң çasъn tuqа тыгъstъ, Liudmilanъ çan-tәnjmen, aigrqа mөpelegјsj keldј, Egor çaыnda syіspencilјgј men qaiqьсьп vјldјre çaqьs-çaqьs sözder сөileudј көksedј. Ana, Egorдың solqьn tartqan çyzјne, qavaqь salъnpъ, mylgi çümьlqan көz-derјne, veine әntek kylјmsјregendei volъp, mьzqьmai qalqan, qaraуьt-qan erјnderјne qaradъ. Yidјң јcј çьm-çьrt, çarqьraçan çarьq kјsjnј zerјktјrgendei...

Vүгьпqьсьnca aiaqьn сьвьrlata, asьqьs васъp, Ivan Danilovic kјrјp keldј, kјrјp keldј de, vөлmenјң ortasьna kelјp, kјlt tūra qaldъ, onan соң, çalmaçan ekј qoъn qaltasьna salъp, kyigelektene daustар:

— Көр voldъ ma?.. — деп сүradъ.

Oçan ec kјm yп qatpadъ. Ol, aiaqьn әntek teңsele васъp, maңda-иьң syrtјp, Egorqа taiandъ, сөitјp опнъ qoъn vјr qьstъ da, çetke va-гъp түrdъ.

— Oçaçар emes, qaita müпнъ çyregјnјң nasarьlqьna qaraçanda, vил uaqьqа vüdan çartъ çьl vүгьп volub тijs edј, тьm volmaqanda...

Oпнъ кycter savьгь qalьpta üстаqan, ornсыz qattъ сьqқан, көte-rјңkј dausь kenet yzјlјp kettј. Qavьrqaçа arqasьn syier, ol çarçaң sausaqtарьmen saqalьn cirata bastadъ çana көzderјң çьpььlqatъp, kei-kenјң çaындаqьlarqа qaraumen voldъ.

— Тақьда вјреи! — dedj ol vaiau ynmen.

Liudmila ornъnan tūrъp vardъ da, terezenj асть. Vjr minutten keijъp useuj de terezenjъ aldъnda vјrjне-вјrjъ тьқыльсьр, kызgj tyunnjъ tynergen kōrjnъsjne qarар tūrды. Qарауьтqан аqаctардыъ төвөsјnde, tур-sјz көktj tyrlendjre сьрьrлаqан сүлдьzdar сарqьrар көrјnedj...

Liudmila аnаъ qоltьqtар aldъ da, yndemesten оnъъ ыqьна syienjъp tūrды. Doktor, vасьп төмен саьр, орамальмен көzјldjгјgјn syrттj. Сырттаqъ сьm-сьрт тьctьqtъ vўzьp әlsјn-әlsјn qaladaqъ keckj иu-cu yп өljmsјrep qўлаqqa keledj, vetke саlьqп samal соqьр, састъ селвјretedj. Liudmila solьqьldар сьлауда, көzјnen согаqьтьр сасъ сьqқан. Bolnitsаnъъ koridorъnan сасqана qaimьqқан әвјger дьвьstar, асьqьs vasqan аiaqtардыъ дьvјrj, ьпьrаnqан yп, савьrqaнqъ сьвьr estјledj. Yidegјer, terezenjъ aldъnda, qараnqьqа көzderjн tјgјp, yп-tyn соq, тарсьlmastan tūr.

Ana vўl сerде tūra verudj qоlaisьz көrdj de, аqьrьп qана qоlьп vosatьp аьр, Egorqа vjr таqьzьm etјp, -esјkke qarai сурdj.

— Sјz ketјp varasьz va? — dep sūrаdъ doktor vaiau ynmen, аnаqа vўrьlmastan.

— Ia...

Kөcege сьqқаннан keijп, аnа Liudmila тураль oiladъ, оnъъ saraп сьqқан көz сасьп esјne tьsјrјp, јcјnen:

— Сөnder сьлаудъ да vјmeidj... — dedj.

Egorдыъ өler aldъndaqъ sөzderjн oilар, сaйлар vјr kьrsјndj. Kөcede аiaнdаi сүгјp vара сатьр, оnъъ оinaсьсqан көzderjн, аitqан әzјlderjн, өmјr тураль әngimelerjн esјne tьsјrdj.

— Сaсь adamнъъ өmјr syruј qўп, өлuj — оqai-au. Men qalaъ өler ekenmјn, ә?..

Ona соң арраq, әrј tьm сарьq vөлmede terezenjъ aldъnda tūrqan Liudmila men doktordъъ, olардыъ art сaqьnda сatqan Egorдыъ mьlgјgen көzderjн көzјne elestettj de, сүrtтә аiaucьльq сезjмј воiьп el-sal qьльр, аuьr kьrsјndj, соittj de, аiaqьп сьldamdata vastъ — әldenendei сьm-сьтьrьq сезjм аnаъ асьqьrа tьstj.

— Tezјrek сyruјm kerek! — dep oiladъ ol, јcten сaйлар qана iterme-legen mўндъ, vјraq sergek kьcke vaqьпьr.

XI

Kelesj kyндj аnа, сanазаньъ савдьqьп әzјrep kyiveңder сўmьs јsteumen өtkјzдж. Kecke аnа, Nikolai сана Sofia useuj саi јcјp отьr-qanda, Sacenka keldj, vјrtyrlj көңlj көterjнkj, yidj vасьна көterјp, le-rјre соileidj. Ekј vetј аьвьrар, gyl-gyl сainaидъ, көzderj сьmьп qаqадъ, qьsqaсъ, аnаъъ vaіqаuьпса, tўlavоiьп әldenendei vјr quаnьсть ymјt kernep tūrqan siaqtъ. Oнъъ көterjнkj көңlj kijp-сара ekrјndete, өlgendj eske tьsјrgen, mўндъ sарьnqа кер kilјktj de, оnьmen yіese qоimаi сүrtтәъ vөrјn toсьrqaттъ сана dөл сьртtаi qараnqьда kьtpegen сerden lap ete tьsken ottai, көzderjн uіaltь. Nikolai, оiь рјcјnmen, sausaqьmen stoldъ тьqьldatьp:

— Bygjn szj əzjnǝzge əzjnǝz ũqsamaisəz ɔoi, Saca... — dedj.

— Solai ma? Bolsa volar! — dep qəz çauap ɔoiərdə da, vaqəttə kylkjmən kyldj.

Ana oqan unsjz çazqərqan pɛcɛnmen qaradə, al Sofia çaquarata soilep:

— Bǝz Egor Ivanovictə səz qəlpə otdər edjk... — dedj.

— Nedegen keremet adam, ras emes pə? — dedj Saca çəlpə alqandai. — Men onə kylymsjreimej, 'əzjǝ aitraj çyrgenjn kərgen emesjn. Çana onə çüməstə qalaj jstegenjn aitsanəzə! Ol revolutsianə xudoçnigj edj, ũlp master esevjnde, revolutsiacəy oi-pjkjrdj məngergen edj. Ol ərqacan da ətjrk, — çalqannə, zorləq-zomvəlpə, ədjletsjz-djktjn kərgjnsjn ũqəmdə tyrdə, keljstjre suretter verucj edj.

Kəzderj oilana kyljmdəp, qəz vəsəŋ unmen soiledj, vjraq kəzderjndegj vül çraǝ, ec kjmge tysjnksjz, əitse de çürttə vərgjne aıqəp-kərgjnɔ tūrqan cattəqətn otdən səndjre qoimadə.

Būlar çoldasə turalə mūndə renctj Saca engizgen qıanəc sezjmj-ne çəndjrgjsj kelmedj, səndəqan, 'əzderjnjn çavərqanqə kyide volu pravosən aıqərttana qorqap, olar erjksjzden qəzde 'əzderjnjn qaiqə-səna orta q tuge tərəstə.

— Mjne ol əldj! — Sacanə vətjne tesjle qarap, Sofia əçette-ne soiledj.

Saca çürttə vərgjndə, taqərqan kəzjmen vjɔ coləp əttj, qavəq tyksie qaldə. Onan soŋ vasəp təmen saləp, çailar casəp tyzetjɔ, un qatpaj otdə.

— Əldj! — dedj ol daustap vjraz təm-tərəstan keijn, səittj de, taqəda çürttə vərgjndə kəzjmen vjrsəpəra qarap əttj. — Əldj degen — ne səz? Ne əldj? Menj Egorde qadjrleujm, menjn sol səqıdə çoldasqa degen syijspencjlgjm, onə esten ketpəitjn oi-pjkjɔ, nəticəlj çüməstə əldj me, vül çüməstə əldj deuge vola ma? Onə menjn çyregjmdə tūdqan sezjmdə qırdə ma, onə erçyrek adal adam degen menjn ũqətmə kyiredj me? Osəndə vərgjndə əldj deuge vola ma? Çoq, vül men ucjn ecqacan da əlmeidj, vjlemjn. Menjmce, vjz adamə — ol əldj dep aıtqanca asəq vop tūraməz. «Onə çaqə sengenjmen, səzjtjɔ çyrekterde mənəj saqtaladə!»

Kəŋlj qovalçəp, ol qaitadan stolqa kəp otdə da, çoldastarəna mūnartqan kəzderjmen kyljmsjreǝ qarap, vūrgəpəşəna kərgj valau tyrdə, oilə pɛcɛnmen taqəda soilei vastadə:

— Mymkjə menjn səzjm ersj volar, vjraq, çoldastar, men adal adamdardə əlmeitjndjgjne, maqan ədemj əmjr syu vaqətn vengenderjn əlmeitjndjgjne senemjn; kəzjrgj menjn əmjrjm əznjn taqtamaca tyrləj arqəlp, əg alıan qıvəlpəstə arqəlp çana çanəmdaj kərgj, ardaqtətn idəialarənpə əsuj arqəlp qıanəcɛpə voləmdə valqətdə. Bǝz, mymkjn, əz sezjmjmdzj çımsauqa saqəq jstəp, kəvjnesə oi-pjkjɔ men tūratəp volarməz, səitjɔ, vül çaqdaj vjzge vjraz mjn keltjredj, vjz sezveimjz, vaqalaiməz.

— Sjzge vjɔ çaqəlpə kez volqan va deimjn? — dep sūradə Sofia kyljmsjreǝ.

— Ia! — dedj Saca, wasьп izep. — Menjmcе, yлken çaqсыьq! Men tynj воі Vesovcikovpen әngjmelestjm. Men vürьп onь çaratpausь edjm, ol maqan dөrekj, әrj sьgmjnez adam vor көrjncuj edj. Ia, ol sөzsiz osьlai da edj. Qнда çürttьң vәrjne de kјcjne qaraitьп qasargьsan, tьibq mjnez volatьп, ol ыlqj өзjn qai çerde volsa da vjrturly өreskel ьstap, tьrpaйь, ьzаль tyrde — men, men, men! — dep söileucj edj. Müпьsьnda kјsjnјң zьqьrьп qainatatьп, messandьq әdet var edj...

Qьz kyljmsjrep, çarqьldaqan çyzven qasьndaqьlardь taqьda vjг qarar cьqь.

— Endj ol — çoldastar dep söileidj! Çana sözдж qalai aitaдь deseңjz-cj. Vjrturly çanqa çailь, mylөijm syijspencljkpen aitaдь, — müпь sözven çetkјzu qьп-aq! Tamaca çaidaгь çana cьпcь adam volqan, çümьs jsteseм degen talavь taudaj. Ol өзjn vaqalaj vjлgen, өз kycjn көredj, өзjnde ne çoq ekenjn vjledj de, eң negjzгsj, onьң keudesjnde cьп çoldastьq sezjmj tuqan...

Vlasova Sacapьң sözjn tьңdap otьrdь, çana qatal qьzдь cьluarьb, quanьctь kyide көru anaqa syisjnerljк nәrse edj. Vjraq, sonьmen qatar, onьң ruxьпьң әldenendei vjг tereң tykprjnde:

— Al, Sacapь qaida qoimaq?..—degen qьzqanьctь oi paida voldь.

— Ol, — dedj Saca taqьda, — çatsa da tьrsa da çoldastarь turalь oiaidь çana menj ne dep sendjredj deseңjz-cj? Olardьң tyгmeden qasьp cьqьпьп qarastьru qaçet ekendjгjn aitaдь,—ia! Bül qoldan keletjn oroңaj çümьs,—deidj...

Sofia wasьп көterjр, çandana söiledj:

— Al sjz qalai dep oilaisьz, Saca? Bül —tavьlqan aqь!

Anapьң qoьndaqь cai caiqalьp kettj, Saca өзjnјң çarqьldaqan keirjn өзgertjр, qavaqьп tyksite qoidь da, vjгaz yndemei otьrdь, onan soң vaisaldь unьpen vjraq quanьctь tyrde kyljmdep, artьqa söiedj.

— Eger, cьпьnda da, sonьң aitqanьndaи volsa—vjz әreket etujmјz kerek! Bül vјzджј mjndetjmјz!..

Ol vetjnen otь cьqьp, oгndьqqa otьra kettj de, tьm-tьrьs voldь.

— Qaraqьm-ai, qaraqьm-ai! — dep oiladь ana, kyljmsjrep. Sofia da cьmidь, al Nikolai, Sacapьң vetjne cьbь çyzven qarap, aqьrьп çana kyldj. Sonda qьz wasьп көterjр alьp, çürttьң vәrjne qatal pјcјnmen qaradь da, çyzj sьrlapьp, көzderj çarqьldap, renjctj tyrde, solьp pјcјnmen:

— Sjzder açua qьlp otьrsьzdar,—men tysjnјр otьrмьп...Çeke me-njң көzdeitjn maqsatьm var dep oilaisьzdar qoi?—dedj.

— Nege, Saca-au?—dep qulana sьradь da, Sofia oгньnan tьrьp, qьzдьң qasьna vardь. Bül sьraq anaqa әrj kereksjz, әrj qьz ycjn renjctj sьraq volьp көrjндj de, vjг kyrsjндj, onan soң qavaqьп көterjр Sofiaqa rençjр qaradь.

— Vjraq—men vüdan vas tartamьп!—dedj Saca çülp alqandai.— Egerde sjzder vülai dep qaraitьп volsaңьzdar, men мәselenj cecuge qatьспaimьп...

— Qoibьz, Saca!—dedj Nikolai savьrьbь tyrde.

Ana da qьzдьң qasьna vardь da, eңkeirjр, çailap wasьnan sьradь.

Saca onyň qoňnan üstai aldъ da, qъzaryp ketken çyzjn çoqary kôterjр, çaisъzdana ananyň vetjne qarady. Ana çmtiър kyldj, vjraç, Sacaça aitатын sөz tarrai, mûñaiър vjг kyrsjndj. Al Sofia Sacаныň qasъna ornъdъqqa oтыrdъ da, moinyňnan qûcaqtady, sөitjр, qъzdyň kөzjne kyljmdеi qarар:

—Sjz qъzyç adam ekensjz!.. — dedj.

— Ia, vjгraz keljsjmsjz næse jstер aldъm-au deimjn...

Sofia taçъda:

— Sjz qalaйnca olai деп oiladъñъz... — dei берjр edj. Nikolai sөzjn vөljр çjберdj:

—Eger tyгmedен qасър сьçuлагъна çaqđai çasau mymkjn volsa, vü turalъ ekj tyrlj рjкjг volmaqъ emes. Eñ aldъmen—qamaudaçъ çoldastar qасudъ qalai ma eken, sonъ vjluge tijstjñъz...

Saca tөmen qarady.

Sofia, papirosъn tartъp, jñjsjne qarady da, qoňndaçъ sjгñkenj vüгьсqа qarai qulactар laçтыгъp çjберdj.

— Olar qalai qalamasъn! — dedj ana kyrsjñjр. — Tek mûnyň mymkjn ekendjgjne nanvaimъn...

Bөgj de yn qatradъ, al ana tyгmedен qасър сьçudъñ mymkjndjgjn taçъda esjтsem eken деп vñtъdъp oтырçan edj!

— Menjñ Vesovçikovqa çoьçuыm kerek!—dedj Sofia.

— Qacan çana qai çerde çoьçatъnyñъzdy sjzge men erтеñ aitaыn! — dedj Saca vөseñ ynmen.

—Ol ne jstemekcj?—деp sûradъ Sofia, vөлmenjñ jcjnde ersjñj-qar-sъbъ çyrjр.

—Onы çаңа tipografiaçа navorcik etjр ornalastъгmaqъ. voldъç. Oçan seijñ orman kызetcjсjñjñ yjñde vola tûradъ.

Saca qavaçъn tyksittj, çyzj eçelgj qatal рjсjñge tyse qaldъ, dau-sъ da solçъn estjledj. Nikolai ybъs-aiаç çыp çatçan ananyň qasъna vardъ da, vъlai dedj:

— Sjz erтеñ çoьçuqça varçanda, Pavelçа qat tapsъru kerek. Ty-sjnesjz ve — vjñu kerek...

— Men tysjnem, tysjnem! — dedj ana asъça sөiler. — Qattъ vөrem qoi...

—Men ketem!—dedj de, Saca çalmaçan yn-tyн çoç vөгjñjñ qoňn qъsъp doctasçannan keijñ, aiаçъn ereкce ньç vasъp, tartçan sұmdai tjр-tjк vөljр, sъñçdap kete vardъ.

Sofia qoňn ananyň iбъçna qoьp, әrjг-berjг çaiçар, kyljmsjгep sûradъ:

—Nilovna, sjz osъndai qъzdy syier me edjñjz?..

—O, çaratçan alla! Tъm volmasa olardъñ vjг kып vjгge çyrçenjñ көsem eken!—dedj Vlasova, çыlgmançа keljр.

— Ia, — vjгsъpъгa vaçъt, — vü әkçjñge-aç çaqъb,—dedj Nikolai vөseñ ynmen.—Vjгaç, mûндаi vaçъtъ kereksjnetjñ adam çoç. Al vaçъt degenjñ көр volsa—onyň qûny volmaidъ...

Sofia pianinoçа oтыгъp, әldenendei vjг mûñdy kyidj tarta vastady.

Keleşi kynj tәnertәn vјrnese ondaqan erkek, әielder—olardың қол-
дасының тавытын көсеге қасан алып сьқар екен, — деп ағуғананың
қарғасының алдында кytjп түрдь. Olardың айналасында җеке даустарды
заққулақтарымен қақып алып, вет тырлерјн җәне сөздерјн естерінде қал-
дығыр, сріондар ақығындар сыркөвелек айналыыр җур; ал көценің екјncj
җақынан olарда велдерјнде revolverлерј var vјr top politseiskiler қарар
түр. Сріондарды ағыздығыр, politseiskilerдјн мысыды кылјmsjeulerј
җана оның өз кycterјн көсетуге дайып тәрдандығыр — топтанқан җүрт-
тың зьдығып қайнаты. Кеіvjeulerј өздерјнј асыларып җасығыр, әзілде-
кен volady, басқалар мысы қылыстарды сезбегендеі volып, тынерјп
җерге қараидь, ycјncjлерј асуып ұстап тұра-алмай, тек сөзбен қана
қаруланқан адамдардан қорқатып administratsianь кекетјп, кылјsedj.
Kyzdјн vozqыt — көгјldјr аспань, дөңгелек сүр тастар төселген, сары
җарпақтар сасылған көсеге җағыр сөулесјн тусјrјп түр.

Ана топтың арасында, тапы адамдарды вақылар түғыр, мүңде рјсјn-
men:

— Azсыңдар sender,—azсыңдар! Ғүмысы қалы—җоққа тәп...—деп
ойлайды.

Қарға асыды, қызы лентаға гыл вайлақан тавыттың қарғақып алып
сықты. Ғүрт vјrден vas кјjмдерјн алды, vјr топ қара қыс осыларды /
пақ төбесінен ұсыр кеткендеі volды. Қызы ветјнде қою қара мүртъ
вар офитсер топқа қарай җурјп келе җатты; оның артынан җүртты әі-саі
җоқ, кјjр -җағыр, ауыр етјктерјмен тасты сарт-сүрт vasыр soldattar
келедј. Офитсер қарлыққан, өктем даусымен:

— Lentalарды алып тастауларыңды сүраймып! — dedj.

Оны erkek, әielder тығыз қорсап алып, қолдарып сермер, қызулана
vјrјн-vјrј итермелер, оған vјrdemeler айтыр җатты. Ананың көз алды-
нан ерјндерј дјrјлдеп eleuregen, қүр-қу җыздер қылаңдар өтјр җатты,
vјr әieldјн ветјнен җәvјrленуден сыққан көз җасы сорқалады...

— Ғоілысып зорлы! — деген vјreudјн җас даусы сықты да, керјstјн
аи-си унјмен ағаласыр җоқалыр кettj.

Ана да җүрегіндегј қайдымы сезгендеі volды, өзјнјн қасында тұр-
ған, пасар кјjнген җас җјgtке қарар, асыпыр:

— Ғолдастарының оилақанындаі етјр, кјsјнј җерлеуге де ығыр vermei-
dj, — ne volqаны, вүл! — dedj.

Дүсран кyсеіе verdj, адамдарды төбесінде тавыттың қарғақы
мықалақтайды, җел — vasқа, ветке ұғыр, lentamen ойнаидь, җvектјн авы-
җыған, қүрғақ susымы еsjtјledj.

Volqалы тұрған ұғыстың қорқымысы анаң құсақына алды, ол асығыр
-усјgr, ақығындар оңды-солды сөілеі verdj:

— Вүлаі volqасын қүғысып, — lentalарды алып-ақ тастау керек edj!
Solарды-ақ айтқанып jsteu керек edj!..

Айқайды vasa-көктеі көтерјнкј, қағыры даус сықты:

— Vјz, sender азaptaқан кјsјmen ақтық ret доctasида кедергј
җасатауларыңды талап етемјz...

Вјгеу сыһсыған дауспен, сығар ҫјвердј.

Kyreste qırwan boldıǵdar...

— Lentalarǵ aıǵp tastaularǵıǵzǵ sūraımın! İakovlev, kesip ҫјвері

Қыпавынан сурғыр ҫатқан қылыстың сақылдағань estıldј. Ана көзјн ҫүйр, урейі ақайдь кyttј. Вјрақ, айна тьпстала қалды, адамдар қу- тьрған қасқыса тјстерјн қайра, мјнғјрlei verdј. Bүдан кейіп үндemes- ten, vastarǵn salvratar, көсенј, басқан қадамның тарсылна толтыға, olar jlgerj qarai qozqaldь.

Aldıǵqь ҫaǵta, gylj ұіралақтаньр, ҫүрдаі volqan tavьt qаррақь auada qalqьr varadь, vјrese vјr ҫaǵьna, vјrese ekјncj ҫaǵьna vьlqan- dar, attь politseiskiler de kele ҫatьr. Ana trotuarmen ҫyǵr oьrdь, vaıqausьz ұlqaiа tysj, көсенің воіьн қартар алқан қалың тор, tavьttь qorсар, anaqa көrsetpei qoidь. Тортың art ҫaǵьnda da atqa mјngen sūr tұлqalyar көzge tьsedj, ekj ҫaǵ vette қылыстарың ұstap, ҫaiаu politseiskiler de kele ҫatьr; әr ҫerde adamdarǵn betjне tesje qara- qan, anaqa тапыс ҫpiondarǵn өtkjr көzderj көrјnedj.

— Вақы vol, ҫoldas, вақы vol...

деp eki әdemj daus qaiqьь әндј сығар ҫјвердј.

— Keregj ҫoq! — degen aiqai сыqtь. — Yndemeijk, myzalar!

Bүl aiqaida әldeqandai vјr qataldьq, sұstььq var edj. Qaiqьь әn yzıldj, seilesu vәseǵdedj, tek qana tasqa qattь vasqan aiаqtardьn vјr- kelkј, tūьq унј көсенј қартадь. Ol уп adamdarǵn vасьna көterjлjр, асьq aspanda қalyqtar ҫyǵr, әlj de alda volatьn аьstаqь kyrkјregen nәserdјn vјrјncj наҫақайы құсар көktј dјrјldettј. Sұьq ҫel kyceie ty- sјr, doıdana adamdarqa qarьь qala көcelegrјnј ҫaǵ-tozaq, ҫәp- calаmdarǵn ala keldj, ҫүrttьn kijmderјn, ҫactarǵn ҫelрјldettјr, көzderјn астьmаdь, keudege soqьr, aiаqqa oraldь...

Bүl, porsьz, ҫyреktј tьrnalaıtьn өleǵsјz volqan ynsјz ҫanaza, tereǵ oıь рјcјnder, tynergen qavaqtar anaqa sұrarь sezm tudьrdь; al onьn рјkјrј aqьrндар айнальр, mұǵzь sөzderdјn әserjне endj.

— Sender, сындьq ҫоьnda ҫyrgender, азсыңдар qoi...

Ana vазьn төмен сальр, jlgerj ҫyре verdj; oqan ҫүrt: Egordь emes, өzjне ҫaǵьn, kerekтј, әj voіьna yirencјktј әldenendeі vasqa nәsenj ҫerleıtјndeі voіьr көrјndj. ҫань ҫai tappai, көпјн қаралық vastь. ҫy- regj toqsan тырј qorqььь sezmјне toльр, Egordь сығарьр vараҫatqan adamdarqa narazььq vјldјrgendeі voldь.

— Әrine, — деп oiladь ol, — Egorucka qūdaıqa senveitјn, olardьn varььq da solai...

Vјraқ, ezјnјn oıьn aiаqtaqььь kelmedj, keudesјndegj ауьrьqtь vьь- rьr tastaqььь keljр, kyrsјne tystј.

— E, qūdaı, İisuse Xriste! Sьпьmen menj de oьlai...

Olar mola vасьna keldj, асьq ҫerge сырpai аласа qana аq krester qartaqan qavьrlardьn arasьndaqь kјckene ҫoldarda айнаlьqtar ұzaq ҫyrdј. Molaьn qazьna ҫinaldь da, yndemei tūrьr аьstә. Molaьn ar- sьndәqь tјrј adamdarǵn айьndь ynsјzјgј әldeqandai vјr qorqььььь төndјrdj, ananьn ҫyregj su ete tysj, sol qorqььььь kьte tьna qalqan.

dai boldy. Kresterdjñ arasynda çel ыsqbra soqьp gujlder tūr, tabьt ystjndegj űpalaqtanqan gylder qaiqьrçandai qaltьraidy...

Politsia, øz nacalnigjnen køz айрмай, еңsesjñ көтере, qūlaqьñ tjk-tj. Ŭzьñ cactь, qara qastь, aqqūvasa, űzьñ voily çalaqьvas ças çjgjt molanьñ ystjne cьqtь. Naq osь kezde politsia nacalnigjññ qaribьqan dausь da sañq ete tьstj.

— Gospoda...

— Çoldastar! — dep qara qastь çjgjt sañqьldaqan көterjñkj dauspeñ sөzjñ vastady.

— Savьr etjñzj! — dep aiqailady politseiski. — Sөz soileuge rūqsat etpeitjñmdj mөljm etem...

— Men, ne varьloь vьr-ekj auz sөz aitam! — dedj ças çjgjt qai-mьqrai. — Çoldastar! Bьzjdñ űstazьmьzdyñ, dosьmьzdyñ molasьnyñ ystjnde ant eteijk: onьñ øsietterjñ esuaqьtta űmьtraimьz, qai-qaisьmьz volsaq ta ømjьr voily, vьzjdñ otanьmьzdaqь varьbь vølenjñ køzjne, onь vasqarucь çauьz kucьke — samoderçaviaqda qaçьmai-talmai køç qazamьz!

— Qamauqda aьñdar, mьnanь! — dep laqьrdь politseiski, vьraq onьñ dausьñ yzjdj-sozdyq cьqan aiqailardyñ sarьny vasьp kettj:

— Çoilyсьñ samoderçavie!

Tortanqan çürttь itermelep, politseiskiler cecenge qarai űmtьldь, al, tortьñ ortasьndaqь çjgjt qoilyñ sjter, aiqallaidь:

— Çasasьñ vostandyq!

Anaьñ itermelep sьrtqa cьqarьp tastady, ol sol arada tūrьp, voilyñ qorqьnyс viler kreske syiendj de, soqьlatьñ tajaqtь kytjь, køzjñ çūmьdy. Cьm-cьtyrьq dьbьstardьñ sūgarьl qūilyñ oqan tyk esjttjrmедj, aiaqьnyñ astьndaqь çer cьrkøvelek ainaldь, aзыnaqan çelmen voilyñ vilegen qorqьnyс onьñ tьnyсьñ tarьltь. Politseiskilerdjñ ыsqьrьbь da-mьl tarpai auaqda көterjldj, komanda bergен, dørekj daus ystjñ-ystjñ estjlyp çattь, qoiancьqь űstaqьndai øielder bezektedj, qorçau qьp çasaqan aqactar sьtyr-sьtyr ettj, qūrçaq çerge vasьloqan aiaqьtyñ auyr dьvьrj kьñgьrt estjlyp tūrды. Būl көрке sozьldь, anaqda көzjñ çūmьr tūra veru tьm qorqьnyсьtь voldь.

Ana көzjñ acьp qarady da, aiqai zalьp, qoilyñ sozьp jigerj qarai űmtьldь. Oqan çaqьñ çerde, çaloьz aiaq tar çoldьñ ystjnde, molalar-dьñ arasynda, politseiskiler űzьñ cactьnyс qorçap alyp, øzderjne çan çaqtan űmtьloqan qalyñ torqa qarь øreket jsteude. Auada qьnavьnan surьloqan ыzqarьly qьlyctar çalt-çült etjь çürttьñ төbesjnde oipar, zuьdap төmen tьsedj. Soilydar, qorçaudan çūьp alqan kespeltek aqactar aqarandaidь, çilyqьlasqan adamdardьñ çan-cūñ aiqay ainalanь çaqьrьqьtьradь, çaz çjgjtjñ aqqūva çyzj көterjle tьsedj, — asqьn-qan ьzaly acudьñ ystjnde onьñ qattь dausь carьqtady:

— Çoldastar! Nesjne aram ter volasьndar?

Ol çeñdj. Tajaqtarьñ laqьtyrьp tastap, adamdar vьrjnen soqь vьrj cетke sekjryp cьqaverdj; al çeñjilmeitjñ kucьke eljken ana kimelep jigerj qarai űmtьldь; sol kezde cləpasьñ çelkesjne ыьra kijp, acudь mьngen

damdardь vjr cetke itermelegen Nikolaidь kerdj, onь qazьbьqan dausьn esjtj:

— Sender ьndanqansьndar ma! Tьnьstalsandarsь!..

Апақа, onь vjr qoь qьзы воьp kьrjndj.

— Nikolai Ivanovic, vьlai ketjnjz! — der aqailar, oqan qarai ьm-tyьdь.

— Qaida varasьz? Onda sjzdzj ьradь qoi...

Апаьн ьвьнан ьstap onь qasьnda clьpasьz, casь ьpialaqtanqan Sofia, tьrtj vala derlk, vjr cas ьjgjtj syier tьr. ьjgjt, taaq tьjр qan vasqan vetjn qoьmen syrtjр, dьrjldegen erjnderjmen kuvьrleidj:

— ьjverjndercj, — esьorse etpeidj!..

— Mьnaqan vas-kьz voьnьz, vьzджkьne аьp varьnьz! Mьne orama, — vetjn vailaьz!.. — der Sofia carcaьdata soiledj de, ьjgjtjьn qoьn апаьн qoьna ьstapьr vjr cetke ьygjьr kettj; ketjр varaqatьp:

— Tezjrek ketjnjzder, qantalaqа аьp ьyger!.. — dedj.

Molanьн tьs-tьsьna ььrt tarap ьattь, olardьn artьnan qavьrlar-dьn aralьqьnda, cinelderjnjьn etegjne oralьp, valaqtatar, qьystarьn sermer, politseiskiler aiaqtarьn аьp vasьp varadь. ьjgjt olardь qasqьr kьzjmen ьzatьp saldь.

— Tezjrek ьoneleijk! — der aqьpьn qana daustadь ana, onь vetjn oramalmen syrtjр.

Ol qan tykьrjnjьp, kuvьrleidj:

— Sjz ьste qan ьemejz, — menjьn ec ьerjm аьpmaidь. Ol menj qььstьn savьmen... Al, men de onь taaqpen verjр кер qaldьm! Ol tьrtj vaqьtьp ьjverdj!..

Soiledj de, qantalaqan ььdьbьqьn tyjьp, ol yzджkьn dauspen sozjn aiaqtadь:

— Tьratьbьndar, vьlem, — mьndaidьn ьkesjьn kьrersjьnder ьj. Vьz, ьyкjьl ььmьsь qalqь vor kьterjlgende, senderj tьvelessjz-aq ьermen ьeksen qьlatьz!

— Tezjrek! — der аьqьtьrdь ana, veijt qorcauьnьn kьkьkьne esjgьne qarai aiaqьn carcaь vasьp. Апақа, qorcaudьn ar ьaqьnda dalada polit-sia ьasьbьnьp, vьlardь kytjр tьrqaьndai voьp kьrjndj, sьrtqa сьqьsьmen-aq vьlardь politsia tarpa bassalьp, ьra vastaitьn siaqtandь. Vьraq, kьkьkьne esjktj аьp, kuzdьn syrenjmen sьrqlьt tartqan dalacь kьzjьn salьp, аinalaьn vasqan tьnьstьqьtь, vьrde vjr ьannьn ьoqtьbьn kьrgennen kejьn kьnљ vьrden ьai tartь.

— Keljnjz, men sjzджn vetjnjzdzj vailar vereijn! — dedj ana.

— Qoьnьzсь, keregj ьoq, men vьqan arlanvaimьn! ьdjl tьveles qoi: ol da ьrdь, men de ьrdьm...

Ana ьalmaqan ьarapь vailadь. Qannьn tysj onь kьkьregjьn аianьc-qa toltьrdь, qoldarь dьmqьl ььnьbьqьtь sezgende, qorqьnьstьn dьrjљ onь viler aldь. Ol, ьaralь ьjgjtjьn qoьnan ьstap, yn-tynsjz, onь ьedelder dalada ertjр kele ьattь. ьjgjt аузьn vosatьp, kekesjndj dauspen:

— Menj qaida syirep varasьz, ьoldas? Menjьn ьzjьm de ьyre alam!..

— dedj.

Vьraq, ana onь vьlqaьndar, aiaqtarьn dьgьsь basalmai, qoldarьnьn

qalтырар kele çatqанын sezdi. Ol әlsjregen dauspen сөйлейдi қана қауар кyтpeй-ақ, анақа устj-устjне сұрақ бередj:

—Men қалайсы Иванмын,—al sjz kjmsjz? Bjz yceu edjk Egor Ivanovictjн крyсogинде, —yc қалайсы... варысқ опвjr. Bjz опь өте қақсы көгyсjedjk,—қūдай imандь қысын марқūмды! Qūдайқа мен сенвейтjн болсам да...

Bjr көседе ана izvozck қалдар алып, Ivандь екiраққа отьгьызды да, опьң қūлақьна сьььлар:

—Endj yndemeңjz!—dedj de опьң аузын ертеp оғамалмен оғар қойды.

Ol қойып ветjне араpды—вjрақ аузын vosatuқа кyсj четpedj, қойы әlsjгер варьп тjzesjнjн устjне сылқ ете тyстj. Сонда да оғамал арқылы вьдырлар сөйлеi бердj:

—Men senderdjн вил таяқтағандь ұмытраймьн, сырақтарьм. Al оған дейн вjзге student Titovic савақ берjр сьрдj... Saiasi ekonomia-dan... Odan кейн опь қатауада алды...

Ана, Ivандь қūсақтар, опьң васын өзjнjн кеудесjне қойды, сьгjттjн тūлавоиь кенет ауьт тартьп сьм-сьрт вольды. Қорқыпьстан тьпысь тартьлып, ана көзjнjн астымен қап-қақьна қарады, оған: тjне әлдеқайдан, вjр вьгьстан полiтсеискилер сьгьjр сьға келjр, Ivанның вайлауы васын көретjндеi, опь ұстаp алып, өлтjретjндеi вольп көрjндj.

—Jcјpedj?—dep сūрады izvozck, артына вьгьлып қарар, қағьлдыai кyлjр.

—Qьзыльқ tyвjне четтj!—dep кyрсjнjр қауар бердj ана.

—Bалаң ва?

—Ia, etjkcj. Özjm кuxаркамьн...

—Дамь тарапидь екенсjн қой, so-lai...

Қамсысын атына сjлтер қойып, izvozck тақыда вьгьлып, қайлар сөйлеi бердj:

—Esјттjн ве, қаңа моллада ұрьс-төвеles вольпты! Bjr saiasi adamды, vastьқтарға қарсы volқандарды вjрjн сьрлеуге арагса кerek... Olардын vastьқтарьмен талас jстерj вар. Опь sol сияқтылар, өзjнjн достарь сьрлеген қūсаидь. Oнда варқасын сөйлысьн vastьқтар, ol қалқты кyizeltjр отьг... dep айкайласьн кер! Politsia ұрсын кер olарды! Qaisьvj-reulerjн кескjлер өлтjрген,—deidj. Ia, politsialардын да сьвақасын берген көрjнедj...—Ol сөзjн тоқтаты, сөйттj de васын қаты саидар, қақар даuspen тьна сөздj айтып салды:

—Өljктерdjн тьпысьн алды, марқūмдарды оiatady!

Арға тастан-тасқа секjре сьқьлдар варады, Ivанның васы ақыгьндар апаның көкрегjне соқтықады; izvozck вjр қьгьндар отьгьр алып кyвjрлер сөйлеуде:

—Qалқ толқь vastady,—сег ветjнде төртjпсjзджк tua vastady, ja! Kесе tyнде вjздjн көрсjмjзге сандармдар келдj, таң атқанса вjрдене jздедj, al төңертен вjр темjреcjнj ұстаp, өздерjмен вjрге алып кеттj. Опь tyнде өзгенге сьғарьп, қūpia tyнде суға ватыгьр сьвередj,—deidj. Temjреcj қаман adam емес edj...

—Опьң аты ким edj?—dep сūрады ана.

— Темјрсјнј ве? Savel, ал вѣаіса Евсена деп аталатън. Өіј җас
волса да, көр тусјнетјн. Тәрјзј тусјнуге тым салънатън көрјнедј қоі!
Вјзге кеіетјн де, ізвозсіктер, сепдердјн түрмьстараы қандаі, деітјн.
Ras, іттјн түрмьсьнан да җаман, — деітјнвјз.

— Тоқта! — dedj ana.

Ivan, арва солқ етјр тоқтаі қалқанда, оіаньр кетјр, ақығын қана
ыһьрсьды.

— Ғјгјтјн мендер қалқан екен! — dedj ізвозсік. — Өі, оңвақан
арақ-аі, пеңдј аіта'ьн...

Ivan аіақыһн әітек-тәітек васьр, қорада кеіе җатьр:

— Ecnәрse emes, менјн өзјм-ақ...деі вердј.

XIII

Sofia yige keljр te qalqan eken, ol qьzulanьr, әвјгеріengen рјсјнде,
аузына папірос тјстеген куіјнде анаы қарсь алды.

Оі җарақаттанқан адамды диванда җатқызыр, җедел оны қасын сес-
тј, папіросыны тытінјнен көздеріні сықырайтыр өктем тырде сөіледј:

— Ivan Danilovic, алыр келдјк! Sјz carcadyьz va, Nilovna? Ia,
qorqyьz va? Al, dem алыьz. Nikolai Nilovnaqa vјr riumka portvein
bercј!

Васынан кекеп уақықадан есјкеткен ана, ауы дем алыр, көкрегјн-
дегј зардавы кустј сансуды сеze:

— Sјz мен җонде mazasьzdanvaьz... — деп кувјр'едј.

Sonda da җан-танјмен қалтырап, җанын җайландыраыықтаі җылы җуз-
вен өзјне көңі аударуды тјледј.

Qatarдақы вөлмеден қолынтаңқан Nikolai мен кјрпіге ұсар урп-
ген, доктор Ivan Danilovic сықты. Оі дереу Ivanны қасына келјр:

— Su, суды көвјрек әкелјңдер, taza cyberek, maqta әкелјңдер! — деп
сөіленјр, төмен іјлдј.

Ana kuxnaqa qarai җылыды, вјрақ Nikolai сол қолымен оны қол-
тықанып алды; оны тамақ јсетјн вөлмеге қарай алыр вага җатыр җылы
җузвен:

— Bül sјzge emes, Sofiaqa айтықан сөz. Көңіліңз қатты қовалы-
қан-ау деімің, җағықтықым?

Ana оны аіаусылықпен қарап тұрқанын sezdј de өксјгјн васа ал-
май, җыламырап сөіледј.

— Ne voldь deseңcј, qaraqьm-ау! Ғұртты кескјледј кер, кескјле-
дј кер!

— Men көрдјм! — dedj Nikolai, оған vino берјр җатыр, васы ізер.

— Azdap ekј җақы да қызды. Вјрақ sјz тыпысызданваьz, тек вјреуј қа-
на мықтар җарақаттansa kerek, оны менің көзјмсе ұрды, ыды-җыды
қалқыты арасынан оны мен а'ыр сықтым...

Nikolaidy қыз мен даусы, вөлменің җағықтығы мен җылыды
Vlasovаны тыпыстандырды. Оған rızalық вјлдірген җузвен қарап:

— Sјzдж de ұрды ма? — деп сұрады.

— Mўny өзјм јstesem kerek, vaіqausьzda вјрнәрse kіljгјр, terjm-
dj сыдыры кеттј. Саі јсңіңз, — суық қоі, sјz җеңі кіјгенсиңз...

Ana qolъn сәскеге sozdъ, qan сасьғаған sausaqtarъn көрдj, qolъn erjksjz tjesjne tysjrdj—iuvkasъ da Ыла! edj. Kөzъn вақырайтыр, qasъn керjр ol көzjнjң astъmen өзjнjң sausaqtarъна qaradъ; vasъ ainalъp, çyregj lypjlder:

—Расанъ да osъlai etulerj mymkjn!—dedj jcnen.

Kөkreke kigen, көilegjнjң çenderj tyгjлgen Ivan Danilovic keljр kjrdj, Nikolaidың ynsjz sūгауына өзjнjң çjңjcke dausъmen çauар verdj:

—Betj kjckene çарақattanqan, vas syiegj camalъ sьnqan,—çjgjtъmqтъ! Bъraq qansъrap qa'qan. Bolnitsaqa çъberemjz ve?

—Keregj ne? Osъnda qala versjn!—dedj Nikolai.

—Bygjnсе mymkjn, erтең de osъnda volуына mymkjn, odan соң onъң volnitsada volуь qolailъraq volar edj. Yige keljр emdeitjn menjң uaqъmъ çoq. Sen molada volqan uaqiqa turalъ listok çazasъң va?

—Әrine! —dep çauар verdj Nikolai.

Ana aqъғын qana ornъnan tūгъp, kuxnaqa kettj.

—Sjz qaida varasъz, Nilovna?—dedj Nikolai mazasъzdana ananъ toqtatъp.—Sonъnъң өзj-aq tьndьradъ qoi!

Ana onъң vetjne qaradъ; denesj qaltъrap, kjsj taңdanarlъqtai ky-ljmsjrep çauар verdj.

—Ystj-vasъm qan...

Өzjнjң vөлmesjnde kijнp çatъp, ol mъna adamdardың salmaqъlъ-qъ, olardың qorqъnъctъ uaqiqaнъ tez ұmъtatъndьqtarъ turalъ taqъda oıqа сомдъ. Bұл onъң çyregjндеgj qorqъnъctъ aidар сьqъp, onъң esjn çidьrdъ. Ol çарақattanqan adam çatqan vөлmege kjrgende, Sofia oqan eңkejр, sөilep tūr eken:

—Olai demenjz, çoldas!

—Men sjzderge masъ volam qoi! —dep ol әlsjz dausъmen qar-sъlastъ.

—Onan da sjz yndemenjz, vұл sjzge paidalъraq...

Ana Sofianъң sьгъta keljр tūrđ da, qolъn onъң ıqъна salъp, çaralъnъң vozqъlt vetjne çъmia qarар, kyljmsjrep tūгъp, onъң izvoz-siktjң ystjnde qalai sandьraqtaqanън çana saqtanvai sөilegen sөzderj-men qa'ai qorqъtqanън aittъ. Ivan ananъң sөzjn tьңdadъ, onъң көzderj çainaң qaqъ, erjnderjn tamsanъp, ðialqan pjcjnde, aqъғын qana:

—Ох... netken aqmaqъn! —dedj.

—Çaraidъ, vjz sjzđj qaldьraıq! —dedj Sofia onъң ystjндеgj көrepnj çender. —Тьньфьпъz!

Olar tamaq jcetjn vөлmege kettj, onda vygjnгj volqan uaqiqa turalъ көp sөilestj. Bұл dramaqa әldeqacan өtjр ketken nәрsege qaraqandai qaradъ, ertengj kynнjң çұmъs çaqdailarъn keçesjр, kelecеk-ke senjmdj көzven qarastъ. Betterj qalçьraqandьq velgjsjn vergen-men, oilarъ sergek edj, kjsjler өз jsterjн әңgjme qыла otъгъp, өзjne өзjнjң riza emestjкterjн de çasъmadъ. Doktor ornđq ystjnde kyigelektene qozqalъp, өзjнjң çjңjcke, өtkjр dausъn kycpen vәsenqete sөiledj:

—Propaganda, propaganda! Endj vұл az, çұmъsçъ çastardjкj

dürs! Ygjt çümbsyn keñ tyrde çolqa qoıu kerek, — çümbsylardjkj dürs, deimjn...

Nikolai tynerjp, onyñ sozjnjñ ıñqayıpa qarar:

— Tüs-tüstan ädeviettnj çetjmsjzdzgj turalı saqymdar tysjz çatır; al vjz älj osy kynge deiñj tipografianı çaqsy çolqa qoıa almaı otırmız. Liudmila jsten qaluqa ainaldı, vjz oqan çerdemciler vermesek, ol aıyır qalatyn...

— Vesovcikov ce? — dep sırady Sofia.

— Ol qalada tıra almadı. Ol çümbsy tekqana çañ vasraxanada jsteidj; al Liudmilaqa taqı vjr kjsj kerek...

— Men oqan çaramaimyn va? — dep aqyın çana sırady ana.

Çürt oqan çalt qarastı, vëj de vjrnese sekundtei yndemei otırdı.

— Çaqsy rjkjr! — dedj Sofia.

— Çoq, vül sjz ycnj qıyn, Nilovna! — dei saldı Nikolai. — Sjzge qaladan tısqar tıruqa, Pavelmen kezdesudj toqtatuqa tıra keler edj çana çalır alqanda...

Ana kursjnır qarсылq vjldjrdj:

— Pasa ycnj vül onca ylken cıqyn emes, — onyñ ystjne, vül kezdesuler tek qana çyregjmdj tjlgjleidj. Ecnërse turalı soilesuge volmaidı. Balañnyñ aldında aqmaq adamqa üqsaisıñ da tırasıñ, artıq vjrnërse aıır qoımas pa eken, — dep senjñ auzıña qaradı da tıradı...

Soñq kunderdjñ uaqıqaları anay qalçyrattı; qaladan tıs, qalanyñ dramasyñan qasıq tıruıpa mymkjndjk var ekenjn esjtjr, ol osy mymkjncjkkke çarğasa tystj.

Vjraq, Nikolai ängjmenj ekjncj çaqqa vürdı.

— Ne turalı oilar otırsıñ, Ivan? — dep ol doktorqa qaradı.

Salbıraqan vasyñ stoldan köterjp alır, doktor tünçyrap çauarı berdj:

— Vjz azvız — mjne osy turalı! Çümbsy anaqürlym qyzı çjgermen jsteu qaçet... qacudıñ kerek ekendjgne Pavel men Andreidjñ közderjn çetkizu kerek; olardıñ çümbsyz otıruı paidasız, öitkenj ekeuj de öte qımvattı adamdar...

Nikolai qavaqyn cıttı da, çailar vjr qarar, cıvëlanqandai volır vasyñ saıqadı. Ana, özj otırqanda münıñ valası turalı soilesudjñ ıñqaisız ekenjn tysjnır, öz volmesjne kettj. Ana, özjnıñ tjlegjne qıntar qılaq aspaqandarqa rençidj. Közjn çımvastan, tösęjnde çatır, ol aqyın soilingen sözdj tıñdar, mazasız oilarqa berjldj.

Bygjnı kyp tıñqıyq tysjnıksjz keijpte ötjr, kömeskj sümbrai sıylardı arandata aqırtqandai völdı; vjraq, anaqa vül turalı oilau qıyn edj; sondıqtan ötken kynnıñ çavırqançy әserlerjn volıpa çıvtıpaı, ol Pavel turalı oiqa comdı. Ony ananyñ vostancılyqta körgjstj keldj, sonymen vjrge vül oi özjnı qorqıttı da: ana, aınalasıñnyñ varlyq da cielenjsjr, alaman tasır ürs-qaqıstardıñ qaurı tonjr tırqanıp sezdj. Çürttyñ ynsjz cıdamdılyqtar çoıyla vastadı, onyñ ornına aldaqıly eljre kytucjlyk paida völdı, acu-ıza көrer көzge өse tystj, qatu sözder estjle vastadı, түs-tüstan, әserlendjrerlyk әlden-

dei kuctjñ lævj estj... Əvbjr proklomatsia vazarda, lavkalarda, yi qəzmetkerlerj men ūsaq qol ənercjlərj arasında qəzu əngjmenj qozdərbd, əvbjr tütqəndə alucəbq qalada qorqəncəb, təcjnəksiz o'ar tudərbd; al keikezderde tütqəndə aləncəbərldə aiaucəbq, qamaudə sevevjñ talqəlaucəbq paida völd, Ana çai adamdardan, vjkezderde əzjn qorqətdan: vunt, sotsialister, saiasat degen sөzderdj çij estitjn völd; olar vül sөzderdj məcəbdar ta aitađ, vjraq, məcəbdə tjr negjzjnep epsjz çasəbqlan əuesqoi sūraqtə emeurjnj estiledj; çürt münə bzalanəp ta aitađ, vjraq bzənə arçaqəndə qorqəncə sezjledj; vül sөzderdj oib pəcjnmen — ymjttənjr, çyr kərsetjr aitađndar da var. Aqəbndar, vjraq keç əijs a'a meñre, qarəncə əmirdi vö'ar tolqə taradə, ūiqəb oi oiana vastadə, kynnjn mazmünəna daqəb, çəivaraqat kəz qarəs qovaçyr, əzgeruge vet aldə. Ana münə vəzjn de vasqalardan anəbraq kərdj. Əitkenj əmjrdjn ūsqəncəz ve nesjn olardan gəz çaqəb v'jetjn; al endj sol əmjrdjn, tereç oimen acı -bzənə jzjn kəzjr, ana quandə da, qorqətdə da. Qanqan sevevj — münə əz valamnə jsj dep esepedj, qorqəncə sevevj — eger ol tjr meden çəqsa, vasqalardə aldəna təcjr, naqəz qaucəb orndə varəp tütətnə vjldj. Səitjr çyrjr mert volar dep uaiəmdadə.

Keide valasənə vovraz onə kəz aldəndə ertəz geroilərnə əzjsjne çete ūləiəp əsedj; ol anənə qələç estjgen adal, vatə sөzderdj, anaqə ūnaqan varlə adamdardə qasietterjn, anaqə tanəb varlə çarqəb veinelj, erlk jsterdj əz voinə ç'naqəndə vov kəzjnədj. Mündə kezderde jçj-vaurə elçjrep, masattanqan ana, vj səbərçə quancəda völenjr, valasəna syisjnədj, volacaqan tolə ymjttənjr, jçjnə:

— Vəzj de çaqəb voladə, vəzj de! — dep oiləidə.

Onə syijspəcjljçj — anənə syijspəcjljçj — çyregjn aurbtanca derlk çəbər, qaular əsedj, odan soç analəç sezjn adamgəcjliktjn əsujne keçergj çasap, onə kyidjre tysesdj; ūb sezjnəjnə orinə, kjsjnəjnə mazasən əlp, sūrnə qasəratə çəvəraqəb oi:

— Ələdj-au... Qüridə-au... — dep çasqanacaqana çantalasadə.

XIV

Tys kezjndə ana tyrmenjn kəncəsjnə Pavəldjn aldəndə otərdə münartqan kəzjmen valasənə saqaldə vətjne qaradə, sausaqatərnə arasəna qattə çəbər ūstar otərdəncə zapiskanə oqan qalai vevudjn retjn jzdedj.

— Amançəbq, vəzj de aman! — dedj Pavel aqəbncə qana. — Ia, al əzjn qalaisə?

— Çaman emes! Egor Ivanovic qaitəb völd! — dedj ana.

— Solai ma? — dedj Pavel aqəbncə qana, vasən təmen səlp.

— Çerleu kezjndə politsia təveles çəqardə, vj kjsjnə qamaudə aldə! — dep aqkəndənjr ana sөzjn aita vərdj. Tjrme nacalnjjn çərdemcjsj taqəndəndə voləp dyrdigen erjnderjn səlp etkjzjd, onsoç orndəncə ūçyr tyregeljçj, mjngjredj:

— Mũnũ aituq̄a volmaidũ, tysjnu kerek qoi! Saiasat turalũ aituq̄a tũm salũnqan!..

Ana salmaqpen ornũdq̄tan tũrdũ, esnørsege tysjnbegen adamdai mylũjmsj̄p:

— Saiasat turalũ emes, ūrũs turalũ aitũp otũrũmũ! Al, olardũq̄ tũbeles sũdq̄arq̄anũ gas. Tjptj vjreudjũ vasũn da ƣardũ...
— Bũrj vj̄r! Men yndemeuj̄jz̄dj sũraimũ! Iaq̄ni, sjz̄djũ ƣeke q̄aravasũq̄z̄q̄a, semiaũq̄z̄q̄a, ƣalrũ sjz̄djũ yi-jc̄jũz̄ge q̄atũsũ ƣoq̄ m̄ase-lenjũ q̄ai-q̄aisũsũ turalũ volsa da yndemeuj̄z̄!

Ol øzj̄njũ aƣasq̄anũ sezj̄p, stoldũq̄ ar ƣaƣũna varũp otũrdũ, q̄aƣaz̄darũ q̄arastũrũ ƣatũp, ƣavũrqaq̄an, ƣarƣaq̄an tyrmen:

— Men ƣauarũ volamũn, ia... — dedj̄.

Ana ƣan-ƣaƣũna q̄arap alũp, dereu zapiskanũ Paveldjũ q̄olũna ūs-tata salũp, kũq̄ljũ demdep vj̄r kyrsj̄ndj̄.

— Endj̄ ne turalũ aitu kerek ekenjũ tysj̄nveimj̄n...
Pavel miũq̄ũnan kylj̄p:

— Men de tysj̄nveimj̄n... — dedj̄.

— Onda ƣolũq̄ũsudũq̄ da keregj̄ ƣoq̄! — dedj̄ cinovnik sũtũnar. — Sũilesetjũ esnørsesj̄ ƣoq̄, sonda da kelj̄p, kjsj̄njũ mazasũn aladũ...
— Sot tez volama eken? — dep sũradũ ana, vj̄raz yndemei otũr-q̄annan keij̄n.

— ƣaƣũnda prokuror kelj̄p ketj̄p edj̄, tez arada voladũ, — dedj̄.

Olar, ekeuj̄ne de kerekjsz̄, mardũmsz̄ sũz̄derdj̄ øngj̄me q̄ũlp otũrdũ, ana Paveldjũ ƣũluarũ rj̄c̄j̄nmen, syijs̄pencij̄k̄pen q̄arap otũr-q̄anũn kũrdj̄. Pavel ølj̄ de volsa vũrũnq̄ũsũndai vj̄rkelk̄j̄, salmaq̄tũ, øzj̄ øzgermegen, tek saq̄al øsj̄p ketj̄ptj̄, sondũq̄tan da q̄artamũstau vor kũrj̄nedj̄; sausaq̄tarũ sũl vozq̄ũlt tartq̄an. Ana onũ syijs̄j̄ndj̄rũ ysj̄n Nikolai turalũ aitraq̄sũ volũdũ da, ølgj̄ kerekjsz̄, q̄yz̄q̄ũbũqsũz̄ sũz̄ aitq̄andaq̄ũsũ siaq̄tũ, dausũn øzger̄t̄pesten sũilei verdj̄:

— Senj̄n økij̄ valaũdũ kũrdj̄m...
Ol kj̄m dep sũraq̄andai volũp, Pavel ananũq̄ kũz̄jne q̄adala q̄aradũ. Vesov̄cikov̄tũq̄ vũũsũr vetj̄n onũq̄ esjne tysj̄rmeksj̄ volũp, øzj̄njũ vetj̄n sausaq̄tarũmen sũq̄ũladũ...
— ƣaman emes, valaũ aman-esen, ƣaƣũn arada ornalasadũ.
Balasũ tysj̄ndj̄, anaq̄a vasũn izedj̄ de kũz̄j̄ kũq̄ldene kylj̄msj̄r̄ep, ƣauar verdj̄:
— Øte ƣaqsũ!
— Endece, solai! — dedj̄ ana, onũq̄ q̄uanq̄anũna masattanũp, øzj̄-ne-øzj̄ riza volq̄andai. Ol anasũmen q̄oƣtasũr ƣatũp, onũq̄ q̄olũn q̄attũ q̄ũstũ.
— Raxmet, ana!
Balasũn sũn ƣyregj̄men ƣaqsũ kũretj̄ndj̄k̄ sezj̄mj̄ voũn valq̄ũtũp ƣj̄berdj̄; sũz̄ven ƣauar vere almai, ol yndemesten q̄olũn q̄ũsumen ƣauar verdj̄.
Ol, yige kelse Saca otũr eken. Q̄yz̄ Nilovnaq̄a, ana Pavelq̄a kez-desj̄p q̄a'tq̄an kynderj̄ keletj̄n. Ananũq̄ øzj̄ aitpasa, ol esuaq̄ũtta Pavel turalũ sũramaitũn; ol turalũ ana sũilegen kezde Saca ananũq̄ vetj̄nen

kəzjn almaitɨn, səitɨp osɨqan qanaqat etetjn. Ol qazjr anapɨn maza-
sɨz sūraularmen qarɨsɨ aldɨ:

— Ia, ol qalai eken?

— Çaman emes, aman!

— Zapiskapɨ verdjnɨz ve?

— Əgine! Men ol zapiskapɨ ylken eptjlkpen verdjm...

— Ol oqɨdɨ ma?

— Qai çerde oqɨsɨn? Bolmaidɨ qoil

— Aitraqsɨ, ol çaqɨn eskermeppjn qoil — dedj qɨz aqɨgɨn qana.

Taqɨda vjr çetj tūratūraıq, — taqɨda vjr çetj! Sɨz qalai oilaisɨz —
ol kəner me eken?

Ol qavaqɨn tyıjɨp, kjrɨkterjn qaqpastan anapɨnɨ vətjne qaradɨ.

— Onɨsɨn vjlməimjn, — dep oilandɨ ana. — Bül qauɨrsɨz volatɨ
volsa, nege ketpeske?

Saca vasɨn caıqadɨ da, nemqūraıdɨ sūrai saldɨ:

— Sɨz auru adamɨnɨ ne çəitjnjn vjlməisɨz ve? Ol tamaq sūraıdɨ.

— Barɨqɨn da veruge voladɨ, varɨqɨn da! Men kəzjr...

Ana kuxnaqa kettj, Saca onɨn artɨnan çurdj.

— Sɨzge kəməkteseıjn ve?

— Raxmet, — ol ne degenjɨz?

Ana pecke eŋkeıjɨp, qımsɨcanɨ aldɨ. Qɨz oqan aqɨgɨn qana:

— Tūratūrgɨz .. — dedj.

Onɨn vətj vazaɨp, qaiqɨsɨ kəzderj vaçɨraıp kettj, djrjldəgen
erjnderj əreŋ ikemge keljɨp, ɨssɨ ləvjzven çydamdata səvɨrlap səiledj.

— Menjɨ sjzden sūraqɨm keledj. Men vjlem — ol rızalɨqɨn
vermeidj! Onɨ kəndjɨnɨz! Ol — kerek, sɨz oqan aıtɨnɨz, ol çımsɨ
ycjn kerek, men — ol auɨgɨp qalar, — dep qorqamɨn, Sɨz, sottɨn əlj
kynge deıjn taqaiɨndalmaqanɨn kərp tūrsɨz qoil...

Qɨz səzdj qinalɨp aıtɨp tūrqan slaqtɨ. Ol tjk tūgɨp, çan-çaqɨ-
na qarai verdj; dausɨ vjrkəlkj çəpɨdɨ. Carcaqandai qavaqɨn cɨtɨp,
qɨz erjnderjn tjsteledj; qattɨ çımsɨqan qoldarɨnɨn sausaqtarɨ sərtɨ-
dadɨ.

Onɨn əserlj səzj anapɨn avɨçsɨtɨp tastadɨ, vjraq, ol səzge tysjndj;
qaiqɨnɨn sezmjne vatqan ana toɨqsɨp, Sacapɨ qısaqtar, aqɨgɨn qana
çauar verdj:

— Qaraqɨm-au! Ol əzjnən vasqa ec kjmdj de tɨndamaidɨ qoil,
ec kjmdj de!

Vjrjne-vjrj tɨqɨz taiana tūgɨp, olardɨn ekeuj de yndemedj.
Odan soŋ Saca anapɨn qolɨn əzjnɨn ıqɨnɨn ystjnən aqɨgɨn qana
alıp, qaltɨrap:

— Ia, sjzdkj gas, mūnɨn vəgj aŋqɨrttɨq, qɨzulɨq...

Kənet, salmaqtanɨp, səzjn çai qana aita saldɨ:

— Degenmen, keljnɨz, çaralɨn tamaqtandɨraıq...

Ivanɨn təsegjne otɨgɨp, ol endj qamqorɨq kərsətjɨp, kənl vjldj-
gen pɨcɨnmen:

— Basɨnɨz qattɨ aura ma? — dep sūradɨ,

— Onca qattɨ aurmaidɨ, tek varɨqɨ da kynɨjrt! Çana əlsjzvjn,

— der çauar verdj Ivan, üialoqan tyrmen körpesjn iegine qarai tar-
tır, seittj de cañqan çarğyqa tura qarauqa çydamatqandai, közjn sь-
qьraitть. Ol otьrqasьn tamaq jcuge ьñqaisьzdanьp çatqanьn sezdj
de, Saca ornьnan tьğьp, ketjр qaldь.

Ivan төsegjne otьrdь, Sacanьñ soñьnan qarar, ьmdar:

— Sü-lu eken!.. — dedj.

Опьñ nürь көzderj kylmeñ qaqaдь; marçandai tьzjлgen maida
çij tьsterj var; dausь əlj qalьrtasьp volmaqan.

— Çasьñьz necede? — der süradь ana oilanьp.

— On çetjde..

— Ata-anañьz qaida?

— Derevnede; men on çasьmnan osьndamьn, mekteptj vьtjrdjm
de osь arada qalьp qoidьm! Sьzdnь atьñьz kjm, çoldas?

Ana, əzjne a.тьloqan osь sezdj estjgende, ərdəjm vüqan kylkьsj
keljр, көñlj elçjreitjn. Al endj ana kyljmsjrep:

— Sьzge münь vьludjn qandai qaçettjgь var? — der süradь.

Çjgjt, üialьp vьraz yndemei otьrdь da, onan soñ:

— Vьlemьsjz, vьzdnь kruçokтьñ studentj, iaqni vьzven vьrge oqı-
тьn çjgjt, çümьscь Pavel Vlasovтьñ anasь turalь aitqan edj, — Vьrjn-
çj mai demonstratsiasьn vьlesjz ve? — dedj.

Ana vasьn izedj de, taqь ne aitar eken degendei qılaaqьn tьktj.

— Tüñqьc ret vьzdnь partianьñ tuьn acьq көtergen sol Pavell!

— dedj çjgjt maqtanьc etkendei; onьñ maqtanьcьna ananьñ çyregj
de yn qosqandai voldь.

— Ol demonstratsiada men çoq edjm, — ol uaçьtta vьz osь arada
əzjmьzdnь demonstratsiamьzdcь çenge salu əreketjnde çyrdjk, — vьraq
vo mai qaldь! Ol kezde vьz az edjk. Kelesj çьloqa raçьm etjñz!..
Kөresjz!

Ol kelesektegь uaçıqanьñ qьzьqьna vatьp, көñlj qovalçьqandьqan
mydjьp qaldь, odan keijn qasьqьn sьlter, taqьda seiledj:

— Seittjр, sol Vlasovтьñ anasьn aitamьn. Sodan keijn ol da par-
tiaqa kjrgen. Əzj keremet adam, — desedj!

Ana ezu tartьp kyljmsjredj, oqan valanьñ lerjge maqtanьn tьñ-
dau syisjnerljк nəse edj. Vьrçaqьnan qolaisьzdau da voldь. Tьptj
ananьñ oqan, — Vlasova — menmjn! — degjсь de keldj.. Vьraq, əzjn
-əzj toqtattь da, zj'sjz kekesjnmən, münđь pьcjnmen əzjne-əzj:

— Əi, көrj qaçpas-ai!.. — dedj.

— Al sьz көvьrek çeñz! Çaqьsь js ycjn tezjrek çazьñьz! — dedj
ana kenetten көñ j qovalçьp, vasьn iьp.

Esjk acьldь, kьzdnь ь'qaldь sa'qьn levj vetke soqть, sol mezgj'de
ekj vetj alььrap, көñlj cattanqan Sofia da keljр kjrdj.

— Spiondar menj toğьp çyğ, dəl çasaub mol qalьrdьq aittьğьp
çyrgeñ kьyeuler s.aqть, ollahi! Menjñ vül aradan taiьp tьğumьn kerek
...Al, Vanə, xal qalai? Çaqьsь ma? Pavel qalai eken, Nilovna? Saca
osьnda ma?

Papırosьn tartьp, ol osь retpen sürai verdj, süraqьna çauar ta

kytpeđj, qoi k zderjmen anaqa da,  jgjtke de  ly  yzven qarady. Ana Sofiaqa qarap jcejnen:

— Mjne men de  aqsy adamdardyň qataryna qosylyr kelem! — der kuljmsjeumen voldy.

Onanson taqyda Ivanqa qarai eňkeijp:

— Tezjrek  azylyňyz, valam! — dedj.

S ittj de, tamaq jcejn v lmege kettj, onda Sofia Sacaqa eňgjme aityp otyr eken:

— Ol ys  yz danasyň daıyndap qoıypty! M ndai  umby onyň ti-tyqyna  etedj! Mjne erlj! Saca, vjlesjz ve — v l siaqty adamdardyň arasыnda  mjr syru, olardyň  oldasy volu, olarmen vjrgе  umby jsteu — zor vaqytylyq qoi...

— Ia! — der aqygyň  auar verdj, qyz.

Kes qıgym cai ystjnde Sofia anaqa:

— Nilovna, sjzdj taqyda derevnege varılyňyz kerek, — dedj.

— E, nesj var! Qacan?

— Ekj-ys kynnen keijn  yre alasыз va?

—  aqsy.

— Sjz vara verjnjz! — der aqygyň  ana kepes verdj, Nikolai. — Poca attaryň  aldar alyňyz  ana vasqa  olmen, Nikolski volby arqyly  yre k rjnjz...

Ol s zjn toqtatty da, qavaqyn  ytt . B lai etu oqan keljspeitjn, onyň salmaqty rjcejn vjrtjrlj k rjksjz etjr,  zgjertjr  jberetjn edj.

— Nikolski arqyly alys! — dedj ana — Onyň ystjne atpen varu  ymvatqa tysedj...

— M sele vylai, — dedj Nikolai taqyda — Men v l saparqa,  alry aqjanda, qarсымын. Onda tynсысыз k rjnedj, —  aqynda qamaı  yrgjzljrtj, vjr oqytıcy t tqnyda alyncan, saq volu kerek. Qolailı uaqytt  kyte t rncan  en volar edj...

Sofia, stoldy sausaqtarymen t qyldatp, vylai dedj:

—  devietj yzdjksjz taratp t ru vjzge  te maňzdy. Sjz varıqqa qorqraisыз va, Nilovna? — der ol kenet anaqa s raq qoidy.

Ana v l s zđj  zjne auyr alyp qalqandai voldy.

— Men qai uaqytta qorqar edjm? Vjrjncj retjnj  zjnde-aq men m ny qorqrai jstedjm... Oilamaqan  erden osy arada... — s zjn vjtj-meı, ana vasyň t men sald . Odan — sjz qorqraisыз va, sjzge v l  n-qailı ma, anany ia m nany jsteı alasыз va? — der s raqan saıyn ana v l siaqty s raulardy  zjne aityncan  tjnc der vjletjn. Anany vaıqayncı  urt ony v lekter otyrady,  zderjnen g rj oqan vasqaca k zven qaraidy.

— Sjz, menjnj qorqatp, qorqaitynmdy s raılyňyz beker, — dedj ana kyrsjnj, —  zderjnjz vjr-vjrjnjzden qorqynы   njnde s ra-maisызdar qoi.

Nikolai asyqar-ysjgjr k zjldjrgjn aldy da, ony qaitadan kidj, s itjr arasylyň vetjne tesje qarady.  urttyň  nqaisызdana yndemeı qalulary Vlasovany degvjrsjzdejdjre vastady. Ana  azyqty rjcejnmen

olarğa vjrdeme aitraqсы volьp ornдыqьnan түrdь; vjraq, Sofia onьq qolьnan sipar aqьgьп qana өtjnjc ettj:

— Kесjгjңjz! Men ekjncjlei aitraйьп!

Bül çaqдаi, ananьq kylkьsjn keltjrdj; arada vjrnece минут өtken- nen keijп yсеuj derevnege varudьq çai-çapsarь turalь qьzu әңgь- mege kьrjstj.

XV

Taң aldьnda ana rocta arvasьnьq ystjnde kьzgj çaqьvь çuьp ket- ken çolmen selkьldep keleçattь. Bьqaldь çel esjр түr, döngелеkke jlesken valсыq çan-çaqqa casьraидь. Çәмcik arvanьq aldьndь ça- qьnda anaqда qarai vjг qьgьндар өtьrqaп. Ol oilь pьcьпmen mьңqьl- dar mьңьп саqдаь:

— Men әlgj — aqama a'tьtm, iaqпi — nede volsa kel, encj aьsa- ыьq dedjм! Sөitjр vjz encj aьstьq...

Ol kenet solçaqtaqь attь qamсыmen tartьp qalьp, ьzalana aiqailaь:

— N-no! Zaula, çamandatqьr!..

Kьzdjң semjz qarqalarь aqpaia egjstjktjң ystjnde qazdaңdai vasьp çyr; uьldep soqqaп ьzqarь çel olardь savalai tьsedj. Qarqalar çeldjң ekpьnjne vьjгrlerjң tosadь, çel olardь tәltjrekteljр qauьrsьndaгьп çelрjldetedj. Sonda qarqalar çeldjң kьcьjne tөtөp vere almai, qanatta- гьп jьvjte qaqьp vasqa çerge üсьp varьp qonadь.

— Sonьmen ol menj çürdai qьldь. Baiqaimьп — jstetjң esvjr amalьm çoq, — deidj çәмcik.

Ana onьq sөzjң üiqьsьbraqandaи emjs-emjs estjр keledj. Esjnde qalqaп, soңqь çьldarda vasьnan kecjгgen ücan-teңjz oqьqalar көz aldьnan tьzvekteljр өtjр çatьp. Ana sol uaqьqalarqда көz çьberjр, vәгjп- de de өzjпң tьlqasьп көrdj. Bүгьп өmьrdj ә'de qaidaqь vjгеuler çasap çatqaп siaqtanусь edj, al qazjrdе көvj өzjпң көz a'dьnda, өzj- пң çөrdemjmen jstөude. Endj bül çaqдаi өzjne-өzj senveucj'jktj de, өzjne-өzj riza volucььqть da, tьsjпveucj'jktj de, көmeskj qapa- ььqть da, — qьsqasь сьт-сьтьгьq sezjмderdj tudьrdь.

Tөңregjндеgь nәrselerdjң vәgь de va'au qozqalьp qimьldaидь, as- panda. vjгjп-vjгь әreң vasьp ozьp, көlvei çьzgen sür vülltar, çoldьq ekj çaqьnda caiqalьp түrqaп sidaң vastь, su aqactar, ainala төңjrek көcken dala: әг çer, әг çerden deңkijр көrjңgen төveler, vjрте-vjрте qarasьп өсjгjр, көz üсьnda qalьp varadь.

Çәмciktjң mьңqьlьdaqan dausь, qoңraudьq sьldьgь, çeldjң bьqaldь ьzьqь men gujь vәgь vjг ynge qosььp, çazьq dalada vjгkelkj kьcpen aqqaп vьlaqtai ireleңdep qaltьrap estjledj...

— Baiqда псмаq та tar, — xal osьlai! Ol qьsa vastadь, vastьqtar onьq asьnalарь, — dep mьңgьrleidj çәмcik arvanьq aldьnda teңsele tьsjр.

Beketke kelgen kezde, ol attarьп doqardь da, ymьtsjzdengeп dauspen anaq:

— Sen maqan vjг ves tьп versең ettj, — tьm volmasa jcer edjм! — dedj.

Ана оқан вјр вақыр вердж, җәмсик оны алақанында оинатыр, сол вүгнорь даусьмен:

— Ус тильна — арақ јсем, екј тильна — нан җеимјн... — dedj.

Tys auqasъn arba soqъr sarcaqan, qaсъqan ana Nikolski degen ylken seloqqa keldj, veketke vardъ. Өzjne cai sұradъ da, oтырқтың astыna өzjnң ауығ cemodanъn qoiъr, terezenjң aldыna oтырды. Terezeden taptalqan sarъ сөр басqan kјckene alaң, volъстыq basqarmanъң төvesj, җарьрайылаң qoңьrқai sұrқыlt yij kөrjnedj. Bolъстыq basqarma krlitsoсъnda көilekceң, ұзын saқaldъ qasqa vas vjr муçik truvka tartъr oтыр. Сөр ystjnde vjr cocqa kele җатыр. Ol parazy tyrde qūlaqtаръn sjlkjр tūmsьqъn җerge тықьр, vасын vьlqaңdatadъ.

Qoiш qara vūlttar vјrjn-vјrj vasa көктеi, көлвер җызjр vaғadъ. Өmјr veine әldeqaida җасығынър, vūqър җatqandai, ainalanъ meңjreulјk, ynsјzджk, көnлsјzджk vasqan.

Kenet alaңda urәdnik сауьр keldj, kyreң atыn volъстыq кеңсенjң krlitsoсънъң җанына kјlt toqtatъr, qaмcьсъn vьlqар муçikke aіqai salды — aіqaiş tereze әinekterjне keljр tijр җattъ, vјraқ sөzderj esјtјlmedj. Muçik tyregeldj de qolъn sozъr, aьsqa qarai sjltedj; җerge qarqъr tyskende urәdnik catqaiаqtар teңseljр kettj; tјzгjnjn муçikke tastai salды da, krlitsoнъң җaqtau aqacьnan ūstar җoqаръ cьqтъ, сөitjр volъстыq кеңsege kјrjр җoқ voldъ...

Qaitadan тьльстыq vastъ. At җūmsaq җerdj екј ret тарьды. Vјr җas әspјrjm qъz yige kјrjр keldj; ol qъsqa qana sarъ tūльmъ var, dөңgelek vet, әdemj көzdj qъz edj. Ol ernjn tјstep, tәҗjm etkendei qaita-qaita vасын izeidj, cetterj җарьғылаң ylken podnospen ьдъs-aiaq аьр kele җattъ.

— Aman va, aқылдым! — dedj ana.

— Amanvъsъz!

Stoidъn ystjne tarekeler men cai ьдъstarъn qoiъr җатыр qъz kenetten көnлденjр söiledj:

— Ғаңа qana vјr qараqсьнъ ūstadъ, — аьр kele җатыр!

— Ol neqылаң qараqсъ?

— Vјlmeimјn...

— Ol ne jstep edj?

— Vј meimјn, — dedj qъz таqьda, — әiteujr ūstadъ dep esјttjm. Bolъстың kызetсјsj stanovoiqа җygjreјr kettj.

Ana terezeden qaradъ — alaңda муçikter җinala vastadъ. Vјrqatarъ maңaздana vасыр җai җyrjр ke'edj, ekјncј vјreu'erj — tonдаръn җol-җөnekei qausьғынър асьqъs vасыр keledj. Bolъстың krlitsoсъна keljр toqtар, var ьqъ da sol җaқqa qaraidъ.

Qъz көcege qaradъ da, esјktj tars etkјzjр, vөлmeden җygjre cьqъr kettj. Ana selk ete tystj, өzjnң cemodanъn ornдықтың astыna әгjrek iterjр qoidъ da, vасына cөлsjн җамьлър, асьqъs esјkke qarai җөne'dj җана kenetten voиn vilegen tјlektj — tezjrek җyrsem degen tјlektj әreң vасыр keledj.

Ol krlitsoqа cьqқан kezde, ьzqаръ lep көzjne, көkregjne keljр soqтъ; ol demjn ala-almaj qaldъ, aiaqtаръ qaltъrap kettj — alaңның

ortasında, qoldarь artьna vailanqan Rьivin kele çatьr, onьq qasьnda talaqtarьn çerге tьq-tьq ьrьr ekj sotskiler keledj; al volьstьq kriltsozьnьq qasьndaqь toptanqan cьrt yndemei kytjр tьr.

Esengjregen ana, kьzjn almastan qaradь—kriltsonьq cаььnda qava saqaldь, kьk kьzdj kjsj onьq vetjne qadala qarap tьr. Qorqьpьstan ьlsjregen qolьmen tamaqьn ьstap, cөteljр, ana azar degende:

— Bьl ne? — dep sьradь odan.

— Ne ekenjn qarasaьzсь! — dedj de, muçik terjs ainalьp kettj. Basqa vjr muçik onьq qasьna ker tьrdь. Sotskiler toptьq alдьna keljр toqtadь, top yn-tynsjz tez ьse verdj, mjne endj Rьivinьnьq cуan dausь sap ete qaldь.

— Pravoslavnilar! Bьzjdьq сагуалardьq ьmьrj тураль сьндьq cазьlqan сьn gramotalardь esjttjьder me? Mjne men sol gramotalar ycjn cөvьr kьrudemjn — olardь qalqqa taratqan men volamьn!

Cьrt Rьivindь tьqьz qorсаi tystj. Onьq saьqьldaqan dausь salmaqьren vjrqalьpta сьqadь. Bьl ananьq esjn kьrgjzjdь.

— Esjttjь ve? — dep aqьrьn qana sьradь ekjncj muçik, kьkcjl kьzdj muçiktj vьjьrge tyrtjр qaldь. Anau cауар vermesten vasьn kьterjр taqьda ananьq vetjne qaradь. Ekjncj muçik te anaqa qaradь — vьl vьrjncj muçikke qaraqanda, cастau, sirek qoьrь saqaldь, sekrjл bettj, асаq cьzjdь adam. Bьdan keijn ekeuj de kriltsoдан aulaqtau çerге varьp tьrdь.

— Qorqanь qoi! — dedj ana jcjenen.

Ol alдьnqь cаqqa kьzjn tьge qaradь. Kriltsonьq ystjnen ana talaq cegen Mixail Ivanovicьtьq vetjn anьq kьrdj, onьq kьzjnьq cаrьqьldaqan cаnagьn aibьrdь; ana: ol da menj kьrse eken dep tьledj. Sөit-tj de aiaqьnьq ycjmen cөqarь kьterjлр, oqan qarai moиньn sozдь.

Kjsjler Rьivinge senjmsjz tyrmen, tyjle qarasadь, ecqaisьsьnda yn cөq. Tek artcаqtan qana kuvьr-kuvьr sөzder estjledj.

— Сагуалар! — deidj Rьivin nьqьz dausьn кенер. — Sol qaqazdar-qа senjьder, men endj sol ycjn, mymkjn ьlermьn de, menj ьrьp-soqьtь, cөvьr verdj, sөitjр olardь qaidan qalqanьmdь vьlmьkcj voldь. taqьda ьradь, — vьraq varьqьpna da сьdaimьn! Өitkenj vьl gramotalarda сьндьq var, ol сьндьq vьz ycjn nannan da qьтvat volьb kerek, — mjne!

— Ol mьnь nege aitadь? — dedj kriltsoда tьrqan muçikterdьn vьreuj aqьrьn qana. Kьkcjl kьzdsjz tez cауар qaitardь:

— Endj vьrj vьr — ekj ьlmьn cөq, vьr ьlmьn qutьlu cөq...

Cьrt yndemesten, qavaqьn сьтьp, tьncьrар qarauda, vьrjнjь de ystjn kьzge kьrjнveitjn, vьr zjlei aubь nьrse vasьp tьrqan sekjldь. Kriltsoqa urədnik keldj de, vьlqaqtar, mas dausьmen aiqai salдь:

— Bьl kьm sөilep tьrqan?

Ol kenet kriltsoдан ьсьp tysjр, Rьivinьnьq cасьnan ala kettj de, onьq vasьn jlgerjл-keijndj cьlqьlar, taqьda aiqai salдь:

— Sөilep tьrqan sensjь ve, ittjь valasь, — sensjь ve? Top ter-

selj, gujlder kettj. Ana kycsjz qaralyqpen munaïr, vasyñ tömen saldy. Rývinnyñ dausy qaitadan сыртъ:

— Mjne, raqymdy çarandar-au, qarandar...

— Öcjr ynjndj! — Urædnik ony qulaqqa salyr çjverdj. Rývin teñselj, aiaqyn æltektæltekt vasty, ıyqtarın qomdadъ.

— Qolyñdy vailar, qalaıynsa azarqa salyr otyr...

— Sotski! Alyr çyr! Qalq, tarañdar! — Bjr çarbraq ettjñ aldındaqъ сыпсыгы itce Rývinnyñ aldında sekjre tysjr, urædnik çıdyğъymen ony betjnen, keudesjnen, vujrjnenı tyıgıctep çyr.

— Urma! — dedj toptyñ jcnen vjreu.

— Nege urasny? — dedj ekjncj daus, alqacqynъ quattar.

— Çyr! — dedj kökcjıl közdj muçık, vasyñ ızep. Olar asyqrai vobısqqa qarai çyrdj, ana olardy meirjmdj köz qaraspın uzatyr saldy. Ol emjn-erkjn demjn aldy — urædnik qaitadan salmaqpen kraitsoqqa çygjrp сыqыр, sol aradan çıdyğъqyn tyjrp aıqai saldy:

— Alyr kel ony munda deimjn!..

— Keregı çoq! — degen qatty daus сыртъ toptan, ana münъ aitqan kökcjıl közdj muçık ekenjn tysjndj. — Onyyna volmaqdar, çjgıter! Anda alyr varqasyn ölgeñce urady! Odan keijn vjzge völe çavady çoi — vjz öltjrdj, dep. Çjvermeñder!

— Carualar! — dep Mixail gujdeı soiledj. — Sender özderjñnyñ türmъstarıñdy көrmeisjñder me? Qandarıñdy jcjr, aldap-arvar, tonap alyr otyrqanyn tysjnveisjñder me Dyniege tuloqa vor otyrqan sendersjñder, — sender çer betjñdegj vjrcncj kycsjñder, — vjraq qandai pravolarıñ var? Pravolarıñ vjreu-aq — ol actan ölü!..

Muçikter vjrcjnyñ sözjn vjrcj vöjrp, kenet aıqai salıstъ:

— Dırғыs aıtady!

— Stanovoidъ saqyğъñdar! Stanovoi qaida?..

— Oqan urædnik saıyr kettj!..

— Mas kyjñde me?..

— Bastyqtardy çınau vjzdjñ çıtmъstъmъz emes...
Aıqaj-cı vjrden vjzge ılasыр, çoqarы көterjle verdj.

— Söile! Urqызvaimъz...

— Onyñ qolyñ cesjñder...

— Vajıqa, — vjr völe völyr çyrmesjn!..

— Qolyñ aurdy! — Rývin varlyq daustъ vasa, vjrqalyrtъ ynmen samvırlar soiledj. — Men qacraımyn, muçikter! Öz сындығъymnan vezveimjn, — ol сындық меніñ keudemde өmjр syredı!..

Vjñese adam vastarın saıqasыр, aqyğın sölesjr, toptan сыqыр kettj. Vjraq, әj nasar, әj asyqъs kijnen, dyrljgsken adamdar ystj-ystjne çygjrp keljп çatty. Olar Rývinnyñ aınalasında qaraıybqan көvjkteı qainady; al ol qolyñ vasyñnan asyга көterjrp орmandaqъ casovñe-dai, çürttyñ ortasında tür; qoldarын sermep, topqa qarai aıqailap söileude:

— Raхmet, raqymdy çandar, raхmet! Bjz özjmz vjrcjmdjñdy qolyñdy vjrcjмz vosatıymъz kerek, — solai! Öitpese vjzge kjm çædem beredj?

Ol saqalın sipadı da, qanqa voialqan qolın qaitadan köterdj.

— Mjne menjñ qanım, — cındıq ucjn tögjlude!

Ana kriltsodan tıstj; vjraq qalqıñ qorcaıynda tırqan Mixail oqan çerden körjñvedj; ol qaitadan vaspaldaqqa cıqtı. Onıñ calındaqan kökregjnde әldenendei kömeskj қуаныс sezjñj vylkjldegendei boldı.

— Carualar! Gramotalardı jzdeñder, oqıñdar, pop pen vastıqtarqa senbeñder — olardıñ: senderge cındıq әkeletjñder qūdaiszdar men vylkjçjler degen sözderjne senbeñder. Cındıq çer ystjnde casıñın cır, ol qalq jçjnen ūıa jzdeidj, cındıq vastıqtarqa rısaq pen ot sıaqtı, vastıqtar onı qavıl көrmeidj, cındıq olardı vauızdadı da, өртеp te çjberedj! Cındıq — senderge raqmıñ dos, al vastıqtarqa meilñce qas! Mjne sondıqtan da ol casıñınadı!..

Тортан тақыда vjñnese daus cıqtı.

— Тьңдаңдар, pravoslavnilar!..

— Eı, aqaiñ! Qırısñ qoi sen...

— Kjm senj ūstap vergen?

— Pop! — dedj sotskilerdjñ vjreuj.

Ekj muçik muçtar tırır voqtar çjberdj.

— Baiqaңdar, çjgjtter! — dep aldın ala saqtandırqan daus cıqtı.

XVI

Ūzın voıñ, dөңgelek cızdj, tьqırcıqtai stanovoi prıstov torqa qarai kele cıttı. Ol pıraçkesjñ-vjñ cekesjne qısaita kigen. Vjñ mür- tın cоqarğ qarai cıratır, ekjñçj mür tın төмен салыратır qoiırtı; sondıqtan da onıñ vetj cınsız çana topas kылkjden vızyır, qısaiır ketken tәrjzdj. Sol qolında qılyс var, al, oñ qolın cоqarğ ketere sermer keledj. Onıñ salmaqpen, nyqtar vasqan aıaқыñdy дувjrestj- ledj. Çürt onıñ aldında тоын çaza vastadı. Adamdardıñ cızderjñ- de ә'ldenendei tıñcырақan pıçjñ, cавыраусыық paida boldı. Aıqai- cu, veıne çerге sñjр varatқандаı, vjрте-vjрте saıavırsır, vәseñsi ver- dj. Ana, maңdaıı cыvırlar, көzderj duıldai vastaqanın sezdj. Тақыда torqa varqıly keljр, jlgerj etbettedj de, qaitadan tastai qatır tıra qaldı.

— Bül ne? — dep sıradı prıstov, Rıvinññ qarсы aldına tıra qa- ıır, onı көzjmen өлсер. — Qoldarğ nege vailanvaqan? Sotskiler! Bai- laңdar!

Onıñ dausь көterjñkj, saғындı volqanımen, mәnersjz edj.

— Bailaulı edj, — qalq cesjр çjberdj! — dep çauar verdj sotskiler- djñ vjreuj.

— Nemene? Qalq deidj? Qandai qalq?

Stanovoi qarсы aldında alqa qotan tırqan kjsjlerge qaradı. Sol vjrkelkj, өңsjz dausın cоqarылatpastan, vәseñdetpesten тақыда söiledj:

— Qalq degenjñ kjm өзj?

Ol qылысıñdy savımen көkçj көzdj muçiktjñ көkregjne tyrtjр qaldı.

— Sensjñ ve, Cımakov, qalq? Ia, тақы kjm? Sen ve, Micin?

Тағыда вјреудј оң қолымен сақалынан тартыр қалды.

— Тараңдар, svoloc!...Bolmasa men senderdj, — мен senderge көр-
setem!.

Оның бетінде, даусында не қызысылқы, не қорқыту белгісі болған
қоқ, ол Ғайрағат сөйледі; кыстың ұзын қолдарының дағдысы, вјртегіс
қимылымен кјсілерді үрсі. Кјсілер оның алдында беттерің васқа қақпа
бүгър, бастарың салығатыр, сегіне берді.

— Ал, senderge не болған? — деп ол сотскілерге қарады. — Байлаң-
дар!

Ойалмай-қызармай вјг воқтар алып, қайтадан Рывинге қарады да,
ақыгър:

— Қолыңды артқа ұста, — сен! — dedj.

— Қолыңды байлағым келмейді! — dedj Рывин. — Қасрақсы емес-
пјн, төвеһесреімјн де, — мені неге байлаһыңдар?

— Не деісің? — dedj пристов оған қарай адымдар.

— Қалқы азартақандарың ңетер, айуандар! — dedj Рывин даусың
көтеріп. — Тез арада senderge де қызы кын туар...

Мүртың edjreitj, становой оның алдында тұрды. Бүдан кейін ол
вјг адым сегіпјр, ысыдаған даусымен әндетіп:

— А-а-ах, иттің валасы! Қа-п-дай сөздер, ә? — dedj.

Сөйдеді де кенет Рывинды бетке салып келіп ңберді.

— Ғүдыгърпен сүндықты өлтјре алмаһың! — деп айқайлады Рывин
оған қарай еңтелеп. — Мені ұратың правоң қоқ, оңвақан ит!

Рывиннің васың көздеп қайтадан қолың сјлтер келіп қалды. Рывин
отыға қалқанда, ғүдыгър оған тмеді, становой тәлтјректер вагър, ңы-
қыла ңаздады. Тортан вјгеу кувјрlegendei boldы, Мухайлды асыл дау-
сы қайтадан сықты:

— Мені ұрма деімјн, албасты!

Становой ңап-ңақыла қарады—кјсілер тынерп, ун-тыпсјз сықылысыр,
тықыз қорқай тустј...

— Nikita! — деп қатты айқай салды становой, ңап-ңақыла қарар.
— Ей, Nikita!

Тортың јсінен қысқа топды, аласа воһы, тықыт денелі вјг муңык
сықты. Ол ұйра-ңұйра болған қайуадай васың төмен салып, ңерге қа-
рар тұрды.

— Nikita! — dedj становой мүртың сиратыр, азықрай. — Аһапы ңақ-
сылар түгър құлақтан беріп ңберсі!

Муңык јлгері қарай аттар вагър, Рывинның қарсысына тұра қалды да,
васың көтерді. Рывин бетіне тесіле қарар, ауыр тјетјн, дәлді сөздермен
төреі бастады:

— Мјне, қараңдарсы, ңарандар, айуандар senderdj өз қолдарыңмен
түпсықтығарды! Қараңдар, ойлаңдар!

Муңык ақыгърдар қолың көтеріп, ңалқулаптыр вагър оның васыпа
вјг қойды.

— Осылай да ұрма екен, иттің валасы! — dedj становой ақыгър.

— Ей, Nikita! — dedj вјреулер тортың јсінен. — Қүдаиды ұмытра!

— Ұр, деімјн! — деп ақырды становой, муңыкты ңелкеден итермеһер

Муңик вјг сетке қарай сегіңің, мұңайыр туыңгерген тырмен:

— Endj ırmaıymın... — dedj.

— Ne deısıñ?

Stanovoidıñ betj çыбырлар кettj, ol aıaқымен çer tepkiledj, бала-қаттар Рывінге ұмтылды. Çудығыр пәрменмен сарт ete tystj, Mixail tәлтjректер вағыр, қолың silter кер қалды; вјрақ, stanovoidıñ ekјncj ұғыммен вағыр çerge сық ete tystj; оны аınала çығјрj, аıқайдь сала аıақымен Рывінның көкрегјн, вујрjн, ваың terkјlei berdj.

Қалың top stanovoida қарай қозқалыр, толқыр, өrcelene гујлdesjр kettj. Ol мұны sezdj de, sekјrjр tysjр, қылысың қынавынап суығыр алды.

— Sender osыlai etpeksјңder me? Bunt сықартақысыңдар ма? Аһа?.. solai deңder?..

Оны даусь қалтырар, ezeurep, қығырлар сықты. Dausьmen вјрге, ol kenet sezјnј қуысј de çоқалты; ваың түқытыр, вуkcie қалды çана тақынасыз көздерjмен çан-çaқына алақтай қарар, art çақындақы çerdj аıақымен авайлар ваыр, сегjне berdj. Ol сегjnceктер, урейленjр, қығырлар аıқай салды:

— Çақысы! Ala қойыңдар оны, мен ketemјн, ia. Sender ol çауыз svoloctьн саıası қылмысты adam ekenјн, patcaqa қарсы ekenјн, bunt сықарғыр çургенjн, вјlesјңder me? Al sender оны қорқайсыңдар, ә? Sender buntсыарсыңдар ма? Solai ма?..

Қозқалмастан, кјрjк қарпастан, әгј қорқыр, әгј çаны асыр тұрған ана, ауығ ұйық вақпан кјsјce тең-зең volds. Rençjgen adamдардың туыңгерген асылы аıқайлары онық ваының әңкј-тәңкјsјн сықарды; stanovoidıñ даусь қалтырар сықадь, әldekјmder сыбыр-сыбыр сөіlesedj...

— Ol çазықты eken — sotta!..

— Vace vlagorodie, sјz оны kecјrјñjz...

— Сынында не болқан sјzge, есвјр зақысыз?

— Bılai etuge kola ma? Barьды вјrdei ұра vastaitьн volsa, onda ne volqаны?

Adamдар ekј topqa vөлjndj — вјreulerj stanovoidь қорсар алыр, аıқайласты, оны ygјttedj; ekјncj вјreulerj — азсылық çақы соқы çеусј-нј қасында қалыр, тұйық унмен тұңқырар гујлdestj. Вјrnece adam оны çerden көтерjр алды, sotskiler онық қолың қайтадан vaılamaқы volds.

— Tұratұғыңдар sender, оңвақандар! — деп аıқайлады оларға.

Mixail betj мен сақалындақы қан, ватрақтарды сыртjр, ун-туысыз çан-çaқына қарады. Kılıtsoda тұрған анапы онық көзj салыр қалды. — ана selk etjр, јlgerj ұмысыр, ыtıarsьз қолың sјltedj, — ol terjs gımaлыр kettj. Вјрақ, вјrnece минуттен кейн онық көзj анапың betjne кейр қайтадан тоқтады. Анаға — ol воың çазыр, ваың көтергендеi, қандь betterj dјrјldegendei волыр көгјndj...

— Тапыды вјlem, — қалаıca тапыды eken?..

Sөidedj de, көңісјz, қорқылысты қуаныстан тјtјrkenjр, оған ваың іzedj. Вјrmezгilde ol өзjнј қасына кер тұрған көккјл көзj муңиктj көрдj, ol da анаға қарар тұr eken. Онық көз қарасы анаға вјr минут-теі қашықты сезjм tudьrdь...

— Oıvai-au münym qalai? Menj de üstap alady ıoi!

Muçik Rıvinge vjrnørse aıttı, anau vasyñ izep djrjldegen dauspen, vjraq ar-apyq etj, köterjle söiledj:

— Ecnørse etpeidj! Çer ystjndegj çalqyz men ıana emesrjn, — cıñdyq vjtkennjñ vørjn vjrdei üstap ala-almady, olar! Men bolqan çerde, menjñ ataqym qalady, — mjne! Olar mekenjmjzdy talqandar vüzqanymen endj onda dos — çoldastar qalmaqanymen...ümtylmai-tyl.

— Mün ol maqan aıtyr tür ıoi! — der, tez ııyña qoidy ana.

— Qyğandar vostandyqqa ııcyr cıqatyn, — qalq azat volatyn kyn olj-aq tuady!

Əldeqandai vjr əiel vjr celek su əkelj, uhlep-ahlar Rıvıñnyñ vetjn çua vastady. Onyñ çnjcke, münđy dausy Mixaildyñ sözjmen aralasyr, aıtylqan sözdy anaqa çendj estjrpedj. Aldarında stanovoi, vjr top muçik keldj, vjreuj:

— Ei, arestanttı araratyn kölj əkel! Kjmñjñ kezegj edj? — der daustady. Būdan keijn taqyda rençjgensgen stanovoidyñ dausy cıqty:

— Men senj ıra alamyñ, sen menj ıra almaysyñ, ıru qolynan kelmeidj — oıvaqan!

— Solai! Al sen kjmsjñ — qūdaımysyñ? — der Rıvıñ aqyğyr çjberdj.

Aqyğyn cıqqan yzdyk-sozdyq daustar onyñ sözjn kömjy çjberdj.

— Aqai, talaspañz! Būlar — vastyqtar ıoi!..

— Vace vlagorodie, aculanvañz! Ol alçasqan adam ıoi!..

— Sen yndeme, cudad!

— Qazjr senj qalaqa alyr ketedj!..

— Onda zakon kövjrek ıoi.

Tortyñ aıqay kecjrjm süraqandai, tatulastyratyñdy volyr cıqty; onyñ vørj keljr vdy-cıdy tysjnksjz vjrnørsege ainaldy çana münnyñ vørj de ymjtsjz, qır saqym edj. Sotskiler Rıvıñdy qoltyqan üstap, volystyq keçsenjñ kriltosyña alyr cıqty, odan əj yige kjrjy çoq volyr kettj. Muçikter vjrtjñder tarai vastady; ana köcjl közdy muçiktjñ közjnñ astymen qarar, oqan qarai kele çatqanyn kördj. Onyñ vıyn-vıyn qaltırap kettj — münđy sezjm çyregjn lypjldetj, qıscıqyñ keltjrdj.

— Ketpeu kerek! — der oilady ol — ia, ketpeu kerek!

Seıttj de, çaqtaudan qattı üstap, kytjr türdy.

Stanovoi volystyq keçsenjñ kriltosynda tyreger tüğyr, qolyn erbeñdetjy taqyda əñsyz, məneryz dauspen, çazqyğa söilei vastady.

— İttjñ valalar, aqmaqyñdar sender! Ecnørsege tysjñvesten osyñdaı çımysqa, — memleket çımysyña kjrjsesjñder! Qayıandar! Maqan rahmet aıtuğyñ kerek, menjñ raqymcıdyqym usjn aıaqyma cıqyñlarğñ kerek! Eger menjñ cılyma tiseñder — varıoqyñ da katorgaqa varasyñdar!..

Çıymasaqy muçik vas kjmderjn alyr tıñdar tür. Kec vatyrvagady, aspany tynergen vılt torlai vastady. Köcjl közdy muçik kriltsoqa talau keljr, kyrsjñjy:

— Mjne vjzdyñ xal osylaı!.. — dedj.

— Ia-a, — dedj ana aqьгьп qana.

Ol asьq ьuzven anapьп vetjne qarar:

— Ne ьumьs jsteisjz? — der sьradь.

— Qatьndardan kruьeva satьp alam, polotnonь da...

Muьik ьailar saqalьп sipadь. Odan keiьп volьstьq keьsege kьzjп salьp, kьnlьsьz tyrmen aqьгьп qana:

— Bьzden ondai nьse tavьlmaidь... — dedj.

Ana onьп ьn voiьп kьzjmen vьr colьp ьttj de volmege keterljktei bьqailь ьaqdaidь kьttj. Muьiktjп vet-aqarь tereп oilь, ьsem kьzderj mьnьdь edj. ьaуьгьпь qaqraqtai, ьzьп voiьп kьsj, ystjnde ьamau-ьamau eskj kaftan, taza sitsa kьilek, derevne maуьtьsьппп tьgьlgen sarь calvar, ьalaп aiaqьппa savata kigen...

Ana, ьlde neljkten kьnljп demder ьailar vьr kyrsjndj. Onan soп ket, kьmeskj oidь ьeпgen sezjmege vaqьпьp, ne aitqanьп ьzj de vaiqamastan, odan:

— Senjп yjпe qonьqа vola ma? — der sьradь.

Sьraуьп sьrasa da — tьla voiь, syiek-syieгj, vьlьсq etterj sjresjр qalqandai voldь. Voiьп ьazьp, muьikke kьzjп tьgьp, vьraz uaqьt ьarььlmastan tьrdь.

— Nikolai Ivanovictьп tyvьne ьetetjп voldьm-au. Pacanь ьzaq uaqьt kьre almasьp. ьгьp-soqadь qoi! — degen, zьrlj oilar tьzvekteljр ьtjр ьattь.

Muьik ьerge qaradь, kaftanьп keudesjne qarai kьterjр qoiьp, asьqpaі ьauar verdj:

— Qonьqа ma? Boladь, — nege volmasьп? Tek menjп yjпп nacarlau...

— Men ьzdek adam emesjп! — der ana, auzьna tysken sozдж aita saldь.

— Boladь! — dedj muьik taqьda, sьnaqan kьsjce anapь kьzjmen colьp.

ьmьгt ьavьlьp qalqan edj, alakeujmde onьп ekj kьzj ьzqarlana ьarq-ььrq etedj, vetj sьp-sьr volьp kьrjndj. Ana taudan tysjр kele ьatqandai, aqьгьп qana:

— Demek, men qazьr varamьп, — sen menjп cemodanьmdь ala ьyгersjп.... — dedj.

— ьaraidь.

Ol iьqьп vьr kьterjр, taqьda kaftanьп qausьгьndь, onan soп aqьгьп qana:

— ьnekei — kьljк ketjр varadь... — dedj.

Volьstьq keьsenjп kьrltsosьппп Rьivп kьrjndj; onьп qoldarь qaitadan vailanqan, vasьп vьr sьr nьsemen taпqan.

— Qoc volьпdar, gaqьmdь ьandar! — der keckj qaraпqьlьq salqьпьпda aiqailaп onьп dausь ьqьtь. — ььndьqь jzdenqer, onь saqtaпdar, senderge adal soz alьp kelgen adamqа senjпder, ььndьq ycjп ьzderjпdj aiap qalmanqar!..

ьlde-qaidan:

— Өсјr унјdј, ит! — деп çekјrgen stanovoidың даусъ estјldј. — Sotski, aida attъ, аqмаq!

Көлјk јlгерј qozqaldъ. Рывин екј sotskimen арва уstјnde отъгръ, аіqailадъ:

— Ne усјn actan өlesјnder? Azat voluqа тьръсьндар, ol nan da, сьндьq та вередј, — qос volындар, қаqsъ сандар!.

Dөngелектјң асыqпан суь, аттың дувјrј, stanovoidың даусъ Рывин-ның sezјn qұсаqына алыр, catastьгръ, оның унјn өсјrdј.

— Bјttј! — деп муçik, wasъ саіqадъ da, анаqа qarар: — Sјz ве-кette отъra тўгъыз — мен kјckeneden кейн kelem...

Ана вөлмеге кјrdј, самауьрдың алдындаqъ stolqа kelјr отьрды, qоына вјr сарьраq nan алды da, оqан qarар, оны қaitадан tarelkege салыр qoidъ. Tamaq çegјsj kelmedј, çyregјn айнтарлыq sezјm kyceie verdј. Ol sezјm çyregјnјң qаны сорьr, wasъ айналдыгръ, әlsјzdendјrdј. Kөkcјl көzdј муçiktјң сьпыраqан kјsj таңданарлыq çyзј ананың көz алдынан ketpedј, сенјm de тудьrмады. Ана әldenelјkten: ol менј ұстар берer, degen oidъ тјke oilaqъсь kelmedј, вјraq осъ менјreu to-pas oi onda вўгьппан-ақ paida volьr, çyregјne ауьr дыq vor or-naqan edј.

— Ol менј вјлјr qoidъ! — деп әlsјzdene, erјncektene oilady ana, — Bјлјr, tysјnr qoidъ...

Budan әrј qarai oib өrјstemedј, çyrek айнтqан овьr sezјm, sar-qaitqan qaiqъ wasqа oi oilatpadъ.

Terezenјң сьрт қақып саqалаqан тўрлаусьз тыньстьq ұu-судың орны wasьr, selodaq әldenendei ezјlucјlјktјң, yreilencјlјktјң vetјn actъ; kјsjnј elegzјr, көkrekte çalqъzсыraqандьq sezјmdј qozдыra, çјgerdj qum qыды.

Qъz kelјr kјrdј de esјktјң алдында toqtар тўгьr:

— Iaicnitsа әkeleјn ве? — деп сўradъ.

— Keregј çoq. Bјrtyrlј tәvetјm cappaі отьr, аіqaimen менјң zә-remdj ұсырды qoi.

Qъz stolqа қақындар, qъzulаныр, вјraq вәсең уnmen сөilei vas-tadъ:

— Stanovoi tјrtј çaman ұrды-au! Мен қақып тўгьr вәrјn de көr-dјm — tјsjnјң вь-сьтып сьqарды, tykјrse, qar-qara ұыьsqан qan ty-sedј!.. Kөzderј tјrtј көrјnveidј! Qaramaсь ol. Urәdnik вјzджкјnde çatъ, өзј mas, vino сўrai вередј. Olar вјr top çankectјler eken, al тына саqaldъ kјsj solардың vas atamanь eken, — deidј. Yceujn ұста-qan көrјnedј, вјreuj qасыр ketјrtј. Bјr oqьтысьнь qosa ұstартъ, oda osьlarmen вјrge eken. Olar qūdaiqа senveidј, basqalарды çјrkeudјң mylkјn talар алуqа ygјtteidј deidј, qandai adamdar, ә! Al вјzdјң му-çіkterдјң вјrсьрьрасъ әlgјnј аiады, ал кейвјreulerј — көzјn çoisaq qai-tedј, — deidј. Bјzde osьndai aculъ муçіkter var, әi-әi!

Ана, өзјnјң kydјktј ойы wasuqа, көлјn алаң қылаqан qarалыq se-zјmdј ьдыratuqа тырьсьr, qъzдың çыldamdata seіlegen yilesјmsјz sөzј-ne var ьqьласьmen qūlaqьn тјgјr тындady. Qъz, өзјnјң sөzјne qūlaq qoiqanqа mәz volqan volub kerek, әiteujr вўгьnqьdan veter асыqьp-

артыңар, даусың вәсеңдете выдъглар сөйлеи вердј:

— Тәтем аитадъ — вүл егјннјң сьқрақандьқынан деидј! Çerge егјннјң сьқрақандьқына екј қы boldъ, әвден қүртты! Endј осыньд салдарынан мынадаи муçиктер сьқыр отыр — вәле boldъ! Çиналыс volsa-aq керјлdesjр, төвәlesjр çатқаны. Тунеугынј, nedoiemka усјң Vasiukovтың mylkjn satqanda, ol starostаны vetke sart etkјzjр qoiыр çjverdј. Mә saқan menјң nedoiemkam, — deidј...

Esјktјң arçaqынан aiaқтың salmaqты дьвьсь сьқты, stolqa syienjр, ana ornынан тұрдъ...

Көксјл көздј муçик кјрдј, vas kijmjn almastan түгьр:

— Çygјңjz qaida? — dedј.

Ol cemodandy op-oңai көterjр алыр, sjlktј de!

— Bos еken! Marka, çolaусьнь менјң yijme ertjр varсы, — dedј.

Syidedj de, artына qaramastan, ketjр qaldъ.

— Sonda qonasъz va? — dep sүradъ qьz.

— Ia! Men kruçevaqa keljр edjm, kruçeva satър alусь edjm...

— Bјzde kruçeva toqьmaidy! Oнь Tinkovte, Darinada toqidy, vјzde — çoq! — dep qьz tysјndјrdј.

— Men onda erten vararmьn...

Qьzqa saidың aқcasың төлер, оның өзjne ус тың verdј, qьz qattъ quandy. Kөcede, ылаqal çerdј çалаң aiaq сьрыldatър kele çatър, qьz:

— Qalasaңыз мен Darinaqa çygјгјр varър kelejн, qatындar kruçevаны осында әkeletjн volsың. Olar keledј, sjz onda varmaqьz. Qan-ca degenmen on ekј saқьгьm çer qoi.. — dedј.

— Varmai-aq qoi qарақьm! — dedј ana, онымен qatar çygјр kele çatър. Salqың aua оның көңлјң çadyrattъ, oңan çailар vјr көmes-kј oi tua vastady. Әldeneden ymјttendјrgen ось вүлдьр oi, әreң qana өгјs aldy; оның tez әsujн tjlegen әiel, өзjnen өзj:

— Qalal volar еken? Egerde turadan tura, aityр salsam qaitedј.

Dala qараңqь, çer vatpaq, tyn суьq. Yi-yidјң terezelerjnen ottың vјrkelkј qьzqьlt säulesj көгјnedј. Тыньстьqь çara, çusар çatqan sıьrlar mөңreidј. Qьsqa-qьsqa daustar сьqady. Qara tynek, çавьr-qaqь oi selony orар alqan siaqты...

— Berj çygјңjz, — dedј qьz. — Sjz nasarı yige qonvaқсь volqan ekensjz, — тыm kedei муçик edј...

Oi sipalar çygјр, esјktј actъ da:

— Tatiana çeңgeil! — dep aіqailady.

Sөittj de, çygјгјр ala çeneldј. Qараңqьнь qaq çarqan оның даусь qұlaқqa keldј.

— Qoc volьqьz!..

XVII

Ana tavalдыгьқтың qasына keljр toqtal qaldъ da, көzјн alaқанымен көлеңкелер, çan-çaqьна qarandy. Kјckene, tar yi, degenmen tap-taza, — tazalyqь cyu degennen-aq көzge tysedј. Pectјң qalqasынан vјr

әйел сьқалар қарады да, үндеместен илжп сәлем етjп, қaitадан кө-
рjнбей кеттj. Тәрдегj стoldьн үстjнде сам қаһәр түр.

Үй iesz, стoldьн сөтjн саусақтарымен тьқьлдатыр, стolda отьр екен,
келген сөрден анаға қадала қарады.

— Сьқары сьқьһьз! — дедj ол вjраздан кейjн. — Tatiana, ваһьр,
Петрдj саһьһьр кел, тежрек!

Әйел, қонаққа қарамастан, тез сьқьр кеттj. Үй ieszjндj қарсы алды-
да сәкjде отьрған ана, қаһ-сақьна қарана тустj, — вjрақ өзjнjң
сөмоданы көрjне қоимадь. Үйдj, кjсjнj сьльқьтырарьльқ меңгеу тьһьстьқ
васы, тек маздар қаһқан сатпың оть қана болар-болмас сьһьрлай-
ды. Муцкьтjң, тьһьсьғақан, уайымды сьзj анаһьн көзjне көмескь тырде
вьлдьрар көрjнедj, анаға сьвьрғаңды ол tudьрадь.

— Менjң сөмоданы қайда? — деп сьрадь ана, даусьн қаттырақ
сьқарыр. Мьһь қалай айтьр салқаны өзj де вайқамай қалды.

Муцкьк ьһьһьн қомдар, ойландан рjсjнмен:

— Сьқалмаидь қой... — деп сьуар қайрды.

Опансоң даусьн вәсеңдетjр, тьһьсьрар тақьда сөйледj:

— Мана қьздың көзjнсе, вos екен деп сөрта айтьр ем, — сьқ, вь-
һьнj jсj вos емес! Оған аһьр нәрсе салыңан!

— Ал? — деп сьрадь ана. — Сальһьса сө?

Муцкьк огньһьн тьһьр, анаһьн қасына келдj де, еңкейjр, вайау үн-
мен:

— Әлгj кjсjнj вjлсjз вө? — деп сьрадь.

Ана вjр кьрсjнjр алды да, қатұлаһьр сьуар қайрды.

— Вjлемjн!

Ось вjр ауз сөз анаға jскj сьқьһьн сьрды сөulet вөгjр, сьртды
көрjнсjнjң вөгjн де айқьндақандай вольды. Ана, көһьн demдеп вjр
кьрсjндj де, сәкjге сьйласа, һьқьздальр. отьрды...

Муцкьк ьһьһьа кьлjһьсjредj.

— Мана, сjз оған, ол — сjзге вөгj вөгьнде, мен вайқар тьрдьм.
Мен оһьн қьлақьна сьвьрлар — крjлтсода тьрған әйел тьһьһьһьз вө? —
деп сьрадьм.

— Е, ол не дедj? — деп сьрадь ана, сьһьр алқандай.

— Ол ма? Вjз — көрjз дедj. Ia! Вjз көрjз, — деидj...

Не деп екен дегьндей қонақтың вөтjне васығага вjр қарады да, тақь-
да кьлjһьсjгөр, сөзjн аiaқтды:

— Қасьһь, кьстj адам!.. Ваты!.. мен — деп тjке айтды! Әзjн ьһьр
сьтса да, қайтьрар сөйледj...

Оһьн сьсқансақ, әлсjз даусь, сьһьһьр сөтреген вөтj сьна вөзәр-
ған, асьқ, сьадағы көздерj анаһьн көһьн тьһьстандыра тустj. Көкрегj-
не ьйлақан уайым, қайқьһьн огньһьа Рьвjндj аiaусьһьқтың сьһьна вата-
һьн, өткjр сезjмj вjрте-вjрте пайда вольда вастды. Әзjн-өзj ьһьстай
алмай, тьтқьлдаһьн вөһьн кернеген қатты вьзаға вөгjлjр, ана вөсең даусь-
рөп:

— Қарақсьлар, сьһькөстjлер! — дедj де, сьлар қоие вөрдj.

Муцкьк, тьһьсьғақан рjсjнмен васын сьйқар, анадан әгjрек вөһьр
тьрды.

— Bastıqtar dostarıñıñ toıp kóbeittj qoi, — nesjn aitarıñıñ!
Sóidedj de, kenet anaqa qarai búgılyp, vaiau unmen:

— Men vılaıca, — ózımce çoramaldaimın, cemodandaqız gazet sı-
qar deimjn, — dúgıs pa? — dedj.

— Ia! — dep jrkjımei çauar qayırdı ana, kózjnıñ çasın syrtjı ç-
tır. — Soqan ékele çatır edjm.

Yi iesj, qavaqın sıtır, saqalın sıqymdar ústadı da, setke qarap,
vjraz undemei túrdı.

— Gazet vjzge de keldj, kjtarpcalar da keljı túrdı. Əlgj kjsjñ vjz
vjlemjz... Kórdjnız qoi!

Muçık mydjırjı qaldı da, vjraz oilanıp, onan soñ:

— Al endj, əlgj cemodandı qaitesjz? — dep sūradı.

Ana oqan vjz qaradı da, nasattanıp:

— Sjzge qaldıram!.. — dedj.

Muçık búqan tañdanqan da, qarıylıq vjldjrgen de çoq, tek qıs-
qaca:

— Vjzge me, — degendj aitumen qana tındı.

— Ol, maqúldaqandai vasın izer, sıqymdaqan saqalın vosattı da,
onı sausaqtarımnen tarap, otıra kettj.

Rıvındj çavjrler, úgır-soqqandaqız, ananın esjnde qalqan kóg-
njı, ıgırqa kóñveittj qaisar óçettjkren Vlasovanıñ kóz aldına keldj.
Rıvınnıñ óvrazı ananın vasındaqız varlıq oilardı sındırjır, osı adam
usjn qaiqıgır, qaralanqandı sezjm vjtkennıñ vėjnı de úmıttırdı.
Endj ananın cemodan turalı da, vasqa nıse turalı da oilauqa mır-
cası kelmedj. Kózderjnen damılsız sorqalar ças aqtı, vjraq çyzj tın-
çıradı edj çana yi iesjne:

— Oñbaqandar adamdı talauqa salıp, ezjı-çansıp, vatraqqa tar-
tar otır! — degende, dausı qaltıramai, qatu estjldj.

— Kıs qoi! — dep un qattı muçık aqırıp qana. — Olarda kıs de-
genjı orasan!

— Onı qaidan aladı deseñjız? — dedj ana qaiqılyp rıcnımen. —
Kıstj vjzden, qalqtan alıp otır, vėj de vjzden alıñqan!

Çyzj çarqıp, vjraq tysjnıksız osı muçık ananın zıqırıp qainattı.

— Ia-a! — dep mıñgırledj ol. — Dengelek...

Ol, esjk çaqqa qarai, qúlaqın tıgır, vjraz tıñ-tıñdar otırdı da,
aqırıp qana.

— Keleşatır... — dedj.

— Kjm?

— Óz adamdarımız... volub kerek...

Muçiktıñ əielj kjrjı keldj, onıñ artınan alıqın adımdai vasıp vjz
muçık yige kjrdj. Bėrkjn búgısqa tastap, dereu yi iesjnıñ qasına keldj
de, odan:

— E, qalai? — dep sūradı.

Ana nıqıtı vasın izedj.

— Stepan! — dedj, rectjı çanında túrqan əiel. — Mymkjı, çolatusı
kjsj tamaq jectjn sıqar!

— Tamaq çeuge zıuqım çoq, qaraqım, raхmet! — dedj ana.

Муџик анапњ қасына келдј де, қарлыққан дауспен, җылдамдата сөйлеі җөнелдј:

— Endece, тапысуыма гүрсат етјнјз! Менј Petr Egorov Рәвинин деп атаидь, җапата атым Cilo. Sјzderdјn јsterјnјzge vјraz тапысрын, сауатым бар, ылаіса айтқанда, ақымақ та емеспјн...

Оі анапњ үсөнқан қолып қысыр тигьр, уі іесјне қарар сөіледј:

— Mјnjki, Stepan, қарасы! Varvara Nikolaevna қайымды варина, оі ras! Bјraq, осыпњ бөгјн де — tykke тұрмайтын, sandьraq деп атаидь! Qaidaqь vјr balalar мен әrtyrлј studentter ақтақтықпен қалққа ылап салыр җыр, — deidј. Sonda da, сен екеумјз көрјр отьрмыз — mana әсертәујр, vaisaldь муџиктј қатауыда алды, ал endј — мына кјsјnј көрмеімјsјn, өзј egde tartқан әіел, җана вағын-мырзаның ұғрақьнан емес көрјnedј. Көпјnјzge ауыр алмаңыз — sјz қай нәsјlden боласыз?

Оі, сөіlegende, асықьр-усығјр, сөзјн ньқтар, demalmastan сөіледј, соқса сақалы дамысыз selkјkdeidј, сықьрайқан көздерј, әіeldјn җызј мен кескјnјне җыгјре қарайдь. Kіjmј алва-җүлва, васындақь сасы ұйсыр қалқан; оі тар осы күйінде, көзјр қана вјреumen төбелесјр, җауып җеңјр, endј sol җеңјstјn қуанысты әсерјне вөленјр отьрқан кјsј sјақтапыр көрјnedј. Bүl муџик өзјnјn өҗettјgј җана салқан җерден јrkјlmeі, асықь сөіlegendјgј арқылы анақа ұнар кettј. Ана, оның бетјне җылуары рјсјnmen қарар, сүрақьна җауар қайьрды — sonda оі анапњ қолып тақыда қатты вјр sјlјktј de, ақығып қана, еңкјлдеп кылдј.

— Taza җүмыс, Stepan, көрдјн ве? Тамаса җақсы јs! Aйттым қой сақан — мүпњ қалқ өз қолына алып отьр. Варына болса — оі сьндықты айтпаидь, оқан бүl zian. Мен оі әіeldј silajмын, ne аитарың бар! Оі җақсы кјsј, вјzge җақсылық тјleidј, вјraq — azdap — өзјnјn де zianқа ұсьратмау җақьп қарастьрадь! Al қалқты алаңыз — оі қаймықрай тура җыргјsј keledј, zalaldan da, ziannan da қорьқраидь — көрдјн ве? Оқан вукјл өмјр zіandy, қай җерде болса да — paidасыз, оі еққайда бүгьла алмаидь, айналасында — дәнеңе җоқ, тек түс-түстан — тоқта! — деп җекјрген аіқайлар естјледј.

— Көрјр отьрмын! — dedј Stepan, васып ізеп, сөіdedј de, җалмақан: — Bүl кјsј җыгјн uайымдар отьр, — деп сөз қость.

Petr анақа қулана көзјн қысты да, тыпстандыра қолып сертеп, тақыда сөілеі җөнелдј:

— Тыпсыздығанваңыз! Бөгј де өз орнында volады, мамаса! Sјzdјn сemodаныңыз мende. Mana, Stepan sјzdјn де осы јске қатысыңыз бар еkendјgјn җана анау адамды вјletјndјgјnјzјz айтқасын-ақ, — мен бүл қан — ваіқа, Stepan! Mүндаі қатал нәрсе җөпјnde аңқайлық јsteuge volмаидь! — dedјm. Onсоң, мамаса, вјz sјzdјn маңайыңызда тұрқанда, sјz де вјzdј ваіқай қойқан көрјнесјz. Adal адамдардың вет аҗарь белгјлј volады, nege desеңјz — ондайлар көcedен көр kezdesе вөрmeidј, — турасын айтқанда. Sјzdјn сemodаныңыз мende...

Оі, анапњ қасына кер отьрды да, өтјnјс еtkendeі Nilovнаның бетјне қарар, тақыда сөіледј:

— Eгер sјz оның тувјн қарқыңыз кelse — вјz бүl җөнде sјzge бар ықласымызбен көмек көрsetемјz! Bјzge кјтар әвден керек...

— Bül kjsj vərjn de vjzge vergjsj keledj! — dedj Stepan.

— Dürğs-aq, mamaca! Vərjne de orn tavamьz...

O! oğnyan üsür tyuregeldj, söitj kyldj de, yidj jcinde aiaqьn cьl-dam vasa ersijj-qarsьь cүrij, көldene söiledj:

— Bьlaica aitqanda, tamaca çaqdaı kez völd! Tjek әvden üqьmьdь. Bjr çerde oisьrap qalqan js, ekjncj çerden büq etjр cьqa keljр oьg! Çaman emes! Al, mamaca, gazet degenjnjz çaqsь-aq, ol oilaqaп çer-len cьqьp, көzдж аса vastadь! Bül, mьzalarqа — ünamaidь. Men osь aradaп çetj saqьgmьdai çerdegj vjr varьnada cümьs jstemjn. aqac üstalьqь çөnjnde — өзjn çaqsь әiel deuge voladь, vjzge әrtьrlj kjtarca-lar verjр türadь, — keide oqьp көrsen, — аza воiьң tjk türadь! Tegjnde — vjz oqan rizamьz. Bjraq, men oqan gazetjnj vjr nөmjrn көrsetken edjm, — ol tьptj rençjр qaldь. Müпь tastaпьz, Petr, deidj! Bül, aqьsьz valalardьң jstep cүrgenj, deidj. Bүdan, deidj, tek qaiqьqьz artadь, tьr-mege çavьlasьz, Sibir aidalasьz, onan soң...

O! kьtpegen çerden sözjn qoia qoidь da, vjraz oilanьp türьp:

— Aitьqьcь, mamaca, — anau adam sjzдж tьsьqanьqьz emes pe? — der süradь.

— Bөten! — der çauar qaiьrdь ana.

Petr, әldenege көңlj көncjgen kjsjce sьlq-sьlq kyldj de, vasyп cülqьdь, vjraq, kelesj minutte anaqа: vөten degen söz Rьbin çөnjnde oğnsьz aitьlqan çana өзjne auьr tietjn söz vor көrjndj.

— Men onьң çaqьpь emesrjn, — dedj ana, — vjraq, onь көrtен verj vjem çana өзjmnjnj vaubьgmьdai... tuqan aqamьdai silaimьn!

Kerektj sözдж tavьlmauь anaqа çaisьz tidj de, taqьda aqьgьp qana өksjр cьlar qoie verdj. Yidj tünçьraqaп, eleuregen meңjreu tьпьctьq vastь. Petr, vasyп iьqьna qaraj qisaitьp, әldenege qulaqьnj tьkkendei qalcjьp tьr. Stepan, stolqа eңsesjn salьp, oibь pьcjnde sausaqьmen taq-taidь damьsьz tьqьldatuda. Onьң әielj ala көleңkede pecke syienjр tьr. Ana onьң көz aibьmai qarar türqanьn sezdj. Özj de oqta-tekte onьң: qьr müгьndь, syjр iektj, qaratorь, soraqса cүzjne qarar qoiaдь. Çasь көzderj vaibьndь, qьraqь tьrmen otca çainaidь.

— Demek, dosьqьz eken qoi! — der yn qattь Petr aqьgьp qana. — Mjnezj өзgece, i-ia!.. Özjn, әvden-aq, çoqarь vaqalaj vjldj! Mjn-ki, Tatiana, qandai kjsj, ә? Sen aitasьң...

— Onьң әielj var ma? — der süradь Tatiana, Petrdjnj sözjn vөljр. Sonda onьң kjckene auzьna vjtken cüqa erjnderj cьmьgьlp kettj.

— Әielj çoq! — der çauar qaiьrdь ana müңdь pьcjnmen.

— Sondьqtan da vatьl qoi! — dedj Tatiana, vөseң dauspen. — Әielj var kjsj müндаi çolmen cүrmeidj — qoqadь...

— Men ce? Әieljm völsa da, — der qoңactandь Petr.

— Qoicь, kum! — dedj әiel ernjn tьstep, oqan qaramastan. — Aita qoicь, sen ne tьndьgьp cүrsjң? Tek qana söileudj, anda-sanda kjtar oqьqandь vjesjn. Stepan ekeujnjnj qaltarьsta türьp, kuvjр-kuvjр söileskenderjnjnj çürtqа tietjn paidasь camalь.

— Menjң sözjmdj, cьraqьm, көp adam estidj! — dedj muçik

vaiau ynmen, әieldjн sөzjn көлjне ауь алқандай вор. — Мен — вuі çerde асытқы сияқтымын, сенjн олай деуjн бекер...

Stepan әieljnнн вейне çalt қарады да, қайтадан васын төмен салды.

— Муçиктер неге yilenedj екен, осы?—деп сұрады Tatiana.—Çұмыс jsteitjn әiel кerek, desedj — сонда jsteitjn не бар?

— Сақан әj де аз ва edj! — деп кyңк ettj Stepan.

— Bуl çұмыста қандай мақана бар? Bөrj вjг, кyппен кyнге олқы құрсақ воььр çyргенjн çyрген. Kerek dese, nanqa да çағытрайтн çұмыстың әleginde çyгjг, балаң туса, оқан қарайтн уақтың да воlмаидь.

Әiel келjг, ананың қасына отьга кettj, өзj өçettenjг сөileumen воlды, сөzjпен қайқының, мұңның зарь estjлmeidj...

— Мен екj бала тартым. Bjгj, екj çasar kezjnde, ystjне қайнақан су қуыььр кettjг, кyijг өldj, екjncjсj—аьна çetpei, әj tudь,—ол да осы қарқыс атқы çұмыстың салдарынан! Bуl мақан çайь tiedj deisjз вe? Менjң айтьр отьғаным—муçиктер, өзjне қол вайлау қыььр, бекер yilenedj, әitpese erkjнjрек тyрар edj, кerektj тәrtiptj орнатар edj, анау адам қyсар, сьндық ycjn қаймыррай кyресер edj, deimjn! Айтьр отьғаным дyрьс па, араi?..

—Dyрьс!—dedj ana.—Dyрьс, çарқының, —әitpeiңce өmjг çасauqa воlмаидь...

—Sjzdjң erjңz бар ма?

—Өlgen. Balam бар...

—Ol qaida, sjzven вjрге тyра ма?

—Tyгmede отьг!—dedj ana.

Әrdәijm, осы сөzderdj айтқанда tuатын дақыды мұңдыь сезjммен вjрге, көzг көкрегjне савьгь мақтаньс сезjмj қуыььланын ана сеze қoidь.

—Qūдай çоььндақы сьндықты тyсjнjг, соьь асық таратқаны ycjn, оьь екjncj гет tyгmege отьғқызыьр оть... Әzj çас, ақыды, сьььватты! Gazettj сььарқан — sol; çасы Mixailodan екj ese кjсj воlса да, оьь tyзу çоlқа салқан да — sol! Mjne endj, sol ycjn менjң валамды sottaмақыс, — sottar çьberetjндjг аьық та. Al ol, Sibirden qaita келjг, тақыда өзjнjн jsjn jsteidj...

Ana сөilei вerdj, оьь көкрегjне ұйалақан мақтаньс сезjмj ұlқайа тyсjг, geroidьң овразьн çасар, өзjне sai сөz тalar ettj, çап алқытман алды. Byгjңgj воlқан çeksyгьн оqйға мақнасыз yreilj қорқыныс tudьга, arсыз қаталдығын көрsete ананың васын мен-зең қыды. Endj осының әсерjн әldenendei көркem сөulettj, саналь сезjммен çуьь-caiu кerek волды. Kjrcjкsjsz çаньның осы талавна jrkjлmei вақына отьгьр, ана көрген-вjлген сөulettj, таза қасiettjң вәгjn ottai қaulақан вjг сезjмге çinady; вuі сезjм ананың көлjн өsjrdj...

—Dyниге келген мұндай адамдар көzjрдjң өзjнде тоььр çатыр, вuлар варқан саьн көвеiуде. Bулардың вәгj де ақтық demj вjткence адамдардың востандықы ycjn, сьндық ycjn кyресpek...

Ol сақтықты ұмытыр кettj, çана еckjмнjң атын атамақанымен, қалқты овьььлқтың вuқауынан азат etу ycjn çyгьgьzjлjг çатқан çасыгьн çұмыстың өзjне белgijл çақдailарьның вәгjn әngjme қыды. Çаньндай

çaqsъ көретjn овраздарды surettei отьгьр, ана өзjnнъ сөздерjn воиьндааь бар кyc-quatpen, ūcan-tenjz maxавватpen çandандьга сөведj; оныъ көкрегjnде тьм кес оiançan maxавват sezjmj өmjрдjn veimaza тырткьsjnen туçan edj. Endj өзjnнъ sezjmj арқыь сөulettenjр, көрjкте-нjр көз алдына kelgen adamдарçа ана çалындь quаныспен syisjne çарады.

—Bykjl çer çyzjnде, варлыç qalalarda çарраi çитыь çyргjzljjр отьр, çаqsъ adamдардың кycjne—өлсеu de, esep te çоç, ol кyc вjрден вjрге өсуде, вjздjң аqтыç çеңjс саçатымызçа deijn өсе de бермек...

Апаның даусъ вjркелkj қуиьладь, ol, керектj сөздерdj оңаi тауьр, вyгjnгj куннjң қан-çынь мен ватрақьнан çyректj tazartsam degen тjлегjnнъ мықты арқауь воьлан çjрке сь сөздерdj қульрçан кесте қуьсатыр тjзе берdj. Ана, муçиктерdjң bastарқы қалыптарьн өзгертпестен, тыр etpei melcijр отьрçанын көрдj, қасында отьрçан әieldjң entjге demalçанын estdj. Осьның вәгj де çүртçа aitçan сөздерjne, etken uәdelерjne өзjnнъ senjmjn кyceittj...

—Ауьр түрмыста түратьндарды, çоқсыьқы пен әdjletsjzджктjң таçsjretjn tartуьçларды, вайлар мен олардың атқосыларьныъ зорлыç-zomбыьқынь көгjр отьрçандардың вәгj de, вyкjl қалқ воьр қалқ ycjn тырmede азар cekken, өljmге vas вайлар сыçқан adamдарçа воььсыларь керек. Çалрь adam баласыньды вақьтçа çететjң çоь қай çерде ekenjn olар çанын çaldamai-aç тыsjндjрjр вeredj, ol çолдың қиьпсыьқынь ал-damai aitады çана ec kjmdj de өздерjnнъ артынан кyctep syirelemeidj. Olардың қатарьна қосыьсаң-aç воьлань — olардан ecçacan да ketpeisjң, вәгj de дүгьс ekenjn көресjң, тызу çол ось ekenjn, вүдан басçа çол çоç ekendjгjn вjlesjң!

Өзjnнъ көртен бергj тjлегjn çyzege асьру анаçа өте ūнаусъ edj — mjне, endj өзj де çүртçа сьндыç тураль сөiler отьр!

—Qalqтың осьндаi adamдармен вjрге çyрulerjne воладь, olар, вар-лыç алдау-арваудь, вyкjl çауьздыç пен қорпақайлықты çеңвейjnсе азь-раулаçқа көнвеidj, вөгелmeidj; вyкjl қалқ вjрауз воьр вjркпейjnсе, ol вjрдаustan — qоça менmjн, çүрттың вәгjne вjрдеi заңды өзjm орна-тамьн!.. — demeijnсе, olар қол қусьрмаидь.

Çарсаçан ана, сөзjn қоia қоьр, çан-çақына çарады. Aitçan сө-зjm वोçа ketpes degen senjm апаның көкрегjne ныç орнады. Муçик-тер, тақыда әldenенj кytkendei, odan көз айьрмаi çарауда. Petr көк-регjne қолың қусьрçан, көздерjn сыçьрайтьр алçан, сүвар çyзjnде кy-ljmsjregen сырай. Stepan, вjр қолымен stolçа syienjр, мойнынь созыр, әlj de әңгjменj тыңдар отьрçандаi, алçа қарай etpettegen. Çyзjne тыс-кен көлеңке, оныъ вef-әлpetjne edәujр рjсьр-çатçан adamның кейрjң вerjр тjр. Апаның қасындааь Stepanның әielj, тjzesjne сынтаçтар, вyгj-ljjр отьр, çана көз айьрмаi төмен çарауда.

—Mjne қалаi, ә! — деп сьвьрладь Petr, сөittj de васын саiçай, ep-тер сәkjге отьрды.

Stepan ақыгьндар воиьн çазьр, әieljne вjр çарады да, әldenенj қу-саçтақысьь kelgendei, қолдарьн çаидь...

— Bül jske kjrjsetjn bolsañ, — dep bastadъ ol sөzjn, vөseñ dauspen, oiqa comqandai — сьндар, çan-təñjñmen kjrjsujñ kerek...

Petr vatılsъzdau tygmen:

— I-ia, — artъña qarailama!.. — dep sөz qostъ.

— Bül js keñ çaiьlqan eken! — dedj Stepan.

— Bykjl çer çyzjne! — dedj Petr taqъda.

XVIII

Ana arqasъmen dualqa syiendj de, vасыñ calqaitъr, olardьñ vөseñ dauspen, salmaqтар aitqan sөzderjn tьñdar otъrdъ. Tatiana tyregeljр, çan-çaqъña vjr-vjr qarar өttj de, qaitadan otъrdъ. Ol muçikterge parazъ tyrde, ßnatraqan pjcjñmen qaracaqanda, çасы көzderj Ыzqarlan çainar ketedj.

— Kөp qaiqъ cekkensjz-au, deimjn? — dedj өiel kenetten, anaqa vïgъьr.

— Bolqan! — dep yn qattъ ana.

— Çaqсъ sөileisjz, — sөzjñz kjsjñ eljktjrр өketedj. Qūdaıym -au! Osъndai adamdarqa, өmjр veinesjne tьm volmasa çөreктен сьqalar qarasam, dep arman etesjñ. Nesjne өmjр syresjñ? Qoi da vjr, sen de vjr! Мына менj alsañz, өzjm sauattъmьñ, kjtar oqıмьñ, көр oılanam, keide oıdan elegjzjр, tyn valasъña uıqъ көrmeisjñ. Bjraq, ol oıdan ne paıda? Oılanvaidъ ekenmjñ — tekke çynçımjn, oılanadъ ekenmjñ — ol da beker әurecjljk voladъ.

Өiel, көzderj mьsqьldai kyljmsjrep, sөileidj, keide kenetten өzjññ sөzjn vel ortasъñañ çjрce qıр çjbergendei voladъ. Muçikterde yn çoq. Çel terezelerdjñ өinekterjñ sipalai esjр, yidjñ төbesjñdegj salamdъ сьvдьrlatadъ, aqъğndар trubanъ uıldetedj. Əldeqaida it uьr çatъr. Çai qana sevelegen çañvьr, anda-sanda terezege tьrs-tьrs tamadъ. Camnъñ otъ calqъr, өlezgı bastadъ da, vjr sekuntten keijñ qaitadan çarqъrap, mazdap çandъ.

— Sjzdn sөzjñzdn tьñdadъm da — çүrttъñ ne ycjn өmjр syretjññ vje qoidъm! Nedegen keremet desejzсj — sjzdn sөzjñzdn tьñdai otъğr, vaiqaimьñ: mūñ өzjm de vjletjñ siaqъmьñ! Sjzden vūğñ mūndai dөneçe estjgen emesjñ, mende mūndai oilar da çoq edj...

— Tamaq çesek, deimjn, Tatiana, camdъ da sөndjru kerek! — dedj Stepan çaimen, qavaqъñ сььr. — Çүrt көse — Cumakovtardьñ yijn-de uzaq uaqbt cam çañpъ tүrdъ dep sөz qьladъ. Bjzge mūññ keler -keterj çoq qoi, vjraq, qonaqqa çaisъzdau tijр çyrer...

Tatiana tyregelip, pecke qarai kettj.

— Ia-a! — dep kymjlcjdj Petr, kyljmdegen сьraimen, — Endj-kum, qūlaqъñdъ tjgjr çyrgeisjñ! Gazet qalqqa taraqasъñ-aq...

— Men өzjmdj aitъr otъrqanьm çoq. Menj qamaqanьmen — onьñ zianъ camalъ!

Onьñ өielj stolqa varъr:

— Ərj ket... — dedj.

Ol ögñnan türb, setke varb türb da, äieljnñ stolqa as qoıb çatqanña qarar, mñsqıldai söiledj:

— Bızdei vaqırlardñ — vır товъ vec tıñ, onda da — vır toptñ jcınde çyzj volsa qana öte aladı...

Kenet oqan anañ çañ acıb kettj — endj ol varqan saıbn ünai tıstj. Seilengen sözden keıjn, ana özjn vygıngj kunnjn las aıbrtalı- qñnan arıbn, tñıaiqan qalıpta sezdj, özjne özjnñ kñlj toldı çana çürttñ vėjne de çaqısqıq, ezgjıjk kersetkısı keldj.

— Sızdñ pıkjıjnız dırıb emes, xoçarıñ! — dedj ol. — Adamnñ çañnan vaqan kerek etpeitjnderdñ kısıge veretj vaqasına ec kım- nñ qosılmaıb kerek. Sız, jcıjnızen, özjnızdı özjnız dıncıandar ucın emes, dostar ucın vaqalauqa tıssız...

— Bızde qandı dostar bolub edı? — dedj muçık çai qana daus- tar. — Alqacqı svaqan vėljkence qoi...

— Al men aıtamñ — qalıqtñ dostar var...

— Bar ekenj ras, vıraç — mında emes, — əngjme osıbnıñda qoi! — dedj Stepan oilanqan pıcnmen.

— Al sızder osı aradan dostardı qırastıra vıljnız.

Stepan vıraç oilanır türb da, vaıau unmen:

— I-ıa, kerek-aç... — dedj.

— Asqa otırñız! — dep saçrdı Tatiana.

Anañ sözderjn estıgennen keıjn, Petr eñsesj tysj, ne derjn vıl- meı otırqan kısı tırjzđj kørjnır edı, vıraç, as ıstjnde ol taçda qı- zılanır, tez-tez söileı vastadı.

— Sız, mamaca, vıaıca aıtqanda, kəzge tyspeı ucın, vıl aradan erterek çırj ketjnız. Onsoç qalaqa vetteuden vırñ, kelesj veketke vağñız, — poçta arvasımen...

— Nege? Men alır varam qoi, — dedj Stepan.

— Öıudñ keregj çoql Bırdeñe vola qalsa — senen sıradı — tynedj me? Tynedj. Qaida kettj? Men ararır tastadıñ! Ə-ə, sen ararır tastadıñ va? Onda avaqıçqa çır! — deıdj. Tysjndñ ve? Avaqıçqa va- ruçda asıudıñ keregj ne? Əñərsenñ öz kezegj var, — kunj vııse — patsa da öledj, — degen mətəl var. Al, əlgjdeı volsa dau da damai da çoç — tynedj, at çaldır, ketjı qaldı! — deısñ. Çürttñ yıjne qonır ketetjnder az va? Ötkjncjlerdñ çolındaç selo qoi...

— Petr-au, osı sen qorqudı qaidan yirendjñ? — dep sıradı Ta- tiana kekesjndı çıraımen.

— Vırñ de vılu kerek, kuma! — dep ekjendj Petr, tizesjn vır soçır. — Qorçda vıl, vatıl da vola vıl! Zemskı osı gazet ucın Vaga- novı çundegenj esjnde var ma? Endj sol Vaganovı kər açsa verjı te qolına kjtır üstata almaısñ, — ıal Sız, mamaca, maçan sene verj- njz, men qandı nərsege volsa da eptj quıñnñ özjmn, vıl, çürttñ vėjne məljm. Kjtır pen qaçazdarıñızdı men, — qanca deseñız de, — çaqıqlar tarata alam! Bızdeğj adamdar, ərıne, onca sauattı da, qorçad ta emes, vıraç, əıtkenmen, zarzamannı ac vıjırden qısqan qısnıñ kergesjn, kısı erjksjzen kəzjn eçıreitjı — vıl qalai? — dep tañırqai- dı. Al kjtır volsa, oqan öte aıqñ çauar beredj — onıñ mənjsj mı-

nan: oilan, tołqan! — deidj. Sauattylardan artıq tysjnetjn sauatsızdar var, — əsjrese sauattı adam qarnı toq bolsa, tysjnuge topas keledj! Men munda talai çerdj aralap, körj te çyrmjn — çaiç çaman emes! Əmjır syruge voladı, avaisızda vjrden sızda otıgır qalman ucjn, çet-kjlkjtkj mı, ylkem eptjlkj kerek voladı. Bastıqtardı alsañız — muçık tysjn suıtı, vızqarlana bastaqanı, tegjnde bastıqtardan voıñ aulaq salıqı keletjnj, olarda tjmjkskjler vjle qoiadı. Tıne^e kınj Smo-ləkovaqa — osı arada sonđai vjr kjkene derevne var — salıq əndjgır aluqa əkjmdır keledj, muçıktır ərə tyregelj, soıylıqa çarmasadı! Stanovoi — ax, ittjñ valalar! Bılagıñ — patsaqa qarсылıq qoi, ə?! — dep dırse qoi beredj. Sol derevnede Spivakin deitjn muçık volucı edj; sol tıgır — «Patsañmen qosa myrdem ketjñder əzderjñ! İyqıñnan aqıgı köilegıñdj sızgır alır çatqanda, ol neqılyqan patsa?..» dep aıtır salıq var emes pe! Məselenjñ qaida soqanıñ qarañız, mamaca! Əgıne, Spivakındj çar berjır üstar alır, avaqıyqa aıdadı, — vjraq əzj ketkenjmen, sızj qaldı, ol sızdj tjptj besjktegı valaqa deijn vjledj, — mundaı sız çırtı qalai dırjktjrmesjn!

Ol, tamaq çemesten, samvırlar sөilei verdj. Oınaçsıqan, qaraqat közderj otca çainar, derevnenjñ əmjırjn vaqılaqandaqı alqan sansız təcjıvelerjn, veine əmiannan aqtarılqan vaqır aqcadai, ananıñ aldına çalıp saldı.

Stepan oqan vjr-ekj ret:

— Sen tamaq çeseicj... — dedj.

Petr vjr yzjn nan men qasıqı qoına aladı da, veine saıraqan əsem torqaiça, tjln vezır taqıda sөilei vastadı. Aqıgında, tamaqtan son, ol, ornınan usır tyregelj:

— Çaradı, men endj yige qaitaıñ!.. — dedj.

Ananıñ qarıs aldına ker tırdı da, qaita-qaita vasın izır, ananıñ qoıñ sjkjlei tysj, sөilei çөeldj:

— Qoc volıñız, mamaca! Mymkjn, vıdan vılai körjıspesjz de! Sızge aıtıñ, mıñ vərj ətə çaqıs voldı! Sızdj kezdestjgır, sızjñjz-dj tıñdadı, — ətə çaqıs! Cemodanıñızda tasqa vasılqan qaqazdar-dan vasqa taqı ne nərse var? Çyn oramal deısız ve? Qır çaqıs, — çyn oramal, Stepan, esjñde bolsın! Bıl közj sızdjñ cemodanıñızdı alır keledj! Çyr, Stepan! Qoc! Esen-sau volıñız!..

Olar sızgır ketkennı keijn, taraqandarıñ tıgırlaqan, çel yidjñ satıgına gulei soqır, tıvanı uıldetkenj, sjrkjgır çauqan çaqıgırdıñ vjrkelkj sıldırmen ənekke tırs-tırs tamqanı estjldj. Tatiana, rectjñ çana sөre taqtadıñ ystjnen körpe-çastıqtardı əkeldj de, onı səkjñjñ ystjne çalıp salır, anaqa tөsek əzjreuge kjrstj.

— Etj tjı kjsj eken! — dedj ana.

Yi iesj əiel, anaqa közjñjñ astımen vjr qarar, çauar qaiğı:

— Sıldırar sөileidj ker, sөileidj ker, vjraq, dausı — alısqa vara qoımaıdı.

— Al sızdjñ erjñz qalai? — dep sıradı ana.

— Çaman emes. Çaqıs muçık, jckjlkj jçpeidj, tatu tıramız, — çaman emes! Çalqız-aq köñcekteu.

Ol воiнъ җазыр алды да, вjраз yндемеi тўгьр, онап соң:

— Endj ne jsteu kerek dep vjlesjz — җалгьтњ бунт җасауы кerek qoi? Әгине! Бәгj де осынь oilaidь, тек әрқайсысь өз алдына җеке-җеке oilaidь. Сынды, estjрте сәилеулерj кerek qoi... онсоң ең алдымен вjреуj вел вайлар сықуы кerek... — dedj.

Әiel сәкijге отьрдь да, кенеттен:

— Айтыңызсы, җүмьсылардың арасына вагьр, газет-кjтар оқыр вe-гьр, осы jспен айналысьр җьрген җас әielder де ваг ма, — олар җигенjр, қогьрраi ма? — деп сўгады.

Анапың қайықпан җауавьп ваьтмдар тыңдақаннан кейн, әiel ауьр кьрсjндj. Онап соң, қарақьп сальр васын idj де сәiledj:

— Мен вjр кjтарсадан — мақнасыз өмjр деген сөздj оқыдым. Мен мўнь салқан җерден-ақ, тьсjne қoidьм! Мен мўндаi өмjрдj вj-лем — мақнасыз ваг, вjрақ, вjр-вjргьмен вайлапыраi, вақрапсыз җоқ qoidai вьтыгар ketulj, — оны җинайтьп аила җоқ, җан да җоқ... Мақнасыз өмjр дегенjнjз — осы qoi. Артыңа қарайламай, вўл секjлдj тўгьмьстан везjр кеткjнj кeledj, — әйтеуjр вjрдemeге тьсjnсең, воiнды сондай қарапық васадь екен!

Ана, әieldjн ьзқарлана җайнақан җасы көздерjнен, асаң җьзjнен осы қарапықтың jзjн көрдj, оның даусьнан да қарапық estjлдj. Ана оны җьль сөзвен айналар, көнjн җўбатқысыз кeldj.

— Ғарқыным-ау, sjз өзjнjз не jsteu kerek екенjн тьсjнесjз вe?..

Tatiana ақыгьп қана анапың сөзjн вәljр:

— Jstei вjлу кerek. Төсегjнjз дайып, җатыңыз!

Әiel рестjн қасына вardy да, yп қатрастан, ьзқарлы рjсjнде қалсыр тўга қалды. Ана сесjнвествен җатты, җатысьмен-ақ сыiek-сыiegj зар қақсар, җайлар вьгьсыды. Tatiana самды сөндjрдj. Сөйтjр yidjн jсjн сырттай қарақы тынек васықан кезде, оның вjркелкj, вәсең даусь estjлдj. Даусь қарыгы тынектjн дайықан кейрjнен әлдененj сыртjр җатқандаi вор сықадь.

— Sjз намаз оқымады екensjз. Мен де қūдай җоқ qoi деп oilaitьп. Керемет те җоқ.

Ана degьrsjzденjр вjр аунап тьстj, — оқан тerezeden тьпсьз тў-қық тынек төнjр тўрқандаi көгьnedj, әгең estjлетjн сьвды, менjреу тыльстыгы җара, jвjр қūлаққа кeledj. Ана сьвьрлақан yнмен, yреilene сәiledj:

— Qūдай җөпjнде — вjлмеимjн, вjрақ Xristosқа сенем... Оның сөз-дерjne де сенем — җақыпыңды җаныңдай җақсы көр, — deidj — осыньсы-на сенем!..

Tatiana yndemedj. Қарақыда ана, қар-қара рестjн аiasьнда тў-қан әieldjн оқтай тызу, көмескьlengen, сўрқылт вейнесjн көрдj. Ol тьгьр etрестен тў. Ана қаралапыр көзjн җўмды.

Кенеттен ьзқарлы даус сар ете тьстj:

— Балаларымның өljмjн қūдайға да, адамдарға да кесjре алмай-тып, — есқасан да!..

Nilovna, осы сөздердjн сықуына север вольқан дерттjн кьсjн терең-нен тьсjnjр, degьrsjzдене васын көтерjр алды.

— Sız çassız çoi, əlj de vala tavarsız, — dedj, çylarlı ymnen.
Əiel vjraz daqdarıp türdü da, sonan soñ sızylar çauar qairıdı:
— Çoq! Men vala köteruden qaldım, doktor — endj vala tarrapısnı,
— deidj...

Edennen tısqan çugırjı öttj. Vjrdede közge körjvıejtj naçaqaidıñ oqımdai dıvıspen meñgeu tıpıstıqtı qaq çara, satır-kytjr ete qaldı. Sonan soñ, yidjñ tıvesjne çarqan salamdı savalai çauqan kuzgj çapırdıñ sızdıt men tısbı taqıda estjle vastadı. Bül sızdıt əldekjmnjñ djrjldegen sausaqtarın çerdj sipalar çurgenjne ıqsaidı. Kuzgj tıpnıñ valau aqısnı esertegendei, sudıñ tamısbı çerge samarqaulana tırs-tırs tamadı...

Boıy aıyrlar, meñ-zeñ vor qalqı vastaqan ana, köceden, onan soñ auz yiden aiaqtıñ dıvjrlegen dıvısnı esjtj. Esjk çailar aııldı da, valau daus sap ete qaldı:

— — Tatiana, — nemene, çatır qaldıñ va?

— Çoq.

— Ana kjsj ııqtadı ma?

— ııqtaqan volıv kerek.

Çaqıdın ot çarq ete tıstj de, qaltırar varıp, qarañvı tınektjñ jcnıde qaitadan çoq völdı. Muçık ananıñ tısegejne keljr ystjne çarqan tondı tyzedj, aiaqtarın qımtar qoidı. Bül mıpeleu ananıñ çıpnı çailı tıjr, jç-vaıvıgn elçjrettj, onan soñ, qaitadan közjn çıtır, çıtır kyldj. Stepan yndemesten cesjnıjr, tısegejne sıqtı. Tım-tırs vola qaldı. Mılgjgen meñgeu tıpıstıqqa qılaqın tıje, ana tıjr etrei çatır. Qarañvıda Rıvınnıñ qan vasqan vetj çaiqalır köz aldına keljedj...

Tıkrjr çaqtan qatal sızdıt sap ete qaldı:

— Köremjıñ, bül jske qandı kjsjlerdjñ kjrjskenjñ? Egde tartqan kjsj, meiljnse çıvjr-çara cekken, çımıv jstegen, endj tıpıqıv kerek edj, sonda da — mjnıki bül kjsjnıñ çurgenj! Al, sen volsaq çassın, aqıbnı da var, — əi, Stepa-ai...

Muçık varıldağan, çuan ymnen çauar qairıdı:

— Mündai jske oilavastan kjrsuge volmaidı...

— Men mıvı talai esjtkenmjn...

Кувjr-кувjr söz vjrese tıpa qalır, vjrese qaitadan ərcidj — Stepannıñ gujldegen daus estjldj:

— Bılai etı kerek — eñ alqac muçikter men çeke-çeke sılesıv kerek, — mıseleñ Makov Alıca, — ötkjr çıgtj, savatı var, özj vastıqtarqa parazı. Corin Sergeı — ol da aqıldı muçık. Knəzev — adal niet-tj, vatıv adam. Əzjrge osv voladı! Mıvna kjsj aitqan adamdarı köru kerek. Men endj qolıvna valta alam da, qalaqa tartam, sıraqanqa otın çarır, mal tavam, deimjn. Bül arada saq volıv kerek. Adamnıñ vadıvısbı — özjnıñ jsj, — der, mıvna kjsj dıvıv aıtadı. Mıseleñ anau muçık sıaqtı. Onı qıdai aldına arar meiljñ, iljkreidj... əvden qarısbır alqan. Al, Nikitanıv aıtısıv, ə? ııruqa arlandı, — keremet emes pe!

— Köz aldarıñda adamdı ıvır çatsa, sender — aqıvır tırsıvıdar...

— Sen — toqta! Bız özjımız onı ūrmaqanımızğa — qūdai tova de, vjldjı ve!

Ol ūzaq uaqıt sǝvǝrlap çattı, vjrese dausın vǝsenǝdete sǝleiddj, mǝn- daıda ana onı sǝzjn ǝreñ estidj, vjrese çattı gujlder sǝlei vastaidı. Sonda ǝiel onı toqtata qoidı:

— Çairıraq sǝllesicj! Oiatı çjberesjn qoi...

Ana zjldı aıǝ ūıqıça comdı — ūıqı qarıǝq qara vǝltca ystjne tǝnjr, qūsaǝna ala, meñ-zeñ qıǝ ǝkettj.

Ūıdjı terezesinen sǝqalaqan tañ qarañıǝsı ǝj de arıla qoımaqan kezde çana çjrkeu qoñǝraıǝnı kǝmeskj unj selonı ystjnde şalqın tıǝtıqta mylǝ çyzjr, vjrte-vjrte saıavǝrlai bastaqan kezde, Tatiana ana ūıattı.

— Men samaıǝ qoidım, çai jçnjz, ǝırese ūıqıdan tıra salıǝs- men çyrj ketsenjz, toñasız qoi...

Stepan, ūıralaqtanqan saqalın tarap tǝǝr, anadan: onı qaladan qalai tavı kerek ekenjı ūqırtar sūraumen voldı. Ananı vııqııncı, vugjn muçiktjı vet-ǝlpetj vǝǝnıdan gǝrj çaqıǝr, sǝıǝqan tǝ- rjzıendj. Çai ystjnde ol, mıǝınan kyle:

— Bıl keremettj aıtsaǝız! — dedj.

— Nenj? — dep sūradı Tatiana.

— Oı tıǝsıqanımızdı aıtam! Tjrtj ǝnceıjn...

Ana oilanqan rjçjnmen, vjraq, senjmdj tyrde:

— Bıl jstjı kǝkeıge qoıǝmıǝǝ ǝrqacan da tañ-tamaca, — dedj.

Ūıdjı ielerj anaqa sarardı çalı volı çaqınan toıǝ çatqan ūsaq -tyiek qamqorıq kǝrsetsjr, sǝzge saraıdanı, onımen çai çana qoc aıtıǝ.

Ağbada otıǝr, ana oıqa comdı: vıl muçık, kǝrtıçanca sǝvǝǝnı vjldjrmeı, saqtıqren, qaçımaı, talmaı çımıs jstıdj. Eçqacan da onı maıınan ǝieljnı narazı dausı ketpeıdj, onı çası kǝzderjnı çalı- daqan çarqıǝ sǝnveıdj çana ǝzj tjıj tǝrçanda, valalarıǝnı ǝljmı çǝ- njnde qasqıçca kek saqtar, ǝç alı sezjmı volında saqtaladı.

Rıvınnı ǝzj, onı qanı, vet-ǝlpetj, çalındaqan kǝzderj, sǝzj esjne tystj — taqı aııandarın kǝreserıjk dǝrmennı çoqtıq çanına vatı, çyregjn tǝrnaladı. Sǝıjr, syreşjz kunnı kǝmeskj kǝrjnıj- men vjrge, çırtıq kǝlek kigen, ekj qol arına vailanqan, cası yrı- gen, kǝkregjn acı-ıza kerner, ǝzjnı çındıqına ǝvden sengen qara saqalđ Mixailonı mıǝım kelbetj qalaqa çetkence kǝz aldınan ket- pedj. Ana: çasqançatana çerde vıqıǝr çatqan sansız derevneler tura- ı, çındıqıǝ kelujı astırtın kytken adamdar turalı çana ǝmjı volı dǝneç kytpeıten, maınasız tyrde, un çoq, tyn çoq çımıs jstı çat- qan mıındaqan adamdar turalı oiladı.

ǝmjı veıne aıdalmaqan, dǝneç çer tǝrjzıendj, ol: çımıs jstıçj- lerdj tjısjz saqıǝr, sarqııǝr kytkenı çana erjktj, adal qoldarqa un qatıraıq:

— Menı sanalı aqıldı, çındıqıǝ ūǝıǝmen ūǝııandıǝı —

sonda men onь senderge asa çemjstj etjр өsjrjр veremjn! — der uөde etkendei voladь.

Onьna kelgen jsjn esjne tysjrjр, ana jcnen vylkjldegen çuanьс sezjmjne vөlendj de, çьmsьnьр ol sezjmdj vasuqa tьrьstь.

XIX

Yige kelgende, çolьna kjtavьn üstaçan, yrpigen Nikolai anaqa esjk actь.

— Keljр te çaldьnьz va? — dedj ol çölьр alçandai, çuanьсть tyрmen. — Tez çaitçansьz!

Onьn көzjldjrk astьndaçь көzderj kyljmdep, çьmьn çaqçadь, ol anaпнң secjnuijne көmektestj de, onьn vetjne çьь сьraimen kyljmdel çarap, söilei vastadь:

— Bjlemjsjz, tynde mende tjntu völdь, men — münьn sevevj ne? Sjzge vjrdeme vor çalçan çoç pa eken? — der uaiьmdadьm. Vjraç — çamaçan çoç. Egerde sjzdj çamaçan volsa, menj de sau çoimaçan volar eçj çoi!..

Ol taçьda çьzulana söilei tysjр, anaпь as jcetjn vөlmege kjrgjzjdj:

— Alaida — endj çьzmetten quadь. Mүньсь — kyijnjctj de emes. Atь çoç çagualardь esepтеuden әvden çalьçьр völdьm!

Bөlmenjн көrjnjsj, veine orasan kystj vjreu asçьnçan sotçarььqьn çeljgimen, yidjn jcndegj zattardьn astan-kestejn сьçarçançsa, көceden dualь itirmelegen siaçь edj. Portretter edende сасыьр çatьр, ovoilardьn әr çer-әr çerj сьdьrььр, çalььrap tьr. Edennjн vjг taçtaь көterjлjр ketken, terezenjн текcesj çorapçan, rectjн alьndaçь edenge төgjlgen. Ana өzjne tapьs osь көrjnjstj көrjр, vasьn çaiçadь da, Nikolaiqa çaradь: onьn voьnпan әlde nendei vjг çaңalьqь seзgenderi völdь.

Stöldьn ystjnde otь өcken samaçьr, çьlmaçan ьдьs-aiaç, tarçka orьna çaqazça сальnçan сүсьр ren jгjмсjk tьr. Nannьn çaldьçь men çoçьmdarь, kjtar, samaçьrdьn көmjрj сасыьр çatьр. Ana mььçьnan kyldj, Nikolai da çьzaraçtar kyljmsjredj.

— Astan-kesteң etjлgen yige çoçьmca mүнь ььrьsьtçan men, — vjraç ecteңe emes, Nilovna, ecteңe emes! Menjн oььmca, olar taçьda keledj, sonьçтан da mүньn vәrjn de çinaçam çoç. Al, өzjнjz çalal varьр çaitьnьz?

Bül süraç anaпнң көkregjne auьr tidj—көz aldьna Rьivин elestedj, sonda ana, onьn çaiьn vjрden sөz çьlmaçandьçьna өzjn-өzj aiьрть sanadь. Orьndьqta otьrçan voьs Nikolaiqa çaraç çььçьdь da, salmaçь çalьpн saçtauqa tьrьсьр çana әldenенj ümьtьр ketem ve der çaujpte-njр, ana әngjmesjn aita vastadь.

— Onь üstap әkettj...

Nikolaidьn çьzj çüvььр kettj.

— Solai ma?

Ana, çolьmen icarat çььр, onьn süraçьn toçtattь da, tap çazьnьn aldьna çьgjnjр, adamь ürьр-soçьр çөvjreleu çaiьnda arьz etken kj-

sıce, әнгїмесїн аїта бердї. Nikolai оғындьққа саїқаїр отьрдь, бетїнїн қаны қасыр кеттї қана ernїn тїstep, әнгїменї тьндадь. Ol қайлар көзїл-дїргїн аьр, stolqa qoidь, veine көзге көгїнвейїн өрмексїнїн ұласьн сырткен кїсїce, qoььmen бетїn sipadь. Çyзj өtkїrenїp, ekj ұrtь kїsj тапьрқарьқтай томпраїр кettї, tanaularь çelрїldeđ, — ana онь мїндаї рїcїnde алқас ret көрдj, оньн вїл рїcїnj апаны аздар yreїlendїrdj de.

Ana әнгїмесїн аїақтақан kezde, ol, çїдьгьдь tyїjgen qoldarьn ekj qaltasьna salьp, vїr minuttei yп qatpastan vөлmenїn jcїnde әrїj-berїj çyrdj. Onan соң тїstene kyvїrlep сөїledj:

— Özj jгj adam voluqa тїjs. Tyрmede отьру оқан қїан соқар, он-дайлар тырмеге көндїге қоїмаїдь!

Ol, көпїнїн қоваçиьн vasьp, ekj qoьп вїгьнқьдан da tereң çasь-ра tystj, degenmen вїл қоваçи anaqa da sezїлїp, әсерїn тїgїzdї. Оньн көздерї, дәл қаїсьньн ekj ұсьндаї volьp, qьсьнқь tartьtь. Тақьда вөл-менїн jcїnde әrїj-berїj adьmdaї çyрїp, ol ьзқарь, qaharь рїcїnmen сөїле çeneldj:

— Қарапьзсь, nedegen сїмдьқ! At төвелїndeї azqana adamdar өзj-нїң қалққа çyргїzetїn sodьrь өktemdїgїn qoғар, çїrtьн vөгїn ұгьp-соқар, тїпсьртьгьp, ezїp-çancuda. Тақьльқ өгїs аьр, qatalдьқ — өмїr запь вола bastap отьr — oїлапьзсь! Bїreuler ұгьp-soquqa ма-сьқтаньp, çazasьz çyргendїkten erkїnsїp, аїуандьқ қальpqa тьsude, çїrtьн өмїrїn өksїtsem degen asqьnqan qїmarьqtьн dertїne calдь-қуда—вїл, өзїнїн қїлдьқ sezїmderj men аїуандьқ әдетterїнїн var ky-сїn çarьqqa сьқаруқа erjk берїlgen қїldardьн çerkenїctj dertj. Ekїncj vїreuler өc алу sezїmїmen ұїлапьr отьr, esїnen tana tepkї көрген ycїncj vїreuler, әrj мьлqau, әrj соқьr volulь. Qalqь azдьruda, vykїl қалqьtь!

Ol toғtai қалдь da, тїstenїp, vїraz yndemeї түрдь.

—Oсь аїуандьқ түрмьста өзїң de erjksїz аїуандьқ қальpqa тьse-сїн!—dedj ol vaїau yпmen.

Bїraq, өзїнїн қьзуланқан воїп vїlep аьр, салмақть derїjk рїcїn-мен, көздерї қatulana çarqьldap, апаның yпsїz сьққан көз çasьna вї-ланқан çyзїne қарадь.

— Alaida, vїzge uaқтть өtkїzuge volмаїдь, Nilovna! Kelїnjz, қьm-вattь çoldas, өзїmїzdj qoлqa аьр көрейк..

Mүндь рїcїnmen kылїmsїrep, ol апаның қасьна keldj de, еңкеїp, оньн qoьп қьsa ұstap.

—Cemodаньньz qaida?—dep сїradь.

— Asyide! — dep çauap қайьрдь ana.

—Bїzdїn қарпаньн қасьнда cпionдар түr—mүндаї vїr qўсақ қа-қаздь вїldїrmeї аьр сьқьp кete алмаїмьz—çasьratьn da çer çoқ, me-нїң oїmca, olar vyгїn тьnde қaitadan keledj, demek, епbegїmїz қан-сама аїапьcьть volsa da—vїz мїнпн vөгїn өrтер çїberelїk.

— Nenj? — dep сїradь ana.

—Cemodандақьнпн vөгїn.

Ana оньн сөзїne тьsїne qoidь қана — қансальқть қайқьлапьr отьr-

қанымен—өзінң сәтj тускен ісіне мақтаньс еткен сезімj оның бетj-не кылjмсjреген сығай бердj.

— Онда дәнеңе қоғ, вjр қарьрақ та қоғ! — dedj ana, сөйтjр, вjрте-вjрте қызулана тусjр, өзjнң Сумаконьрен kezdesuj тураль vaiандаi bastadь. Nikolai оның сөзjн, ең алқас degvьrsjzdene қавақьн туыjр. онап соң таңданьр тыңdadь. Ақығында, әңгjменj бөлjр, аиқайлар қjбердj:

— Тыңдаңызсь, — вjл өзj тjптj қақсь болқан! Sjz ерен вақьтть адамсьзь...

Оl аманьң қольн қысьр тьгьр, ақығын қана насаттаньр сөiledj:

— Sjz құртқа сенетjндjгjнjз ақысь сьрек тервейтjндjгjнjз сондаi.. мен тjптj, sjzdj туқан амандаi қақсь көрем!..

Ана, әuestene кылjмдеп, оқан көз айымаi қарадь, оның neljктен мұнсама қарқыдар, қjгерлене қолданьн тусjнjsjз keldj.

— Қалрь айтқанда—тjптj тамаса!—dedj ol қолдағын uқалар, сөйтj de ақығын қана, қьлуарлана кылjмdedj.—Bjлемсьsjz, мен соңқы кyндегj керемет қақсь тьгьдьм—ynemj құмьсььлардьң арасьнда вольдьм, кjтар оқыр бердjм, сөз сөiledjм, көз салдьм. Sol kezde қапыта қақымдьь сондаi вjр,—тамаса таза, кjрськсьsjz сезjмге вөлendjм. Netкен қақсь адамдар deseңjзсь, Nilovna! Мен—вəгjн de вjлуге ытықьр отьрқан, əгj мықты, əгj ынталь қас құмьсььлардь аитам! Оларға қарар,—Resei, сег бетjндегj ең қарғын demokratia volatьндьқьн көресjң!

Оl, sert еткендеi, ньқыта қольн көтердj de, вjғаз yндеmei тьгьр, тақыда сөiledj:

— Мен ось арада отьгьр, қазумен вольдьм да—кjтарпалар мен сифрлардь айнальдырам деп, вjртырj қоңьлтақысьр, сьнсьjр кettjм. Осьндаi тұрмыста вjр қьлға таiaу uақыт өттj—вjл кейпсьsjз нəрсе. Мен құмьсьь қалқыньң арасьнда воьр yгьrendjм қoi, сондьқтан, одан қол yzsem—ақ, қапыт қai тараидь,—вjлемсьsjz, мұндаi тұрмысқа өзjмдj өзjм зорлар, əрең көндjгем. Al endj erkjн тьгьуьма voladь, олармен қолықьсььр, құмьсь сьргьjзjр отьграм. Тусjнесjз ве—мен қаңа туқан оi-рj-кjрдjң терветусьsj volam, қайнақан, қас қjгерге қол bastaimьн. Bьл, тамаса ұқымдь, көркем нəрсе қана ксьsjнj қатть əсерlendjредj de,—қазарьр, тыңайьр қаласын, Сəuleттj өмjр сыресjң!

Оl ұйалқан рjсьнде, көңлдene кылjр қjбердj. Оның тусjнjктj қуанысь апањң сьрегjн билер əkettj.

— Онап соң — sjz керемет қақсь адамсьзь! — dedj Nikolai. — Sjz құртть қандаi айқып surettei вjлесjз—олардь қандаi қақсь көре вjлесjз!..

Nikolai, ұйалқан рjсьнмен қуанысь сьзjн басқа қаққа вьгьр қана сасып sipai тусjр, апањң қатарьна кер отьрдь, вjрақ, қайтадан мойньн вьгьр, анақа қарар, оның тамьсььқан, қарарайьм, қайдарь әңгjмесjн тыңдауға кjрjстj.

— Тамаса орньна kelgen js!—деп насаттандь ol.—Тьрмеге тусьге əвден мьткjнсьjлгjнjз volқан, вjрақ—kenet! Ia, саруа, дозқала бастақан кьгjмедj,—оның берсақында, вjл тавиқь нəрсе! Анау əie'dj айтсаңызсь — оның веinesjн мен тамаса айқып көгjр отьгьмьн!.. Bjз дєревне jстерjне дервес адамдар қjберуьмьjз керек. Адамдар деимjн! Bjзде olар четjсьpeidj...Өмjр көзjр сьздеген қолдь керек қьльр отьр...

— Pasa vosanьp cьqsa edj. Andriuca da! — dedj ana aqьgnь qana. Nikolai anaqa vьr qaradь da, vasьn tomen saldь.

— Bjemьsjz, Nilovna, mьny estu sjzge auьr tiedj, sonda da aitaьn: men Paveldь qaqsь vjem — ol tyrmeden ketpeidj! Oqan sot kerek, — ol ozьnjь kjm ekenjь kersetuj kerek, — ol bьdan vas tartpaidь. Vas tartudьь keregj de çoq! Ol Sibirden ketedj qoi.

Ana kьrsьnjьr, aqьgnь qana çauar qaiьrdь:

— Meilj! Ne jsteitjnьj özj de vjledj qoi.

— Gm! — dedj Nikolai kelesj minutte, anaqa көzjldьrjgь arqьbь qarap. — Sjzdnь aitqan muçigjnьz vьzge tezjrek kelse çarar edj! Bjemьsjz, derevnege anpar Rybin turaiь qaqaz çazu qaçet, ol ozьn osьlai vatьl көсетjь çьrgen volsa, vьl qaqaz oqan zian etpeidj. Men vьgьjn -aq çazьr tastaimьn, Liudmila onь dereu vasьr cьqaradь.. Al endj qaqaz onda qalai çetedj?

— Men aparam...

— Çoq, onььzqda raxmet! — dedj Nikolai çьbьr alqandai. — Menjь oьmca — vьl çьmьsqa Vesovcikov çaramas pa eken, ə?

— Onьmen soileseijn ve?

— Mjne, solai etjьr көrjnьz! Çana onь yiretjnьz.

— Al, men ce, men ne jstemekrjn?

— Qam çemenjz!

Ol otььr çaza vastadь. Ana, Nikolaiqa qarai tysjь, stoldьn ystjndegj nərselerdj çinastьra vastadь. Nikolaidьn qoiьndaqь qalambь dьrjldedь, qaqaz vetjne qarauьtqan sөzderdj cьvьrtьr tjeze vastadь. Keide moьnь da dьrjldegendei voladь; көzderjь çьmьr, vasьn salqaitadь, iegj kemsəndeidj. Bьnьsь ananьn көnлjьn qovalçьta tysedj.

— Mjne, daьn voldь! — dedj ol, ornьlan tьra. — Bьl qaqazdь vьr çerjnьzge çasььr qoiььz. Bьraq — esjnьzde volsьn, eger çandarmdar kelse, çjzdnь de tьntedj.

— It çesjьn olardь! — der çauar qaiьrdь ana salmaqь rьcьnmen.

Kecke çaqьn doktor Ivan Danilovic keldj.

— Bastьqtardьn kenet vьitjь degvьrsjzdenə qoiqanь nesj, ə? — deidj ol völməde ərlj-vərlj quldьraңdai vasьr. — Tynde çetj ret tьntu çьrgьzjldj. Auru qaida, ə?

— Ol kece-aq ketjьr qalqan! — dedj Nikolai. — Bjemьsjn, vьgьjn semvьj qoi, onьn oquь var, — seitjь ol oqudan qalqьsь kelmeidj..

— Oi, vasьnьn çarьlqanьna qaramai, oquda otьru aqmaqьь qoi..

— Men de aitьr edjm, volmadь..

— Çoldastarьnьn aldьnda көrdjьnder me, — men de öz qanьmdь tөktjьm der — maqtanqьsь kelgen qoi.. — dedj ana.

Doktor anaqa qarap, tysjьn suьta qoidь da, tьstjenjь:

— Uu-uu, qanqumар neme... — dedj.

— Al, Ivan, mьnda saqan jsteitjьn dəneme çoq, vьz qonaq kьtjьr otьrмьz — ket tezjrek! Nilovna, mьnaqan əlgj qaqazdь verjnьzcej..

— Təqьda qaqaz va? — dedj doktor çьbьr alqandai.

— Mjnki! Al da, tipografiaqa tapsьr.

— Aldьm. Tapsьram. Osь ma?

— Осъ. Қақпа алдында — срион түр.

— Көрдjm: Bждjн esjктjн алдында да түр. Ал, қос воьндар! Қос, долъ әiel. Onсоң вjлесjңдер ме, достарым, вәгjn ait та вjр ait, mazarat basьндақъ төвеles — қақсы нәрсе! Онъ вукjл қала қалқъ сөз қыьр отьр. Bүл сөjnндегj сенjн қақазьн, — өте қақсы қана дер kezjнде сөтjр yлгjрдj. Мен әрқасан да: қаман татульқтан қақсы керjс artьқ demeucj me edjm...

— Сагаидь, сен сөnel endj...

— Мүнпн онса сьрайьлқ emes! Nilovna, қолыңды, әкел! Degenmen әгj сjгjt вjlmestjk jstegen eken. Онпн қaida түратьнн сен вjлесjн ve?

Nikolai adresjн verdj.

— Erteң oқan вагьр келу керек, — өзj тамаса вала, ә?

— Өте...

— Онъ сақтай вjлу керек, — онпн тьйна зақьм кelmegen! — dedj doktor, ketjр vara сатьр. — Нақьз proletariat intelligentsiasь дәл осын-дай сjгjtтерден өsjр сьқьм тjс; вjз, таp қайсыьқтарь сөқ, ана дьниеге қарай сьльсқанда, вjздjн оғньмьздь vasatьн осылар voladь...

— Seni көр мысьңдай вегетjн воьрсьн-ау, Ivan...

— Көпjм көтерjңкj, себевj осъ. Demek — тьгменj кytesjн қоi? Oнда қақсылар тьнқуьнға тjлектесjн.

— Рахмет. Мен сарсақан сөқрпн.

Ана, екеujнjң әңгjмесjн тьңдар түгьр, вjлардың сьмьсьсьнн қамьн оилақанына қань syisjндj.

Doktormen қос айтьсқаннан кейjn, Nikolai мен ана, тьгj қонақтарды келujн кьтjр қана өзара ақьтп қана әңгjмеlesjр, сәi jсjр, тамақ сөуге кjрjстj. Nikolai, айдауда volқан өзjнjң қолдastарь тураль, көзjрде ол сақтан қасьр ketjр, вөтен атpen тақьда өз сьмьсьн сьгjге bastақан кjсjлер тураль анақьа ұзақ уақьт әңгjме айтumen volды. Bөлменjң қалаңас қавьрқалагь, дьниенj сәңарту сөjnндегjүль jsке өздерjнjң кьс-сjгерлерjн сьн niетpen вақьстақан кjсreijldj гeroilарды осъ тарixтагьна таңданқандаi, сенвегөndei воьр, Nikolaidьн vaiau yнjн кейjn қарай serpedj. Таңдақайьр адамдарға degen syijspencijlk сезjмjмен сьректj valқыта, сьлуарь сөule әieldj тәpelei қорсар алды. Апанн сарьқтақан қиялында вjл адамдарды вәгj de — воьйна қасьтмас, қaitpas еrjlk кьсjдарьдан орасан zor вjр adam vor құрала verdj. Ол, өз еңвегjн syigjс қолдарьмен өтjрк-өсектjң қасығар воь синалқан кjр-тозаңьн сөр вөтjнен алатаi, сьрттьң көз алдында өтjрдjң әгj ұқьмды, әгj ақьн сьндықьн көрсете, аiaңмен, вjрақ қасьмай сьгjр кеle сәтқан siaқты. Сөitjр, тjрjле bastaқан үль сьндық сьрттьң вәгjн вjрдеi jсj-вауьгьна tartьр, өзjне сақьрады, вәгjңdj вjрдеi қомақайьлқтан, сәуьздьқ pen қалқаннан—вукjл әлемdj құлдықта ұстap, yreijн алқан осъ yc қүвьсьқтан қүтқарам деп uәде etedj... Bүрн өзjне сьjрдегj басқа кьндерден көгj сөңjлдеu көгjңgen кьндj қуаньсть, әгj алқысть дұқаман aiaқтай келjр, ikonаньң алдына түрарда қандаi сезjм-dj bastан кечjрсе, вjл овграз да апанн воьында сондай сезjм tudьрды. Көзjр ана ол кьндерdj ұмьтть, ал, сол кьндерdjң tudьрқан сезjмj; үл-

qala tysj, anaqürlym aıqyn, anaqürlym qıanbıst sezıjıge aınaldı, çan dınyesjne tereñ üialadı çana öcreitjn osı sezjm barqan saıbn nür çainap qaulap öse tysj otır.

— Bül çandarım qırqırlar kelmei qoidı qoi! — dedj Nikolai, ketnetten ańgımesjn beljr.

Ana onıñ betjne çalt qaradı da, vjraz yndemei otıǵr, keıstjkpen çauar qattı:

— Qoıcı, kelmese onan arman ketsjn!

— Ərine! Vjraz — sjzge üıqtaitın uaqt voldı, Nilovna. Sımduq qattı sarcaqan volıñız kerek, — aıtraı volmaidı, sjz tamaca berjk adam ekensjz! Qancama qaiqı-xasjret korseñiz de, — vėjne de orıñai køndjge qoıasız. Tek qana casıñız tez aqarır baradı. Al, çaraidı, vėǵr tıñıñız.

XX

Vjreu asyidjn esjgn tarsıdata qarqanda, ana cocır oiandı. Sırttaq ksj esjktj öçettenjr, ystj-ystjne qaradı. Ainala tıñrek əj de qaradı, çım-çırt edj, osı çım-çırttıqta tıñımsız estjıgen dırsjn ksjnj eriksız seskendjrdj. Ana, çalmaçan kije saır, derev asyige vardı da, esjktjn aldında tırır:

— Bül kjm! — dep sıradı.

— Men! — dep yn qattı vöten daus.

— Kjı?

— Asıñızcı! — dep ötjndj, esjktjn sırtında tırqan ksj aqırın qana.

Ana jlgektj koterjr, esjktj aıaqımen iterjr çjbergende, Ignat kjrjr keljr, qıanbıstı turmen:

— E, — qatalasraqan ekem qoi! — dedj.

Ol beluarına seıjn valcırqa vıqanqan, öñ qarqan, kızıderj cınreıjr ketken, tek vııra cası qana vėrkjnj astınan çan-çarqa dudarlanır cırır tır.

— Vjz — vėlege kez voldıq! — dep sıvırladı ol, esjktj çauır.

— Vjlemjn...

Bıqan çjgjt tañ qaldı. Kızıderjn cırırlatır, ol:

— Qaidan vjlesjz? — dep sıradı.

Ana asırır-ysjgr qısqaca mən-çaidı aıtır verdj.

— Al, anau ekeujn de aır kettj me? Çoldastarıñdı aıtam?

— Olar — çoq volatın. Ekeuj iavkaqa¹ ketken, — rekruta qoi! Mi-xailo aqaidı esertegende, ves adamdı ıstar əkettj...

Ol, mırın vjr tartır, kuljmsjregen cıraimen:

— Men volsam — qair qoidım. Kızı menj jzdep cırgen volı kerek, — dedj.

— Sen qalaıca aman qaldıñ? — dep sıradı ana. Belmenjn esjg çailar qana asıdı.

¹ Iavka-soldat alatın orın. Rkruta-soldatqa varatındar.

— Men ve? — dedj Ignat, orndьqтң ystjnde җап-җақьна алақтай қарар. — Solar kelerdјң алдында vјr minutteі vүгьп Іesnik kelјr, terezenj qaqtь — saq volьndar, җjgjtter, senderdj ұстақаль kele җатыр, deіdj...

Ol ақьгьп җана kykјj de, vesrentјnјң etegјmen vetјn syrtјr, тақь-да sөіlei vastadь:

— Vјraq—Mixailo aqai valqamen ұrsaң da vүlk ete qoіsьnna. Ol dereu maqan: Ignat, — qalaqа tart, җарсаң! Kөduјlgј egde әieldj vјlesјң qoі? — deіdj. Өzј qat җаза vastadь. — Mө, җөнell.. — Men vүla-vүtanьң arasьnan еңбектер varam, estimјn — kele җатыр! Өzderј көр-ақ, түs-tүstan davьrlasьr sөіlesedј, ant ұrқandar! Zavodь ainala qorcar aldy. Bүtanьң arasьnai җата qaldьm — qasьmnan өtјr ket-tј! Sonda onьmnan түrdьm da, җygre verdјm, җygre verdјm! Dem almastan ekј tyn, vјr kyn җyrdјm.

Опьң өzјne өzј riza volqандьqь көrјnјr tūr, qараqat көzderј җь-мьң qaқadь, көntigen qьзы еrјnderј dir-dјr etedј.

— Men көzјr senј саіqа qандьrаmьn! — der asьqа sөіledј ana, sатаuьrqа җarماسьr.

— Sјz qattь алыңьz...

Ol, аiaқьп әрең көterјr, vetјn тырҗытьr, җөtkerјnјr аiaқьп sөkјnјң ystјne qoіdь.

Esјkten Nikolai көrјndј.

— Amansz va, җoldas! — dedј ol, көzјn sьqьrаita. — Rүqsat etј-ңјz, men sјzge көmekteseіjn.

Осьнь аittь da, еңкеіjр, җjgjtтјң kјr-kјr vaitavasьn tezdep cese vastadь.

— Oі, — dedј җjgjt ақьгьп җана, аiaқьп tartqьлар; sөіttј de көzderјn таңдана җьрььqтатыр анаqа qaradь.

Опьң көz qarasьn vaiqamastan, ana:

— Mүnьң аiaқьп арақpen ьsqьlau kerek... — dedј.

— Әrine! — dedј Nikolai.

Ignat ұialqan рјсјnmen mьrs ete tystј.

Nikolai qattь тауьr, опьң vүkteujn җазды da, җumarlanqan, sүгqьlt qaқazды vetјne җақьndatьr, mьnanь оqьды:

«Ана јstј eskerusјz qaldьrma ұзып voіly varınaqа ait ұmьtrasьn vјzdјң јsterјmјz җаіьnda көvјrek җазьr түrsьn өtјnem. Qoc. Rьvіn».

Nikolai qat ұстаqan qoіp җайлар төmen tysјrdј de, vөseң dauspен:

— Mүnьsь tamaca!.. — dedј.

Ignat, җалаңас аiaқьпнъң vaқailaгьп җьvьrлатьr, ana men Nikolaiqа qarаuda. Ана, җасpen vүlanqan vetјn көrsetpei, su qүйьlqan tazды алыр Ignattьң qasьna keldј. Sөіttјr, edenge отьrdь da, опьң аiaқьна qарai qoіp sozды — sonda Ignat аiaқьп җалмаҗан sөkјnјң астьна тыqьр җь-berdj de, yreilengen рјсјnmen:

— Nemene? — dedј җүйьr аlqандаi.

— Әkel vermen аiaқьнды...

— Men көzјr spirt әkeleіjn, — dedј Nikolai.

Ғjgjt, аiaқьп sөkјnјң астьна vүгьnqьдан da әrј җьbere tysјr:

der men bailardan aсъp alatънып olar tysjnip oтыp qoi, — demek, çerdj völetjn de çaуalardyң özderj volady, völgende de, vüdan vylai qo-çайындар da, malailar da vo'maitъndai etjp völedj, — endj qalai! Öitpe-se, töveleske oсы ucjn volmaqanda ne ucjn tyspek!

Ol tjptj çävjrleñjp qalqandai völdь çana senbegen kjsjce, Nikolai-qa kydyktene qarady. Nikolai yndemesten kyljmdep oтырды.

— Al egerde vygjn vykjl qauыт volъp töveleske сьқыp çengemep keijn, ertengj kynj taqьda — vjreu vai, vjreu çarь volъp oтыrsa, — onda—kөpтеп көp alqьs aitam! Bzj çaqсь vj'lemjz, vailьq degenjñ su-sьldaқ qım siaqьtь, ol vjr ornda тынь çatpaidy, qaitadan çan-çaqqa susьp aqa vastaidь! Çoq, müñьñ ne keregь var!

— Sen özjñ aculanvasaicь! — dedj ana әzjlder.

Nikolai oilanqan pьcijnmen:

— Rьvinnjñ qamalь çайындақ listokьtь onda tezejrek çoneltsek volar edj! — dedj.

Ignat eleñ ete tystj.

— Listok var ma? — dep sұradь ol.

— Ia.

— Berjñjz — men arapaйып! — dedj çjgjt, qoldarьñ uqalai.

Ana, oqan qarastan, aqьrьñ qana kyldj.

— Sen sarcadyñ qoi, çana, qorqam, degen çoqsьñ va?

Ignat, vügra сасып çalpaқ alaқанымен sipai tysjp, jsker kjsjce çana salmaqpen söiledj:

— Qorqьныс—vjr vasqa da, js—vjr vasqa! Sjz nesjne kylesjz? Oi vjr, sjz özjñjz de, әnceijn!

— Әi, ainalьp keteijn valam-ai! — dedj ana kenetten masattanьp çana Ignattьñ sözjnen tuqan quanyс sezjmjne verjlijp. Çjgjt üialqan pьcijnmen тыrs ete qaldь.

— Mjnj solai,—valaңz!

Çaidarьlana сьқырайqan көzderjmen çjgjtj vastan-aiақ солып ötjp, Nikolai söiledj:

— Siz ol çaqqa varmaisьz...

— E—nege? Men qaida varmaqьpñ?—dep sұradь Ignat mazasьz-dana.

— Sjzjñ ogньqьzqa vasqa adam varady, al sjz oqan: ne jsteu ke-rek ekenjñ çana qalai etse—çaqсь volatънып әnden tysjndjrpjñ aitьp beresjz.

Vjraz vögeljp oтырды da:

— Çaraidь!—dedj Ignat, selqostau tyrmen.

— Al sjzge vjz çaqсь pasport тауьp verjп, lesnik etjp ornalastьra-мыз...

Çjgjt çalmaçan vasьñ vjr cūlqьp fastap, mazasьzdanqan tyrmen sұraq verdj:

— Al egerde muçikter oтыnqa kele qalsa nemese ol çerde olgьn-dei, — onda men qaitem? Bailap alam va? Būlai etu — maqan keljs-peidj...

Ana kyljp çjberdj, Nikolai da kyldj—vül taqьda çaisьz tijp, çjgjt-tj qaralandьrды.

—Mazasъзданваңыз!—деп сўватты оны Nikolai.—Муçиктердј вайлар алатын çақдаиға kezдесе қоимаисъз, — сене берннъ!..

— E, вәсел!..—dedj Ignat çана көң'дене кyл'мдер тыньста'а қойды— Мен фабрикке varsam ва деп edjm, онда әçертәуир ақылды çыг'ттер бар, desedj...

Ana stoldan көтерjлдj de, terezеge oilana қарар түг'р, ун қатты:

—Ex, netken өмjр! Кynjне ves ret кyл'р, ves ret çылаисъң! Al, Ignat, voldьн ва? Bar, ұиқта...

—Үиқтақым келмеi отьр...

—Bar, бар...

Sjzderde төртjр qatal eken! Çараидь, vараиьн.. Tüz-dәмдерjнjzge, erkeletkenderjнjzge гахмет...

Ananь төsegjne çatqannan кейн, ol, vасын qasi tysjр; кyв'рлер сөi- ledj:

— Endj yilerjнjzджн jçj қарамai sasьр ketedj қоi...ex! Mұнын вә- г'j beker voldь...Үиқтақым келмеидj...Әлг'j kjsj ortasь çөнjнде қалаi аитты, 'ә...Caitandar...

Soidedj de, ol kenet qatty qor ete қалды: қасьн керjр, аузын сәi асьнқыгар, ұиқыға comды.

XXI

Кеккьsjн ol, астыңқы yидjн к'кекене вөлмесjнде Vesovçikovтың қар- сы алдындақы оғандықта, қавақып сытыр, вәсең yнмен оқан мынапъ аi- тыр отьрды:

—Ortadaқы terezеge төрт ret...

—Tөрт pe?—деп қайталар сүрадь Nikolai авьг'сьқан тыгмен.

—Ең алқас—yc, m'нj вьлай

Осьны аитты да, vьг'jген sausaқымен stoldь тықыдата 'анандь:

—Bjр, ekj, yc. Onan соң vjraz түг'р, тақыда vjр ret.

—Tys'ndjm.

—Çiren saqal муçик esjk acadь да,—тәуірке келдjн ve?—деп сү- раидь. Sjz—ia, zavodсь çjberdj denjз! Bar volqаны ось, onan arқысьн өзj tysjnedj!

Мықым denelj, тықыг'сьқтай ekj çыг'jt, vjр-vjрjne vastарьн еңкеi- тьsjр, daustарьн қатты сьқаргмастан, сөilesjр отьр. Ana көкрегjне қол- дарьн аиқастьг'р, stoldьн қасында eкеujне көз айырмаi қарар түр. Ось аитылаң қүрия дьвьстар, кyп вүг'н кельsjр алыңқан сүрақтар мен çа- uapтар оның jçjн çылтты, ol:

—Әlj de vala қоi vұлар...—деп oilады.

Дьмқыдықтан paida volqан қара қосқы дақтарды çана çуналдар- дан алыңқан suretterд' çарық қыр, қавьг'қада сам çаныр түр. Edende maисьқан celeker, қаңытыр туңкелердjн қиыдыларь вьвьсьр çатыр. Tat- тың, mailь voiau мен дьмқыдықтың isj вөiменj çартар алқан.

Ignattyң kigenj tyktj matadan т'г'jлген қалың кyзджк pәlto, өзjne pәltoсь ұнаидь да. Çеңн алақанымен төреlei сирақанын, мықты мойнын

әгең қозғалтыр, өзінжің воіъна көз салыр отырданын ана көрjр түрды.
Қана:

—Балаларым! Бауырларым...деген қыб сөздер көкрегінде сайраидь.

—Мјне!—dedj Ignat орпынан тұра.—Demek, ұқыр айыңыз—ең алқас Муратовқа вағыр, атаидан сұраңыз...

—Уқтым!—dedj Vesovcikov.

Вјрақ, Ignat оқан сене қоймады вјлем, дьбыстарды, сөздердјң, вел-
гјлердјң вәгјң қайталар айтыр вердј. Ақығында, қойып созыр:

—Оларға сәлем айтыңыз! Қақсы адамдар—көгерсјз...—dedj.

О! риза болған көзқараспен устј-васын вјг солыр өттј де, екј қо-
лымен рәтосын сипалар, анадан:

—Кетејің ве?—деп сұрады.

—Қолды тавасын ва?

—Е, тарапай несј вар...Demek, қос воіыңыздар, қолдастар!

Сөidedj де, іқып қозғары көтерjр алыр, көкрегjн керjр, қаңа вөркјн
алсайте кјр, екј қойып маңғаздана қалтасына салыр, кете вәрды. Оны
сәмайындақы вүігаланған қытыр сасы көңлдј тырде қелвјгер вага қатты.

—Мјңкі,—men de јске қегјldjm!—dedj Vesovcikov, ақығын қана
анаға таіаныр. Zerjge vastap edjm... турмеден сытылыр сықын ---
неге? Тек қана қасығындатын. Онда әнәрсенј үігенуде edjm, Pa-
veldjн мiқа кyc бергенј сонсалық — тјттј қапынға рақаты! Ал, неме-
не, Nilovna, турмеден қасу қөңінде қалаі сестјңдер?

—Вјлмеімјң!—деп қауар вердј ана, еңксјз кырсјнјр.

Салмақты қойып апапың іқыпына қойыр, вәтјне вәтјң қақындагыр,
Nikolai сөілеі қөнелдј:

— Sen olarға ait — olar senjң сөзјңе қылақ қойады — вүі өте оңай!
Қарасы өзјң, мынау турменјң қавығқасы, қасында — fonar. Қарасында
—қазық қер, сол қақы—мола, оң қақы көцелер мен қала. Күндјз,
сатын тазалауға fonarсы fonarға варады — сатын қавығқаға syiei са-
лыр, устјне сығады, арқан сатынғын јлгегјн қавығқаға јлјр тур-
менјң қорасына асығыр тастар қјвередј де, өзј—тайыр тұрады! Турме-
degјлер мiнғын јsteletjн уақтың вјледј, қылымстылардан: ü-cu vola қо-
ыңдар, дәп өтјнедј немесе өздерј цуласады, сол kezde, қасуға тјстјлер
сатымен өрмелер сықыр, қавығадан асыр туссе—волқаны!

О! өзјңің ранын суреттер, апапың көз алдында қолдарың сермеі
түседј. Оны айтқанынғын вәгј де әрј ұқымыды, әрј ақып көрјнјр, үіле-
сјр түрды. Апапың вјлуыңде вүі вүіғын еведейсјз, сөлекет қјгјт edj. Вү-
ғын Nikolai не нәрсеге вольса да түнқыраған өспөндјлјкпен, кудјкпен
қарауыс edj, ал endj көздерј қаңадан қарғ етјр асылқандаі, қылуары
сөлет вәгјр, айнымастан отқа қайнады, апапың sendjге, көңлјң қовалқы-
тады...

—Ойласы өзјң, вүі—күндјз вольады қой!...Sөzsјз күндјз вольады! Түт-
қындақы кјsj вукјл турмедегј'ердјң көз алдында тара-тал түсте қасуға
вел вайлайды деген о! кјмнјң васына келе қойуыс edj?

—Атыр қјверсе қайтесјң?—dedj әіел сосылыр.

—Кјм? Soldat — қоқ, надзірателдер revolverjмен сеге қақыды...

—Вәгј де тын оңай екен...

—Dürbs ekenjñ köresjñ qoi! Çoq, sen olarmen sölles. Mende—ar-
qan satı da, onıñ jlgegj de, wıjñ daıñ. Qoçarıñ fonareı boladı.

Esjktjñ sırtıñnan vjreudjñ kyiwenıder, çeteljñ çyrgenj estjldj, temjr-
djñ saldırağan dausı sıqtı.

—Mjne ol!—dedj Nikolai.

Асқ esjkten qarıltır vanna körijndj, qıyıldıağan dausı:

—Eñselej, caitan...—der kuyırledj.

Оныñ соғынан саы ақараған, көзj badıraıdan, mürttı, çyzj çaidarı,
çalañ vas vjren körijndj, vası dop-domalaq.

Nikolai vannanı kjrgjzıstj, yige fıznı vıñı, eñkjetı kjsj kjır kel-
dj de, çetkjırj, cacalıp, çerge tykjre qıyıldıağan dauspen amandastı:

—Сауысыз...

—Mjne, osıdan süra!—dedj Nikolai, çıñpı alqandai.

—Menen ve? Ne turalı?

—Tyrmeden qасыru turalı...

—Ә-ә!—dedj yı iesj, qar-qara sausaqtarımen mürtn sırtj

—Iakov Vasilievic, onıñ or-oñai ekenjne мына kjsj nanvaıdı.

—M-m—nanvai ma? Onda—kөñljññ çoqtıqı qoi. Al, vjz
ekeumjz onı jstegjmjz keledj, nu, oğan senemjz de!—dedj çarımen
yı iesj. Sydedj de, kenet eñkejır, ekj vyktetjırj, çetele vastadı. Çe-
teljır volqannan keijn kökregjñ sipar, rıyıldar, Nilovnaqa közjñ saı-
nata qarar, vömenjñ ortasında ızaq türdı.

—Münı Pasa men onıñ çoldastarı cecuge tijs qoi,—dedj Nilovna.

Nikolai oilanıp, vasın tömen saldı.

—O! Pasa degen kjm?—dedj yı iesj otıgıp çatıp.

—Menjñ valam.

—Familiası kjm?

—Viasov.

Anau vasın izedj, qaltasınan trupkesjñ aldı da, oğan temekj salıp
çatıp, sözjñ yzjı-yzjı söiledj:

—Estujm var. Menjñ çienjm onı vjledj. Ol da avaqtıda,—estjgen
сығарсыз. Evsenko degendj? Menjñ familiam—Govun. Çastardıñ
vıjñ avaqtıda çöneljır volqan soñ, vjzder, qarttar, çetjsemjz qoi!
Çandarm menjñ çienjmdj Sibir aidatıp çjberemjñ der qoiadı mağan...
Aidatusında sez çoq, ittjñ!

Сымын tartıp volıp, çerge qaita-qaita tykjırj, Nikolaiqa qarar
söiledj.

—Сонымен көнвей ме? Егжк өзjnde. Adam ne jstese de erktj,
отығида carcasañ—çyr, çyruge carcasañ—отығ. Tonar çatsa—ynjñ-
dj сығарма, savasa—сыда, өлтjрсе—çatı. Bıñ mөлjm nәрсе. Bjraq, men
Savkаны сығарып алатын. Сығарып алатын.

Оныñ сұңқылдаı söilegen, colaq sözderjne Nilovna aң-taң völdı, al
sonqı sözjne jej kyigendeı völdı.

Kөcede suıq çelge, çaңvıgıda qarсы kele çatıp, ana Nikolai turalı
öiladı.

—Qandai volıp ketken tjptj,— qarасы өзjñ!

Sodan Govun esjne tysjı, tauva etkendeı:

—Çаңаса өмиr syre bastaған çалқыз мен емес екемиn!...деp оi-
ладь.

Одан кейiн çyрегj төвjренjр, баласын оiладь:

—Көне qоiса çарар еdj-аu!

XXII

Çексемвj кynj, тырменjн кеңсесjнде Павелмен qоctасыр түгьр, Ni-
ловна qолына вjр домалаq qақаздын тигенjн сеzdj. Qақаз алаqанына
соq воiьр тигендеi, сelt етjр, ана өтjнjр сүранqандаi баласынън ветjне
qарадь, вjраq онынъ вет-ө'петjнен кytкен çауавын тава алмады. Pa-
veldjн көгjлдjр көzj çаисельqақьдаi, анаqа тапыс салмаqть, өгj ны-
qыз сыраимен кылjмдеp түр.

—Qоc! — dedj ана кyрсjнjр.

Bаласы таqьда qолын соzды, сонда онынъ ветjнде әденендеi çьь сы-
рай вjлjнгендеi болды.

—Qоc, ана!

Ана qолын алмай, кytjр түрды.

—Савьгыь vol, кейjме! — dedj баласы.

Осы сөз çана онынъ маңдайындаqь qақыгыь qатрагыь анаqа çанар бер-
гендеi болды.

—Qоись төiрj, өне degenjн?—деp кувjрledj ана, васын төмен
салыр. — Несj бар...

Көzjne çас келjр, iegj кемсендеp, көнлjнjн qатырқандьқып асықыс
васыр, ана сықыр кettj. Çолсывай келе çатыр, баласынън çауавын qьсыр
үстаqан qоыь сырқыраqандаi vor көрjндj çана вjреu иьqтан салыр ket-
кендеi, qоыь ұйыр qалqан тәрjздendj. Yige келjр, ана qақазды Nikolai-
qа үстата салыр, çумарлапыр qалqан qақазды ол qасап çазыр оқыран-
са, онынъ qарсы алдында кytjр түрды, таqьда ymjt нысань көнлjн eljктjр-
dj. Bjраq, Nikolai:

—Әрине! ОI вьлай деп çазадь: «Bjз ketpeimjз, çoldastар, кете ал-
маймыз. Есқайсымыз да. ОIаi екен болсаq, онда өзjмjздj өзjмjз кө-
djрлемеген volар edjk. Çаңада үстальр çавьыqан çаруаqа көнл voljн-
дер. Sender qатын çегендеi онынъ еңвегj бар, кyc салуqа түратын кjсj.
Оqан мұнда өте qып воiьр çyр. Тyрме vastьqарьмен кyнде çаңал-
дасадь. Bjр сөтке kartserge отьгьр та сықты. Онынъ мұнда зьқызын сы-
qарьр varадь. Bөгjмjз de sol yсjн өтjнемjз. Менjн аnamды çиваты-
ңыз, көнлjн аулаңыз. Мән-çайдь аitsаңыз өзj de тьсjнер» deptj.

Ана васын көтерjр, qалтыраqан дауспен:

—Онынъ маqан несjн аитадь? Мен оqан өзjм de тьсjнjр түрмын!
— dedj.

Nikolai çалмаçан терjс qарадь да, орамалын алыр, qатты вjр сjнөjрдj,
сөиттj de мjнгjрдep:

—Түмаu тиген volса керек.. — dedj.

Sодан кейiн көзjлдjгjн çөндеu yсjн екj qоымен көzjn çауыр,
воiьме jсjнде ерсj-qарсыь çyгjр. сөзге кjрjстj:

—Bөгj вjр, вjз yгjре алмайын edjk...

—Оqасы çоq! СоIаi вөрсjн! — dedj ана, qавзқып çауыр, түмандаi
тyнерjр басqан qайқы-сөгj көкрегjн кермедj.

— Men Peterburdaqь vjr çoldastan qat aldьm...

— Onь Sibirde de qasьp ketujne voladь qoi... solai emes pe?
— Ykьmь belgijь—vьrjn de çer audaradь,—deidj. Kьrdjnjz ve? Bьl çek-sьrьp çulikter özdeгjnьq soььn naqьz oьvaqan komediada ainaldьgadь. Tьzjnjesjz ve sjz — sot kesьmьn olar, sot volmai tьrьp, Peterburda çasar qoiqan...

— Sjz onь qoiььz, Nikolai Ivanovic! — dedj ana vatьldanьp. — Menj çuvatudььq, maqan tysjndjrp çatudььq qaçetj çoq. Pasa çaman jske varmaidь; ol özьn de, vasqalardь da qьr tekke azarpa salmaidь! Menj de ol çaqьsь kьredj, — ie! Kьrmesjz ve — menj esjne aladь. Aitьr tysjndjrnjz, çuvatььz, dep çazьrtь qoi...

Əserlenuden çyregj atca tular, vasь ainala vastadь.

— Sjzdnь valaьz — tamaca çaqьsь kjsj! — dedj Nikolai çaidaqьdan dausьp qattь sьqarьp. — Men onь ətə qadjrleimьn.

— Al endj Rьvin turalь aqьldasaiьqьsь! — dedj ana.

Anaььq qazjrden vastar vjrdeme jstegjsj, vjr çerge varqьsь, çar-saqanca çyrgjsj keldj.

— Çaraidь, çaqьsь! — dedj Nikolai yidjь jcьnde ersijь-qarsьsь çy-rjр. — Sacenka kelse...

— Ol — keledj. Ol ynemj men Pasaqь çolьqqan kynj keledj.

Oilana vasьь jrp, ernjь tьstєp, mьrtьn cigatьp, Nikolai divanqь va-гьp, anaььq çanььa oьrğdь.

— Qar — arai da volmadь-au...

— Mьnь, onda Pasa varda jstegen çaqьsь volar edj, — onьq kьñj çai tavar edj! — dedj ana.

Ekeuj vьrəz yndemei oьrğdь, vjrməzgjilde ana çailar, aqьrьp qana:

— Ol bьdьqan nege kьnveidj eken? — Tьsьjnveimьn, — dedj.

Nikolai onььnan ьsьp tьra vergen kezde, qoьrau estjldj. Ekeuj de vjrnє vjrnə qarai qaldь.

— Bьl Saca volar! — dedj Nikolai aqьrьp qana.

— Oqan qalai estjrtersjь? — dedj ana da vaiau dauspen.

— Ia, sjz vjlesjz ve...

— Men onь ətə aiaimьn...

Qoьrau taqьda estjldj, vjraq, esjktjь sьrььndaqь adamььq vata almai tьrəqandьqььp kьrsetkendei, qoьrau dausь vьl çolь vөseп sьqьtь.

Nikolai da, ana da tьrьp, ekeuj de vjrdєi esjkke qarai çyrdj, vjraq asyidjь esjgne varqanda, Nikolai çalt bьrььp:

— Sjzdnь asqanььz təjг volar... — dedj.

Ana esjktj aca vergende qьz:

Kьnetin ve? — dep sьradь.

— Çoq.

— Solai volatьььp vjrp edjьm! — dedj Saca jrkjlmesten, vjraq vetj sьp-sьr volьp, qanь qasьp kettj. Pəltosььq tьmelerjьn aqьtьp, ekj tьmesjьn qaitadan saldь, sөitjр, onь cespek voldь. Vjraq, cese almadь. Sөitjр tьrьp ol:

— Saььg, çel, — netken sьmьrai kyn! Denj sau ma eken? — dedj.

— Sau.

— Denj sau, kɵnlij cat, — dedj Saca weseŋ ymnen, ɵznijn qolbna qarap.

— Rywinda vosatɵndar der, ɵazyrtɵ! — der qawagɵn aittɵ ana, qɵz-dɵn wetjne qarastan.

— Solai ma? Menijn oimca — vjz vɵl plandɵ paidalanuqa tijstjmjz, — dedj qɵz ɵailap.

— Men de solai oilaimɵn! — dedj Nikolai, esjkten sɵqa verjɹ.

— Saumɵsɵz, Saca?

Qolɵn verjɹ ɵatɵ, qɵz:

— Qalal ɵzj? Plannɵn dɵrgɵ ekendjgjn wɵrj de maqɵldai ma? — dedj.

— Ai, onɵ kjm uimdastryadɵ? Qolɵ vos adam ɵoq qoi...

— Maqan tapsɵrgɵzdar! — dedj Saca jle-cala, ognɵnan tyregeljɹ. — Menijn uaqɵtm var.

— Kjrjsjnjz! Vjraq vasqalardan da sɵrau kerek...

— ɵaqɵ — men sɵraimɵ! Men qazjɹden vastap kjrjseijn.

Saca taqɵda pɵltosɵnɵn tyimelerjn sala vastadɵ. Syirjktei sausaq-tarɵ endj watɵ qimɵdadɵ.

— Sjz tɵnɵsaŋɵz edj! — dedj ana.

Qɵz aqɵgn qana kyljmsjɹep, sɵraimɵlau dauspen:

— Tɵnɵsɵzdanwanɵz, men sarcaqan ɵoqɹɵn... — dedj.

Yndemei wɵlarɵn qolɵn qɵstɵ da, Saca taqɵ da wɵrgɵnɵsɵndai ɵz-qarɵ, qatal pjcjnmen sɵqɵɹ kettj.

Ana men Nikolai terezege taianɵ, qɵz qoradan ɵtjɹ, qaradan sɵ-qɵɹ, kɵrjnwei ketkence qarap tɵrdɵ. Nikolai aqɵgn qana ɵsqɵɹ, ɵstelge keljɹ oɵrgɵ da, vjɹdeme ɵaza vastadɵ.

— Wɵl jske kjrjsse, ɵzjne de ɵeŋljɹrek wolar! — dedj ana waiau tyɹ-de, oilanqan pjcjnmen.

— Ia, ɵrine! — dedj Nikolai, sɵidedj de, anaqa moimɵn wɵgɵ, meirjmdj ɵyzj kyljmdɹ: — Nilovna, sjzdjn ɵastɵ dɵurenjnjz ɵrine ɵtjɹ kettj qoi, — vjraq, sjz syigen adamɵnɵz dɵ saqɵnɵp kɵrdjnjz wɵ? — der sɵradɵ.

— Oi tɵirj-ai! dedj — ana qolɵn sermɵp. — Saqɵnu qaida? Anaqan, ia mɵnaqan kyieuge verjɹ ɵjwermese ɵarar edj dengen qoqɵnɵs oimɵnan ketpeitin.

— Ec kjm de unamadɵ ma sonda?

Ana vjraz oilanɵ tɵgɵ, ɵauar wɵrdj:

— Esjmde ɵoq, qaraqɵm. Nege unamasɵn?.. Vjɹeu unaqan wolar, vjraq esjmde ɵoq!

Onan soŋ Nikolaiqa qaradɵ da, ɵaidarɵ, sawɵgɵ mɵnɵdɵ pjcjnmen:

— Kyieujmnen kɵp taiaq ɵedjm, odan wɵrgɵnɵnɵn wɵrj de esjmnen sɵqɵɹ ketjɹtj, — der, sezjn aiaqtadɵ.

Nikolai stolqa qarai wɵrɵdɵ, ana vjɹ minutke yiden sɵqɵɹ kettj; ol qaitɵ kelgende, Nikolai oqan ɵɵ sɵraimɵn qarap, ɵtkendegjsjn mɵpelei eske tysjɹɹ, aqɵgn qana sɵilei vastadɵ:

— Bjlemjsjz, mende de tap osɵ Sacanɵn wasɵndaqɵdai oqica wolan! Vjɹ qɵz dɵ syidjm — tamaca ɵaqɵ kjsj edj ɵzj. Oqan ɵɵgma

časymda kezdestjm, sol kezden bastap syidjm, synymdy aitsam, kəzjrde de, çaqşy koretmjn! Sondaqyдай, çan-tənjmmen syiemjn, alqşy aityr, məngj este saqtaimyn...

Qatar tırqan ana, ony çyluarıy aıqbn səulet cacqan kəzjn kərdj. Orndıyqqa syuenjr, qoıymen vasyñ syler, Nikolai əldeqaida a.ıysqa qarar otyr, ony arıy, nəzjk, vıraç kuctj denesj, kynnıñ səulesjne qarai voıyn sozqan əsjmdjktıñ savaqyndaı, jıgerj ımtyla tysken sekjldj.

— Onda, yilenseñjz voimedj! — dep aqybn aittı ana.

— Oı! Ol kyieuge syqqaıy ves çyl volıy qaidı.

— Al, vıgıñ nege yilenvedjıñjz?

Bjraz oilanır otyr, Nikolai çauar qaiırdı:

— Əituır retj kelmeı-aq qoidı — men vos çyrsem, ol tygmede ne aidauda voladı, ol vos çyrgende, men tygmede otyram. Bıñdəl Saçanıy çaqdaıyna ıqsaidı synında! Aqyğnda, ony on çylqa Sibir aıdar çjverdj, tjrtj aıysqa kettj! Men tjrtj ony soçynan varmaçs da volıdım. Bjraq ol da, men de, — ekeumjz de mıñy ııattau kərdjk. Ol onda vjr kjsjge kezdesjrtj, — əzj menıñ çoldasım, ətə çaqşy çjgjt! Odañ keıjn ekeuj vjrge qasır ketken, kəzjr cet elde tıradı, solai...

Nikolai səiler voldı da, kəzjldjrgjñ alır syrttj, ony synıyn çarğyqqa ııstar qarar, taqyda syrte vastadı.

— Əi, qaraçym-ai! — dedj ana syijnctj dauspen, vasyñ çaiqar. Əzj ony aıar kettj, sonymen qavat ony volındaqy əldenendeı vjr sipat anay çyluarıy çyraımen, analıq meırgımmen erjksjz kyldjrdj. Al Nikolai rjcnjñ özgertj, qoıyna taqyda qalam aldı da, səzjne qarai qoıyn sermer, səileı vastadı:

— Yıl-çandı tırmıy revolutsionerdjñ çjgerjn kemjtedj, qacan da kemjtedj! Balalı-çaqalı volasın, jcer asqa çarğymaisın, nan tavı ucjn çımtıy kəp jsteı kerek voladı. Revolutsioner adam əzjnıñ çjgerjn ıınvastan taçqındatır, ydete tysuj kerek. Zaman osyn kerek etedj — vjz qacan da çırttyñ eñ aldında volıymız kerek, ətkenj vjz — tarıxtıñ kucjmen eskj əlemdj qıratır. çañ tırmıy çasauqa qılçynqan çımtıyçylarımız. Al eger vjz, çarçaqandıyqqa vıgıljır, ne taıaıdaqy volıması tavısqı eljgır, keıjn qalıy qoısaq, — vıdan çaman nəse çoq, vıl, jske opasızdyq jstegenmen vjrdei! Senjmjmjzjdj vırmalamai, vjzdjñ qatarıasır çyretjn ec kjmjmjz çoq, vjzdjñ mjndetjmjz — ıısaq tavıy emes, tek tolyq çenjr çyqu ekenjn ecqacan da ıımıtraıymız kerek.

Ony dausı qatılana çyrtı, vetj sırlanır, kəzjnde çaicılyqtaqy, vjrkelkj, savıgı kuctjñ oty çainadı. Taqyda qoçrau estjlır, Nikolaidıñ səzjn vəljr kettj. Bıl kelgen Liudmila eken, ystjnde qıstıñ kypıne laıyqsız çenjl qana rəto, vetj suvqqa toçır qyzarqan. Çyrtıq galosıñ cesır çatır, keıjgen dauspen:

— Soç taçıyndaıyrtı, — vjr çımadan soç voladı! — dedj.

— Ras pa? — dep daustadı Nikolai vəlmeden.

Ana, əzjnıñ kəñljñ qovalçyrtqan qorqınyç pa, əlde qıanıç pa — oçqan tysjıvesten, tez-tez vasyñ Nikolaiqa qarai çyrdj. Qasında kə teçatqan Liudmila əzjnıñ vəsəñ dausymen mısqyldaı səiledj:

— Ras. Kəzjrdjñ özjnde-aq əkjmnjñ daıñ .ekendjgjn sotta tırtı asyqtan asyq aıtır oıtır. Bül ne? Əkmet özjnjñ dücrandağyna cinovnikter çümsaqıtq etedj dep dorqa ma eken? Əz malailağynıñ rıqılyñ osyncama ızaq uaqıt, kyc salır vızsa da, əkmet olardıñ qandai agam jsten bolsa da taılyvayıñdyñdağyna əlj de senvei me eken?..

Liudmila, asañ çaqyn alaqañmen uqalai tysjñ, divanqa vağyr oıtırđ, onıñ qoi kəzderjnen mensjnveucjlyktıñ ıscıqıly kəgjnedj, kerpegen acu-ızadan dausь varqan saıñ ərceleyenr сытады.

—Sjz vosqa kjcjnır oıtırсыз, Liudmila!—dedj Nikolai toqtau aıtır.

— Olar sjzđjñ səzjñızdj estjñ çatqan çoq qoi...

Ana Liudmilаныñ səzderjñ var ыqlасымен қулақын тїгїр тыңдады, vjraq esnəsesjñe tysjngen çoq, tek qana:

— Sot — vjñ çımadan soñ sot! — degen vjñ səzđj erkjnen tьs jcnen qaita-qaita aita verdj.

Ana, adam aıtqьсыз qatal, meıjımsjz vjrdemenjñ çaqyndaqanyn ketnet sezgendeı völdь.

XXIII

Osyıai, qara vülttai qartaqan əgj-səgjlykren, çavьrqaucьlyqren, voıyn vasqan auьr qaralyqren aldaqynь kytjñ, ana ekj kyndj vastan kecjrdj, ycjncj kynj Saca keljñ, Nikolaiqa:

—Bəj de daıyn völdь! —Bygjn saqat vjñde...—dedj.

—Daıyn voıyr qalqanь ma?—dep tañdandь Nikolai.

—Ia, daıyn volmaityn nesj var? Menjñ Ryvıngə kjm men orn tavıym qana kerek edj, vasqa çümystyn vəjñ Govun öz mjndetjñe alqan. Ryvın vjñ kvartal çyjñr ətse volqanь. Kəcedə onь, tysjñ grimdep əzgertken Vesovcikov kytjñ alady da, ıyqyna pəto çava salır, vasyna vəjñk kigjzjñ, çol kəsetjñ çjveredj. Men onь kytjñ tıratynь, keljsjñmen vasqa kjm kjndjñrjñ, alır ketemjñ.

—Terjs emes! Ol Govun degen kjm əzj?—dedj Nikolai.

— Sjz onь kərgensjz. Onıñ pəterjñde sjz slesarlardь oqytqansыз.

— Ə! Esjñde var. Qьzьq cal əzj...

— Ol otstovkadaqь soldat, qañlytьrsь. Bjljñj taıyz, zorlyq-zomvьlyqqa meıljñce qas adam. Azьraq filosoftau əzj.—dedj Saca oıly pjcnjñmen, terezəge qarap. Ana onıñ səzjñ yndemeı tyñdady, əzjñde əldenendeı vjñ kəmeskj oi çailar tua vastaqandai völdь.

—Govun özjnjñ çienjñ vosatqьсы keledj,—esjñızde var ma, sjzge ıñatyn Evcenko deıtjñ kerbez, sılyqm çjgjt var edj qoi?

Nikolai vasyn izedj.

—Govun vəjñ de çaqsь retter qoidь,—dedj Saca,—vjraq osynьmyzdyñ js voıyr сыqıyna men kyməndana vastadyñ. Onda çürttyñ vəjñ de seruender çyredj, satynь kərgesjñ — tütqyndaqylardьñ kəvj-aq qacudь kəzder dep oilaimyn...

Saca kəzjñ çümyr, vjraz yndemeı oıtırđ, ana oqan çaqyndai tystj.

—Səitjñ vjñjñe-vjñj kesjñ etedj-au deimjñ...

Yceuj de terezəñjñ aldynda tır, ana Nikolai men Sacаныñ art ça-

қанда. Бұлардың асықар сөйлеген сөзнен ананың көңлінде бір көмес-
кі ой туғандай...

—Мен де сонда барамын!—dedj ana қылып алғандай.

—Неге?—dedj Saca.

—Бармаңыз, қағартықым! Бірдеме воһр, қолға тусып қаларсыз!
Керегі жоқ!—деп ақылып айтты Nikolai.

Ана оған қарады да, ақығын, бірәқ өсеттене тусып әлгі сөзін қайта
айтты:

—Жоқ, мен барамын.

Қасындағы екеуі бір-біріне бір-біріне қарасты, Saca, іықын қомдай:

—Бұл тусынжікті нәрсе...—dedj.

Қызы анаға қарай бүрылып, оны қолтықтар алып, жігері ұмысында да
ананың сүрегіне қылы тіетін қақтымды сөзбен:

—Әйткенмен, сізге айтатын, сіз бекер ұмјттенесіз...

—Сығақтың!—dedj ana, қалтыраған қолымен оны вауғына қысыр.—
Мені ала кетіңіз, —зіянымды тігізбеімін! Менің вауыым керек. Қаси-
ға волары дегенге мен сенбеімін!

—Бұл кісі барсын!—dedj қыз Nikolaiға.

—Оны сіз бірлесіңіз!—dedj Nikolai барсын ізі.

—Біз онда бір-біріне волар алмаймыз. Сіз оғород қаққа барыңыз. Ой
арадан тырменнің сыртты көршіңіз тұрады. Ал, сіз мұнда неқылып сүрсіз
десе, не айтасыз?

Ана қуанып кетті:

—Тауамын қой не айтуды!..—dedj сенімді бір-бірімен.

—Сізді тырменнің надзірателдері танитынын ұмытпаңыз!—dedj Sa-
ca.—Олар сізді көре қалса...

—Көрмеіңіз!—dedj ana қатұланар.

Оның кеудесінде қасан да сөнбей маздар тұрған ұмјт қанылы ке-
неттен асығына ірылар, ананың воына қуат бір-бірі...

— Кім бір-біріңіз, мүмкін, ол да... — деп оларды ана, асығысы кішіңіз қа-
тыр.

Бір сақаттан кейін ана тырменнің сыртындағы, егіске барды. Азына-
ған қел ұитқы соқыр, кішіңіз қелбірдетеді, қатыр қалған қерді сава-
лаиды, оғородтың ескі қорсауын қозғар сайқалтады, онсоң екшіңізмен
барып тырменнің аласа қавығасына соқылады. Содан кейін қавығадан
асыр тусып, қел әдекімдердің саң-саң дауып алып ұсыр, әуені қаң-
қығығына аспанға көтеріледі. Аспанда, көкбеңбек біктің әрқерінен
саңлау асыр, зытырар бұлттар ұсыр варды.

Ананың артқағында оғород, алдында кейіт, оң қақтында он сағын-
дай қерде тырме. Кейіттің қанында бір солдат ұзын тізгінімен ұстар
ат ойнатыр тұр, оның қасындағы екшіңіз солдат алақтымен дыржідете қер-
ді теуіп, ұсығыр, айқайлап күйіп сүр. Тырменнің маңында бұлардан бар-
ға қаң жоқ.

Ана ақығын қана олардың қанынан өтіп, кейіттің қорсауына таман
барды, көршінің қықтымен біресе артына, біресе оң қақтына қарар қойа-
ды. Бір меңгіде ананың алақтары қалтырар, ауыр тартыр, қерге қавысыр

qalqandaı boldı — tyrmenıń wırgısynan fonarǵylarǵa asyǵa wasır, satı kötergen eńkıjeteı wır kjsj syǵa keldj. Ana, yreılengen rıjınmen kózjn ǵırylyqtatır, soldattarǵa qaradı—olar waiıaǵ wır ǵerde attı ǵırkөwelek aınaldıǵır, oınatumen ǵur; onsoǵ satı kötergen kjsjge qarap edj—ol satısyn qawıǵaǵa syıer, asyǵrai-ysjkrei ǵoǵarǵ ǵoǵır waradı eken. Qorapń jıjne qarai qolın wır sıltedj de, ol carpań ǵerge tysjr, wırgısyn aınalır, ǵoǵ wolır kettj. Anapń ǵuregj lıpjdedj, wır sekundtıń özj ǵıldaı kóındj. Tırmenıń stukaturası tysjr, kjrıjıj kóıngen, qar-qara wolır kjrlengen qawıǵasındaǵ wasıǵs әren kóınedj. Wırmezgjıde qawıǵapń ustınen wır qaraiǵan was kóındj, odan keıjn wıkjı denesj köterıljr, wır qarai audaǵılr, tömen ǵıǵır tıstj. Senıen wörkj war ekıjıj was kóındj, wıreu domalanır ǵerge tyse qalır, carpań wırgısyn aınalır, ǵoǵ wolır kettj. Mixailo woiın ǵazır, ǵan-ǵaǵına qaradı, wasın sıljktj...

—Qac, qac!—der sıwıǵladı ana, ǵdamai ǵer tepkiler.

Dawıǵıǵıdan aıǵailar estıljr, anapń qılaǵın dıǵıdattı — mıneki endj qawıǵapń ustınen usıjı adamńıń wası kóındj. Ana qolımen kökregıj wasır, qalǵa, qarap tır. Betınde saqal-mırıtı ǵoǵ aǵarı ǵastı was weıne ǵılınlır ketkısı kelgendı jlgerj ımtıladı.—wırkeзде әlj was keıjn qarai tolqır, ǵoǵ wolır kettj. Aıqai onan saıın qattı ǵıǵır, kıseıj waradı, ıǵıǵıdan daws ǵelge jlesjr, ǵan-ǵaǵa taradı. Mixailo qawıǵapń ǵaǵalaj ǵıjı, aǵıǵında odan ǵasıǵtar, tırme men qala wılerıjıń arasındaǵ alaǵıdan ötjr kele ǵattı. Anarǵ ol tım aǵıǵın ǵıjı waraǵatqan sekıdj kóındj, wasın ǵoǵarǵ köterjr ǵıjı de beker. — Onıń wetjn kergen adam ömırde ımtıtar ma?

—Tezırek...tezırek...—der sıwıǵladı ana.

Tırmenıń ekıj ǵaǵında wırdeme tars ete tıstj,—sınqan ǵılınlıń ıǵıǵıǵıdan estıdj. Soldattıń wırj aıaǵımen ǵer tıjer, attı özıne qarai tartadı, ekıjıjı ǵıdıǵıǵın aıǵına ararǵ, tırme ǵaǵa wırdeme der aıǵaladı, aıǵaladı da, wasın sol ǵaǵa qarai ǵantatır qılaǵın tosadı.

Eljrgen ana, ǵan-ǵaǵına moıın wıǵır, qaradı, kózj wırjn kóıj tırısa da, ecteıege nanǵı kelmeıdj, öz oıında qoǵınlıǵı, әj aıǵı sanap ǵırgen jıj or-oıaj, ǵedel orındaıdı — osı ǵedeldj onı meı -zeı qılır, esınen tandırdı. Kөcede endj Rıwın kóıjıneıdj, ızın pәl-to kıgen wır ızın woiı kjsj qana ketjr waradı, wır kjkentaj qız ǵıjıj waradı. Tırmenıń wırgısynan us nadziratel ǵıǵa keldj de, on qoldatın jlgerj qarai sozır, qatarlası ǵıjıre ǵoneldj. Soldattıń wıreuı olarǵa qarı ımtıladı, ekıjıj soldat attı mıjınek wolır, ǵırkөwelek aınalır ǵur, at yrkır ǵolatadı ǵana aınaladaǵ nәsenıń wırj de atpen wırge sekıjr, yrkıkpen sıaǵı. Dıwısqı wıwıǵır, anap ǵarǵan ıǵıǵıǵı yzıjksıj estıledj. ıǵıǵıǵı deǵıjıjı, ası ynj әıeldı kóıjıne qawır endırdj; ol selk ete tysjr, nadziratelderden köz aıǵımaı weıjtıj qoǵınlı ǵaǵalır ǵırdj. Wırǵ, nadziratelder men soldattar tırmenıń ekıjıj wırgısyn aınalır, ǵoǵ wolır kettj. Olardıń jıjıne anarǵ tanı tırme wasıǵınlı ǵerdemıjıj mırdirj ǵelendep ǵıjıjıj öttj. Әldeqıdan polıtsia paida boldı, qalq ta ǵan-ǵaǵtan ǵıjıjıj keljr ǵatır.

Çel, ädenege qanqandai lerjyr, üitqyr soqady, cym-cyтыгь qan cün aiquailardy, ыsqyrqan daustы äieldjñ qũlaqyna çetkizedj. Bũl ävjgerljak anapy da quantты, ol, aiaqyn carcañ vasyр çeneldj. Kele çатыр:

—Oпыñ da qacyyna volатыñ edj qoi!—der oilady.

Qorcaudыñ vıgьcьnan ekj polıtsia oqan qarsь kenet cыqa keldj.

—Toqta!—der aiquilady vjreuj, qattы entjgьr.—Vьr saqaldы kьsjnj —kөгmedjñ ve?

Ana qoly men ogorod çaqты kөгsetjр, çай men:

—Anau çaqqa çygьrjр kettj,—qaitedj?—dedj.

—Egorov, bьsqьr!

Ana yige qaitты. Ädenege çаны asьr, kyijnçetj, zьrlj vьrdeme çyregjn çyitkьttj. Ol qalanыñ kөгesjne kьre vergen kezde vьr arvakes çolyñ kesjр öttj. Vasyñ kөгerjр, ana arvada oтыrqan, aqьcьl-sarь mьrты var, sьp-sьr vьr ças çjgьttj kөгdj. Ol da bũqan qarady, özj arvada qьgьp qarar oтыr, sondьqtan voluь kerek, oпыñ oq ыqь sol ыqьnan çoqary volьp kөгnedj.

Nikolai anapy qanьcьren qarsь aldy.

—Al, ne voldы?

—Sətj tьstj-au deimjn...

Ana, köz alьnda volqan oqıqanы tygel esjne tysjruge тыгьsa, kьsjlerdjñ qasьr cыqqanы туралы vaianдар aita vastady, çana vasqa vьreudjñ ängьmesjn çetkьzjр oтыrqan, vьraq oпыñ cьndьqьna kyməndanatыñ kьsjce soiledj.

—Vьzjdjñ çolyтыз voluь!—dedj Nikolai, qolyñ uqalar.—Al—men sьz ycjn qandai qorqьtm! Caıtan alsьn, atamaңыз! Vьlemьsjz, Nilovna, menjñ dostьq aqьymды aьңыз—sottan qorqraңыз! Neqürlym sot tez bolsa, Paveldjñ vosanıuь da solqürlym tez volady, ilаныңыз. Mьmkjn,—ol çoldan da qasьr keter. Al sot degen, ol mьnadai nəse...

Ol sot məçilьsjnjñ qalai volатынны anaqa suretter aita vastady. Ana oпы тындаumen vьrge, oпыñ ädeneden qorqьr oтыrqandyqьp, mũnyñ kөгljñ çadьratqьcь keletjnjñ tysjndj.

—Mьmkjn, sьz menj ötjnc etedj deitjn cыqarsьz? —dedj ana kenetten.

Ol ыcьр тұра keljр, anaqa qolyñ sermөp, çəvjrlengen tyрde daustap çjberdj:

—O ne degenjnjz!

—Menjñ qorqатынм ras! Neden qorqатынмды özjm de vьlmeimjn!..

Ana, vөлmege ərlj-berlj çautandai qarar, vьraz yndemei oтырды.

—Keide—olar Pasaны çəvjrləp qorlai vastaitыñ siaqtanady da тұрады. Ax, sen muçik, muçiktjñ çana valasь! Ne sũmidьq vastap çyrgeñnj!—deidj qoi. Al Pasa —namьcьl, olarqa vatьra çauar verer! Nemese Andrei olardy maзаqtar kyler. Bəzj de qьzu, өçet çjgьtter. Solai volqasьp—cьdar oтыra almas,—der oilaisьñ...Sөitjр, өmjрj endj qaitьp kөгmestei etjр sottar çjberedj-au der uaymdaisьñ.

Nikolai, соқса сақалың сөкьmдеp, tynerjр yndemei oтыра verdj.

—Bũl oidы vastan cыqaru qıyn, ketpeidj!—dedj ana vaıau unmen.

—Sot degenjñ qorqǫnǫstǫ nǫrse! Bǫrjñ de ǫlser, tergei vastasa! Tǫm qorqǫnǫstǫ! azasaǫ emes, sottǫñ ǫzj qorqǫnǫstǫ. Mǫny aitrǫ etkǫze de almaimǫm...

Nikolai, anapǫñ sezujñse, mǫnǫñ sǫzjne tysjñvei tǫrǫan sekjldj, sonǫqñtan da vǫl aqđai ǫzjññjñ qorqǫnǫstǫm turalǫ aitrǫ bersem degen tjlektj vǫrǫnǫqđan da qǫmdata tystj.

XXIV

Vǫl qorqǫnǫstǫ, auǫr dǫmǫos isjmen tǫnǫstǫ tarǫltatǫn kǫkzeñ qǫsar, onǫñ kǫkregjñde ǫlǫaǫr ǫsǫr kettj, sǫitǫr, sot volatǫn kunj ol mǫj-ljs zalǫna, veljñ qaǫstǫrǫr, tjzesjñ vugjldjrgen auǫr yktj ala kjrgendei voldǫ.

Kǫcede mǫnǫmǫen slovodkađaqđ tanǫstǫrǫ amandastǫ, tǫnǫrađan tortǫñ arasǫnan ǫtǫr varaatǫr, ana yndemei vas izeumen voldǫ. Sottǫñ koridorlagǫnda, zalǫnda ana aitrǫkerlerdǫñ tǫbqđandarǫna kezdestj; olar da vǫseñ dauspen vǫrdeme desǫr attǫ. Ođan ǫrttǫñ sǫzj kerek-sjz nǫrse siaqtandǫ, ne aitrǫandarǫ qǫlađǫna kjrmedj de. ǫrttǫñ vǫrjñ de qaǫqǫnǫ vǫr sezjñm viler alǫan siaqtǫ, — vǫl sezjñm anađa da ǫser etǫr, onap saǫn saǫn avǫrǫtǫra tystj.

—Qasǫma otǫr!—dedj Sizov, qozqalǫr, orn vǫrǫr.

Nilovna sǫz aitrǫai otǫra kettj, kijmǫñ tyzedj, an-ađǫna qaradǫ. Kǫz aldǫnda ǫldenendei qǫzǫldǫ-asalǫdǫ iekter, tañbalar, ǫvǫñ azvai vǫldǫrǫr ǫtǫr attǫ, jǫr-jñjcke, sarǫ jǫr siaqtǫ sǫzǫrtar arqǫldar kǫzjne elestedj.

—Senjñ valañ vǫzđjñ Gricapǫñ tǫvǫjne ettj!—der, qatar otǫrǫan ǫiel ađǫrǫñ qana yn qattǫ.

—Sǫileme, Natalia! — dedj Sizov tǫnǫrar.

Ana ǫlgj ǫielge qaradǫ — ol Samoilova eken, arađǫnda erj otǫr, ol—đaurǫđan iren sađalǫ var, arqǫñ yzdj, qasqa vas kjsj. aq syiegj soraǫr, kǫzjñ sǫrǫraita ol jlgerj qarar otǫr, sađalǫ qalt-qalt etedj.

Bijk terezelerden zalǫđñ jcjne kǫmeskj sǫule vǫrkelkj qǫǫnǫr, sǫrtǫqǫ ǫinekten qar sǫrđanauda. Ekj terezenjñ arasǫnda arqǫrǫta altǫmǫen sǫrǫđan ylken ramada patsapǫñ suretj jlulj tǫr. Terezege ǫstaađan salmaqǫ qǫzǫl perde qatparlanǫr ramapǫñ ekj aq iegjñ auǫr tǫr. Surettjñ aldǫnda, zalǫđñ ǫn vǫǫna zozǫđan, asǫl maǫst arđan stol. Oñ aqta avǫrđaađa taiaa qorauidǫñ jcjñde ekj ađqac skamia, sol aqta—ekj qatar qǫzǫrt krezolalar. Zalda onǫraǫna altǫñ tyime qaađan, asǫl ađalǫ qǫzmetcǫler ersjñ-qarsǫnǫ dǫvǫssǫz y-gjrgj yǫr. ađalǫ ađǫrǫñ sǫvǫr-sǫvǫr sǫz estjledj, yide ǫrtektjñ isj siaqtǫ vǫr ijs var. Osǫnǫñ vǫrj, — qǫzǫldǫ-asǫldǫ ǫltǫrađan nǫrse, sǫvǫr sǫz, dǫvǫs, ijs,—kǫzge tǫqǫnǫr, demmen vǫrge jcke kjrǫr, yrek-tǫñ qorqǫnǫstǫm onap saǫn kyceite tysedj.

Kenet, otǫrǫan ǫrttǫñ vǫrǫeuj daustar vǫrdeme dedj. Ana selk ete tystj, ǫrttǫñ vǫrj onǫdarǫnan tǫrdǫ. Sizovtǫñ qǫǫnan ǫstap, oda tyre-geldj.

Zalǫđñ sol aq vǫrǫsǫnan vijk esjk asǫldǫ da, esjkten teñsele vasǫr kǫzjldjrk kigen kjkentai cal kjrdj. Onǫñ kjckene sǫrǫrt yuzjne sǫr-

дан streak, ақсыл tyk урпир түр, қығыр тастақан қоғарқы ерн] сьтқығы-
ыр ketken, soraiқан қақ syiegj мен iegj mundirjnjn vijk қақасына
tjreljр түр, ал, қақаның ісінде мойн degen tjrtj қоқ секjldj. Онь ке-
ljngj қақыннан ұзын воiль, сьлтєр дөңгелек vettj, қызы сьтгаиль vjr қақ
сјгjt қолтықтар keledj. Олардың артынан алтын ұстақан mundirj var yc
kјsj қапа қаi kijngen yc kјsj қайлар vасыр keledj.

Олар stoldьн маңында ұзақ кyibeңдеp сүрjр, ақыг kreslolarьна
қалласты. Bөrj de отьғыр volqannan кейн олардың vјrj — седегеi mun-
dirlj, manaурақан тығыр vet kјsj, ернjn өрең қимьдатьр, дьвьсьн сь-
qarmai, kјckentai calqa vјrdeme aita vastadь. Cal оның сөзjn qozqal-
mastan, tjр-tјke qodіьр отьрқан воiль тыңdadь; оның көзjldjrgјgnjn
сьпльсьнан анақа kјckentai қана ekj дақ сьлтсldap көrјnedj.

Stoldьн vјr vасында vасы қалтырлау, ұзын воiль kјsj tamaқын кенер,
қақаздарьн сьтєрлатьр, tyregeljр түр.

Cal jlgerj ұмсьньр, сөilei vastadь. Bastарқы сөзjn ol анық айтть, ал
kelesj сөздерj өнсьз қйқа еrјnderjне қаильр ketkendei volds.

— Асамьн... Kјrgјzјnder...

— Qara! — dep сьвьг ete tystj de, Sizov, анапь ақығын tyrtjр қа-
льр, tyregeldj.

Qorcaudьн арқақындақы esјk асьльр, қалаң қыльсть іьқынан асьга
ұстақан soldat сьқа ke'dj. Оның артынан Pavel, Andrei, Fedө Mazin,
ekj Gusev, Samoіlov, Bukin, Somov, onan кейн ana attарьн vјlmeitјn
тақыда ves сјгjt kјrdj. Pavel қайдарьлана kылjmdeidj, Andrei de, tјsjn
ақсита kылjр, vасын izeidj. Олардың kылjmdegenjnen, қайраңдақан tyrle-
rјnen zaldьн ісј vјr tyrlj сөuleтtenjр kettj, yndemei, sazарьр отьрқан
сүрт та қимьдар, qozqala vastadь. Mundirlerge ұстақан алтынның өрес-
kel қағқыль көмескјlenjр вүрнөқыдан гөrj сьль ұсырар көrјndi. Сағы-
тақан сенjмнјнј екrјnј, әлуettj кyctјн levj анапьн қyрегjне dem
верjр, көңлjn oiatt. Keјngj қақтақы, kynj воiль yndemei, sazарьр kу-
tјр отьрқан сүрттың вөсең ynmen gujldegen сөzј de өse vastadь.

— Qorqатын emes, — degen Sizovтың сьвьгьн estјdj ana, ал оң қа-
қында отьрқан Samoіlovтың cecesj ақығын қана өксjр qoia verdj.

— Ақығын! — dedj ьzqарль aiqai.

— Eskertemjn... — dedj kјckentai cal.

Pavel мен Andrei qatar отьрды, olармен vјrge vјrјncj skamiaқа
Mazin, Samoіlov, ekj Gusev отьрды. Andrei сақалың қығыр тастақан,
mүртө өсір сальгар ketken, вүдан оның сүмьг vасы мьсьқтың vасына
ұқсаидь. Оның сyзjнде қапа vјrdeme paida volқан секjldj — ezu tar-
тында kekesjn сьгаi, көздерj ьzварль. Mazinның қоғарқы ерjнде сј-
нјске мүрт қарайадь, vetj тольқыңқыгарть, Samoіlov vaiақысындаi вүр
-вүiра, Ivan Gusev te вүгьнқы әдетjnce qattь ezu tartьр kылjmsјrei-
dj.

— Ex, Fedka, Fedka! — dep сьвьгладь Sizov, vасын төмен сальр.

Апа calдың көмескј сүрақтарьн тыңdadь, — ol айькерлерге qara-
mastan сүрақ верjр отьр, mundirjнј қақасына артықан vасы мьз қақ-
paidь, — ана valасьнның salмақpen, қьсқаса қайьрқан сәуартарьн estјdj.
Анапьн vaiақыпса, vas судia мен оның қoldастарь қауьз, qatal adam-

dar emes siaqtandь. Sudialardьn vet aсарlarьna vaьpтай qарар, ol, ьldeney aldьn ala volсар vьlgьsj kelgendei, ьzjnjь keudesjnde ьse tysken ьana ymjtkе ьailar qьlaqьn tьktj.

ьыltьr vet kьsj qaqazdь nemqьraidь tyrmen oqi vastadь. Onьn vьrkelkьj ynj zaldь jc pьstьratьn, kьnlsjz kyige toltьrdь, osь kьnlsjzdkke vьlengen ььrt ta, qaqan qazьqtai melcьjь, tьp etpei otьr. Tьrt advokat aьpkerlermen aqьgnь qana, vьraq, qьzu ьngjmelesjь otьrdь. Tьrteuj de qattь-qattь, ьedel qimьldasadь, ьzderj yь-ylken, qara qьstarqa ьsайдь.

Caldьn vьr ьaqьnda kreslonь ьzjnjь ьuan denesjmen kepter, kьcкene kьzderj ьlezgьgen, jьkьldek sudia otьr, ekьncj ьaqta — sьrca ьy-zjnde cikьj sarь mьrtь var, eьkьc sudia. Ol, sarcaqan pьcьnmen onьdьqьtьn arqalьqьna vasьn calqaita, kьzderjnj mylgьtjь, ьlde nenj oilauda. Prokurordьn vet-ьlpetjnde de qaqьqandьqьtьn, zerjkkendьktjnj vьlgьsj var. Sudialardьn artьaqьnda, oilanqan pьcьnmen vetjnj sipar, qala vastьqь otьr, vьl — kьzge tolyq, tьqьncьqtai kьsj. Onan soq — dvorəndar vascьsь, vьrьl tartqan, qava saqaldь, qьzьl vet adam, yь-ylken, meirjmdj kьzderj var; kьkrekce kьgen, mes qarьn volьs, mь-nьn ьuan qarьn ьzjne ьaisьz tьjь otьr vьlem — onь kьkrekcesjnjь etegjmen vьrkeuge tььsadь, vьraqta, qarьn qaita-qaita tьmen tysjь kete veredj.

— Mьnda qьlmьstьlar da, sudialar da ьoq, mьndaqьlar tek tьtqьndar men ьeьucьler qana... — degen Paveldьn nьqьz dausь estjldj.

ьaqalai tьp-tьncь vola qaldь, vьrnesce sekundtei ananьn qьlaqьna tek qalamnьn qaqaz vetjnde sьььldaqanь ьana ьzjnjь ьyregьnjь soqqa-nь qana estjль tьrdь.

Bas sudia da vьrdemege qьlaqьn tьjьjь, kьtjь otьrqan sekьldj. Onьn maьndaqь ьoldastarь qozqala vastadь. Sonda ol:

— M-m, solai, — Andrei Naxodka! Sjz moиньqьzqa alasьz va...

Andrei ьaьmen tyregeljь, voинь ьazьp aldь da, mьrtьn tartqьlai tysjь, qavaqьnьn asьmen kьckentai calqa qaradь.

— Men aьpьtь volmasan, nenj moиньma almьqьstьn? — dep xoxol ьqьn qomdar, eьelgьsjnce, asьqrai, ьndete sьiledj.

— Men kьsj ьltjrgem ьoq, eьnərsce ьrlaqtan ьoq, men tek ььrtь vьrjп-vьrj tonar, vьrjп vьrj ьltjruge məьvur etjь qoiqan tьrmьs tьrtьtьjne razь emesjп...

— Qьsqaca ьauar verjпjz, — dep cal azar degende, vьl ьolqь sьzjп anьqtar aittь.

Ana, keijngj ьaqtaqь skamialarda otьrqan ььrtьnь serjлjь, aqьgnь sьbьg-sьbьg sьilese vьstaqanьn sezdj. Bəj de ьыltьr vet kьsjnjь ьsqьnsьz sьzjnjь sьgmaьnпan vosanьqta tьrvana vьstaqan siaqьtь.

— Estisjп ve, analardьn qalai sьiler ьatqanь? — dep Sizov sьbьg ete qaldь.

— Fedor Mazin, ьauar verjпjz...

— ьauar bergjп kelmeidj! — dedj Fedə, ьcьp tyregeljь. Kьnль qo-vaьqьqandьqьtan vetjne qan ьyгjrdj, kьzderj ьainar kettj, ol, ьldenege ekj qoьn artьna ьasьrdь.

Sizov aqьrьп qana ah ūrdь, ana taңdana vaсьraйьp qaradь.

— Men qorqausьdan vas tartqamьn, — esnərse de aйraimьn, — senderdьn sottarьnьdь zaңsьz dep sanaimьn! Sender kьmsjndьr? Bьzdzj sottauqа senderge pravonь qalq verdj me? Çoq, ol bergen çoq! Men senderdь vьlmeimьn!

Ol otьra kettj de, du-du qьzqan vetjп Andreidьn arqasьna çasьra qoidь.

Çuan sudia calqа qarai eңkeijp, vьrdeme dep sьvьrladь. Sürca vet sudia qavaqьn көterjп, aйpkerierdь көzjmen vьr syzjп ottj de, qolьn yste.ge sozьp, aldьnda çatqan qaqazqа qarьndacpen vьr tyrtjп qoidь. Volьs vasьn caiqadь, epтер qana aiaqьn vugjп, qarьnьп tьzesjne saldь, onь qolьmen yurkedj. Kьkcentai cal vasьn qaqcitqan voйь, vьkьl keude-sjmen cikьl sudiaqа vьrьvьp, onьmen kuvьjlep soilestj, anaу vasьn eңkeitjп tьndadь. Aq syiekterdьn vasçsьsь prokurormen sьvьrlastь, qala vastьqь çaqьn sipalai, olardьn sozjп tьndaumen voldь. Taqьda vas sudianьn mənersjz sozj estj dьj.

— Qalai toitarьp tastadь? Tьrtj vərjnen de artьp tystj! — dep taңdana sьvьrladь Sizov ananьn qulaqьna.

Ana aң-taң volьp kьlьmsjredj. Volьp çatqan uaqьqanьn vərj de eң alqac oqan çandь çegjdei çeitjп, kereksjz nərse sekjldь көrjп e-lj, varьlq çürttьn yreiп ūсьrқana! vьr çamanсьvьqьtьn akdь eken dep oilar edj. Vьraq, Pavel men Andreidьn salmaqь sozderjпnь es qorqu-sьz, nьq aйtьlqandьqь sendai, olar sottьn aldьnda emes, slovodkaaqь kьkcentai yide soilegen sekjldь voldь. Fedənьп jstegen qьzьvьqьna ana көterijlп qaldь. Zaldьn jcjnde vatьldьq paida voldь. Keijngj çürttьn qimьvьna qarap, ana, münь çürttьn vərj de sezjп otьrқanьn vaiqadь.

— Sjz dьn pьkьrjпnьz? — dedj kьkcentai cal.

Çaltь vas prokuror tьrьp, vьr qolьmen stolqа taianьp, sifr keltjрp, sarcandaтьp soilei çeneldj. Onьn dausь onca adam сосьqандаi emes edj.

Vьraq, sonьmen vьrge sancudai qadalqan ьzqarь lep ananьn çyregjп çyitkьtjр, mazasьzdandьra verdj—өzjne vьr qas nərsenjп varьn көmeskj tyrde sezgendei voldь. Ol qastьq aйqailar, zərenj aйp qorqьtqan çoq, vьraqta vaiqausьz, өlceusjz өse tystj. Bül qastьq sudialardьn maңьnda menreulene, topastana көlөp, olardь qalьn vülca torlar alqan sekjldь, sondьqtan olarqа sьrtqь nərsenjп əserj timeitjndei көrjndь. Ana sudialarqа qaraidь, olardьn vərj de vüqan tysjпksjz. Ana olardь aculanar dep oilar edj, vьraq, Pavelqа da, Fedəqа da aculanvadь, olarqа tьl de tigjzbedj, vьraq olardan süraqan sozderjпnь vərj özderjne qaçet emes sekjldь, olar көnlsjz süraq qoйьp, vьrjgen çauartardь da əreң tьndaityп, vərjn de kьnь vüгьп vьlр otьrқan, esnərsege көn qoimaitьn kьsjler tərjzdenedj.

Mjne, sudialardьn aldьnda çandarm gyрjldьp soilep tьr:

— Vərj de Pavel Vlasovtь: negjzgj vastaucь osь dep ataidь.

— Al Naxodkaпь ce? — dep çuan sudia aqьrьп qana erjncektenjп süraу verdj.

— Onь da...

воһьһа җана җарһып тјезсјне оһнѣтѣһр, оһн җоһьмен җарһьһа ўстар, ва-
һьһн тѣҗтѣһр отѣ. Ҙүрттѣһн сөзјне җалҗыз оһь җана җѣлаҗ салһр отѣ-
җан сјаҗтѣ. Кјҗкентаі җал да креслода җаҗқан җазьҗтаі теҗрепвестен
җаздһр отѣ. Оһьһнѣ вѣһј ўзаҗҗа созыһр, җүрттѣ таҗьда зерјктјһр
җјвердј.

— Ҙарлаіаһьһн... — dedj de, oдан атҗь сөздерјһн җѣҗа ерјһдерјһмен
күмјлҗтјһр, кјҗкентаі җал оһнһнан түрдь.

Аіҗаі — си, күрсјһген үһ, аҗьһһн сьҗқан даустар, җөтел, васҗан
ајаҗтѣһн дьвьһь залдь җаһҗҗьһҗтѣһр җјвердј. Аһркерлердј аһр кеттј;
кетјр вага җатһр олар күлјһсјһреп, туһьһҗандарһһна, таһьһтарһһна ваһьһн
іzedj. Ivan Gusev вјреуге:

— Ҙоһьһра, Egor!.. — деп аҗьһһн даустадь.

Аһа мен Sizov коридорҗа сьҗтѣ.

— Ҙаі јсуге трактирге вагаһьһн ва? — dedj җал анаҗа җатҗоһьһрһрен,
оһлаһьһр. — Әһ јһг җарһһ саҗат иаҗтѣһьһьһь ва!

— Ваҗҗьһһн келмедј.

— Оһда, мен де ваһмаһьһн. Ҙоҗ-ау, — ваһлар җалаі, ә? Наҗьз
адам вјзвјз, вјзден ваһҗалардһһн вѣһј де сөз емес деген кјһсјлер җѣ-
һар отѣрдь-ау өздерј! Fedka җалаі, ә?

Бүһлардһһн җаһьһна, вѣркјһн җоһьһна ўстар. Samoilovтѣһн әкесј келдј. Оһ
түһҗьһраі күлјһсјһреп, келе сөһледј:

— Менјһн Grigoriһьһн җалаі? Advokattan vas tarttѣ, сөһлескјһсј де кел-
медј. Мүһь таҗқан алдьһмен сол җоһ, вјһсендер. Сенјһн ваһаҗ Pelage-
ја, advokattѣ җаҗтадь—аһ менјһн ваһам керек емес—деһдј! Содан
кеһһн төртеүј де advokattan vas tarttѣ...

Оһьһн җаһьһнда әһелј түр. Көзјһн җьһрыһҗтатһр, оҗаһаһьһнѣһн үсјһмен
мүһһнһн суртјһр җоһадь. Samoilov саҗаһьһн иһстар, төһмен җарар, таҗьда
сөһледј:

— Мьһна кереметтј җара! Бүһ саяһтар да оһь јске векег кјһрјстј-ау,
өздерјһн җѣһр вөһҗа җарар өтедј-ау деп оһлауһь edjм. Аһ ендј—оһь-
һардјкј дүһьһ та вөһар-ау, — деген оһҗа келемјһн. Фабрикте вүһлардһһн
үдеһелеп өһкенјһн көһесјһн, вүһлардь вјһрһнен соҗ вјһрһн ўстар әкетјһр җа-
тадь, сонда да, вүһлар сүдаҗь ваһьҗ җѣһар өгвјр-өһсјр сьҗа келедј.
Оһьһн еһке тьһсјһргенде, таҗьда күс сьһьһмен оһьһларда сьҗаҗ? — деп
оһлаһьһн.

— Вјзге вүҗан тьһсјһну җиһн, Stepan Petrov! — dedj Sizov.

— Іа, җиһн екенј рас! — деп Samoilov вүһ сөзге җосьһдь.

Оһьһн әһелј мүһһнһн җаттѣ вјһ тартһр, вьһлаі dedj:

— Ҙетјһнен тьһҗаһр алҗан, сүгерһектег...

Ҙатпарланҗан, җаһраҗ ветј ерјһсјһз күлјһсјһреп, оһ таҗьда сөһледј:

— Сен, Nilovna, өкпеһеме маҗан, — һана мен сенјһн ваһаҗ аһьтѣ
дегендј аваһьһьзда аһьтѣ салһр edjм. Дүһьһн аһҗанда, җаһьһьһнѣһн аһь-
вь ваһьһн екенјһн ит вјһе ме! Вјздјһн Grigori тураль җандарһьдар мен
тѣһьһлардһһн не аһҗаһьһн еһтјдјһн ве? Оһ да тьһьһьр ваҗьтѣһр, сүгерһек!

Оһ өзјһнѣ ваһаһьһн маҗтаһьһс етјһр түрҗан сјаҗтѣ, оһьһн өзј сезвеі-
тјһн де вөһар, вјһраҗ оһьһн сезјһмј анаҗа таһьһ едј, сондьҗтан аһа оһьһн
сөзјне җьһь сьҗраһмендј күлјһмдеп, аҗьһһн җана җаһуар җаһьрдь:

ўимътыр та қалыр едж. Оларды есине тусьрейин деп ана чўрттан вьлайырақ кетир, оңасалау сыыр тўгыр едж, вьр сытыр мўртты час сьгьиттїн өзине қадала қарар тўгьданын вайқадь. Оң қолын қалтасына салыр тўгьдандьқ-тан оның иьрды төмөндеу сияқты едж, вўл рьсїн анада тапы секїлди көрїндї. Вьрақ, сьгьит терис айналыр кеттї де, ана вайақь сөздердї еске тусьремїн деп әуре вольр сьргөнде, оны сол арада-ақ ўимъты.

Вьрақ вьр минуттен кейін:

— Ось ма? — деген ақығын сўрақ қўлақына салындь.

Вьгеу қуанысты тырмен, даустанқырар:

— Іа! — деп қауар қайырдь.

Ана қалт қарады. Иьрды қисьқ сьгьит вьр қығын тўгыр, қапындаақы, қыс-қа рөлтөк, қонысы тьзесїне четкен етгьї вар, қана сақалды сьгьитке вьр-деме деп сөйлер тўр екен.

Анапың тақыда ой вольнїр, тўлавоиь тырсьгьїр кеттї, вьрақ, айқы ес-нөсе есїне тысе қоїмады. Чўртқа валамның сындырды туралы айтыр вөс-сем деген тьгьегь көкрегїн кенедї, вўл сындырқа қарсы чўрттың не айтатынын естїгьїсї келдї, олардың сөзїне қарар, сөттың укьмї қандай во-латьндырдын вьлгьїсї келдї.

— Солай да сөттай ма екен? — деп ақығын қана, ертер сөз вастады ана, Сизовқа қарар. — Кьм не їстедї деп тергеїдї, ал не усьн їстеге-нїн — сўрамады. Қана да судиалардың вөргї де көргї адамдар, қастарды қастар сөттау керек қої...

— Іа,— дедї Сизов.— Мўны тусьну вьзге қиын, тьптї қиын!— Осьны айтыр ол оїланқан рьсїнмен васын саяқадь.

Кызетсї, залдың есгьїн асыр, айқай салды:

— Туьсандар! Билеттерїндї көрсетїндер...

Вьгеу сөзїн вартар, тўнсырар қауар қайырдь:

— Тар сирктегьїдеї-ақ мўны билет сўрауын қарасы!

Чўрттың вөргї де ендї сїннен ьзалана вастақаны сезїлди, чўртта вьр-тырлї өцеттїк, еркїнсьгөндїк пайда вольды. Сulasьр, кызетсїлермен ере-гьїсе вастады.

XXV

Орпына отьыр қатыр, Сизов вьрдемелердї айтыр, кункїлдедї.

— Nemene сен? — дедї ана.

— Қай! Чўрт ось ақтамақ қої...

Қоңрау сыңдырлады.

— Сот кеке қатыр, — деп вьгеу селқос тырмен қаралады.

Чўрт тақы тырегелдї, тақыда вайақы төрттппен судиалар келїр, оғнда-гына отьды. Айыкерлердї кьргьїздї.

— Мьқты вол, прокурор сөїлейдї,— дедї Сизов сыбырлар.

Ана мөїнын їгерї созыр, адам қатты сосьнарлїқтай вьр їстї кьтїр, қатты да қалды.

Судиаларға қығын қарар тўгыр, вөтїн соларға вўгыр, алдындаақы стөї-қа сынтақтар, прокурор вьр кьрсїндї де, оң қолын сермер сөзїн вастады. Оның айқасды сөздерїн ана апық естї алмады, — прокурордың даусь кьргїлдер, вьресе сарсаң, вьресе қай сөйлер, сөздерї айқы сықа

qoimadъ. Sөzj çjpkе tјzgendei vјrkelkј estјljр түrdъ da, vјr — kezde, qantqa qonqan сьвндai, yime-çyime völdъ. Vјraq, ana prokurordъn sөzјnen adam сосьqandai, qorqqandai еcnөrse esti qoimadъ. Yidјn јcјn-degјlerdјn mazasъn ketјrgendei, qar sekјldј suьq, gyl sekјldј solqъn sөz, ыsaq, qurqaq tozaң qұsar qūıylыp çatыr. Kөңlge qonъmsъz, aqыtlыp çatqan vül көр sөz Paveldјn, onың çoldastarының qūlaqына çete qoımaqan sekјldј,—sјrө vül sөz olardың çанына tјjr çatqan çoq, өitkenј vөrј de vүgъnqыca ynderјn сьqarmaı әngјmelesјr, keide kylјmsјr-ger, keide kyludј toqtatu ycјn qavaqtarыn tyıysјr, savыrmen, çайmen oтыr.

—Өtјrjk aıтыр түr!—der сьвгладъ Sizov.

Ana onы aıta almastai edј. Ol prokurordъn sөzјn estјr oтыr, prokuror ec kјmdј vөlektemei, vөrјn vјrdei aıpırtaidъ; Paveldъ aıтыр, odan Fedөqa көcedј, onы Pavelmen qatar qoıыp, Bukındј de solarqa qosaq-taidъ, — vүlardың vөrјn vјrden qarqa salыp, сьqымдар, аузын tјjr çatqan sekјldј. Vјraq, onың sөzјnјn sыrt maqanasыna ana qanaqat etpedј, onың sөzderј anaqa әser de etpedј, qorqыtradъ da. Ana onың sөzјnen adam сосьqandai vјrdemenј kytјr edј—prokurordъn sөzјnen, vet-әlpetјnen, көzqarasыnan, dausыnan, sermer түrqaп qoıыnan osыnъ ana qattы јzdestјrјr, vјlgјsj kelјr oтыr. Ol cocıtyндаı vјrnөrsenјn var ekenјn sezedј, vјraq көzven көrјr, qoıyмен ұстаqandai volыp, aıqъn anyqtар vјle almady.

Ana sudıalarqa qaraidъ — olardың vül sөzge јcј pьсыр oтыrqanъ sөzsјz. Olardың çansъz, sүrgыlt sarqыс vetterјnen ecteңe vјluge vol-maidъ. Prokurordъn sөilegen sөz auanъ vүldьr tumanqa aınaldыrыp, ol tuman sudıalardың maңыnda өse-өse, qalyң vүltca torlanыp, olardың ystјn basqandai voladъ, сондықтан da olar, salы suqqa ketјr, sөzdјn aıaqtaluыn тығрысыp kytјr oтыrqan sekјldј.

Bas sudıa qozqalmastan melcip oтыr, көzјldјrјktјn сьпкьнnan көzderј keide көrјnr, keide көrјnvei, çoq volыp ketedј.

Osъ çansъz kereнаулықты, setqostықты көrјr, ana өzјnen өzј:

—Osъ da çottau ma?—der taңdana sүraıdъ.

Vül sүraq çyregјn ұıtqыttы çana, vјrte-vјrte qorqыncъ sezјmdј көңlјnen ketјrјr, endј keudesјn ыza kernegendei völdъ.

Prokurordъn sөzј kenet toqtai qaldъ — ol sөzјnјn aıaqъn carcaң-datыp varыp doqardъ da, sudıalarqa vasъn izep, alaqaпn uqalar, ornыna oтыrdъ. Dvorөndardың vasъcъ көzјn төңkerјr, oqan vasъn izedј, qala vasъtyqъ qoıyn sozdъ, volыs өzјnјn qarына qarap, kylјmde-dј.

Al, sudıalar onың sөzјne rıza volmaqan adamđai, onndaғыnan qımyl-daqan da çoq.

Kјckentai cal vјr qaqazdъ көzјne арағыp:

— Sөz Fedoseevtјn, Markovтың, Zagarovтың qorqauсысына verјldј, —dedј.

Anaпн vүgъn Nikolaidјkјnde көrgen advokatъ tyregeldј. Çyzi çar-qъn, aq көңl kјsj ekenј көrјnr түr, kјckene көzderј oınaqсыp, kylјmder, çıren qasыnъn astыnan ekј өtkјr çanarъ qaıcы qұsar vјrdemenј

qьrqrь tьrqaп sekjldj. Sөzдж asьqrai sөiledj, dauьsь asьq, vьraq ana onьq sөzjne qulaq qoia almady. Sizov onьq qulaqьna sьbьrlaumen boldь:

—Əlgjnjn ne aitqanьna tysjndjn ve? Bular aqьldan aigrьqan, esj ketken adamdar, — deidj. Fedordь — solai demekcj me?

Ana sottan qattь tuьjljр, Sizovqa ьauar vermedj. Renjсj kyseijр, ьanьna vatьр varady. Sottan nege ədjldjk kytkenj endj oqan anьq boldь,—ol, valasь men sudialardьn arasьnda dьrgьstьq, turalьq ucjn adaь aitьs-tartьs volqanьn kөгemjn qoi, dep oilar edj. Sudialar Paveldьn kөгljndegjsjn ьaqьslar, uzaq uaqьt, tygel sьrastьradь qoi, valanьnь jstegen jsterjn, oilaqan oilarьn, bastan kecjrgen kynderjn qьraqь kөzven ьete qaraidь qoi, dep tysjnьр edj. Sөitjр, onьq dьrgьstьqьn kөгgende, sudialar ədjldjk jstep:

—Bul kjsj aq, mьnbkj dьrgьs!—dep, ььrtqa estjrtjр aitady qoi dep oilaqan edj.

Bьraq, ondai ecteьe de volqan ьoq. Sot aldьndaqьlar sudialardьn kөzjnen abьsta, al sudialar olarqa artьq, kerek emes sekjldj. Ana carcap, endj sotqa kөгl qoiudan qaldь, sөilenjр ьatqan sөzderge qulaq salmai, ьөvjrlenjр, jсjnen:

—Osьlai da sottai ma eken?—dep oilady.

—Bөse, solai decj əzderjne!—dedj sьbьrlar Sizov.

Endj vasqa advokat sөiledj, alasa voibь, ɵkьr, sьrəьlt ьyzjnen kekesjn velgjsj kөгjnedj. Sudialar qaita-qaita sөzjn vөljр, erkjn sөiletpei oтьr.

Prokuror uьсьр tyregeljр, aculanьр, carcap sөiler, protokol ьөнjndө vьrdeme dedj. Odan keijn aqьl aitqandai volьр cal sөiledj. Advokat taqьmmen vasьn ijр, olardь tьndar volьр, sөzjn taqь aita vastady.

—Soq! Soqьa ver!—dedj Sizov.

Zaldaqьlardьn kөгlj serpjljр, kөterjle tystj. Advokattьn ɵkьr sөzderj kөгj sudialardьn ьanьna vatьр varady. Sudialar, qattь, canьu sөzderdj əzderjne ььbtьqьsь kelmegendei, tьqьzьraq oтььр, jsjnьр-kөvjne qoiqan siaqть.

Mjne endj Pavel ognьnan tьrdь. Zaldьn jсj tьр-tьnьс vola qaldь. Ana var denesjmen jlgerj qarai enteledj. Pavel sөzдж ьaibьmen vastady.

—Men partianьn kjsjsjmjn, ɵz partiamnьn qana sotьn vьlemjn, ɵzьmdj qorqau ucjn sөilemeimjn, tek qorqanudan vas tartqan ьoldastarьmньn da tьlegj voibьca sjzderdjн tysjnbegen, uьraqan ьerlerjnъzдж tysjndjрь kөгgm keledj. Bьzджн sotsial-demokratia tuь astьna ьinanьр, ьarьqqa sьqqanьmьzдж prokuror ьoqarqь ykmetke qarьsь ьasalqan bunt dep atar, vьzдж patsaqa qarьsь bunt ьasaucьlar dep esep tedj. Aita ketujm kerek, vьzce eldj qьrsaular oтьrqaп cьncьr ьalqьz patsa ykmetj qana emes, ol tek ьaqьn tьrqaп, vьrjncj qьrsau qana, eь aldьmen vьz qalqть sol qьrsaudan qьtqarьmьz mjndet...

Qairattь sөzden zaldьn jсj keьeijр ььrt ььm-ььrt boldь. ььrt kөzjnde Paveldьn mөrtavasь ɵsjр, aigrьn kelvetj kөгgenderdj syis ndjrdj.

Sudialar tьnьсь ketjр, uьqaisьzdanьр qimьldai vastady. Aq syiekter vasсьsь ьalqau ьuzdj sudiaqьa vьrdeme dep sьbьrlady, ol vasьn izep, calqь qarar sөiledj. Ekjncj ьaqьnпan caldьn qulaqьna derttj sudia sөi-

lep çatır. Kresloda oñqa da, solqa da qozqala-qozqala tysır, cal Pavelqa vırdemelerdj aıtı, vıraç onıñ sozj Paveldıñ aqıtylğan sozjmen estjımei de qaldı.

— Bız sotsialıspız. Mıñıñ mənısj vız çeke mencıktıñ dıscranıymız. Çeke mencık çürttıñ vasyñ vırjktırmeıdj, vırjn-vırjne qarıs çau etedj, çürttıñ myddesj vır-vırjne qaıs kelır, arada vıjtıspesteı dıscrandıq tuadı, ol dıscrandıqtı çasırı, ne aqtıau usjn çalğan tuadı, çalğan-ötjrkpen, çauızdıqpen, ekj çyzdjlkpen varlıq çürttıñ rıqıyn vızadı. Bızdın aıtatyñymız: adamdı tek varlıqtı köbeıtudın qana qırğaly der vıletjn qoçam — adam valasyna qarıs qoçam, ol vızge dıscrıpan, onıñ ötjrk-çalğan, ekjçyzdj morəlıne vız köndjge almıymız; onıñ adamqa qataldıq, qanıpezerlıj, arıszdıq vızge çırenıctj. Mındaı qoçamıñ adamdı tırıtıs çaqıñnan da, morəl çaqıñnan da qandı tyrde bolsı da qıldıqta ıstıayna, özjın qaram qılqıyn usjn cırttı jrıtıjne vız varıtıymızca qarıs kyresemız. Bız çıtımscımız, dınydedıjın vırj — esepsız zor macınadan vastar valanıñ oıncıqına seıjn — vızdın — çıtımscı qalqtıñ eñbegjmen çasaladı. Bız — özjımdın adamcılıq qadırmızdj qoçqar kyresuge pravos çoç adamdarımız, vızdj kez kelgen çau özjın myddesj usjn paidalanıms keledj, paidalanadı da. Bız endj vostandıq alqıtımız keledj, — tıvınde ykmet vıljıjn öz qolıtımda çejır alıqqa çaraqandı vostandıq alqıtımız keledj. Bızdın ırandarımız tysjıktj — qırısın çeke mencık, varlıq öndjrs qıraldar qalqtıkj bolsın, varlıq ykmet vıljıj qalqtıñ qolında bolsın, eñbek etu çürttıñ vırjne vırdeı mındettj bolsın, deımız. Kırj otırsızdar qoi, vız vunt çasaucılar emesız!

Pavel mır etır kılır, qolımen aqırın casın sıpadı, köjldır kezderj vırıñırdan da çınai tystj.

— Js çaynda seıleujızdj sıraımın! — dedj predıatel qattıraç daustar. Ol Pavelqa keudesjmen vırılıp qaradı. Anaqa onıñ sol kezjnen aramdıq, çamandıq belgısj kırjngendeı voldı. Sudıalardıñ vırj de mınıñ valasyna qadala qarar, özderjın tozıq çetken tónderjın çandandıru usjn onıñ qanıñ jıudj tılegendeı, közderjmen çer varadı. Al Pavel, kelbetj tartqan sımdı vól, aıaqın nıq vasıp, qolın olarqa qarai sozır, daus çai, aıqın cıqır, seıler tır:

— Bız — revolutsıonerlerımız, — qacan vıreuler tek vılep-tósteumen qana volu, ekjncjler tek veinet jsteumen qana volu degen tórtjı çolılqanca, revolutsıoner vola veremız. Sjzderge myddesjın qoçqar der vılırdan qoçqamqa vız qarıs tıramız, vız onıñ da, sızderjın de vıjtıspes dıscrandarıñvız, vız qacan çejır, maqsatıymızqa cetkence, sız ven vızdın aramızda vıtm volıv mımkjn emes. Bız çıtımscılar çejemız! Sjzderdın ıelerjız, özderj oılaqandı, asa kuctj emes. Olarçıñ varlıq, qıldanır otırdan mıllıon-mıllıon qalqtı qırvan etır, çınar, baqtar kelgen sol mencıgıñj özj olardıñ vızge öktemdık çırgızıjne erjk verır otırdan kuctjın özj olardıñ arasında ala-aızdıq, örendjlk tuqızadı, olardı qara kuc çaqıñnan da, morəl çaqıñnan da qıratır, verekesj ketjredj. Mencıktj qoçqau usjn qattı çan salır, kór kuc çıtımsau kerek; dırısında vızge qoça vól otırdan sızder

vjzden de veter qũlsъzdar — vjz tek qara kyc çaqьnan qũlмыз, al sjzder rux çaqьnan qũlsъzdar. Sjzder salt-ædet aurtalyqьnan, ruxtarьndь çoiqan qьsьmnan vas tarta almaisъzdar, al vjzdnj jckj sezjm çaqьnan erjktj volьmьzda esvjr kedergj çoq. Sjzderdnj vjzdnj ũulandьru ycjn qoldanьp otьrqan ũularьnz, øzderjnъz qalamasaъzdar da, vjzdnj sanamьzda ũuqа qarьsь qũiьp çatqan emderjnъnen ældeqaida ælsjz. Vjzdnj sanamьz toqtausъz øsjp, kynnen kynge qaulap çanadь, tjptj sjzderdnj aralarьnzdaqь sanasь tyzu, çaqьsь degen adamdarь da, øzjne ertjр æketedj. Qaraъzdarьsь — sjzderdnj ykmetjnъzdnj qorqар, ideia çolьmen kyresetjn ec kjmderjnъz çoq. Sjzder øzderjnъzdnj tarixi æjldjktjn ekrjnъnen qorqарandaï dælderjnъzdnj çũmsар øvden tausьp vjtrdnjъzder, sjzderdnj ideia çøjnъde esvjр çañalyq tuqьzu endj qoldarьnzdan kelmeidj, sjzder sana çaqьnan ecteъe øndjre almaisъzdar. Vjzdnj ideiamьz øse tьsedj, kynnen kynge çarqьldар çana tьsedj, vjzdnj ideiamьz qalq vũqarasьna çaiьp, olardь vostandьq çolьndaqь kyreske vastар., ũũmdastьradь. Çũmьsьpnъz rølj asqар taudaï ekendjgjn ũqьnu — vykjl dьnie çũmьsьclarьpnъz vasьn qosьp, vjrkjtjredj. Sjzder, tek qataldьq, arьszdьq çũmsaqandarynz volmasa, çũmьsьclardьn çañalyqqa talьpnu protsesjn toqtata almaisъzdar. Vjraq, arьszdьq degen — æiglj narse, qataldьq — ьзань ørcjtedj. Bygjn vjzdnj tũncьqtьrьp otьrqan qol, ertep çoldastьq retjmen vjzdnj qolьmьzdnь qьsadь. Sjzderdnj çjger-qairatьnz — altьpnъz øsuj ycjn çũmsalatьn çansьz qairat, øzdnj-øznjъzdnj çaulastьrьp, çjk-çjkke vøletjn qairat. Al vjzdnj qairatьmьz — varьbьq çũmьsьclardьn vjр auzdь volьb kerek ekenjn vjlgьen, sana-sezjmdj kynnen-kynge jlgerj øsjre tysetjn çandь, çjgerlj qairat. Sjzdnj jstetjnderjnъzdnj vørj de qьlмыs, øitkenj ondaqь køzdeitjnderjnъz — qalqtь qũdanu, al vjzdnj jsjmъz — dьnienj sjzderdnj çalqan-øtjrkterjnъzden, çauьzdbьqtarynzdan, aram qũlqьndarynzdan volqan vøleden, qalqtь qorqьrьp zøresjn alqan vøleden qũtqaratьn js. Sjzder adamdь ømjrden qol yzgjъz, onь byldjrdjnъzder; sotsializm sjzder byldjrgьen dьnienj tũtastьrьp, vasьn vjrkjtjredj. Mũnъz volatьpnь søzsjz!

Pavel sekund camasьndaï qana toqtар tũrьp, dausьn vøseъdetjр, vjraq kьctjrek etjр:

— Mũnъz volatьpnь — søzsjz! — dep taqь qaiьra aittь.

Sudialar, betterjn vjrtьrlj tьrcitьp, øzara sьvьrlastь, qadalqan køzderjn Paveldan aьrmaidь. Paveldjn densaulьqьn, çastьqьn kynder vũlar osь køzqarastarymen onьq taza tønjn vьlqaitьndaï kørjndj amaqа. Aьpkьrler çoldasьpnъz søznj qattь qũlaq salьp tьndadь, vũlarьn betterj sũrlanьp køzderjnъde quancь otь çainadь. Ana valasьpnъz søznj vntьqьp tьndadь, onьq aitqan søzderjnъzdnj vørj de esjnъde marçandaï tjzjlpь qaldь. Kьckentai cal Paveldь vjрnecе qavat toqtatьp, vjrdeme tьsjndjrgьen voldь, vjр get mũnъz pьcjnъnen kyljmsjregendeï de voldь — Pavel onьq søznj yndemeï tьndар aьp, øz søznj qatulanьp taqь vastaidь, sudialardь øzjne vaqьndьrьp, søznj erjksъz tьndatadь. Vjraq, aqьrьnda cal sьdamai, Pavelqа qarai qolьn sozьp, aiqai saldь. Oqan çauar retjnъde, Paveldьn sөл kekesjn tyгmen aitqan søzderj aqьldь:

— Søzjmdj aiaqтайmn. Men sjzdnj çeke qara vasьnzda tjl tigj-

zjɹ, ɕəvjɹlegjm kelgen ɕoq, qaita, sjzderdjŋ osʔ sot dep ataqaŋ ko-medialarŋŋzɕa erjksjz qatʂsa otʂɹɹ, sjzge tjɹtj ɕaŋŋm acidʂ, desem de voladʂ. Ne degenmen — sjzder de adam balasʂsʂzdar qoi, al, ɕzj-mjzɹdjŋ kəzdegen maqʂatʂmʂzɕa qarʂʂ volqaŋmen de, vjɹaq zorʂq ɕoʂŋda qʂzmet etjɹ, osʂndai maʂqara volqaŋ, soncama ɕzderjŋdjŋ adamʂʂʂɕŋŋ ɕoiqaŋ kjsjɹlerdj kərgende, qacaŋ da volʂa vjzɹdjŋ kəŋlj-mjz ɕavʂɹqaidʂ...

Pavel sudialarɕa qaramastaŋ, ornʂŋa otʂɹdʂ. Ana demjŋ almai, sudialarɕa tesjle ɕaraq, kyte qaldʂ.

Andrej, vetj ɕarqʂɹdar, Pavelɹŋ qoʂŋ qattʂ-qattʂ qʂʂʂ; Samoilov, Mazin taqʂ vasqalar da ɕairandaɹ Pavelɕa qarai ŋmtʂʂɹ ɕattʂ. Pavel kuljŋmjɹɹ, ɕoldastarŋŋ mʂndai kəŋl kərsətkenjŋe ŋialʂŋqʂ-ɹar, secesj otʂɹqaŋ ɕaqqa qarar:

— Osʂŋŋm dʂɹʂ ɹa? — dep sʂraqandai vasʂŋ izedj.

Vykjɹ denesj ɕaʂŋdʂ maɕavvat toʂqʂŋŋna volenjɹ, ana seksjz quaŋʂɹen kyɹsjŋjɹ ɕauar qaiɹdʂ.

— Mjŋe, — sot bastaldʂ! Pavel analardʂ qalai keljstjɹe soqtʂ, — ɕ? — dep sʂvʂɹladʂ Sizov.

Ana yndemesten vasʂŋ izedj, ɕzj balasʂŋŋ mʂndai vatʂ səilegenjŋe, onan da kəɹj səzjŋ vjtjɹgenjŋe qattʂ razʂ volʂɹ, kəŋlj toʂɹ otʂ.

— Al? Sender endjŋ ne jstemekjsjŋɹer? — degen sʂraŋ oʂŋŋan ketpedj.

XXVI

Balasʂŋŋ aitqaŋ səzderjŋ alqac esjtjɹ otʂɹqaŋ vʂl emes, mʂŋŋ ol vʂɹŋ da vjɹletjŋ, vjɹaq balasʂŋŋ ol aitqandaɹŋŋ adamdʂ erjtjɹ ɕetkəkendei kyɹjŋ eŋ vjɹŋɹj ret osʂ arada, zottʂŋ aldʂnda, sezɹdj. Pavelɹŋ savʂɹŋŋŋna ɕzj qattʂ taŋ qaldʂ; balasʂŋŋ səzj onʂŋ ŋstaqaŋ ɕoʂŋŋ dʂɹʂʂɹŋna, ɕenjɹ sʂqatʂndʂŋŋna anaŋŋ senjŋmŋ kyɹceitjɹ, ol senjŋ, ɕʂldʂzɕa ŋqsas, ŋɹɹ kyɹtj verjɹ ŋqʂŋm volʂɹ, kəkeljŋe əvden qondʂ. Sudialar endj Pavelmen qattʂ aitʂsəɹ qoi, ɕzderjŋdjŋ turaʂŋŋ dəlelder, aculaŋɹ oqaŋ qarʂʂ səileidj qoi, dep kyɹtjɹ otʂɹ edj ana. Olai volmadʂ! Ornʂŋŋ Andrej tʂɹɹ, sudialarɕa kəzjŋdjŋ astʂmen qarar, səzjŋ vastadʂ:

— Qorɕaʂʂ mʂɹzalar...

— Sjzɹdjŋ aldʂŋzɹdaqʂ qorɕaʂʂ emes, sot! — dedj oqaŋ aculaŋɹ, ɕaustap derttj sudia.

Andreidjŋ vet-əɹpetjŋe qarar, ana onʂŋ vjɹ tentektjɹk jsteijŋ dep tʂɹqaŋŋ sezɹdj, — onʂŋ mʂɹtʂ djɹjɹder, kəzjŋde anaɕa vʂɹŋŋŋŋ taŋʂ qulʂq vɹlgjsj kəɹjŋjɹ tʂɹ. Andrej ŋzʂŋ qoʂŋmen vasʂŋ qattʂ sipar, vjɹ kyɹsjŋdj.

— Solai ma edj? — dedj ol vasʂŋ ɕaiqar. — Menjŋ oʂlaʂŋmca sjzder sudia emes, tek qorɕaʂʂsʂzdar...

— Men sjzɹdjŋ js ɕəŋjŋde səileujŋjzɹdj sʂraimʂŋ! — dedj ɕal ɕaqʂɹmaqaŋ ɹɹɹŋmen.

— Js ɕəŋjŋde deisjz ve? ɕaqʂʂ! Sjzderdjŋ, aqiqattaŋ, ɕz aqʂɹdarʂ-

ңыз воһһса јстейтјн, адал судјалар екенджктерјнјзге ендј өзјмдж өзјм sendjre vastady... — Sјzdy mјnezdemenjz sotqa qacet emes!

— Qacet emes pe? Men, — oitkenmen sөzјmдж аитайһ... Sјzder — vјreulerdj catqa, vјreulerdj qaqnqa sanamaitъn erіktј adamsъzdar. Mјne sјzderdj алдарһызда ekј qaс daulasъr tър — vјreuj menj anau tonady, avden tымcalар алды деп арыз etedj! Al, ekјncј qaс айтady — menjн tымcalauqa, tonauqa erkјm var, oitkenj menjн qoһmda тһ- tьq var. deidj.

— Sјrө sјzdy јs qөnjnde айтатыһһыз var ma?—dep sұradь cal dau- sьп kөterjр. Calдың qoһ qaltьrap kettj. Onьң aculanqanьп kөru ana- qa ұnar tър. Bјraq, Andreidjн qыbьqь oсan ұnamady — onьң айтqanь Paveldьн sөzјmen yilespedj, — oitkenj ana salmaqь qataң айть voluьп tјlegen edj.

Xohol yndemei calqa vјr qarady da, onan soң vasьп uqalar, salmaq- tanьр soiledj:

— Js qөnjnde? Nesјne men sјzderge јs qөnjnde soilemekcјmјn? Sјzderdjн vјlulerjнјzge kerekтјнјн vөrјn de qoldasьm айть. Qalqanьп sјzderge basqa'ar da айть qөtkјzetјn uaqьt volady...

Cal ornьnan ұсыр tұrьр:

— Sјzdy sөzden тiamьn! Grigori Samoilov!—dedj.

Ernјn-tјstene xohol asьqrai ornьna oтьrdь. Onьң qanьnan vұira ca- cьп vјr sjlkјр, Samoilov tұrdь.

— Prokuror, qoldastardь taqь adamdar, mөdeniettјn dұcрandarь деп atady...

— Oзјnјzdyн јsнјzge qatьsь var sөzdy qana soileu kerek!

— Mұnьң qatьsь var. Adal adamdarqa qatьsь volmaitъn ecнөse qoс. Menjн sөzјmдж vөлmeujнјzdy oтјnemјn. Men sјzderden sұraimьn — sјzderdjн mөdenietterjнјz ne ol?

— Bјz mұнда sјzven айтьсуqa oтьrqaң qoсpьz! Jske kөcјnјz!—dedj cal тјsjn aqsitьр.

Andreidjн sөzјnen keijп судјалар аiqьп өзgerdj. Andreidjн sөzј tap olardьң vetјndegj vјrdemenj syrtјр tastaqandai, ендј olardьң sұrқыbьt qызderjnde daq paida voldь, kөzderjnen ьzqarь, qasьl ұсqьндар kөrјndј. Paveldьң sөzј olardьң qьtьqьna qattь tigen edj, vјraq onьң sөzјnјн kycј olardьң ьzasьп toqtatьр, erјksјz silatьр, vaqьndьrьр edj. Al, xohol ol cьdamдыbьqtь ketјrјр onьң ar qaсьндаqь ьzаны calaңactap actь. Судјалар vјrtьrјл vetterјn тьrqita өзara sьvьrlasьр, өзderjne vјtpegeп qımьmen carcaң qımьldai vastady.

— Sender тьңсыларды тьrвieleisјnder, oіelderdj, qьzdarды vұzasьндар, adamды ұrьbьтьң, kјsj oлтјrudjн qoһна тьsјresјnder, onь sender араq- pen ұlаlаisьндар, — el arasьnda qьrqьп-soсьsь, vьkјl qalqqa oтјrјk- qalqan аitu, adamньң qұлqьп vұzьр nadandyqta ұstau — mјne sender- djн mөdenietterјn! Ia, vјz mұндаi mөdeniettјн dұcрanьmьz!

— Oтјnemјn sјzden! — деп аiqailady cal iegіn cоcaңdatьр. Qьp-qь- zь volьр a'ьр, kөzderj qарqь'dap, Samoi ov ta dauьqqa soiledj:

— Bјraq, vјz basqa mөdeniettј qadjrleimјz, silaimьz, sender sol na-

қыз мәдениеттің қасауыларды абақтыда сиретіп, ақылнан адастырып келдіңіздер...

—Сізді сөзден тiamын! Федор Мазин!

Кір-кіркіентай Мазин оғыннан бірдей воһр, сорақ етіп тырегелді де, тұтырар сөіледі:

—Мен...мен ант етемін! Мен бірлемін senderдің менің қазаға бүігер қойғандарыңды.

Ой демін ала алмай ентігіп, құр-қу вор кетті, тек екі көзі қана қытырар көрнеді, содан кейін ол, қолы созып айқайлады.

—Мен—сын аitamын! Менің sender қайда aidasандар да—қасамын, қайтыр келемін, қасан да—өмір воһр істейтін ісімді істеймін. Сын аitamын!

Сіз оң қатты татақын кенер, бір қозқалыр қойды. Отырған сүрттің бәрі де ересен әсерленіп, біртырлі, тұйық үнмен гуілдегіп кетті. Бірі әйел қылар қатыр, біреу сегі туылғып қотеліп қатыр. Қандармдар топас бір-сірмен айыкерлерге таңданыр, сүртқа ызаланыр қарайды. Судіалар теңселіп қозқалуда, қал сінкілдеп даустайды:

—Gusev Ivan!

—Sөilegim kelmeidi!

—Vasili Gusev!

—Sөilemeimjin!

—Bukin Feodor!

Ақсары қығт оғыннан салмақпен түрді да, васын айқай, саbandai сөіледі:

—Uiasandarcь! Мен мінезі ауыр кісімін—sonda da әділдік дегенді бірлемін!—Ой қолың васыннан қотары көтеріп, алыстағы бірдемеге қарағандай көзің қызықтырар, үндемеі қалды.

—Nemene?—деп таңдана даустайды қал, ызалана креслоға қалқайыр.

—Әі, қойсы осы senderді...

Bukin тұпырар skamiаға отыра кетті. Оның кунгірт сөзіңде судіалардың айыбын бетіне басқандай әрі үлкен, әрі маңызды мүләйім сыр бар секілді еді. Бұл, сүрттің бәріне де сезілді, тіпті судіалар да, бұл сөзден көрі айынырақ басқа бірдемеге қаңқығығыр естілмес пе екен деп кыткендей, қулақтарың тігіп тұңдай қалды. Отырған сүрт та тұн-тығыр воһды, тек бір ақығын қылаған даус қана естіледі. Prokuror іығын қитыдатыр, езу тартыр күлді, двогөндардың васысы кыркілдеп қотелді, залдың ісінде тақыда сьыр-сьыр сөз сыға vastайды. Ана Сіз оңқа қарай еңкейіп:

—Sudialar sөilei me?—деп сұрайды.

—Бәрі де бітті...тек үкімді қана қарайайды...

—Basqa еспөсе volmai ma?

—Bolmaidь.

Ана оның сөзіне панвады.

Samoilova анапы іығымен, сынтағымен тыртып, skamiада тұнысызыдана тусыр, ерне қарар қайлар сөілеумен воһды:

—Bū'ary qalai? Būlai etuge vola ma?

—Bolatynьn көгір отырың қой!

—Ne volar eken Griscaqa, ә?

—Alma mazamdy...

Сұрттың бәрі де бірдемеге ұғыныр, соқтықыр қалқандай boldы, көз алдарында тусынжксыз, көзге айқын көрінбейтін, бірақ елжітіріп әкеткендей күсж бар бірдеме қарық қапыр қатқандай, сұрт таң болыр көздерің қырылқатты. Kenetten асылқан ұлы нәрсені тусынбей, сұрт өздерінде пайда болған қаңа сезімді ұсақ, өздеріне белгілі, тусынжіктің әңгімеге аударды.

Bukinnij ylkenj qaimyqrai qattъ sьvьrлар sөiledj.

—Turatūr,—nege olardъ sөiletpedj? Prokuror ne aitsa da, qanca sөilese de erkj var...

Skamialardъn maңnada vjr cinovnik сұртқа қолын сермер, vәsen dauspen:

—Aқығын! Aқығын...—deidj.

Samoilov keijn calqair, әieljnij art қақында бірәулерге кырjлдер sөiler қатыр.

—Әрине,—olar kjnәlj vola-aq qoisьn, misalъ. Bјraq sen oqan tусjndjruge erjk ver! Nemenege olar qarсы сықты? Menij onъ vјlgjm, tусjngjm keledj! Menij de өз myddem var...

—Aқығын!—dedj cinovnik oqan sausaqьn cocalыр.

Sizov tünçьrар vasьn izedj.

Ana sudialarқа көз айырма қарады. Olar барған сайын қызулана түстj, өзара әңгімеlese bastady, vјraq-sөzderj anьq estjлmedj. Olardъn dävьr-dävьr sөilesken sөzjnij әrj vьzqarьl, әrj сұқымысыз унј ananьn vetjne соқыр сјmјrktjredj, аузына vjr қаман, кермек дәм kelgendei volady. Olardъn vәrj de anaқа әldenege: valasьnьn, onьn қoldastarьnьn tәnj туралъ, ыстық қанъ, қанды қайратъ mol қastardъn dene mycele-гj мен vүлсөq etterj туралъ sөiler қатқан секjldj көрjnedj. Mündai de-nenj көрjр, өздерj derttenjр, qausap қалқан сүмдардъn jcterj kyiedj. Olar ernderjn tamsanьр, сүтмыс jsteuge, vaistuқа, өндjruge raqattanu-қа қарaitьn denelerdj көрjр, jcterj kyiedj. Endj vүl deneler өзjn pa-дақа асырсam degen nietke көнбей, odan vas tartьр отьр, sөitjр, olar-дъ ielenuge, kycjn paidalanuқа, қalmauқа mymkjndjk vermei отьр. Sondьqtan vүl қastardъ көрген көrj sudialar ьza volьр kektenedj, —al-дәндақы қақысы асты тарпа vas salьр çeuge vүрнәқыдай әlj kelmeitjn, vj-reudjн kycjne toiattauқа camasъ қоq, әlsjregen сьртқыс ьңьрсыр, зарла-ньр үлidy emes pe, — тьна sudialar da әlsjregen сьртқыс an siaqь edj.

Ana neqürьlm sudialarқа qұрттар қарақан сайын. vүl dөrekj, қақар oi da соқұрьlm айқұндала verdj. Ananьn vaiquayьnca, vјrkezde talai nәrsenj қалмар aranь асылқан сүмдар endj өздерjнij асқарақтарқа tәп асқындан қотарайықьн, әlsjз ьzaqorьықьн асық көсетjр отьрқан siaqь. Valasьnьn tәnjн қалаi degenmen, qacan da volьn, қанынан ar-тық көретjн әiel—ana osь, қанарь songen көzder valasьnьn keudesjne, ьңқына, қoldarьna sұqtana қарақанда, қaitadan otca қainap, nүрланқысы kelgendei қана cala-қansar adamdardъn қатыр-sengen тамьғндақы tozьқы сөткен vүлсөq etterjндеgj қанқа қызу берудj көкsegendei vala-сьньn өңjne тjgьlgende, qattъ сосьндъ,—endj vүl cala-қansar adam-

dar, qomaqailıqıñ çana özderjnen özderj tartıp aıp, sottaıuqa tijstj volqan ças ömjrdj köre almaucılyqıñ әserjmen vjrsırbıra çandanqan edj. Анапнъ vaıqauıncı, balasъ osъ ölezgıgen, ünamsız közderdjñ süqtanıñ sezjр otьrqañ sıaqtъ çana tıla voıb tjtjrkenjр, anaqa qaraqandıai voladъ.

Pavel anasъnıñ vetjne savьrmen, cъbъ çyзven, carcaqan kjsjdeı qarар otьr. Keıde oqan vasьn izep kyljmsjrep te qoiadъ.

— Keczkrеı vostandıq voladъ! — deıdj onıñ kyljmsjregen çyзj anaqa, seıtjр, onıñ çyregjne cъbъ dem vergendeı voladъ.

Kenet sudialar tygel ücьр tyregeldj. Ana da erjksjз ornьnan türdъ.

— Kettj! — dedj Sizov.

— Ykjm cьqarıuqa ma? — dedj ana.

— Ia...

Анапнъ manaqьdan vergj көñl kyıj kenet serjлр, tıla voıb tysjр, qavaqь qaltьrap kettj, mañdaıñnan ter cьqtъ. Çyregjne çөvjр-çара, qaiqь-cer toldъ da, ol sezjm dereu sot pen sudialardъ meiljnce çek-kөru sezjmjne aınaldъ. Qavaqь aırqandıai volьр, ol alaqañmen mañdaıñn qattъ-qattъ uqaladъ. Çan-çaqьna qarasa — aıьrkerlerdjñ tuьsqandağьnıñ vөj de qorcaıuqa varьrtъ, zaldьñ jсj gujldegen sөzge toldъ. Ana da Paveldьñ qasьna vardъ, onıñ qoıñn qattъ qьsьр, көñlj quanıсqа, vjр çaqьnan çөvjрге toıьр, cьлар çıberdj. Pavel oqan cъbъ sөzder seıledj, xoxol әzjl aıьр, kylumen völdъ.

Әiel vjtken cьлар çatьр, vjraqta vül, qaiqьbъ cьlau emes, yirencjktj cьlau edj. Kөrjñveı, kenet, es tandьrқandıai vasqa tysjр otьrqañ qaiqь çoq, tek balalardan aıьrbıamьз dep çavьrqaqan көñl var, vjraq sөpнđ өzj de vьgıngj көrgen-vjlgenderjñ әserjmen çoqalьp kettj. Ata-analar balalarьna vüldьr sezjmmen qaradъ, — vjр çaqьnan olardьñ çastьqьna seıñveucjлk, өзderjñ әdet voıncı olardan artьq sanaucılyq voısa, ekjncj çaqьnan olardъ silaucılyq ta var edj, onsoq endj qalai kyn көremjз, qaitьр tıramьз degen çavьrqañqь, mazasьз ol, көzjrgj-den vasqa çaqьs өmjrdjñ volatьndьqь turalь imenveı, vatьl seılegen çatarqa taq qalıucılyqıñ әserjmen vasьр otьrdъ. Çürt, көñldegjsjñ çetkjsjр aıta almaqandıqтан, vül sezjmderdj teçedi, aqьl-tegjl sөz seılendj, vjraq çürttьñ vөj çai nәrselerdj — kїm-kecektj, densauılyqь әñgjme qıldı.

Bukınnıñ aqasъ, qoldarьn sermeı, jñsjññ qılaqьna qııьр çatьр:

— Әrine — әdjldjk kerek! Onan vasqa ecnөrse de kerek emes!

Jñsj oqan:

— Sen qara torқaidъ saqtaqaisьñ... — deıdj.

— Qam çeme, aman saqtaimьn!..

Sizov çienjññ qoıñn üstap, çailap seılep tür:

— Solai, Fedor, — seıtjр, ketetjñ völdьñ qoi...

Fedә eñkeıdj de, qulana kyljmdep, onıñ qılaqьna vjrdeme dep sьbьrladъ. Kызetcj soldat ta kyljmsjredj, vjraq dereu tysjñ suьta qoi-dъ da, tamaqьn kenedj.

Ana da Pavelmen seılestj, vasqalar sьqьldъ, vül da kїm-kecektj, densauılyqь әñgjme qıldı, al көkregjnde Saca turalь, өzj turalь, vala-

сы туралы ондаған сұраулар сайрап тұрды. Бірақ, бұл сөздердің тасасындағы, баласын сөксіз сүйсілік сезім, оған ұнасам, сүрегіне қағып болсам деген тілегі қайлар ұлағай берді. Қорқынысты нәрсені күйге урейленуі су серкендей басылды, тек судиалар еске тускенде қана тіла воіс түргігеді, қана олар туралы бір қарағанды ой қана көңілінде қалды. Өзінде бір үлкен, қарғы сәулетті қуаныстың пайда болғанын сезді, бірақ оның мәнісіне тусынбай, аң-таң болды. Хохолдың kez ke'gen кісімен сөілесіп тұрғанын көріп, қылы сөз қарвалдан көрді оған көбірек керек екенін тусынды, ана онымен сөіlese кетті:

— Сот маған ұнамады!

— Nege olai, nenko? — dedj xohol, riza' bolqan rjcinmen qmıbr.

— Тоғанды қеткен дірмен, ұн tartar qais' kyijmen, — degen...

— Қорқынысты да емес, кјмдікј сн екендігі құртқа тусынјкті de емес, — dedj vatyqbramaı.

— Ehe, sjzdjn tjlegjn'z qandai tjptj! — dedj Andrei. — Tairj, munda cındıq qais'nda aıts'br qatqan kjm var deıs'z?

Ana kyrsjn'p, kyljmsjrep:

— Men oilap edjm, bül — sot degen adam cocıtn narse volar dep...

— dedj.

— Сот кеіе қатыр!

Құрттың бөгі орны-орнына ұмтылды.

Бір қолымен устелге тайанып, бетін қағазбен қауыр алып, бас судия масаса ұзындаған әсіз дауспен қағазды оқи vastady.

— Ykjm etkelj qatyr, — dedj Sizov, qulaqyn tjgır.

Тыр-тыпыс вола қалды. Құрттың бөгі салға қарап, орнадағынан тұрды. Кір-кјскентаі воіс, қаздыр тұрған асаң сал, көзге туспейтін қол ұстап тұрған тайақ секілденеді. Судиалар да тырегеліп тұр: воіс' vасып қисайтыр, қоғары қарап тұр, қала vastıq' kıkregjne qolyn aıqas'tıg'br, aq syiekter vascıss' saqalyn sipalap тұр. Dertti sūdıa, oıny se-mjz qoldas' qana prokuror aıbrkerlerge qarauda. Sudıalardıñ art qatqında, olardıñ төвесінен asa, portretten patca qarap тұр; оның мун-дірі қызы, сүзінде есвір сәулет қоғ, бетінде бір сывып қорғалар varady.

— Қер audaru! — dedj Sizov воіс қенјлдengendeı kyrsjn'p. — Qı-đaiqа cykjr, vjttj, әітеujr! Katorgaqа qıberedj dep edj. Oqas' qoq, ana! Mııns' ecterę etpeıdj!

— Men — osılai volat'yn vjlgem, — dedj ana carcaqan dauspen.

— Әіткенмен de! Endj anıq voldı! Kjm vjıjptj?

Тар сол kezde sottalqandardı әкетіп vara қатқан edj, Sizov olarqа qarap:

— Kөrjskence qoc vol, Fedor! Bөгіñ de! Qūđai qoldar'ıñdy versjnı!

— dep daustady.

Ana undemesten balas'na, basqalarqа vасып izedj, қылақсы keljр edj, bıraq üaldı.

XXVII

Ana sottan cıq'br, тып воіс' qalqan'na, көсede fonar қапыр, aspañda cū.đz cıq'br qalqan'na aң-таң voldı. Sottıñ маңында tortal'p

türqan çürt, dala aiaz, aiaq vasqanda qar sьqьrlaidь, çarьsa sөilesken çastardьn dausь estjledj. Sür çalvaqai kigen vjreu Sizovtьn vetjne yьjle qarap, asьqьs tyrde:

— Qandai ykjm voldь? — dep sьradь.

— Çer audaru.

— Bөrjne me?

— Bөrjne.

— Raqmet!

— Ol adam vьlai kettj.

— Kөremjsjn? Sürastьr çatьr... — dedj Sizov.

Oncaqtь ças çjgjtter men qьzdar vьlardь qorcar aьp, tьs-tьstan sьraq çaudьra vastadь, vьl daustar çürttьn nazarьn audardь. Ana men Sizov ta toqtadь. Çürt, ykjm turalь, aьpkerler ezderjn qalai üsta-qanь turalь, kjmnjn, ne sөilegenjn sürastьr çatьr. Berjlr çatqan sьraqtardьn wөjnde de ylken vьtьqu var, çürt jstjn aьqьn vjlgjsj keljр varadь, wөndьqtan olardьn tjlegjn orndau da kerek voldь.

— Mьrzalar! Mьna kjsj Pavel Vlasovtьn cecesj! — dedj vjreu qattь daustar; çürttьn wөrj de tьna qaldь.

— Qolьnzdzь qьsuqa rьqsat etjnz!

Vjreu kuctj qolьmen ananьn sausaqtarьn qьstь, vjreu dausь qaltьrap, sөz vastadь:

— Sjzdjn valaьz өzjnн erljgьmen wөrjnzge de ylgj voladь...

— Çasasьn orьs çümьscьsь! — degen daus saьq ete tьstj.

Aiqai, cu көveie, өse tьsjр, өne çerden de, mjne çerden de sьqьp çatьr, çan-çatqan çürt çygjrsjр keljр, Sizov pen ananьn maьna ijn tjrese tьra qalьp çatьr. Politsianьn vezektetjр sьzqьrьq calqanь estjldj, vjraq oqan çürttьn aiqaiь vasyьmadь. Cal kylumen voldь, al, anaqa osьnьn wөrj vjр çaqьs tьs sekjldenjр көrjndj. Ol kyljmsjгep, üsьnьlqan qoldardь qьsьp, өг kjmmen vасын izep, amandastь, jcj-vaurь elcjгep, көzjne ças keldj, carcaqandьqtan aiaqtarь qaltьradь, vjraq, quanьсqa wөlengen çyregj, veine әdemj aina көldei, sol quanьstьn nürь sөulesjn көzge көrsetjр tьr. Al, anaqa taiau çerde vjreu asьq dauspen kyigelektene sөiledj:

— Çoldastar! Orьs qalqьn çalmar çütьp çyrgen qübьсьq, vьgjn ta-qьda өzjnн arandai asьlqan, çalmauьz auzьmen çütьp çjberdj...

— Әitkenmen, keteijk, ana! — dedj Sizov.

Naq sol mezgilde әlde-qaidan Saca сьqa keljр, ananь qoltьqtar aldzь da, көcenjn өkjncj çaqьna qarai çetektei çөneldj, ol:

— Çyrgjz, — savap çyrse, qaçap emes. Ne qamar qoiar. Çer audaru ma? Sibirge me?

— Ia, ia!

— Al, qalai sөiledj ol? Vjraq, onь men өzjm de vjlemjn. Ol çürttьn wөrjnen de qairattь, өrj çaidarь, — өrine, wөrjnen de qatal voldь. Ol zerdelj, nөzjk sezjmdj qoi, vjraq өzjn aiqьn көrsetuge üialadь.

Sacanьn çalьndь levjzjne, maxavvat sөzderjne ananьn көnлj çai tauьp, quattana vastadь.

— Sjz oqan qacan varasьz? — dep sьradь ana; Sacaqa aqьgn qa-

на, сьль сөйлер, оның қолың вауғына қыса тусты. Сенімді тырмен жігері қарар, қыз қауар берді:

— Менің сүйісімді міндетіне алатын вјреуді тавысымен барамын. Мен де үкімді кутыр сүрміні қой. Мүмкін мені де Сібірге жіберетін болар, — онда мен сол Павелдің барған жеріне жіберуді сұранамын.

Кейінгі қақпан Сізovтың даусы естіді:

— Сонда оқпан менен де сөлем айта барғыңыз. Сізov сөлем айтатын деңіз. Ол біледі. Федор Мазинның нақасымын...

Саса тоқтар кейін бүгілер, қолың созы.

— Мен Федәмен тапырып. Менің атым Александра.

— Әкеңіздің аты се?

Саса оқпан қарар:

— Менің әкем қоқ, — деді.

— Өлген қой, онда...

— Қоқ, ол тірі! — деп қыз қызуына қауар қайырды, оны сөзінде де, сүзінде де қайсарлық білді. — Ол ромецик, көзінде — земски пачаник, ол сауаларды тонар алып, ақысын сөз сүрген кісі...

— Сала-ай! — деді Сізov бәсеңсіп, сүзінде де, вјразға кейін үндемей, онан соң қызын қатарласа сүгіп келе қатыр, оқпан қызындай қарай тусыр былай деді:

— А, ана, қос бол! Мен сол қаққа кетемін. Көріскенде қос болыңыз, бікес, — әкеңіз қайында тым қатал екенсіз! Әрине, ол сіздің өз сүйісіңіз қой...

— Егер сіздің балаңыз сүртқа зіанды оңбақан адам болса, өзінізге сөксүрмен болса, — сіз осыны айтар ма едіңіз? — деді қыз өңеттене даустар.

— А, — айтар едім! — деді сал, вјраз бөгілп.

— Олай болса, әділдік, сізге балаңыздан көрі қымбатырақ болғаны, ал маған әкемнен де қымбат...

Сізov басын сайқар, күйімісін деді, күйсініп сөйледі:

— Ойрым-ау, сөзіңіз қалай! Узаққа барсаңдар — салдарды сөңсіңдер қой, — екпіндерің тым күйсіл. Қос болыңыз, қақсылыққа кез болыңызға тілектесің! Сүртқа да қақсырақ қарақайсыз, қарай ма? Қос. Николай! Павелді көрсен мені оны сөйлеген сөзің естіді деп айтарсың. Бәріне бірдей тусыңіз сөткен қоқпын, кей сөзімен сосынамын да, вјрақ дүгіс сөйледі деп айтатын де!

Ол бөкіні алып доқтасыр вайсалды сүгіспен бүгісты айналып кетті.

— Өзі қақсы кісі сығар деймін! — деді Саса; ол көрінбей кеткенде артынан күйімісін қарар түрді.

Анаға қыздың беті вүгіп бүгілдісімен көрі қызығы, қайды көргінді.

Үгіе келген соң екеуі вјрне-вјрне тқызы қапаса диванда отырды. Ана тыныстықта дем алып, Сасаң Павелға вәгуь туралы тақыда сөз вастады. Қыз қойы қасын керіп, оны рјсінімен әлдеқайда алысқа қарар отырды, арпақ сүзі сабырлы сәулетке вөленді.

— Онан соң, сөңдер бала-сағалы болған кезде, мен де вара-

мын, балаларды сүватыр отьрам. Ол чақта да мүндоқьдан кем түрмас-
рыз. Паса сүмьс тавады, оның сүмьс degende қолы алтың қой...

Апақа сьнақан кьсјсе қарар, Саса:

— Сјздјң оның артынан кезјг вагьрыз келмеі ме? — деп сүрадь..

Ана кьрсјңј:

— Менјң керегјм қанса оқан? Егер ол қасатын болса, мен тек
вөгет воламын қой. Чана ол өзј де көнвеідј қой... — dedj.

Саса васын izedj.

— Көнвеідј.

— Чанада мен çai сьрген çоқрын, јс јстер сьргмјн қой! — dedj
ана азырақ мақтапыңьырақ.

— Іа! — dedj Саса оиланьр. — Мүньһыз çақсь...

Вјгмезгјде Саса, вјрдemenj устјнен сүльр тастақандаі, сelt etјр,
вөсең дауспен:

— Ол онда тјптј де түрмаидь. Ол çerden сөзсьз кетедј... — dedj.

— Ал сјз қaitesјз онда?.. Ва'аңыз болса, қалаі воладь?

— Көрегмјз ондақьсын. Ол менјмен санасьр çатуқа тјс emes,
мен де оқан кесе көлдeneң тьспемјң. Онымен айғыьсу мақан қиың
да volar, вјрақ мен оқан, сөзсьз сьдаимын қой. Мен оқан вөгет вол-
маимын, атamaңыз!

Саса ось айлы отьрқанын јстер сьқа алатынын сезјр, ана қьзды апар
kettj. Қиьсақтар, ана:

— Қарақьм-ау, сјзге қиың volадь қой! — dedj.

Саса ақыгьп қана езу тартьр апаның вауғына тьқыла тьстј.

Николai кeldj, өзј өвден çарсақан, сесјңјр çатыр, асьқыс сөілеі вaс-
тады:

— Аі, Sacenka, сјз аманьһызда таіьр түрһыз! Тәңертеңнен вeгј
ekj тьңсь менјң соңьма тьсјр алды, çана асьқтан асьқ сьргенј сонса-
лық, сјрә менј қатар тьнар deімј. Осьлаі volатынын — јсјм sezedj.
Вјр çерде вјрдeme volқан сияқты. Айтрақсь, мende Pavelдың сөіле-
ген сөзј var, оны васыр сьқармақсь volдық. Сјз мүнь Liudmilaқа
арагьр вeгјңјз, neқүргьм тез јстеујн өтјңјңз. Pavel тамаса çақсь
сөілетј, Nilovna!.. Саса, тьңсьлардан сақ volһыз...

Сөілер сьргјр ол тоңьр қалқан қолдарын қатты-қатты иқаладь, устелге
варьр, асьқыр-усјгјр çәсјктј асьр, қақаздарды қарастьгьр, кейвјреу-
лерјң сьгьтьр, кейвјреулерјң вьлаі вөлек қойьр, өвјгер volьр сьр.

— Çақьнда-ақ осьһың вeгјң вјр tazартьр edјм, сонда да көг-çer
қақаз тақыда көр çиналыр қальрты, — қүгьр қалқыр! Вјлемсьз, Nilovna,
сјздјң де yide қопвақаныһыз дүрьс volar deімјң. Bүl хикаіаның вась-
қасында volудьң сјзге тьк қьзьқы çоқ, çана сјздјң өзјңјздј де қатар
қойь мьмкјң, — ал сјзге Pavelдың сөзјң алыр, онда, мүнда varу ке-
рек volадь қой...

— E, менјң ne керегјм var olарға? — dedj ана.

Николai, қолың sermeі тьсјр, sengendeі сөіледј:

— Менјң sezetјңјм var. Оның устјне сјз Liudmilaқа көмектесер
edјңјз. Ось пөледен аулақ кетсеңјзсј...

Balasъның сөзjn vastъru çimъsъna qatъsu ananъң kеңljne çaqъp ketj de:

— Olai volsa — men ketеijn, — dedj.

Sonan son, qalai ekenjn özj de vaiqamai, senjmdj tyrde, vjraq väsen dauspen:

— Endj men esnәseden de qorqaimъn, — qūdaiqa cykjr! — dedj.

— Tjptj tamaca! — dedj Nikolai, oqan qaramastan. — Menjң cemo-danъm, kәlek-kөncekterjм qaida osъ, sonъ aйтъңызъ маqan. Menjң varъmдъ qоһыңызqа çinar aldъңыз da, өз nәsemdj özjme biletpei qоһыңыз qoi.

Saca yndemesten, çyrtъlqan qaqazdardъ pecke tastadъ da, qaqaz çapъr volqan kezde, onъң qoqъmъn kylmen agalastъgъr çjverdj.

— Saca, sjz ketjnjz endj! — dedj Nikolai oqan qоһып verjр. — Kөrjskence qoc! Vjr qъzъqtъ kjtar cъqa qalsa, ūmъtpai çetkjzjр tūrarsъz. Al, qoc endj, çымvatъ çoldas! Saq volqaisъz...

— Sjz ūzaq oтыramъn dep oilaisъz va? — dedj Saca.

Çaitan vjleme olardъ? Sjрә, maqan taqarъlqtai vjrdemelerj var volar. Nilovna, sjz de vjrge varsaңыз qaitedj? Ekj adamдъ vjrdei aңdu qıyndau qoi, — çaqъsъ ma?

— Vараиъ! — dedj ana. — Kәzjр kijneijn...

Ana Nikolaidъ көz aйтмай вақылаumen voldъ, vjraq çyzjnjң çaisъlъqtaqъ meirjmdj, әgj çьluarъly cъraиъ өзgertken jçdahattanudan vasqa çәneçe sezgen çoq. Basqalardan көrj çымvat sanaitъn osъ adamпның voиъnan vet aldъ әvjgerljktjң de, avьçudъң da belgjsjn tava almadъ. Ol çürttъң vәrjne vjrdei ūçьppen qaraidъ, kjmge volsa da kjcреijldj, vjr sьdьgъ, әrdәijm savьrъly kjsj, kәzjрde de vūrъnqъ mjnezjnep aиъңan çoq, өзjnce jckj sьgъ var çana vasqa çürttan zerdelj de. Vjraq, ol vasqalardan көrj anaqa çaqъn tarttъ, mұnъ Nilovna vjletjn, sondъqtan, өзj sezvegen siaqtъ volsa da, onъ ертер çaqъsъ көretjn. Endj oqan ananъң өte çapъ asьdъ, vjraq, sьgъ vjldjрsem — Nikolai ыңqaisъzdanъp, sasqalaqtар qalar, sөitjр, eçelgjsjnce azdap kjsj kylerljk tyрге ener dep, ana ol sezjmjn sьrtqa cьqarmadъ, — onъ avьçьңan xalde көrgjsj kelmedj.

Ana taqъda vөлmege kjrjр keldj. Nikolai Sacanъң qоһып qьsьp, әөiler tūr eken:

— Tjptj tamaca! Būl oqan da, sjzge de asa çaqъsъ voladъ, men oqan venemjn. Azьraq jcjn ara vaqъttъ volqan terjs te emes. Sjz daиъnvьsъz, Nilovna?

Nikolai ananъң qasъna keljр, kyljmsjrep, көzjldjrgjn tyzettj.

— Al endj көrjskence qoc volъңыз. Kөp volsa yc ai, tәrt ai, әgj ketse çartъ çьldan aspas deimjn! Çartъ çьl degen de көp өmjр qoi... Özjnjzdy kytjр ūstai көrjnjz! Keljnjz, qūcaqtasaиъq...

Acaң denelj, talдырмаc Nikolai, mьqtъ qoldarъmen ananъң moиъnan qūcaqtар, onъң vetjne tura qaradъ da, kyljр çjverdjр:

— Men, sjрә, sjzge qасьqрьп-au deimjn, — qūcaqtasa veremjn! — dedj.

Ana yndemesten onьq maңdaıynan, vetjnen syıdj, qoldarь qaitьrap kettj. Nikolaiqa onь sezdrmes usjn, ana qolьn җazьp җıverdj.

— Erteң saq volqaisьz! Sьz vьlai etjңjz, taңerteң vala җıbere qoiь-
ңьz — ana Liudmilanjkjnde vьr vala var — keljьp vaiqar ketsjn. Al, qoc
volьñьzdar, җoldastar! Ғaqsьbьqpen kəjseıjk!..

Kөcede Saca anaqa aqьrьp qana тьnanь aıttь:

— Mjneki, kerek volsa, ol ɵljmge de osьlai jrklmeı varadь, kəzj-
gьsjnedeı azьraq asьquь da mymkjn. Al, aҗal keljьp təngende, ol kəzj-
djrgjn tyzetjь, — tьptj tamaca! — dep ɵledj.

— Men onь җaqsь kɵremjn! — dep sьvьr ete tystj ana.

— Men tek taңqalamьn oqan, — vьraq, җaqsь kɵruge, җoqrьn! Өte
silaitьnm ras. Өzj qaiьrьmdь, tьptj, keıde nəzjk sezjmdj de, ɵzj vьrtь-
lj salqьndau, mьnьñ vəj de adamqa mjn... Bьzdjñ artьmьzdan aңdьp
keledj vjem, sjrə! Keljңjz, aırьbьsьp keteıjk. Eger artьñьzdan тьңsьnьñ
varьn sezseңjz, Liudmilanjkjne kьrmeңjz.

— Men vjemjn! — dedj ana. Vьraq, Saca aitqannan qaitpadь.

— Kьrmeңjz! Onda maqan keljңjz. Өzjce qoc volьñьz!

Saca kjlt vьrьbьp, keıjn qarai җɵneıdj.

XXVIII

Vьrnece minutten keıjn ana Liudmilanьñ kjkentai vɵlmesjnde pec-
ke җьbьnp oтьrdь. Liudmilanьñ kijmj qara, veljnde vьlqarь velveu, yı-
djñ jcnde ersjly-qarsьbь aҗьmdar, soıler җyr.

Pecte ot sьtьrлар, yıdjñ jcjnən auanь tartьp, gьrjldetjь җanьp җatьr.
Əieldjñ soılegen dauzь vьrkelkj sьqadь.

— Ғьrtтьñ җaıbzьdьrьnan kəj aqmaqтьqь vasьm. Olar tek җaqrь-
daqьnp, kəzjьp op-oqai aluqa volatьn nəsenj qana koredj. Al, җa-
qьndaqьnьñ vəj arzan, aьstaqь — qьmvat. Dьrьsьnda, tьrmьs ɵzge-
rjь, edəujь җeңjldengen volsa, җьrt aqьldьraq volsa, eldjñ vəjne de
җaqsь, ьnamdь, paidalь volar edj. Vьraq, onьq usjn kəzjьp azьraq ɵzj-
njñ mazaңdь ketjru kerek voladь...

Kenet, Liudmila ananьñ aldьna keljьp toqtar, kесjrm sьraqan kьsj-
dei, җaıbьraq soıledj:

— Men җьrtть sirek kɵremjn, sonдьqtan vьreu-mьreu kele qalsa,
soılei vastaimьn. Ersj emes pe?

— Nege ersj volьn? — dedj ana. Ol vьl əieldjñ qaqazdь qaida va-
zatьnp raıьmdar vьlgьsj keljьp edj, vьraq ala-vɵten esnəse seze qoi-
madь. Vɵlmenjñ yc terezesj de kөce җaqtа, jcnde divan, kjtar salatьn
skaf, stol, ornьdq, tɵsek-orn, vьr vьrьcta vet җuqьc, ekjncj vьrьcta
pec, yıdjñ qavьrқalarьnda suretter. Vəj de җaңa, verjk, taza nərseler,
osьnьñ vəjne yı iesjnjñ sorьbьq veınesj salqьn səulet verjьp tьrқan se-
kьldj. Ғasьbьlqan, тьqulь җatqan vьrdeme var siaqть, vьraq, onьq qai
җerde ekenjn adam vьljьp volmaidь. Ana esjkterdj qaradь — vьreujnen
ɵzj yige kьrdj, pectjñ җanьnda taqь vьr enj tar, vьjk esjk tьr.

— Men sjzge җьmьspen keljьp oтьrмьn! — dedj ana ьialqan pьcjn-
men, Liudmilanьñ sьrttan vaqьlar tьrқanьn sezjьp.

— Bjiemjn! Maqan çıtmıyş çoq kjsj kelmeidj...

Anaqa Liudmilañy dausy vjrtyrlj qaçar estjlgendei voldь. Ana onyñ vetjne qarady, ol ezu tartыр kyljр tır eken, közjldjrgjınjñ сыньсьынап көзderj çainar көjnedj. Közjn vasqa çaqqa audarыр, ana oqan Paveldyñ sözjn üsyndь.

— Mjne, tezyrek vassyñ dep ötjndj...

Sodan keijn ana Nikolaidyñ qamauqa alynam dep daıyndaıыр çatqаныñ aita vastady.

Liudmila, yndemei qaçazdy veljne qystyryр, ornıdyqqa otırdь, közjldjrkjtnj сыньсьына tysken otıtyñ qyzyqlyt säulesj myz qaçрай qalqan vetjnde oınar, çymtyñ qaqtь.

— Olar maqan kelse — men olardy tıke atamyñ, — dedj vatıldanqan Liudmila väsen dauspen, ananyñ әngjmesjn тыңдар volqanпan keijn. — Menjñ zorylyqtan qorqanuqa pravom var, eger çürtty qorqanuqa yndeitjn volsam, zorylyqqa qarсы өзjm de kyresuge tijstjmjn.

Betjndegj otıtyñ säulesj ketjр, qaitadan süstana qaldь, azdap menmensjgen рjesjn paida voldь.

— Tırtımyşyñ çaqсы emes-au senjñ! — dep oilandy ana, kenet meırgjmj tysjр.

Liudmila Paveldyñ sözjn әuelj selqos tırgmen oqı vastady, onan soñ qaçazqqa eñkeijр zeijn sala tystj, oqyqan vetterjn dereu vılai tastar otırdь; әvden oqыр volqanпan keijn ornыnan tıryр, ananyñ çанына keldj.

— Vıl — tym çaqсы eken!

Ol vjr minutteı vassyñ tömen salыр, oilаныр tırdь.

— Men sjzdjñ valaңыз тураль sjzven säuleskjm kelmer edj — men ony көрген emesрjn çana zarly әngjmenj çaratраймыñ. Çaqyn adamyñnyñ çer audaryлыу degen ne ekenjn men çaqсы vjiemjn! Vjraq, menjñ sjzden әıraqым keledj—osындаı vaıаныñ volıу çaqсы emes pe?..

— Әrine, çaqсы! — dedj ana.

— Qorqынысы da var qoi, solai ma?

Ana çaıbaraqat kyljmdер çauар qaırdь:

— Endj — qorqрайтыñ volыр alдым...

Liudmila, әsemder taraqan cасыñ qoңырqai qoıymen tyzete terezеге vıryлды. Ekj vetj volar-volmas säulettengendei voldь, vıl emeskjgen kylkjnjñ belgjsj volıу da mymkjn.

— Men vıl sözdjñ әрjn tez-әq teremjn. Sjz üiqtaңыз, sjz ауыр kyndj vasyңызdan kecjrdjñjz qoi, carcaqan сыqарсыз. Мына kраватқа çатыңыз, men üiqtamаймыñ, mymkjn tynde maqan көmektesujñjz usjn oıatarmыñ sjzdj... Çatqanпan keijn, camды söndjre salыңыз.

Ol, pecke vjr-ekj tomar aqac tastady da, voıyn çazyр, rectjñ çаныndaqь tar esjkten jcke kjjр, ony тыqtар çauыр kettj. Ana onyñ артынан qarар, cecjne vastady; yidjñ iesj тураль:

— Vjrdemenj uıaymdар çyr-au... — dep oilady.

Carcaqandyqtan onyñ vasy aınalsa da, көñlj kjsj taңqalarlyqtai çaimasuaq edj. Aınalасыndaqь zattardьñ värg de közjne çanqa çailь, çaqyn säuletpen veinelenjр көrjndj, söitjр, көñljñ ертеp qana, vjr сыдыр-

qъ ѳsjre verdj. Kѳnlijnј ne severtј ѳaimacuaq vola qoiatъnъ ana vј-lјp te alqan edj, mъndai xal ѳrqacan da ѳyrektј tevјrentken ylken oqi-qalardan keijп paida volatъn ѳana vъrъn — ѳzјn azdap mъzasъzdandъ-rucъ edj, endj qaita kѳnlijn orasan zor kuctј sezјmmen nъqaitъp, ѳan ѳserјn ѳlqaita tystј. Ana lampaн ѳсјrјp, sнъq tѳsekke varъp ѳattъ, kѳrpenјn astъnda kјrјpdei ѳыrъnъp, tez-aq qattъ ѳiqrъqа comdъ...

Oiana kelјp, kѳzјn acqanda — ainadaі acъq qъsъq kунnјn appaq sѳu-lesјmen vѳlmenјn јсј ѳар-ѳarъq volъp tър edj, yi iesј qoъna kјtar aлъp, divanda ѳatъr eken; ѳzgece pјcјnde kылјmsјrep, ol anapъn vetјne qaradъ.

— Oivai-au, ѳarqъnъm-au! — dedj ana ѳialqan tyrmen. Menј qarapъz, — kѳp uaqъt voldъ ma, ѳ?

— ѳasъ ѳatъp, ѳai tърdъnъz va! — dedj Liudmila.—Kѳp ѳzamai sa-qat on voladъ, tърnъz, ѳai јсeјjk.

— Menј nege oіatradъnъz?

— Oіataіnъ der edјm. ѳanъzъqа kelsem, ѳiqtар ѳatъp sonдаі ѳaq-sъ kылјmsјrep ѳatъr ekensјz...

Maіsъp divannan tърdъ da, ol, tѳsekke kelјp, anapъn vetјne qarai eңkeidј; sonda ana onъn qararaqat kѳzderјnen ѳaidarъ, syіktј, ѳrј ѳqъm-dъ vјr belgјnј kѳrgendeі voldъ.

— Mymkјn vјr ѳaqъsъ tys kѳrјp ѳatqan volar der, ѳiqrъnъz dъ vѳlu-ge qimadъm...

— Dѳeneqe de kѳrgen ѳoqrъn!

— Meilј, vѳrј vјr! ѳiteujr maqan sjzdјn kылјmsјrep ѳatqanъz ѳnar kettј. Sondai ѳanqа ѳaqъmdъ ѳaqъsъ kылјmsјreu!

Liudmila kылјp ѳјverdј, kылkјsj — vaiav, vіazъ kылkј edj.

— Men sjz turalъ oіladъm... Qalai, tърmъsъnъz qіnъ va?

Ana, qas-qavaqъn qimъdata, oіlanqan volъ, yndemedј.

— ѳrine, qіnъ! — dedj Liudmila.

— Bјlmeimјn ѳiteujr! — dedj ana availar. — Keide qіnъ da kѳrјne-dј. Al, kѳzјr kѳrјp ѳyrgenјn kѳp-aq, — vѳrј de sonдаі kјsj taңdanar-lyq, maңz dъ nѳseler, vјrјnјn artъnan vјrј tez-tez samqаqanъn kѳr-seң, kѳz јlespeidј...

Kѳterјnkј ѳserdјn ѳzјne tanъs tolqъnъ, ѳyregјn ovrazdar men oі-larqа toltъra, keudesјnde ѳse verdј. Ol, tѳsekke otъrъp, јсјne tyigen oіlarъn sѳzven mѳnerler asъqъp sѳlei vastadъ.

— Varъqъ da vјr maqsatqа qarai, ѳyrјp keledј, ѳyrјp keledј... Bј-lemјsjz, ѳanqа vataыn nѳseler kѳp-aq! ѳърt kyzelude, oіardъ aіa-mai ѳrъp-soqadъ, dyrege ѳъqadъ, olarqа qianъs, ѳatъq degenјnјn kѳvј aram volъp otъr, — vъl tјrtј ѳanqа vatadъ!

Liudmila, ѳalmaqan vasъn kѳterјp aлъp, oqan ѳъnъ ѳraimen qaradъ da:

— Sјz ѳzјnъz turalъ sѳilemeі otъrsъz! — dedj.

Ana oqan vјr qarap, tѳsegјnen tърdъ da, kјnјp ѳatъp sѳiledј:

— Anapъ da ѳaqъsъ kѳresјn, nъnau da saqan qыmvat, varъqъn uаіm daisъn, ѳrqaisъsъna ѳanъn acidъ, — vѳrј sarъrъnъsъp oіrъnъn ket-peidј... Sѳite otъrъp, ѳzјndј qalai cetke ѳъqararsъn, qalai vѳlektenersјn?

Сала-сары кийген ана, вѳлменјн ортасында вјг минуттеи оиланыр тўрды. Өзјнјн ваикауыпса, кѳзјрде, валасын уаыымдар, онын тѳнјн қорқанды оилар, уақтын урейленумен, қорқыныспен ѳткјзген ана қоқ,— ол вўгынды куйден агылыр, ѳлдеқайда алысқа ўзар кеткен, ѳлде, толқыдан кѳнлдјн қалынымен мылдем қаныр кеткен адам сияқты, эндј вўл қақдай кѳнлјн қадратыр, гухын тазартты, қурегјн қаңа кыспен тыңайтты. Өзјнјн қурегјне зер салдысы келјр, вјг қақынан ондағы ѳлденендеи веимаза, ескј сезјмдј оиатыр қўберуден қауыртаныр, ол ѳзјне-ѳзј қўлақтыр тјктј.

— Не туралы оиланыр тўрсыз? — дер сўрады ѳел қылы сыраимен ана-
да қақындар.

— Вјлмеімјн! — дер қауар қаығды ана.

Вјг-вјгјне қарар, вјграз ундемеи тўгьсты, екеуј де қымыр кылдј, онан соң Liudmila:

— Менјн саманыгым қайтјр қатыр екен? — дер, вѳлмеден сыдыр кеттј.

Ана тerezeden сыртқа қарады, кѳcede ызқары кыцтј, суық кып қарқырап тўр, ѳзјнјн кѳнлј де сѳulettengendei, вјграз кеудесјн қызулық кернегендеи volady. Барлық кѳрген-вјгенј туралы қуаныспен, кѳр сѳilegјsj keldj, keckj қызы нўрлы сарақтай кѳнлјн қадратқан қақдайлар уcyн белгјsjz вјреуге кѳмескј алдысы веру сезјмјн вјлджргјsj keldj. Кѳртен берј вјлјнвей қуergen тјлек, соқысам деген тјлек онын кѳнлјн қовалытты. Өлде-кјмнјн қас рјcyнј esjne тysјr, — «вўл Pavel Vlasovтың анасы!..» дер саңқыдақан даус қўлақтына estјлјr тўрқандаи voldy. Қуанысты, сыкјмдј тугмен Sacанын кѳздегј қаудығды, Рывиннјн қарауытқан келветј кѳз алдына келдј, валасынлы сылырқан, қара тогы қу-зј кылмен қадыр, Nikolai ўалсақтана кѳзјн қырылытатыр тўрқандаи voldy. Endј осынын вѳгј де кенет тереңпен сырқан, зјлсыз лер арқылы терветјлјr, тўтасыр, қўлырған, мѳлджр сақтыма айнады, вўл сақтым барлық ои-рјкјrлерјн қап тыныстықтын сезјмјмен вѳледј.

— Nikolaidың айтығаны рас voldy! — dedj Liudmila yige кјre берјr. — Оны қатақан кѳрјнедј. Sјzdјн айтығыз воыпса, мен онда вала қўбергем. Қорда politsia қуr deidj, қақыраның артына қасығыныр тўрқан politseskidј кѳрјrtј. Sіccіkter de тѳңректј тогыр қуrse керек, вала оларды таныды.

— Со'ai! — dedj ана, васын izei. — Ах, васага....

Куrsgenmen, куйнјctјн белгјsj сезјлмедј, вўқан ѳзј таңданды да.

— Ол соңды уақтыңа қымысқлар арасында талаи рет оқи ѳткјздј, нзын ығқасын айтығанда онын таыс тўратын kezј келјр-ақ edj! — dedj Liudmila salmaqты тугмен, тўнқырап. — Қолдастары — вўл қерден кет! — дер айтудай-ақ айтты. Тыңдамды! Менјнсе — мўндаи реттерде кјsjнј ygtter емес, зорлар кѳндјrў керек...

Esјktјн алдында қара састы, қызы сыраиы, ѳдемј сегјr кѳздј, қосқар мўгын вала келјр тўра қалды.

— Саманығды алыр кјрейн ве? — дер сўрады ол саңқылар.

— Роқалуста, Seroқа! Менјн тѳгвielep алқан валам.

Liudmila вугјн анада ѳгј қақын, ѳгј қаидары, ѳгј васықаса vor кѳ-

gındj. Onıñ zımvattı denesjnıñ kerbez qıymında көр кыс, көр әsem-
djк var edj, vül, onıñ qatan, sūrca çyzjn edәujr çımsartıp tūrğan
siaqtı. Bjr tyn jcinde көzderj vjleulenjr, kjrtijr qalqan. Qısqası,
onıñ tyndj elegjzjr, tıpsız ötkjzgendjg, çanı saia tарақандық
seziledj.

Bala samauırdı aırp kjrdj.

— Тапсықп, Seroça! Pelageia Nilovna, kecegj sottalqan çımsı-
пыñ anası.

Seroça yndemesten vas ijr, ananıñ qolın aırp amandıstı, onansoz
qaitadan сықыр kettj de, volke әkeljr, stolqa otırdı. Liudmila, saı
qııyr otıgır, politsia onda kjmdj kytjr tūrқандық әvden mәljm vol-
qanca, yige varmaıyz dep ötjndj.

— Mymkjñ — sjzdj kytjr tūrқан сықар! Sjzden sūraқ alatın vo-
lud kerек...

— Meilj, sūraқ ala versjn! — dep çauar qattı ana. — Qamasa da—
zıpsılatın çayıм çоқ. Tek ең aldymen Расаныñ sөzjn taratsam eken.

— Onı terjr te qoidım. Erteñ qala men slovodkaqa keregin alu-
qı voladı... Sjz Natacanı vjlesjz ve ?

— Vjlmegendecj!

— Soқan ararasız...

Bala, dәneñe estjmegen kjsj siaqtanıp, gazet оқыр отыр, vjraq
oqta-tekте gezettjñ astыnan ananıñ vetjne qarap qoiadı. Balanıñ көzj-
ne көzj tyskende, ananıñ jсj-vaıyығ elçjreр, çıtıыр kyledj. Liudmila
taqıda Nikolaıdı esjne aldı, vjraq onıñ qamalqanına өkjnr otırdan
çоқ, al, mұnyñ өkjıveuj anaqa әvden taviqi nәse vor көrjndj. Uaqıt,
vasqa kynderdegjden gerj, tez öte verdj, — vular saı jсjр volqan kez-
de, tys mezgijl edj.

— Alaida! — dedj Liudmila serpjlr.

Tар sol mezgilde vjreu asıqıғ esjk qaqtı. Bala onınan tırdı, кө-
zjn сықраıtır, аңғыр hozәikaqa qaradı.

— Ac, Seroça! Bül kjm voldı eken?

Syidedj de, ol çaıbaraqat qıymımen iuvkasınyñ qaltasına qolın sa-
lıp, anaqa aıttı:

— Eger çandarımdar volsa, sjz, Pelageia Nilovna, mыna vıngıça
vagyр tıgıңыз. Al Seroça, sen...

— Vj'emjn! — dep vala aqығын çauar qayırdı, ketjr vара çatıp.

Ana çıtıыр kyldj. Liudmilanıñ vül әzjrjкterj көңljн qovalçытqan
çоқ — өitkenj esqandai sımдықтың çоқып çyregj sezdj.

Kjckentai doktor keljr kjrdj. Ol asıqı-ysjge soiledj:

— Bjrjncjden, — Nikolai qamaıqı aıynqan. Aha, sjz osыnda eken-
sjz qoi, Nilovna? Onı qamarda sjz çоқ pa edjnjz?

— Ol menj osыnda çjbergen.

— Mm, — vül sjzge paidaı dep oilamaimын!.. Ekjncjden, vygjn
tynde әrtırlj ças çjgjtter sөzdjñ ves çyzdeijn gektoğrafqa vasyр сы-
қарqan. Men көrdjm — çaman çasalqan emes, asıq, aıqп. Olar ke-
ke qalaqa taratıp tastaqıғ keledj. Men — qarсымын, — qala usjn tas-

да васыдан қағаздар қолалырақ, ал мыналарды басқа бір қағазға көпел-
кен мақұл.

— Мен онда Натасаға арағыр береіjn оларды! — dedj ana қылыр
алқандай. — Әкеліңіз!

Ol, Paveldiñ sözjn tejrək taratır, vykjl çer vetjne valasъnyñ ait-
qandarın sepksjy keldj, sөitjр өtjnc etuge daiar тұрған ана қауар кyt-
ken көzderjmen doktordıñ vetjne qaradı.

— Kөzjр sjzge vül jske kjrjsudjñ qancalyqtъ qolailъ volatъnyñ cai-
tan vjleme! — dedj doktor batъlsъz tyrmen, seittj de saqatъn aldъ. —
Kөzjр on vjrden qыrғy uc minut kettj, — роіъz saqat ekjden ves minut
өtkende keledj, ol çerге seіjn — ves saqat onves minut қol қyresjz.
Kecke қақып қетesjz, vjraq ol kezde qараңқы tyse qoimaidъ. Onsoñ
mәsele mұнда emes...

— Mәsele mұнда emes! — dedj hozәika da qavaqъn tyіjр.

— Endece mәsele nede? — dep sұradъ ana, olarqа qarai қысыр.

— Mәseіe tek qana қымъstъ қақыс atqaruda...

Liudmila onan tesjle qaradı da, maңdaiъn syrtjр, eskerttj:

— Sjzge — қауырты...

— Nege? — dedj ana, қызulanыр, өktem tyrde.

— Nege desenjz — vъlai! — dedj doktor jle-cala, kyigelektenjр.

— Sjz ol yiden Nikolaidъ qamauqа aludan vjr saqat vұrın қоқ völd-
nyz. Sjz zavodqа kettjñz, ondaqыlar sjzdy mұqaljm қыздыñ çergesj
dep vjledj. Sjz varqan soñ zavodta ziandъ qағаздар paida völdъ. Osъ-
nyñ vөrj sjzdyñ moіnyñызqа тұзақ vor oraladı.

— Menj ondaqыlar vaiqamaidъ! — dep çerjstjк vermedj ana, қы-
zulana tysjр. — Қайтыр kelgesjн, qamar, qaida völdыñ dep sұrar.

Bjr sekundtei kjdjрjр, ol savыttana soiledj:

— Qalai deudjñ menjsjн vjlem! — Men ol çerden tjke slovodkaqа
varam, onda menjñ Sizov degen тапысьm var, — men sottan сықысь-
men тұра-тура сонда vardыm деп аitam, mұныmdъ саққалъ vardыm
deіjm. Onыñ da vасында қайқысь var — қienjн sottap қjберdj. Ol da
osъlai деп қауар veredj. Kөrdjñz ve?

Өzjнjñ tjlegjñjñ kycjне olардыñ ығыр veretjndjgjн sezjр, olарды
osъqan tejrək көndjруge тығысьр, ана varqan saіыñ өсеттене soiledj.
Aқырında olар көndj de.

— Meіlj, varғыңыз! — dep doktor selqos tyrmen rızalyqъn vjldjrdj.

Liudmila yndemedj қана оiqa сомыр, vөлmede ersjly-qarsыъ қyр-
dj de qoidъ. Onыñ қызj қарауытыр, қақы solqандай völdъ, tap vасы ke-
net ауыр тарытыр, keudesjне erjksjz salығrap tysjр ketetjndei-aq, moі-
nyñ көрке-көrjneu qataıтыр ұstadъ. Ana mұнысьn seze qoidъ.

— Bөrjñ de menj saqtaisyñdar! — dedj ana kyіjmsjrep. — Özderjñ-
dj saqtamaisyñdar...

— Dұrғы emes! — dep қауар қайрды доктор. — Bjz өzjmjzdy saqtai-
мыз, saqtauqа тіjspjz de! Özjнjñ kycjн vosqа sarғыр қылатындарqа қатты
ұrsamыз da, ia! Endj әngjme vъlai — sjz sözdy vokzalda alasъz...

Ol mұныñ qalai jsteteljñjн tysjndjrdj, onan soñ anаныñ vetjne qa-
rap:

— Çaraidь, jsnjzdzj jlgery vasuьna tьlektespjn! — dedj.

Осьнь айтър, сонда да вjrdemege паразь волър кетjр қалдь. Оньь артъпан еsjк çавьльсьмен-ақ, сьнд-сьнд қулjр Liudmila апань қасьна кeldj.

— Men sjzdzj tysjnjr tьrmьn...

Апань қолтықтар альр, ол тақьда вөлмеде ақьгьн çyге vastадь.

— Менjң де балам вар. Ол көзjр он уcte, вjрақ әкесjнjң қолында тjрадь. Менjң кyеуjм — prokurordьң serjgj. Бала да — соньмен вjрге. Ол не вор сьдaг екен! — деп мен çij oilanam...

Оньь ьлqal даусь қалтырап кettj, онан соң терең оиль сөздерj тақь-да ақьгьн ақьла vastадь.

— Онь мақпан çақьн адамдардьң, менjң есевjмce çег вөтjндегj ең çақсь адамдардьң санаь çауь төгьielep отьр. Өз балам өзjме çау волър өсuj мүмкjн. Оқан менjмен вjрге тjруда вөлмаидь, мен вөтен еsjммен тjрам. Онь көрмегенjме сегjз çьл вольдь, — сегjз çьл деген — көр уақьт!

Тезенjң алдына варьр тоқтар, үсь-қигь çоқ, сjг аспанда қарар тjгьр, ол әңгjмесjн аита верdj:

— Egerde ol menjmen вjрге вольса — мен анақjрльм кyctj вольг edjм, көзjргjдеi çyрегjм çараь вольмас edj. Tjptj ol өйсе де — мақпан çеңjлjрек вольг edj...

— Alda қарақьт-ай! — dedj ана ақьгьн қана, çань асьр, çyрегj кyjjр-çаньр варақьпань сезjр.

— Sjz вақьттьсьз! — dedj Liudmila тььқьпан қулjр. — Анась мен баласьньң вjр çолда вольуь тьм çақсь нөсье, — вjл сирек kezdesedj!

Vlasova қалай насаттана сөйлегенjң өзj де вайқамай қалдь:

— Ia, çақсь! — сөidedj де, таp вjр қjрjа сьрдь вjldjrgendei, даусьн вөсөңдетjр, тақьда сөiledj: — Бөрлерjңjз де, sjz де, Nikolai да, варьлқ сьндьқ çолындақь адамдар да — вjр çолдасьздар! Kenet адамдар çа-қьн волър кettj, — вөгjн де tysjnem. Сөзjн tysjnвөймjн, ал васқась-ньң вөгjн де tysjnem!

— Solai деңjз! — dedj Liudmila. — Solai деңjз...

Ана оньң көкрегjне қольн қойдь да, онь ақьгьн қана итермеlei тьsjр, сөз қьлқан нөсьесjн көзвен көгjр тjгьқандаi, сьвьрлар сөiledj:

— Balalar қауьмдасьр çyгjр кeledj! Mjne менjң tysjnetyjнм ось — балалар дьниде, вькjл çег вөтjнде, вөгj де, әр тарaptaн — вjр мақ-сақда қарай çyгjр варадь! Таңдауь таза çyректер, adal nietty адамдар варьлқ çауьздьқь қасьмас қайратпен васа-көктер, тььқь аiaқтарь-мен өтjрк-қалқандь тартар кeledj. Denj сақат, қасьрль çастар өзде-гjнjң вар çеңjлmes кycteryн вjр мақсатда — өdjlettjкке арнар өкеде çатыр! Олар адам баласьньң варьлқ қайқь-xасjretjн çеңuge кeledj, вькjл çег вөтjндегj вақьтсьздьқьтардь tygel çойьр, çексjгьн нөсьенj арьлтуда кeledj çана — арьладь да! Çаңа кyндj çақьамьз, деген ма-қпан олардьң вjгj, — çақьадь да! Çараь çyректерdj вjр çyрек etjр qosa-мьз деген — qosадь да!

Омьтьлқан дjңа сөздерj оньң еsjне тьстj, çаңа сенjммен ұctас-тьгьр, ол сөздерdj çyрегjмен вөйне ұсқьндаi сьртқа састь.

— Bar әлемге махавват келтjретjн балалар, олар сьндьқты, ақы-
сананың қолмен сүредj, сөйтj, бар нәрсенj қаңа аспанмен аialaидь,
бар нәрсенj — қаң-тәңjмен — өспес отпен қағьқ қыладь. Балалардың
қалрь әлемге деген махавватьның қалында қаңа өмjр қасалыр кеle-
dj. Айтыңыз, вил махавватты кjм сөндjре алды, кjм? Вил кyстен
қодарь қандай кyс бар? Вилнь кjм қеңбек? Онь тудьрған қер, сөндьқ-
тан вyкjл өмjр оның қеңуjн тjleidj, — вyкjл өмjр!

Көңлдjн қовалқынан талқысқан ана, Liudmiladan кейjн қарай ауб-
қыр вадь да, ентjге демалыр, оғндыққа отьрды. Тап, вjрдemenj қира-
тыр алармын деп қорққан кjсjсе, сақтырпен, дьвьсьн сьқармастан,
Liudmila да кейjн кettj. Ол, вөлменjн jейнде, сылаңдар әлj-верлj сьғ,
қарақат көздерjн сызjр, терең оиль рjсjнмен алдыңқы қаққа қарайды,
өзj вjргьндьдан да сүнқақты, вjргьндьдан да сьмватты, әзj қjңjкке
вор көрjндj. Оның тiңсыраған, асаң сьзjнде әдененj дjттегенджктjн
велгьсj бар, егjндерj қатты сьмьрьльр кеткен. Вөлмедегj тьньстьқ тез
-ақ ананың көңлjн қай тартьрды; Liudmilаның сьңайың вайқарғаннан
кейjн, ол кjнөлj рjсjнмен, ақырғын қана:

— Әлде, мен вjр келjссjз нәрсе айтқан вoлармын?.. — деп сүрадь.

Liudmila қалт вjргьльр, сосьнқан кjсjсе, анаға қарадь, сөйттj де вjр-
demenj тоқтатқысь келгендеi, анаға қойың созыр, асықыс сөлей васта-
ддь.

— Вәзj де солай, — тап солай! Вjрақ — вил тураль endj сөйлемейjк.
Ол әлгj айтылған кyйjнсе қала вьрсjн.

Вүдан соң ол вjргьндьдан гөзj салмақпен сөyledj: — sjздjн endj
тез сьғуujнjз керек, — варагың қерjнjз алы қой!

— Ia, тез сьғуujн керек! Ax, менjн қандай қуанысты екенjмдj sjз
вjлгер те edjнjз! Баламның сөзjн, өз jғрақымының сөзjн апарамын!
Вjлсеңjз вил — өзjмнjн қанындай қой!

Ол сьмьр кyлдж, вjрақ кyлкьсjнjн әсерj Liudmilаның сьзjнен во-
лар-воlмас қана вjлjндj. Liudmila өзjнjн салмақтылықы арқылы қуа-
нысты вәсеңsjте вастақаның sezdj ана. Endj онда: осы қатал қанысьне
өзjмнjн қалаған seзjмjмдj қеткьзjр, мұны да қалындандьрсам деген
қайсар тjлек кенет пайда вoла кettj, — вил да қуанысқа толы сьғекке
yn қосьн дегендеi вoлды. Ол Liudmilаның қойың ұстар, онь қатты қь-
сьр тьгьр сөyledj:

— Қымватты қағьным-ау! Көзjрдjн өзjнде өмjрде қалрь сьртқа
вjрдеi қағьн сөлет вар екенджjн вjлсең, вил қандай қақыс қана сол
қағьн сөлеттj көрjр, онь — қаң-тәңjмен қуатын кyн туадь да!

Оның yлкен қайығьмды сьзj қьвьрлар, көздерj сөлеттене кyлjмdedj,
екj көзjнjң қағьлдаған қанарьна дем вьргендеi қавақы да қимьлддь.
Усаң-теңjз оилар оның воиль вайқыты, көңлjн өсjрдj, ол, сьғегjн қалы-
ндатқан вар seзjмjн, вайық востан кечjргендерjн сол оиларға сьдьр-
ды, осы оилардың васың қосьр, оларды қағьн сөздерден қуалқан, ау-
мақы кең, вьрjк кристалдарға айналды. Вил оилар, көктем кyнjнjң
сағаратты нұғьмен сөлеттетен cerlj сьғекте yстj-ystjне пайда вoльр,
кyсеie вьрдj, гyl-гyl қайнар, қулырға тьстj.

— Вjлсеңjз вил — адамдарға қаңа қудайды қаралқаньндай! Бар нәг-

Məskeuge me?—dep sūradь ol vəseñ dauspen.

—İa. Tanəqa.

—Mjnjkil!

Ol, cəmodanьn ananьn qasьna səkjge qoidь da, dəreu papirosьn alьp tütattь, onan soñ, vərkin kətəre kijp, yndemesten ekjncj esjkke qarai kettj. Ana vjr qolьmen cəmodanьn salqьn vьlqarьsьn sipadь, soqan syiene otьrьp, kəñldj rьcjnmen, çürtqa көz sala vastadь. Vjr minutten soñ ol tyregeljр, peгronqa sьqatьn esjkke çaqьn tūrqaн ska-miaqa qarai çəneldj. Qolьndaqь cəmodanь çəñj, ylken de emes, vasьn çoqarь ūstar aldnan kezdesken kjsjlerge көzjn salьp, çyгjр keledj.

Çaқasь kətərjnkj qьsqa pəlto kigen vjr ças çjgjt anamen soqьrьsьр qaldь da, vjr qolьn vasьna qarai erveñ etkjzjр, yndemesten keijп ьгсьр tystj. Anaqa onьn voьnda əldenendei vjr tanьs belgj var siaqьtь kəгjndj; ana vjгьlьр qarar edj: ol, çaқasьnьn qalqasьnan vozarqaн көzjmen anaqa qarar tūr eken. Onьn qadala qaraqaн көzj ananьn eñmenjnən eтjр kete çazdadь, cəmodan ūstaqaн qolь qaltьrap, kenetten çygj aьrlar kettj.

—Münь vjr çərde көгjр edjm qoi!—dep oiladь ana: osь oьl arqьlь keudesjndegj ūnamьsьz, vjldьr sezjmdj vasqьsь keldj, aqьrьndar, vjraq ektəm tyrde çyrekjt tyrcjktjre vastaqaн sezjmdj anьqtaitьn vasqa sөzьd dergə ьгьq vermedj. Vjraq, vjл sezjm, ūlqala tysjр, tamaqьn kernedj, taңdaib qjгqasьр, auzь kermek tatьр kettj. Qalaida vjгьlьр, taқьda qaraqьsь keldj. Solai ettj de—əгj adam, ekj aiaqьna salmaqьn kezək salьp, vjгьnqь onьnda tūr eken. Tyгjne qaraqanda, vjrdeme jstegj j kelse de, vata almai tūrqaн kjsj siaqtanadь. Oñ qolьn tyimelerjn jn ara-sьnan qoьnna sūqan, ekjncj qolьn qaltasьna salqaн, sondьqan da oñ ьqь sol ьqьnan çoqarь көгjnedj.

Ana asьрpastan səkjge taiandь da, əlde vjrdememdj yzjр alarьmьn dep qauьrtanqaн kjsjce, epter jlvjр varьp otьrdь. Vjr sūmdьqьn volatьn aldn alə sezuden sergjen oь vjл adammen ekj ret kezdeskenjn esjne tysjrdj—münь vjгjnde qalanьn sьгьndaqь çazьqta, Rьvin tyгmeden qasьр sьqqanпan keijп, ekjncj çolь—sotta көрген volatьn. Сонда münьn qasьnda ana Rьvinньn çolьn vjгьs көrsetjр, adastьr çjvergen okolodocni tūrqaн edj. Endj, vjlarдьn ananь vjletjndjgj, aңdьр çyргendjgj aqьn voldь.

—Qolqa tystjn ve?—dep sūradь ol əzjnən. Al, kelesj mezgeude qaltьrap çauar qairdь:

—Mymkjп, əj qolqa tyspessjп...

Osьnьn artьnca-aq, vьnьn vekjтjр alьp, qatal tyrde:

—Qolqa tystjn!—dedj.

Çan-çaqьna qarasa da, dəneңe көrmedj, al miьndaqь qartaqaн oilar, vjгjn jn artьnan vjгj ūsqьnca çьlt ete qalьp, sөnjр çattь.

—Cəmodandь qaldьrьp,—ketsem qaitedj?

Vjraq, vjlarдан vasqa vjг oi ūsqьn aqьnьraq çьltьradь.

—Balaңnьn sөzjn tastamaqьsьn? Osьndaі qolqa...

Ol, cəmodandь əzjne qьsьр ūstadь.

—Ala ketsem qaitedj?.. Qacsam...

Bül oilar anaqa çat körjndj, әlde-kjм виларды сьрттан зорлап ендjрмеletjр тjрқандаi boldь. Bül oilar тiла воiьн өртеdj, оның зардавь қаһьн аһьрта миьн саһьсқьладь, ottan қарақан сjртеi сьрегjн қидаладь. Қаһьн аһьрта отьгьр, әieldj қәвjрледj, оның өзjн өзjнен, Paveldan қаһа сьрегjмен вjте қайнаһьр өскен бар сезjмнен қасьқтата тьстj. Оi: әldenendei вjр қаһьз кьс өзjн қьсьтмақа аһьр, иһьң, кеудесjн қаһса бастақанын, тьлқан қорқьһьсқа ватьға, қорлаi бастақанын sezdj; секе тамьрларь қатть соқты, састағыһьң тьвj дуьлдадь.

Sol kezde, ol қаһтанjмен қатiлана, воiьна кьс қаһар аһьр, jlezde серьjgendei boldь, сөitjр, өзjне:

— Уiа!саись!—деп әмjр ете сөiledj де, әлгj кjр-кjckене, әлсjз, сiм oilарды қьлтьрақан iсқьндарьн сөндjрjр тастадь.

Оның вjрден көнj сергjdj, онаһ соқ әвден вьһьн векjтjр аһьр:

— Masқаралама балаңды! Ес kjм де қорқаидь,—деп сөз қость.

Оның көздерj әлде-kjмнjң қаһьрқаңқы, қаһансақ көзқарасына iсьгасть. Онаһ соқ Riviһьң сьзj көзjне еlestedj. Вjрнесе sekundke созылқан әгj-сәгjлк веине тiла воiьн һьқайтқандаi boldь. Сьрегj де қаһьрақ соқты.

— Endj ne volар екен?—деп oilады ол, айналасьн вақылар.

Срion кьзетсjнj сақыгьр алды да, анаһ көзjмен һиссар, оқан вjр-деме деп сьвьгладь. Кьзетсj оқан алақтай қарар, кейjн сөгjне берdj. Қасына екjнсj кьзетсj келjр, қiлақьн тjктj, қаһақьн тьксiттj. Bül са-қал-мiртьн алдырмақан, jрj денелj, вьгьл сал еdj. Mjне, ол, срionқа васын izедj де, ана отьрқан сәкjге қарай сөнелdj, ал срion, jlezde әлде-қайда соқ вор кетj.

Сал, асыл көздерjмен анаһьн ветjне тезjле қарар, аiaқьн асырай васыр келедj. Ана skamiaһьң селjне таман сьлсьдь.

— Тек қана iрмаса екен...

Оi, анаһьн қасына кер тоқтады да, вjраз yндемеi тiрды, онаһ соқ қатал, вәсең дауспен:

— Ne қарар отьрсың?—деп сiрадь.

— Дәһеңе емес.

— Solai ма,—iрiьқы! Қартайьр қалса да, jstep сьргенjн көрдjң ве тiһьң!

Оның сөздерj кер ветjне вjр, екj рет соққандаi вор көрjндj анақа; қарыққан қаһьз сөздер, бетj тjлгjлер, көздj сьқарқанда ақ, қаһа ватть...

— Мен ве? Мен iрь емесjн, өтjрк айтасың!—деп аiқайлады ол бар дауһьмен. Асылқан ьзасыһьң iтqьһьмен көз алдындақы нәрселерdjн вәгj де сjркөвелек айнаһьр кетj, сәвjрге толқан сьрегj атса тьлады. Оi сөһөдандь сiлқыр қалқанда, асыльр кетj.

— Қара! Вәгjң де қараңдар!—деп аiқайлады ол, оһьһан тьрегеle вjр вуда қаһнама қарғаздарды васыһан асыға iстар. Қiлақьн дөһьлдәт-қан iи-сидьң араһьһан, анталақан сiрттьң даустарьн esjттj, қаһ-қақтаһ, қаһа-тармақай сьлдам сьгjрjр кеleсәтқандарды көрдj.

— Bül ne нәһсе?

— Анаһ siccik...

— Bül ne?..

— Ürlap alqan, deidj...

— Qürmettj-aq kjsj körjnedj, — ai-ai-ai!

Çan-çaqñnan kimelei tysken çürttё көrgende, vjraz tıctalı

— Men ügь emesrjn!—dedj ana var dausьmen:

—Kece saiası adamdardь sottadь, onьñ jcjnde menjñ valam-
sov ta var, ol sez sөiledj—sөzj mьnau? Oqьr, cьndьq turalь o
der, münь çürtqа araga çatьtmьn...

Bjreu onьñ qoıьndaqь qaqazdь epteñ tarttь, ana, qaqazdardь
gь serjpr, torqa laqtьrdь.

— Bül ycjn de maqtamas!—der daustadь vjreu yreilengen daı

Ана, çürttьñ qaqazdь ala saıьr, qoıьndaгьna, qaltalarьna çə
çatqanь kördj,—vül çaqđai taqьda onьñ aıaqñn пьq vasqьzdь. E
ca qatulanьr, keudesjndegj oıanqan maqtanьcь öse bastaqanьn,
ıьr çatqan qıanьcь qaular cagьqtai bastaqanьn sezdj, söitjr, cem
nan suьgьr alqan vıda-vıda qaqazdardь onđь-soñđь əlde-kjmc
tjlemsek çarcañ qoldarьna tarata tysjr, söilei verdj:

—Menjñ valamdь çana sonьmen vjrgе volqandardьñ vəgjn ne
sottadь—vjlesjñder me? Men senderge aıtaiьn, al sender ananьñ
gjne, onьñ vurьl tartqan cacьna senjñder—kece çürttь send
vərlerjñe cьndьqть çetkjzetjndjgь ycjn sottadь! Bül cьndьq...mün
ec kjm de, tjrtj eckjm de talasa almaitьnьn men kece vjldjm!

Toptanqan çürt tьm-tьrs voldь; ijn tjresjr, əieldj tьqьz q
aldь.

—Kedeicjlk, actьq, auru-sьrqaı, mjn, çürttьñ veinetjnen
otьrqañ nətice osь. Vəgь de vjzge qarсь—vjz kyn sanar vьkjl e
mjzjdь aıьg çımьsta, ərdəijm vatraqta, aldau-arvıda cьgьr
qьludamьz, vjzjdñ eñvegjmjzjdñ qьzьqьn vasqalar көgьr, car
tьs tojattar otьg, vjzjd, cьncьrlaulь it qısatьr, nadandьqta ıstaj
—vjzjdñ dəneqeden qavarьmьz çoq çana yreilenjr,—kөgьngen nər
qorqamьz! Vjzjdñ tırmьcьmьz—tyn, qarañqь tyn!

—Solai!—degen kьngjrt daus estjldj.

—Ynjn өcjr mьnanьñ!

Çürttьñ keijngj çaqñnan ana cıon men ekj çandarmdь vı
da, soñqь qaqazdardьñ taratьr veuge asьqть, vjraq, qoıь cem
qa sala vergende, vasqa vjreudjñ qoıьna kezdestj:

—Aıьñdar, aıьñdar!—dedj ana, eñkeijr.

—Tarañdar!—der aqьrdь çandarmdar, çürttь itermeler. Çürt,
meleuge onca vaqьna qoımadь, toıьqsьr çandarmdardь qьstь, əld
derj qalamasa da, olarqа vөгet çasadь. Meirjmdj cьzjnde ylkeı
kөzderj var vurьl cac əiel olardь өktem tyrdе özjne tarttь, söitjr
djñ tegeurjnjmen vjr-vjrnen qol yzgen çürt, endj çalьndь sөzв
gerlenjр tıtas vjr dene vor vas qosa vastadь. Ömjrdjñ ədjletsjz
kөgьr çəvjrlengen sansьz cьrek vөlkjm vül sөzjd көpten anсар,
tjrude edj. Çaqьndaqьlarь yndemei tür, ana olardьñ ьntьqqan—z
kөzderjñ kördj, özjññ vetjne cьь lep keljр tıjr çatqanьn sezđ.

—Çonel, kempjr!

—Кәзјr аьр кетедј!..

—Ах, оңвақан!

— Аулақ! Тараңдар! — деген җандармдардың аяқай җақынан естј-
dj. Анаһың алдындағы җүрт, вјr-вјгјне җармаса аяқайр кеттј.

Оһың аяқайынса: вәј de мүһ тысјнуге, айтқанһа сенуге даһр
түрған сияқты, сондықтан да ол, җүртқа вар вјлгенјн, әсерј кустј
рјкјrлерјн аитуға асық вольд. Бүл рјкјrлер җүрегјнјң терең тыкрјрјнен
ор-оңай қалқыр сықыр, җыг вор құралды, вјрақ ол, даусы қарлықыр,
қалтырар, әлсјрег сыққанһы сеzdј, соған ренҗидј.

Менјң валаһның сөзј — җүһмысы адамһың, турасы җанһың адал
сөзј! Турасыды ватыдықынан вјлјңдер!

Әлдекјмдердјң җјгерлј көздерј анаһың вәтјне насаттана, қорқыһыс-
пен қарады.

җандарм анаһы көкректен итерјр қалды, ол теңселјр вагыр, сәкјге
отыра кеттј. җүрттәң төвәсјнен җандармдардың ервәндеген қолдары
көргјндј, олар җақадан, іықтан аьр, адамдарды сетке қақты, вастан
вәјкјтердј җүһр аьр, аьсқа лақтыгыр тастаумен вольд. Анаһың көз
алдындағы нәрселердјң вәј de қарауыгыр, тервәтјлјр кеттј, әйтсе de ол,
мендеген денәсјн игерјр аьр; қалҗырақан дауспен аяқайлаудан таһва-
ды.

— Уа қалқыһ, өз кустерјндј вјr җерге җанаңдар!

җандарм арвәқан қызы қолымен оһы җақадан аьр, җүлқыр қалды.

— Әсјr унјндј!

Ана сүидәсјмен вагыр қавығлаға соқыды, җүрегј вјr секундтеі
қорқыһыстың зәлј тытјнјне вәлендј, онан соң тытјндј серпјлтјр, қайтадан
җалындаһр кеттј.

— җүг! — дедј җандарм.

— Дәһәндеһн қорқаңдар! өһјг воһ өздерјндј түһсықтыгыр келген
азартан гәргј хасјреттј азар соқ...

— Әсјr унјндј, деһмјн! — җандарм оһы қолынан аьр, сјлкјр қалды.
Екјнсј җандарм келјр екјнсј қолынан үстады, сөттј de олар, аяқтарһы
адындай васыр, анаһы сүреі җәһелдј.

— Ол азар кып саһың җүректј җалмар, көкректј қуратуда.

Срјон алға җүгјрјр сықты да, анаһың вәтјне җүдығығыһ таһар сјң-
кјлдер аяқай салды:

— Әсјr унјндј, сен сволоц!

Анаһың көздерј сатырар, җарқ-җүгқ еттј, іегј қалсыдады. Еденнјң
тақанақ тасыһа аяқтарһың тјрег, ол аяқай салды:

— Қайта тјрјлген җанды — өлтјге алмады!

— Оңвақан ит!

Срјон қолың ервәң еткјзјр, оһы вәтке вјг үгды.

— Әзјне сол керек җалмауыз қарпастың! — деп тавалақан даус
сықты.

Әденәндеі қарауытыған, қызарған нәһсе анаһың көздерјн җауыр
кеттј, аузы җыһмысы татыған қанға толды.

Әг җер-әг җерден атыгыр сыққан, қызу аяқайлар оһы җандандыгыр
җјвердј.

